T.C.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

EBU YAKUB EL-VERCELÂNÎ (Ö. 570/1175) VE İBÂDÎYYE

Hazırlayan
Osman BİLEN

Danışman
Doç. Dr. Fevzi RENÇBER

Doktora Tezi

Şırnak, 2022

T.C.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

EBU YAKUB EL-VERCELÂNÎ (Ö. 570/1175) VE İBÂDÎYYE

(Doktora Tezi)

Hazırlayan
Osman BİLEN

Danışman
Doç. Dr. Fevzi RENÇBER

Şırnak, 2022

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan
Osman BİLEN

TEZ YAZIM KLAVUZUNA UYGUNLUK

“Ebû Ya‘kūb el-Vercelânî (ö. 570/1175) ve İbâdîyye” adlı Doktora tezi, Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan	Danışman
Osman BİLEN	Doç. Dr. Fervzi RENÇBER

Temel İslâmBilimleri Anabilim Dalı Başkanı

Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU

Doç. Dr. Fevzi RENÇBER danışmanlığında **Osman BİLEN** tarafından hazırlanan **"Ebû Ya'kūb el-Vercelânî (ö. 570/1175) ve İbâdîyye"** adlı bu çalışma jürimiz tarafından Şırnak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında **Doktora Tezi** olarak kabul edilmiştir.

08/12 /2022

JÜRİ	**İMZA**	
Danışman	: Doç. Dr. Fevzi RENÇBER	…….
Üye	: Prof. Dr. Ömer Faruk TEBER	…….
Üye	: Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ	…….
Üye	: Doç. Dr. Kasım ERTAŞ	…….
Üye	: Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR	…….

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun ……...… tarih ve ……..…… sayılı kararı ile onaylanmıştır.

……. /……../……

Doç. Dr. İbrahim HÜSEYNİ

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

İslâm dini inanlarının eşyaya, tarihe, olaylara ve olgulara bakışını köklü bir şekilde değiştirmiştir. Bu bakışı değiştiren temel dayanak şüphesiz Kur'ân'ın "oku!" emridir. Bu âyet öncelikle Müslümanların "eşyanın hakikatini" aramasına, olay ve olguların iç yüzünü anlamasına sevk etmiştir. İslâm yeni bilgi arayışını tavsiye ederken, aynı zamanda var olan bilginin nasıl yorumlanacağını ve hangi metotla objektif veriler ortaya konması gerektiği üzerine yeni bir medeniyet tasavvuru inşa etmiştir. Bu yeni medeniyet tasavvuru, İslâm'ın anlaşılmasında yeni bilim alanlarının açılmasını sağlamıştır. İslâm Mezhepler Tarihi İslâm Bilimleri arasında yer almıştır. Bu alanın en önemli gücü, tarihte meydana gelen olay ve olguların objektif veriler ışığında ortaya konmasını sağlamaktır. Bu alan tarihte meydana gelmiş olayların kutsallaştırılmadan, olduğu gibi ortaya konmasını sağlamamaya çalışan önemli bir bilim alanıdır. İslâm Tarihi incelendiğinde gerçek bilgilerin çeşitli nedenlerle gerçekliğinden uzak bir şekilde anlaşılmaya çalışıldığını biliyoruz. Yani bazen siyasi, bazen savaşlar ve bazen de sosyolojik nedenlerle kurgulanmışmış bir tarih algısının önümüze konulduğuna şahit oluyoruz. Özellikle sübjektif tarih bakış açısının daha çok mezheplerin ortaya çıkmasında kendini gösterdiğini söyleyebiliriz. İslam Mezhepler Tarihi din anlayışlarının kurumsallaşması sonucu ortaya çıkan bütün beşeri oluşumların anlaşılmasının doğru veriler ve objektif metotlar vesilesiyle ortaya koymaya çalışan bir bilim dalıdır. Hâricîlik, Şiîlik, Mürcie ve Mu'tezile gibi daha çok siyasi sebeplere dayalı ortaya çıkan ve adına "fırka*"* denilen oluşumlardır.

İslâm Mezhepler Tarihi İslâm'ın bir bütün olarak anlaşılmasını sağlamak ve farklılıkları bir zenginlik olarak kabul etme imkânı sağlar. İslâm'ın tek bir anlaşılma biçimi yoktur. Her insanın farklı bir düşünme biçimi olduğu gibi, beşerî bir oluşum olan mezheplerin de farklı olması çok doğaldır. Bura da önemli olan ötekileştirmeden, beşerî bir oluşum olan mezheplerin İslâm'ın anlaşılma biçimleri olan beşerî tezahürler olduğunu anlamaktır.

İslâm Mezhepler tarihi Temel İslâm Bilimlerinin içindeki diğer dallar ile ilişkisi çok önemlidir. İslam Mezhepler Tarihi büyük bir usul zenginliğine sahiptir. Mezheplerin doğru anlaşılmasında geçmişte oluşturduğu yöntem, birikim ve yol gösterme anlamında büyük bir alan sağlamıştır. *"Makâlat"* kavramından "mezhep" kavramının kullanımına kadar olan tüm dönüşümde muazzam bir bilgi ve birikim

mevcuttur. Yani zaman değiştikçe insanoğlu değişmiştir. İnsanoğlu değişince ortaya koyduğu beşerî oluşumlarda değişmiştir. Bu değişim metodolojinin değişmesini kendini zamana göre dönüşümünü sağlamıştır. Değişmeyen tek şey İslam Mezhepler Tarihi'nin objektif veri ortaya koyma arzudur.

Ehl-i sünnet kaynaklarında Haricîliğin bir kolu olan İbâdîyye mezhebi Haricîliğin en ılımlı kollarından birisidir. İbâdîyye ve onun önemli kaynak âlimlerinden birisi olan Ebû Ya'kūb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî (ö. 570/1175) çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Araştırmanın birinci bölümünde Haricîlîğin ortaya çıkışı ve Haricîlîğin ortaya çıkmasına neden olan sebep ve olaylar ve İbâdîyye mezhebinin ortaya çıkışı incelenmiştir. İkinci bölümde ise Vercelânî'nin hayatı, eserleri, Vercelânî'nin dini, siyasi ve farklı alanlardaki görüşleri incelenmiştir.

Çalışmamızın tamamlanmasında birçok kişinin katkısı olmuştur. Çalışmamın bu aşamaya gelmesinde katkısı olan değerli ve yapıcı eleştirilerde bulunan saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Fevzi RENÇBER Bey'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca akademik anlamda ilerlemek için her konuda rehberlik eden ve değerli vakitlerini esirgemeyen saygıdeğer hocalarım Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR ve Doç. Dr. Kasım ERTAŞ hocalarıma şükranlarımı sunuyorum.

Osman BİLEN

Şırnak 2022

EBU YAKUB EL-VERCELÂNÎ (Ö. 570/1175) VE İBÂDÎYYE

Osman BİLEN
Şırnak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi/ Aralık, 2022
Danışman: Doç. Dr. Fevzi RENÇBER

ÖZET

İslâm Tarihi'nin erken dönemlerinde ortaya çıkan ve şiddetle özdeşleştirilen Havârîc hareketi, Müslümanlar tarafından fazla teveccüh görülemediği için günümüze kadar ulaşamamıştır. Havârîc'in günümüze kadar gelen tek kolu İbâdîyye'dir. Çalışmamızda İbâdîyye'nin önemli âlimlerinden olan Ebû Ya'kūb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî'yi (ö. 570/1175) yazdığı eserleri aracılığıyla detaylı bir biyografisini araştırarak, İbâdîyye fırkasındaki önemini ortaya koymak olacaktır. Bu çalışma aynı zamanda İbâdîyye hakkında yapılan çalışmalara bir katkı sunarak, İbâdîyye'nin kendi kaynaklarından doğru bir şekilde ortaya konulmasını sağlamış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbâdîyye, Vercelânî, Mezhep.

EBU YAKUB EL-VERCELANI (D. 570/1175) AND IBADIYYE

Osman BİLEN
Şırnak University, Graduate Education İnstitute, Depatment of Basic Islamic Sciences,
Doctoral Thesis/December, 2022
Advisor: Assoc. Prof. Dr. Fevzi Rençber

ABSTRACT

The Havârîj movement, which emerged in the early periods of Islamic History and was identified with violence, has not survived to the present day because it has not been seen much favored by Muslims. The only branch of Havârîc that has survived to the present day is İbâdîyye. In our study, it will be to reveal the importance of Abu Ya'kūb Yûsuf b.İbrâhîm es-Sedrâtî al-Vercelânî (d. 570/1175), one of the important scholars of Ibâdiyye, by researching a detailed biography through his works. This study will also contribute to the studies on Ibadiyya and will ensure that Ibadiyya will be put forward correctly from its own sources.

Keywords: İbâdîth, Varjalani, Section.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....

ÖZET..... i

ABSTRACT..... ii

İÇİNDEKİLER..... iii

KISALTMALAR LİSTESİ..... vi

GİRİŞ..... 1

1. ARAŞTIRMANIN AMACI..... 1

2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE ÖNEMİ..... 3

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ..... 3

4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI..... 4

4. 1. Makâlât Kaynakları..... 5

4. 2. İbâdî Kaynaklar..... 7

4. 3. Çağdaş Kaynaklar..... 11

BİRİNCİ BÖLÜM

HARİCÎLİK VE İBÂDİYYE

1.1. HARİCİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞINI HAZIRLAYAN SEBEPLER VE OLAYLAR..... 13

1. 1. 1. İlk İhtilaflar..... 13

1. 1. 2. Kırtâs Hadisesi..... 15

1. 1. 3. Usame b. Zeyd Ordusu..... 19

1. 1. 4. Peygamberin Vefatı ve Defin Konusu..... 20

1. 1. 5. Zekât Vermek İstemeyenlerin Durumu..... 21

1. 1. 6. Resulullâh'ın Mirası ve Fedek Arazisi..... 22

1. 1. 7. Kur'ân'ın Toplanması ve Kitap Haline Getirilmesi..... 23

1. 1. 8. Sakifetu Beni Saide Hadisesi (Hilafet İçin İlk Uzlaşı Arayışı)..... 24

1. 1. 9. Hz. Osman'ın Öldürülmesi..... 28

1.2. HARİCİLERİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI VE KOLLARI..... 32

1. 2. 1. İBÂDİYYE'NİN ORTAYA ÇIKIŞI..... 41

1. 2. 1. 1. İbâdîyye Kavramı ve İsimlendirilmesi..... 41

1. 2. 1. 2. İbâdîyye'nin Ortaya Çıkışı ve Farklı Bölgelere Yayılması..... 44

1. 2. 1. 3. İbâdî Fırkalar..... 56

1. 2. 1. 4. İbâdîyye'nin İtikâdî Görüşleri 56
1. 2. 1. 5. İbâdîyye'nin Siyasi Görüşleri 78

İKİNCİ BÖLÜM

VERCELÂNÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

2. 1. VERCELÂNÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ 87
2. 1. 1. İsmi ve Künyesi 87
2. 1. 2. Eğitim Hayatı ve İlmi Yolculuğu 88
2. 1. 3. Eserleri 91
2. 1. 4. Hocaları 96
2. 1. 5. Yararlandığı Kaynakları 97
2. 1. 6. Çağdaşları ve Talebeleri 104
2. 2. VERCELÂNÎ'NİN GÖRÜŞLERİ 106
2. 2. 1. İtikadî Görüşleri 106
2. 2. 1. 1. İman 106
2. 2. 1. 2. Şefaat 112
2. 2. 1. 3. Ru'yetullah 113
2. 2. 1. 4. Halk'ul Kur'ân Meselesi 115
2. 2. 1. 5. Va'd ve Vaîd 131
2. 2. 1. 6. Kader 136
2. 2. 1. 7. Büyük Günah 141
2. 2. 1. 8. Velâyet, Berâet ve Vukuf 149
2. 2. 1. 9. Esma ve Ahkâm 159
2. 2. 1. 10. Kabir Azabı 162
2. 2. 2. Diğer Fırkalar Hakkındaki Eleştirileri 163
2. 2. 2. 1. Kaderiyye 163
2. 2. 2. 2. Mürcie 165
2. 2. 2. 3. Râfizîler 167
2. 2. 2. 4. Mücessime ve Müşebbihe 168
2. 2. 2. 5. Mârika 169
2. 2. 2. 6. Nükkâriye'ye Yönelttiği Eleştirileri 169
2. 2. 3. Vercelânî'nin Şer'î Kaynakları 172
2. 2. 3. 1. Kitap 178
2. 2. 3. 2. Sünnet 179

2. 2. 3. 3. Rey (İctihad) **181**
2. 2. 3. 4. Fıkıh ve Kelam'da En Çok Kaynak Olarak Başvurulan Âlimler **186**
2. 2. 3. 5. İlim-Amel İlişkisi **194**
2. 2. 3. 6. İcmâ **195**
2. 2. 3. 7. Kıyas **197**
2. 2. 3. 8. İstihsân **199**
2. 2. 3. 9. İstidlâl **200**
2. 2. 3. 10. Burhan/Delil Sunma ve Yöntemi **201**
2. 2. 4. Siyasi Görüşleri **216**
2. 2. 4. 1. Dört Halife Hakkındaki Görüşleri **216**
2. 2. 4. 2. Din, Mezhep ve Fırka Kavramlarına Bakışı **219**
2. 2. 4. 3. Muâviye Bakışı **229**
2. 2. 4. 4. Muhalefet ve Müşriklere Bakışı **229**
2. 2. 4. 5. Tahkim Meselesi **235**
2. 2. 5. Farklı Bazı Konulardaki Görüşleri **237**
2. 2. 5. 1. Peygamberin Tebliği **237**
2. 2. 5. 2. Kur'ân-Mucize İlişkisi **237**
2. 2. 5. 3. Peygamberin Mucizeleri **238**
2. 2. 5. 4. İnsanların Coğrafi Dağılımı ve Dünyanın Bölgelere Ayrılması . **239**
SONUÇ **242**
KAYNAKÇA **247**
EKLER **261**

KISALTMALAR LİSTESİ

AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

b. : bin/ibn.

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi

DÜİFD : Dicle Ünivesitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

Hz. : Hazreti

Hzr. : Hazırlayan

İA : İslâm Ansiklopedisi (M.E.B)

Krş. : Karşılaştırınız.

MÜİFD : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Nşr. : Neşreden

Or. : Oriental

OÜİFD : Ondokuz Mayıs Ünv. İlahiyat Fakültesi Dergisi

ö. : Ölüm Tarihi

s. : Sayfa

sav : Sallallahu aleyhi ve sellem

Thk. : Tahkik eden

tkd. : Takdim

trb. : Tertip eden

Trc. : Tercüme eden

trz. : Tarihsiz

UÜİFD : Bursa Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi

Üniv. : Üniversite

vd. : Ve devamı, ve diğerleri.

yy. : Yayım yeri yok

y.y. : Basım yeri yok

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN AMACI

İslam Mezhepler Tarihi, her şeyden önce İslâm'ı bir bütün olarak görme ve farklı anlayış biçimlerini bir zenginlik olarak kabul etme imkânı sağlar. Diğer dinlerde olduğu gibi İslam dininin de tek bir anlaşılma biçimi yoktur. Her insanın din anlayışının bile özgün boyutları olduğu düşünülürse, farklılıkların kurumsal nitelik kazanması ile oluşan her görüşün dinin anlaşılma biçimlerinden sadece birisi olduğu kolayca görülebilir. Hiçbir mezhep ilk çıktığı dönemdeki gibi anlayışını devam ettirmemiştir. Bu gerçekten hareketle her mezhep değişerek, dönüşerek ve farklılaşarak daha sonraki nesillere ulaştığı unutulmamalıdır. Mezheplerin oluşumunu değerlendirmeye çalıştığımız zaman, sosyolojik, tarihsel, siyasal ve bilimsel metotların dinamiklerini detaylı bir şekilde işin içine katmadan objektif verileri ortaya koymamız mümkün değildir. Mezheplerin insani oluşumlar olduğunu ve Mezhepler alanında çalışacak bir bilim adamının objektif veriler ortaya koyabilmesi için bilimsel metotları en iyi şekilde kullanmasını gerektirir.

Ülkemizde Hâricîlik (Havâric) üzerine değerli çalışmalar yapılmış olmakla beraber, bu mezhep hakkındaki bilgiler, daha çok Mezhepler Tarihinin klasik kadim kaynaklarında bahsedildiği kadarıyla sınırlı kaldığını görmekteyiz. Literatüre baktığımızda Hâricîlik ile ilgili bilgilerin daha çok Hâricî olmayan kaynaklardan elde edilen bilgilerle Hâricîlik tanınmaya ve anlaşılmaya çalışılmıştır. Literatürü incelediğimizde Hâricî fırkalardan olan İbâdîyye hakkında da yeterince İbâdî kaynakların dikkate alınmadığı görülmektedir. Bu tespit, İbâdîyye'in objektif ve daha detaylı araştırılmasının bir gereklilik olduğunu ortaya koymaktadır. Havârîc çok erken dönemde siyasi ve itikâdi alanda bölünmelere ayrılmış olmasına rağmen, Havârîc'in ortaya çıktığı zaman ile ilgili yeteri kadar çalışmanın olmaması da bu konudaki bilgilerin kısıtlı olmasına sebep olmuştur. Doğru veriler ortaya koymak için kaynakları mukayeseli bir şekilde-incelemek gerekmektedir. İslâm Tarihi'nin erken dönemlerinde ortaya çıkan ve şiddetle özdeşleştirilen Havârîc hareketi, Müslümanlar tarafından fazla teveccüh görülemediği için günümüze kadar ulaşamamıştır. Ancak teveccüh görmemiş olmasına rağmen, İslâm mezhepler tarihi incelendiğinde hem itikât hem de

politik anlamda hiçbir gurup Hâricîlerin tartışmaya açtığı konular kadar (iman-küfür konusunda) radikal anlamda bir etki bırakmamıştır. Havârîc'in günümüze kadar gelen tek kolu İbâdîyye'dir. Ancak İbâdîyye'yi Ezârika ve Havârîc'in diğer kollarıyla aynı fikre sahip olduklarını iddia etmek objektiflikten uzak bir genelleme olacaktır. İbâdîyye fırkasının Hâricîlerden ayrılan en önemli özelliklerinden birisi onların sistemli bir itikâdî düşünceye sahip olmalarıdır. Bazı açılardan Ehl-i sünnet düşüncesine yakın duran bu mezhep, özgün bir itikâdî ve fıkhî düşünce sitemi ile büyük günah meselesinde ortaya koydukları *"nimet küfrü"* anlayışlarıyla küfür anlayışına alternatif bir yorum getirmeye çalışmışlardır. Onlar tekfirci ve dışlayıcı karakterdeki Haricîlerin aksine, zuhur eden problemlere karşı kendilerine has bir metodoloji ortaya koymuşlar. Böylece düşüncelerinin büyük kitlelere ulaşması ve günümüze kadar varlığını sürdürmesini sağlamışlardır.

Bir mezhebin veya fırkanın ortaya çıkması ve sistematik hale gelmesinde âlimlerin ortaya koyduğu eserlerin çok büyük etkisi vardır. Bir görüşü ve yorumu doğru bir şekilde anlamak için hem o konuda yazılan eserlere hem de bu görüşü tarafgirlik veya mezhep taassubuyla hareket eden diğer eleştirel bakışın temsilcilerinin yazdıklarını da okumak ve değerlendirmek gerekmektedir. Aksi halde tek taraflı bakış bilimsellikten ve objektiflikten uzak olacaktır.

Araştırmamızın amacı İbâdîyye'nin önemli âlimlerinden olan Ebû Ya'kūb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî'yi (ö. 570/1175) yazdığı eserleri aracılığıyla detaylı bir biyografisini araştırarak, İbâdîyye fırkasındaki önemini ortaya koymak olacaktır. Bu çalışma aynı zamanda İbâdîyye hakkında yapılan çalışmalara bir katkı sunarak, İbâdîyye'nin kendi kaynaklarından doğru bir şekilde ortaya konulmasını sağlamış olacaktır.

Tezimizi özgün yapan en önemli unsur, Ebû Ya'kūb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî (ö. 570/1175) hakkında biyografik bir çalışmanın daha önce yapılmamış olmasıdır. Aynı zamanda Vercelânî'nin orijinal eserlerinin dilimize daha çevrilmemiş olması bu konuda önemli bir eksiklik olduğunu bize göstermiştir. Bu çalışma ile İbâdîyye fırkasının doğru anlaşılmasını ve bu fırka hakkında Ehl-i sünnet kaynaklarındaki bakışın dışında, kendi kaynaklarından da İbâdîyye'nin objektif bir şekilde ortaya konmasını sağlayarak önemli bir boşluğu dolduracağı söyleyebiliriz. Mezhepler Tarihi alanında objektif bir çalışma ortaya koymak için, bir görüş hakkında

ortaya atılan tartışmaların o görüşü savunanlarla ve o görüşe karşı olanların tezlerini mukayeseli, doğru ve bilimsel olan verilere ulaşarak mümkün olmaktadır. Bu çalışma ile İbâdîyye fırkasının birçok alanda eser kaleme almış Vercelânî gibi bir âlimi hem de İbâdîyye fırkasını objektif olarak değerlendirme imkânı sağlayacaktır.

2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE ÖNEMİ

Tezimizde Ya‘kūb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî Kimdir? İbâdîyye fırkası açından etkisi ve önemi nedir? Sorularına cevap aramaya çalışılacaktır. Araştırmamızın konusu başlığından da anlaşılacağı gibi İbâdî bir âlim olarak Ya‘kūb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî'nin (ö. 570/1175) eserleri ve görüşleri detaylı bir şeklide incelenecektir. Ayrıca Ya‘kūb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî'nin özellikle görüşleri, İbâdîyye fırkası açısından etkisi ve önemi konumuzun kapsamı içerinde ele alınacaktır.

Çalışmamız Vercelânî'nin eserlerinden faydalanarak onun hakkında objektif bilgiler ortaya koymak amaçlanmaktadır. Çalışmamızın merkezini onun ansiklopedik bir eseri olan “*ed-Delîl ve’l-burhân li-ehli’l-ʿuḳūl”* adlı eser olacaktır. Çalışmamız Vercelânî eserleri, onun görüşleri üzerinde yoğunlaşacak ve genelde İbâdîyye hakkında yazılan klasik ve son dönem çağdaş çalışmaları kapsayacaktır.

Vercelânî hakkında daha detaylı önce bir çalışma yapılmadığı için önemli bir boşluğu dolduracağı söylenebilir. Havârîc'in bir kolu olarak ele alınan İbâdîyye hakkında yapılan çalışmalarda daha çok fırka anlatılmaya çalışılmış, fırkanın etkilendiği âlimlerin eserlerinden faydalanma noktasında değinilmiştir. Yani İbâdîyye fırkasının önemli âlimlerinin biyografik alanda detaylı çalışmalar sınırlı olduğu için, çalışmamız bu konuda literatüre önemli bir katkı sunacaktır.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

İbâdîyye hakkındaki çalışmalar incelendiğinde, İbâdî kaynakların yeterince dikkate alınmadığı görülmektedir. İbâdîyye dini ve siyasi görüşleri itibariyle yeterince tanınmayan ve görüşleri en fazla speküle edilen fırkaların başında gelmektedir. Bunun önemli nedenlerinden biri kendi kaynakları dışında bir tanımlamanın yaygınlık kazanmış olmasıdır. Bu çerçevede İbâdîyye fırkası, İbâdî olmayan Makâlât geleneklerinin söylemi içerisinde Havârîc’in günümüzde yaşayan tek kolu ve

Havârîc'in Ehl-i sünnet'e en yakın fırkası olarak bilinmektedir. Çalışmamızda İbâdîyye'nin en önemli âlimlerinden biri olan Ebû Ya'kūb Yûsuf b.İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî'nin (ö. 570/1175) eserlerini temel almak suretiyle İbâdîyye'nin diğer temel kaynakları temel alınarak ortaya objektif bir çalışma ortaya koymak olacaktır.

Bilimsel çalışmaların kendine has zorlukları olduğu, yaptığımız çalışmanın da kendine has zorlukları olduğunu burada belirtmek zorundayız. Şahıs çalışmalarında karşılaştığımız sorunların başında bunların hangi sistematik içinde nasıl tasnif edilip sunulacağı meselesidir. Bunun yanında bir de kaynaklar arasında çelişkili gibi görünen bilgilerin olmasıdır. Çalışma konumuz için bir özgünlük söylemek gerekirse, İbâdîyye fırkası için çok önemli bir âlim olan Ebû Ya'kūb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî (ö. 570/1175) hakkında detaylı bir biyografik çalışmanın yapılmamış olmasıdır. İbâdîlik üzerine yapılan çalışmalarda her zaman önemli kaynaklar arasında olmasına rağmen hala derinlemesine bir çalışma yapılmamıştır.

4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Hz. Peygamber döneminden sonra meydana gelen siyasi ve itikâdî tartışmalar hakkında veya kendi dönemlerinde ortaya çıkan meseleler hakkında görüş bildirmek, mezhebini savunmak yâda başka fırkalara ait görüşleri reddetmek, tahkir etmek ve eleştirmek amacıyla kaleme alınan küçük eserlere *"Makâlât"* denir. Makalenin çoğulu Makâlât'tır. Makâlât, Ehl-i sünnet olarak isimlendirilen merkezi otoritenin dini ve siyasi konulardaki görüşlerini eleştirmek amacıyla kaleme alınmaya başlanmıştır. Makâlât sahipleri daha teşekkül etmemiş fırkalar olmasına rağmen Ehl-i sünnet'e karşı muarız ve muhalif tavırları olmuştur.[1]

İslâm Mezhepler Tarihinde bir çalışma ortaya koymak isteyen bir araştırmacı için şüphesiz ilk başvuru için akla gelen kaynaklar "Makâlât" ve "Milel ve Nihal" kitaplarıdır. Genel Tarih kaynakları klasik dönemde konuların nasıl anlatıldığı ve başlangıç noktasının nasıl ortaya çıktığı anlamında önem arz etmektedir. Ayrıca bir

[1] Abdülkahir Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1990), 14; Hasan Onat vd. (ed.), *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı* (Grafiker Yayınları, 2018), 43; Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* 3 (İstanbul: Dem Yayınları, 2000), 31; Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 28; Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepler Tarihi* 2 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 31.

mezhebi en iyi tanımanın yolu o mezhebin kaynaklarından tanımaktır. Bu konuda klasik ve son dönem çalışmalara başvurulacaktır.

4. 1. Makâlât Kaynakları

1. Ebû'l-Hasan el- Eş'arî (324/935): *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-Mûsâllîn*

İslâm Mezhepler Tarihi erken dönem klasik kaynaklarından birisidir. Eş'arî'nin verdiği bilgilerin daha objektif olması, onun eserinde verdiği bilgilerin Bağdadi ve Şehristânî gibi âlimler tarafından nakledilmesini sağlamıştır. Bu eser üç kısımdan oluşmaktadır. Şîa, Havâric, Mürcie, Mu'tezile, Mücessime, Cehmiyye, Dırâriyye, Neccâriyye, Bekriyye, Nussâk gibi fırkaları, Ehl-sünnet ve Ashâbu'l hadîs gibi fırkalardan birinci kısımda bahsetmektedir. İkinci kısımda, Kelâm'ın meselelerine dair açıklamalar mevcuttur. Mu'tezile'nin dini ve felsefi inanışları incelenmektedir. Üçüncü kısımda İnsanların Allah'ın isimleri ve sıfatları hakkındaki görüş ayrılıklarını incelemiştir. Eş'arî bu eseri yazarken konuları objektif ele aldığını ve tenkide dönük bir durum içinde olmadığını ve bundan kaçındığını ifade etmiştir.[2] Önemli Kelâm konularından bahsederken, bazı tâli konular içine girdiğini söyleyebiliriz.[3] Havâric başlığı altında diğer fırkalarla beraber İbâdîyye fırkasına da yer vermiştir. Ancak İbâdîyye'nin kurucusu Abdullah b. İbâd hakkında politik veya dini görüşü hakkında bir bilgi vermemiştir.[4]

2. Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir Bağdâdî (429/1037), el-Fark Beyne'l Fırak:

Bağdâdî bu eseri Peygamberin Ümmet'in yetmiş üç fırkaya ayrılacağı hadisini ispatlamak, kurtuluşa erecek (fırka-ı naciye) ve sapık fırkaların farkını ortaya koymak için yazdığını belirtmiştir. Havâric başlığı altında İbâdîyye'den bahsetmiştir. İbâdîyye'nin kendi arasında dörde bölündüğünü söylemektedir. Yezidiyye fırkasını Ğulat'tan saydığını belirtmektedir.[5] Eserinde ümmetin ayrılığa düşme sebebini, sapık fırkaları, İslâm'a mensup olmadıkları halde İslâm'a nispet edilen fırkalardan ve en son

---

[2] Ebü'l Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 33-34.

[3] Hasan Onat, "Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003), 27/406-407.

[4] Ebü'l Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 164-165.

[5] Abdülkahir Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1990), 74.

olarak kurtuluşa eren fırkalardan bölün bölüm bahsetmektedir. Havâric fırkasını *"Sapık Fırkalar"* başlığı altında incelemiştir.[6]

3. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali (456/1063), el-Fasl fi'l-Milel ve'l Ehvâ ve'n-Nihal:

İbn Hazm'ı bu eseri yazmaya teşvik eden saiklerden birisi, kendisinden önce yazılan bu tarz eserleri eksik veya çok hacimli bulmasıdır. Ayrıca muhteva açısından yetersiz olduklarını düşünmüştür. Bu motivasyon onun Yahudilik, İslâm ve Hıristiyanlık gibi dinleri de içine alan fırkalardan bahsetmek için bu eseri yazdığını söylemiştir. Onun hedefi çok hacimli olmayan, içinde çirkin yakıştırma ve kötü bir üslup olmayan bir eser ortaya koymak olmuştur.[7] İbn Hazm Hâricîler'in bazı çirkinlikler içinde olduğunu aktarmaktadır. İbâdîyye olmak üzere Ezârika, Necedât, Sufriyye, Meymuniyye, Acâride, Beyhesiyye, Reşidiyye, Ufiyye, Fâdiliyye, Mükremiyye, Hafsiyye gibi fırkaların görüşlerinden bahseder. İbâdîyye mezhebini Hâriciler'in aşırılıklarından tenzih etmiştir. Ayrıca Endülüs'de yaşayan bazı İbâdîyye mensuplarının Ehl-i kitap olanlara karşı tavırlarından ve görüşlerinden bahsetmektedir.[8]

4. Şehristânî, Ebû'l-Feth Tacüddin Muhammed b. Abdu'l-Kerîm b. Ebû Bekr Ahmed (548/1153), el-Milel ve'n-Nihal:

Yazıldığı dönemden itibaren İslâm dünyasında yüzyıllar boyunca mezhepler ve felsefi sistemlere ilgi duyan âlimlerin, öğrencilerin okunup ve istifade edilmesi için yaygın bir şöhrete sahip olan önemli bir eserdir. İki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde vahye dayanan dinlerle, bu dinlerin mezhep ve gurupları ele alınmaktadır. Yetmiş üç fırka hadisi üzerinden birinci guruptakileri kabul ettiği Mecûsîler'in yetmiş, Yahudilerin yetmiş bir, Hıristiyanların yetmiş iki fırkaya ayrıldıklarını, Müslümanların da yetmiş üç fırkaya ayrılacağını belirtmektedir. İkinci bölümde, Ehl-i kitap olanlarla, bir kitaba sahip olup olmadıkları şüpheli olanlar birbirinden farklılıklarını anlatmakta, ayrıca Ehl-i kitapla Ümmîler arasındaki farklar ortaya

---

[6] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 25; Ethem Ruhi Fığlalı, "el-Farḳ beyne'l-fıraḳ" (İstanbul, 1995), 12/172-173.

[7] İbn Hazm, *El-Fasl Fi'l- Milel Ve'l Ehva' Ve'n - Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2/102-103.

[8] İbn Hazm, *El-Fasl*, 2017, 2/91-92.

konulmaktadır.[9] Hâricîler başlığının altında İbâdîyye'yi anlatmaktadır. İbâdîyye'nin kurucusu Abdullah b. İbâd'tan bahsederek mezhebi anlatmaya çalışmaktadır. İbâdîyye'nin kendi içinde üç gruba ayrıldığını belirtmektedir.[10]

4. 2. İbâdî Kaynaklar

1. Sâlim b. Zekvân (ö. 100-717-718), es-Sîre (السير):

Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme (ö.145/762)'nin çağdaşıdır. Câbir b. Zeyd ile mektuplaşmıştır.[11] İbâdîyye için önemli bir âlim ve önder olan Salim b. Zekvân kendisi tâbıîndendir. İbâdîyye'nin başlangıç dönemlerinde damgasını vurmuş önemli bir âlimdir.[12] İbâdîyye hakkında erken dönemde yazılmış, içinde siyasal ve sosyal anlamda birçok olay ve konunun geçtiği önemli bir kaynaktır. Bu eser kendisinden sonra gelen birçok İbâdî âlimin fikirlerine doğrudan etki etmiştir. İbâdîyye'nin ekseni ve bakışı konusunda çerçeveyi çizmiş çok önemli bir eserdir. Bu eser bir manifesto niteliği taşıyan birincil kaynaklardan birisidir.[13] Çalışmamız için bu açıdan önemli bir kaynaktır. "*Ehlü'd-da've ve'l-istikāme"* olarak adlandırılan İbâdîyye mezhebinin ilkelerinin anlatıldığı ana bir kaynaktır.[14] "es-*Sîre*" deki bazı konu başlıkları şunlardır: *Halifelerin Sîretleri, Mürcie, Fitne, Müşrikler, Kitap Ehli Olanlar ve Münafıklar* başlıklarını sayabiliriz.[15]

2. Rebî' b. Habîb (ö.180/796), el-Müsned (مسند الإمام الربيع بن حبيب):

Reb'î'e izafe edilen bu eser, İbâdîyye'nin en önemli temel hadis kaynağıdır. Tedvîn ve tasnifi içinde barındıran bir eserdir. İbâdîyye'ye göre Kur'ân'dan sonraki en

---

[9] Muhammed Şehristani, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 20-21.
[10] Şehristani, *Milel ve Nihal*, 123-125.
[11] Orhan Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbaziyye* (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 21.
[12] Ebu'l- Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdulvâhid Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî* (Umman Sultanlığı- Maskat: Vizâretu't Turâsi'l- Kavmî, 1407), 1/109; Muhammed b. Musa Bâbâammi vd., *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye* (Ğardaniye-Cezayir: Cemiyetu't Turas, 2000), 2/167.
[13] Salim b. Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği* 2, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 11.
[14] Mustafa Öz, "Sâlim b. Zekvân" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019), Ek-2/464.
[15] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği* 2, 50; Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği* 2, 54; Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği* 2, 79.

sahih ve muteber kaynak bu eserdir.[16] İbâdîler'e göre bu eser, Buhârî ve Müslim' den daha sahih bir kaynaktır.[17] Eser dört cüzden oluşmaktadır.[18]

3. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebî Bekr (ö. 500/1106), Kitâbü's-Sîre ve aḫbârü'l-eʾimme (كتاب سير الأئمة وأخبارهم):

Ebû Zekeriyy'â bu eseri Rüstemî Devletini anlatmak için yazmıştır. Kuzey Afrikâ'da İbâdîler tarafından yazılmış en eski eser olma özelliğine sahiptir. Dercinî (ö. 670/1271) ve Şemmâhî (ö. 928/1522) gibi birçok âlim ondan istifade etmiştir.[19] Çalışmamızda İbâdîyye'nin genel tarihi hakkındaki bilgiler noktasında istifade etmeye çalıştık.

4. Ebu Yakup Yusuf b. İbrahim es-Sedrâtî el-Vercelânî (ö. 570/1175), ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ʿuḳūl (الدليل والبرهان):

Usulü din ve fıkıh kitabıdır. Üç ciltten oluşan bir kelâm kitabıdır. İbâdî kelâm kitabı olmasına rağmen içinde, kelâm, felsefe, mantık, coğrafya, matematik, fıkıh, dil, tarih, siyaset, tefsir v.b alanları ihtiva etmektedir. Eser birçok defa yayınlanmıştır.

Çalışmamızı yaparken birinci derecede faydalandığımız eser bu eserdir. Vercelânî'nin kelam, fıkıh, hadis ve diğer konulardaki görüşlerini bu kitapta net ortaya çıktığı için merkezimize bu eseri aldık. Bu eserin Umman Maskat'ta 1427/2006 yılında Sâlim b. Hamed el-Hârisî tarafından tahkik edilerek üç cilt halinde basılan eserinden faydalandık.[20]

5. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr el-Cenâvünî el-İbâzî (VI/XII. yüzyıl): Kitâbu'l-Vad' Muhtasar Fi'l-Usûl ve'l-Fıkıh (كتاب الوضع مختصر في الأصول والفقه):

İbâdîyye mezhebinin ilk dönem eserlerinden birisidir. Bir fıkıh kitabı olmasına rağmen içinde kelâm ve akaid ile ilgili konularda mevcuttur. Herşeyden önce çok

---

[16] Ahmet Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi* (Mardin: Şırnak Üniversitesi, 2018), 76; Ahmet Özdemir, "İbâdîyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (Şubat 2019), 539.

[17] Er-Rebi' b. Habib b. Amr el-Ezdî el-Ummânî, *Müsned İbâzîyye'nin Hâdis Kaynağı*, çev. Doç. Dr. Orhan Ateş (Ankara: Astana, 2021), 27.

[18] er-Rebî' b. Habîb b. 'Amr el-Ezdî el-Basrî, *Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habîb. Trt. Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Varcelânî* (Beyrut: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 1/5-6.

[19] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ el-Vercelânî, *Kitâbü's-Sîre ve aḫbârü'l-eʾimme, Târîḫu Ebî Zekeriyyâ. Nşr. İsmail Arabî* (Lübnan -Beyrut: Daru'l Ğarbi el-İslâmî, 1982), 10-13.

[20] Ebû Yâkub el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan, Thk. Salim b. hamed el-Harisi* (Uman: Vizâretu't Turâs ve Sekafetu, 2006), 1/11.

önemli bir fetva kitabıdır. Fürû konularında önemli bilgiler sunan önemli bir eserdir. İlk konusu Tevhid konusuyla başlamaktadır. Son bölümü ise *"Yeminler"* konusu ile bitmektedir.[21] Eşyanın hakikati, eşyanın kadîm veya muhdes olması, taat, iman, küfür, abdestin şartları, namaz şartları, namazın sevabı, sadakanın çeşitleri hayız ve nifas gibi konulardan bahsetmektedir.[22]

6. Ebû Ya'kūb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî (ö. 570/1175), el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iẖtilâf (كتاب العدل والانصاف في معرفة أصول الفقه والاختلاف):

Usulü fıkıh kitabıdır. Üç ciltten oluşmaktadır. İbâdî fıkıh usûlünün en önemli eserlerden biridir. Ancak içinde kelam ve hadis ile ilgili usul kaideleri hakkında bilgiler de içermektedir. Vercelânî'nin özellike fıkıh metodu hakkındaki görüşlerini anlamak için bu eserinden istifade ettik.

7. Dercînî (ö. 670/1271-72), Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib (كتاب طبقات المشائخ بالمغرب):

Bu eser İbâdîyye'nin ilk İbâdî âlimlerinin biyografileri ve faziletleri hakkında derli toplu bir eser ihtiyacına binaen hazırlanmış bir eserdir. İki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde daha çok İbâdîyye'nin Kuzey Afrika'ya yayılmasını, İbâdî imametinin buraya yerleştirilmesi, Rüstemîler ailesini ve bazı Mağrib'li âlimlerin biyografilerinden bahseder. İkinci bölümde ise, İbâdî âlimlerin ve diğer tanınmış âlimlerin biyografilerini içerir.[23] Vercelânî'nin kendisi ve onun istifade ettiği âlimlerin biyografileri hakkındaki birincil kaynak bilgileri bu eserden öğrenmeye çalıştık.

8. Ebû'l-Kasım b. İbrahim el-Berrâdî (8-9/14-15. asır), el-Cevâhiru'l Muntekâ (الجواهر المنتقاة):

Hicri sekizinci asrın İbâdî âlimlerinden Berrâdî'ye aittir. Berrâdî eserinde Hz. Muhammed'in sahip olduğu nitelikler ile başlayarak, Emevîler'in son dönemine kadar belirli konuları ve olayları İbâdîyye mezhebi perspektifinden açıklamaya çalışmıştır. Bu kitap şu başlıklardan oluşmaktadır: *Dört halife hakkında bilgiler, sahabe ve*

[21] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr Cenâvünî, *Kitâbü'l-vaz': Muhtasar fi'l-usûl ve'l-fıkh. Nşr. Ebû İshak İbrahim Ettafeyyiş* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 15; Orhan Şener Koloğlu, "Ebû Zekeriyyâ el-Cenâvünî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2016), Ek-1/377.
[22] Cenâvünî, *Kitâbü'l-vaz': Muhtasar fi'l-usûl ve'l-fıkh. Nşr. Ebû İshak İbrahim Ettafeyyiş*, 59,80,150,200.
[23] Ebu'l-Abbâs Ahmet b. Said Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay* (Kasantine-Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1974), 2/6-10.

tabiînlerin faziletleri, Rüstemîler devleti, Ebû'l Yakza'ın Halk'ul Kur'ân hakkındaki mektubu ve bazı önemli İbâdî kaynaklardan bahseden İbâdî kitaplar başlıkları bulunmaktadır. Özellikle Hz. Osman dönemi hakkında detaylı bilgiler vermektedir.[24] Dercînî'nin yer vermediği İbâdî âlimleri ve devlet adamlarının biyografilerine de yer verilmiştir.[25] Bu eserin çalışmamızdaki önemi İbâdî fırkası hakkındaki önemli ve kapsayıcı bilgiler hakkında bilgiler içermesidir.

9. Ebû Tâhir İsmâîl b. Mûsâ el-Ceytâlî (ö. 750/1349-50 [?]), Ḳavâʿidü'l-İslâm (الالقواعد الاسلام) ve Ḳanâṭırü'l-ḫayrât (قناطر الخيرات):

Kuzey Afrika'da yetişmiş önemli bir İbâdî âlimdir. Akaid, fıkıh ve diğer konularda eserler vermiştir. "*Ḳavâʿidü'l-İslâm"* adlı eseri temel İslâmi konuları içermekle beraber, İbâdîyye'nin görüşlerini deliller sunarak ispatlamaya çalışmaktadır. İki cüzden oluşmaktadır. İlk cüzi Tevhid konusu ile başlıyor. İkinci cüz ise, namazın şartları ve sünnet bahsi ile başlıyor.[26] "*Ḳanâṭır (Ḳanâṭırü'l-ḫayrât)*" adlı eseri ise, üç ciltlik bir eserdir. Dünya ve âhiret saadetini elde etme yollarını konu edinen bir eserdir.[27]

10. Ebu'l- Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdulvâhid eş-Şemmâhî (ö.928/1522), Kitâbü's-Siyer (كتاب السير)

Şemmâhî, İbâdîyye'nin Dercînî'den sonraki en önemli tabakât yazarlarından birisidir. Ayrıca önemli bir İbâdî fakihtir.[28] "*Kitâbü's-Siyer"* İbâdîyye için önemli bir biyografik eserdir. Bu eser önceki tabakât kitaplarının biraz daha genişletilmiş halidir. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebû Bekir el-Vercelânî'nin "*Kitâbü's-Sîre ve aḫbâri'l-eʾimme"*, Dercînî'nin "*Kitâbü Ṭabaḳāti'l-meşâyiḫ bi'l-Maġrib"* ve Ebü'l-Kāsım Muhammed b. İbrâhim el-Berrâdî'nin "*el-Cevâhirü'l-müntekāt"* adlı eserlerinin bir nevi tedvin edilmiş halidir.[29] Bu eser İbâdîyye'nin gizli ve açık dönemlerindeki imamlar ve komutanları hakkında menkıvebi bilgiler içermektedir. Peygamberin sireti

[24] Ebu'l-Kâsım b. İbrâhim el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât, Thk. Ahmet b. Suud es-Siyâbî* (Londra: Dâru'l-Hikme, 2014), 14; el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 47; el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 193; el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 236.
[25] Harun Yıldız, "Berrâdî" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), EK-1/188.
[26] Tahir İsmail b. Musa el-Ceytâlî, *Kavâidu'l-İslâm. Thk. Abdurrahman b. Ömer Bekellî* (Cezayir: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1976), 1/15.
[27] Mustafa Öz, "Ceytâlî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993), 7/468.
[28] Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Doktora Tezi, 1983), 12.
[29] Mustafa Öz, "Kitâbü's-Siyer" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ts.), 26/115.

ile başlayıp, dört halife devri ve Emevîler'in yanlış yönetilmekten kaynaklanan âdil olmayan hareketleri ve verilen tepkilerden bahsedilmektedir.[30] Kuzey Afrika'da yaşayan 650'yi aşkın âlim ve kişiler hakkında bilgi içermektedir.[31]

4. 3. Çağdaş Kaynaklar

Çağdaş kaynakları ülkemizde ve ülkemiz dışında yapılan çalışmalar diye ikiye ayırmak gerekmektedir. İbâdîyye hakkında ülkemizde yapılan ilk derli ve toplu çalışma Ethem Ruhi Fığlalı tarafından yapılan *"İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri"* adlı doktora çalışmasıdır. Bu eserin kaynaklara geniş bakma açısından çalışmamıza katkısının önemli olduğunu söylememiz gerekir. İbâdîyye hakkında yapılan çalışmalardan bir diğeri Orhan Ateş tarafından hazırlanan "*Günümüz Umân İbâziyyesi ve Görüşleri"* adlı doktora çalışmasıdır. Bu çalışmanın en önemli katkısı İbâdîyye'nin temel kaynaklarının esas alınarak İbâdîyye içerisinden bir bakışla eserin hazırlanmış olmasıdır. Kadri Önemli'nin *"Erken dönem İbâzî kaynaklarda İbâziyye'nin Dinî ve Siyasî Görüşleri*" adlı doktora çalışması İbâdîyye'nin fikirlerinin oluşum süreçleri hakkında çalışmamıza katkı sunmuştur. Adnan Demircan'ın doktora tezi *"Haricîler'in Siyasî Faaliyetleri"* adlı doktora çalışması Harîcî ve İbâdî etkileşiminin siyasi düzlemde etkilerini anlamamız yardımcı olmuştur. Ahmet Özdemir'in *"İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi"* adlı doktora çalışması üzerinde çalıştığımız âlim Vercelânî'nin Rebîʿ b. Ḥabîb'in eseri üzerinde hicri altıncı yüzyılda yapılmış ilk tasnif çalışma olması nedeniyle önem arz etmektedir. Bu doktora çalışması önemli bir İbâdî âlim olan Vercelânî'in eseri olması ve İbâdîler için önemli bir eser olmasından dolayı bize yol gösterici olmuştur. Mehmet Fatih Dede'nin *"Kur'ân'ın İbâzî Yorumu (Itfiyyiş'in Teysiru't-Tefsir'i Örneği)"* adlı doktora çalışması, Mehmet Hanifi Yoldaş'ın "*Temel Görüşleri Bağlamında İbâdîyye-Mu'tezile İlişkisi"* adlı doktora çalışmaları ve Süleyman Akkuş, Feyza Doğruyol *"Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb El-Vercelânî'nin Ed-Delil ve'l-Burhân Bağlamında İbâzziyye'nin Temel Görüşleri"* çalışmamızda istifade ettiğimiz çalışmalar arasındadır.

---

[30] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b.Suûdes-Seyyâbî*, 1/3-64.

[31] Ebu'l- Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdulvâhid Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî* (Umman Sultanlığı- Maskat: Vizâretu't Turâsi'l- Kavmî, 1407), 2/1-235.

Ülkemizin dışında yapılan çalışmalar arasında Ali Yahyâ Muammer'in *"el-İbâziyye beyne'l-Fırâkı'l-İslâmiyye*" adlı çalışması, Amr Halîfe Nâmî'nin *"Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye"*, Bekir b. Said A'veşt'in *"Dirâsâtü'l- İslâmiyye fî Usûli'l-İbâziyye",* Ahmed b. Hamed el-Halilî'nin, *"el-Hakku'd-dâmiğ"*, Ferhat b. Ali Câbirî'nin *"el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l- İbâdîyye"*, Muṣṭafa b. Ṣâliḥ Bâcû'nun *"Ebû Ya'ḳûb el-Vercelânî ve fikrühü'l- uṣûlî muḳârene bi-Ebî Ḥâmid el-Ġazzâlî"* adlı doktora çalışması ve Enver b. Umarihi - Ahmed Fayzî'nin *"Ebû Ya'kūb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vercelânî ve Devrihi fil fikr el- İbâdîyye"* adlı çalışmaları son dönmede yapılan ve çalışmamıza katkı sunan çalışmalar arasında sayabiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

HARİCÎLİK VE İBÂDİYYE

1.1. HARİCİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞINI HAZIRLAYAN SEBEPLER VE OLAYLAR

1. 1. 1. İlk İhtilaflar

İnsanoğlu fıtratı gereği farklı düşünmeye meyillidir. Çünkü düşünme yetisi, idrak etme çabası farklı düşünmeyi gerektirir. Her insan farklı ve özgün bir kişiliğe sahiptir. İnsanoğlunun bazı ortak noktaları olsa bile karakter olarak her insan farklılık arz etmektedir. Bu farklılık her insanın farklı zevklere, farklı duygulara ve en önemlisi farklı seçimlere sahip olmasını sağlamaktadır.[32] İnsan aynı zamanda bir topluluk içinde yaşama isteğine sahiptir. İnsan doğası gereği sosyal bir varlıktır.[33] İnsan için toplumsal hayat, bir gerekliliktir. İbn Haldun, insanların içtimai hayat olmadan yaşamlarını devam ettiremeyeceğini savunur. Ayrıca Allah'ın insanlar aracılığıyla dünyayı imar ve insanları yeryüzünde halife yapmak hususunda iradesinin içtimaî hayatla mümkün olacağını, bu durumu "*umran"* kavramıyla tanımlamaya çalışır.[34] Farklı düşünen ve bir toplum içerisinde yaşama isteği olan insan ortak bir paydada nasıl buluşur? Toplum içerisinde birçok farklı dinamik olmasına rağmen bir kargaşaya sebep olmadan hayatını sürdürebilir mi? Bu sorular toplumda meydana gelen farklılık ve ihtilafların cevaplarını bulmak açısından çok önemlidir.

Mülkiyetin ortaya çıkışı insanın kendisini ve içinde yaşadığı toplumun yönetilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Çünkü mülkiyet elde etme isteği bazı insanları mal mülk elde ederek efendi, bazı insanları mülksüz bırakarak köle olmasına neden olabilir.[35] Feodalite ve aristokrasi kavramları bu mantık çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Tarihsel bir sistem olarak yerini almıştır.[36] Savaşlar, güç elde etme arzusu, siyaset ve

---

[32] Recep Doğan, *Kur'ân'a Göre İnsanın Evrendeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2008), 75; Muhammet Koçak, *İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan* (Erzurum: Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 17.

[33] İbn Haldun, *Mukaddime I*, çev. Arslan Tekin (İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 2016), 1/125.

[34] İbn Haldun, *Mukaddime I*, 1/126.

[35] J. J. Rousseau, *İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kaynağı*, çev. Rasih Nuri İleri (Ankara: Say Yayınları, 2018), 150; Erdal İşler, *Tomas Hobbes ve J. J. Rousseau* (İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 4.

[36] Pınar Ülgen, "Orta Çağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış", *Mukaddime* 1 (2010), 4.

egemenlik iddiası temelde insanoğlunun gücü elde etme ve iktidar olma arzusundan kaynaklanmaktadır.[37] Machiavelli'ye göre insanoğlu için gücü elde etmek bir tutkudur.[38] Thomas Hobbes, devlet mekanizmasının insanın doğasında bulunan korkular nedeniyle ortaya çıktığını savunur. "Güvensizlik", "rekabet" ve "herkesten üstün olma tutkusu" doğal düzende insanlar arasında mücadeleye yol açar.[39] Bu korkular insanlar arasında ihtilâf ve mücadelelere neden olmaktadır.

İnsanların fikir ayrılıkları sayılamayacak kadar fazla ve çeşitli olabilir. İnsanlık yerinde duramamaktadır. Sürekli bir gelişim ve dönüşüm içerisindedir. Medeniyet, siyaset, hukuk ticaret, teknoloji gibi konulardaki ilerlemeler doğal olarak insanların fikirlerini ve görüşlerini değiştirebilmektedir. İnsanoğlunun farklı düşünmesi, bazen bir arzusunu gerçekleştirmek, bazen atalarını taklit etmek, bazen eğitim seviyesi nedeniyle bazen de güç elde etme ve yönetme isteği nedeniyle olabilmektedir. Bu sebepler çok farklı tartışma ve ihtilafa neden olabilir.[40]

İnsan doğasının farklılıklar için bir ontolojik alt yapıyı barındırması siyasi, toplumsal ve dini konularda da farklılık ve ihtilafların ortaya çıkmasını doğurmuştur. Dini ve siyasi alanlardaki düşünce farklılıkları derin anlaşmazlıklara ve ihtilaflara neden olabilir. İslam ümmeti içerindeki dini ve siyasi tartışmalar Müslümanların belirli alanlarda farklı kategorilere ayrılmasına sebep olmuştur. Unutulmamalıdır ki, ihtilafların daima pratik hayatta tezahürleri vardır.[41]

Hz. Muhammed döneminde Müslümanlar arasında mezheplerin ortaya çıkmasını doğuracak ihtilafların varlığından söz edilmez. Peygamber dönemi Kur'ân ve Sünnetin hâkim olduğu bir dönemdir.[42] Hz. Muhammed Müslümanlara kitabı ve Sünneti öğretmişti. Bu iki kaynağın onlar için başvuru mercii olduğunu söylemişti.[43] Hz. Muhammed'in sağlığında ne mezhep ne cemaat ne de bir tarikat olgusundan

---

[37] Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 99.
[38] Armağan Öztürk, *Machiavelli Düşüncesinde Cumhuriyetçi Özgürlük ve Kurucu Lider İmgesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 2013), 68/498.
[39] Hobbes, *Leviathan*, 92; Zeliha Hodaloğulları Vatansever, "Thomas Hobbes'in Siyaset Felsefesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/52 (Ekim 2017), 407.
[40] Muhammed Ebu Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Osman Eskicioğlu (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1970), 11-16.
[41] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 25.
[42] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 25.
[43] Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1968), 23.

bahsedilemez.[44] Onun yaşadığı dönem İslâm kavramının bir bütün şeklinde hayata geçirildiği bir dönemdir. Anlaşmazlıklar ve ihtilafların çözümü onun uygulamalarıyla hemen çözüme kavuşturuluyordu. Hem dini hem de dünyevi işlerde çözüm merci Hz. Muhammed olduğu için bir başka erke ihtiyaç duyulmazdı. Peygamberlik diğeri devlet başkanlığı olmak üzere iki görevi yürütüyordu.[45] Vefat etmesiyle iki görevi sona ermişti. Ölümünden sonra bir peygamber gelmeyeceği Kur'ân-ı Kerim ve peygamberin sözleriyle kesin ifade edilmişti. Peygamberin vefatı devleti kimin ve nasıl yöneteceğine dair bir ihtiyacı doğurmuştu. Devlet başsız kalamazdı.[46] İslâm dini ile yeni tanışan Müslümanlar Kur'ân'ın âyetlerine olduğu gibi inanmalarından kaynaklı bir inanç durumu söz konusuydu. Bir sahabe bir konuda şüpheye düştüğünde veya bir sorunla karşılaştığında kendileri halletmek yerine, yanlış olmasın diye Peygambere müracaat ederlerdi.[47] Hz. Muhammed Müslümanlar arasında fitne ve şüpheler sebep olacak tartışmalara müsaade etmezdi.[48] Hz. Peygamber döneminde münafık denen bir gurubun varlığı da mevcuttu.[49] Bu grup İslâm dinin gerekliliklerine ve inanç esaslarına hep kuşuyla bakmışladır. Buna rağmen Müslümanların tepkisini çekmemek için onlar gibi davranmışlar ve sosyal hayatta nikâh ve veraset gibi konularda haklardan faydalanmışlardır.[50]

Müslümanlar arasında ilk ihtilaflar Hz. Muhammed'in vefatından önce basit konularda olsa bile meydana gelmişti. Ancak dinin temel esasları üzerine asla bir tartışma meydana gelmiş değildi.[51]

1. 1. 2. Kırtâs Hadisesi

Kırtâs olayı denen vaka, Peygamberin hastalığının beşinci gününde Hz. Muhammed'in kâğıt ve kalem isteyerek vasiyet bırakmak istediğine dair rivâyetlerde geçen hadiseden ibarettir. Bu rivâyetlere göre Hz. Muhammed'in hastalığının şiddetlendiği bir zaman "Bana bir divit ve kâğıt getirin size bir kitap (vasiyet) yazayım,

---

[44] Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 36.
[45] Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 20.
[46] Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, 27.
[47] Neşet Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1965), 2-3.
[48] Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 2.
[49] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 2-3.
[50] Salim b. Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 52.
[51] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 17.j

benden sonra sapıklığa düşmeyiniz." dedi.[52] Bunun üzerine orada bulunanlar bu isteği nasıl yerine getireceklerine dair tartışmaya başladılar. Bazıları kâğıt getirelim peygamber istediğini vasiyet etsin dediler. Hz. Ömer'in de içlerinde olduğu bazıları gerek olmadığını, Kur'ân ve Sünnetin bize kâfi geldiğini beyan ettiler. Hz. Ömer bu Peygamberin hastalığının ona ıstırap vermesinden dolayı böyle bir şey talep ettiğini ve normal bir hal olmadığını söyledi. Hz. Muhammed bu konuda yanında tartışılmasının doğru olmadığını söyleyerek[53] herhangi bir vasiyet yazdırılmaz.[54] Daha sonra vefat edeceği sırada sözlü olarak üç şey vasiyet etmiştir. Bu vasiyete göre 'Müşrikleri Arap yarımadasından çıkarın. Görüşmeye gelen heyetlere, benim yaptığım gibi ikramda bulunun ve hediyeler verin. Üçüncüsünü de unuttum!' demiştir.[55]

Bu hadise basit, küçük ve o dönemde ashabın gündemini fazla meşgul etmemesine rağmen[56] İslâm tarihi boyunca özellikle halifelik (hilafet hakkı) ilgili konularda tartışma konusu olmuştur.[57] Bu olay Hz. Muhammed'in vefatından sonra bazı gruplar tarafından kendi haklılıklarına referans gösterilmek suretiyle önemli bir kanıt olarak kullanılmıştır. Özellikle Şiî çevreler, rivâyette geçen Hz. Muhammed'in 'unuttum' dediği üçüncü vasiyetin, Hz. Ali'nin halifeliğinin vasiyet edilmesi ile ilgili önemli bir delil niteliği taşıdığını iddia ederler. Bu hadise Hz. Ömer aleyhine kullanılmıştır.[58] Bazı taraflar üçüncü vasiyetin Şîa karşıtı taraflarca kasıtlı bir şekilde aktarılmadığını iddia ederler.[59] Bu konuyla ilgili tartışmaların daha sonra önemli fikir ayrıklarında kullanıldığını dile getirmiştik. Ancak Hz. Muhammed'in vahye dayanan önemli bir konuyu ashabına bildirmemesi ne akla, nede peygamberin tebliğ metoduna

---

[52] Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ.* (Beyrut: Daru'l Fikr, 1981), 7/9; Ebu'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *Ṣaḥîḥ (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī)* (Kahire, 1374), 3/125; Ahmed bin Hanbel, *Müsnedi İmam Ahmed bin Hanbel* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiye, 2008), 2/45; Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 2; Ebu Abdillah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l Kubrâ I-IX Nşr. Eduard Sachau* (Leiden, 1322), 242-243.

[53] Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal, Thk. Muhammed Seyid Geylani* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1961), 1/22.

[54] Ebu'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *Ṣaḥîḥ (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī)* (Kahire, 1374), 5/76; Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 3; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 26; Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 166.

[55] Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ.* (Beyrut: Daru'l Fikr, 1981), 4/31; Muhammed b. Cerir Taberi, *Tarih-i Taberi*, çev. M. Faruk Gürtunca (İstanbul: Sağlam Yayınları, 2007), 1/1807; Bulut, *İslâm Mezhepler Tarihi* 2, 2016, 107.

[56] Bulut, *İslâm Mezhepler Tarihi* 2, 2016, 108.

[57] Mehmet Azimli, "Hz. peygamber'in Hastalığından Kuran'ın Cemine Kadar Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülahazalar", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 1 (Nisan 2009), 68.

[58] Mustafa Fayda, "Ömer" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007), 34/51-53.

[59] Bulut, *İslâm Mezhepler Tarihi* 2, 2016, 107.

uygun gözükmemektedir.[60] Kur'ân'da Hz. Ali'nin halife veya imam olacağına dair hiçbir âyet yoktur. Bu görüşün zorlama bir yoruma dayandığı söylemek yerinde olacaktır.[61] Eğer Peygamberin böyle bir isteği olmuş olsaydı, orada bulunanlar muhakkak onun emrini yerine getirilerdi. Çünkü canlarını ve mallarını Hz. Muhammed'in uğruna feda eden sahabenin bu konuda Peygamberin isteğini yerine getirmesi mümkün değildir.[62] Şîa taraftarları, bu olayın Hz. Ali'nin Hz. Muhammed'in ölümünden sonra halife (imâm) olarak tayin edilmesinin vasiyet olarak yazdıracaktı görüşünü savunurlar. Bu görüşü Hz. Ali'nin imâmeti için delil olarak gösterirler.[63] Şiîler Hz. peygamberin vefatından sonra Hz. Ali'ye biat edilmemiş olmasının çeşitli sebepleri olduğuna inanırlar. Bunların başında Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in iktidar hırsı nedeniyle baskı kurmalarından kaynaklandığını iddia ederler. Hatta Hz. Ali'nin her ikisine onlara biat etmesi "takıyye" icabı böyle davrandığını iddia ederler.[64] Takıyye kavramının Şîa'da bir inanç esası olarak değerlendirilmesi, Şiîliğin doğru anlaşılmasını zorlaştırdığı gibi[65] doğru bilginin bağlamından koparılmasına neden olmaktadır.[66]

Hz. Ali'nin imâmeti açısından Şiî gruplar nezdinde tarihî önem taşıyan[67] Gadîr-i Hum olayına burada değinmek konun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Çünkü Hz. Peygamberin sağlığında gerçekleştiği iddia edilen Gadîr-i Hum olayı, Hz. Ali'nin vasiliği ve Şîa'nın varlığına göre yorumlanmıştır. Şîa taraftarlarının mezheplerini en sahih mezhep olarak göstermek için kullandığı delillerdendir. Şîa'nın bu olaydan hareketle yorumladığı tarih anlayışı Müslümanların tarih algısını derinden etkilemiştir.[68] Şîa ile ilgilenenlerin ilk karşılaştığı hadise Gadîr-i Hum hadisesidir.[69]

---

[60] Bulut, *İslâm Mezhepler Tarihi* 2, 2016, 107-108.
[61] Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 168.
[62] Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5 (Ankara: Otto yayınları, 2017), 49.
[63] Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 166-167.
[64] Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, 105; Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 137.
[65] Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 154-155.
[66] Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 34.
[67] Ethem Ruhi Fığlalı, "Gadîr-i Hum" (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996).
[68] Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 155.
[69] Cemal Sofuoğlu, "Gadîr-i Hum Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (1984), 461.

Gadîr-i Hum[70] İsnâaşeriyye olmak üzere hemen hemen tüm Şiî grupların Hz. Muhammed'in Gadîr-i Hum denilen mevkide Veda Haccı dönüşü (18 Zilhicce 10 / 17 Mart 632) dinlenmeye uygun olmamasına rağmen önemli bir konuyu bildirmek için konakladığını bildirir. Burada Hz. Muhammed kendisine inen her vahyi tebliğ etmesinin görevi olduğunu bildirmiş ve orada (el-Mâide 5/67) âyeti nazil olmuştur. Ebû Saîd el-Hudrî bu âyetin Gadir-i Hum'da Hz. Peygamber'e Alî b. Ebî Tâlib hakkında nazil olduğunu rivâyet etmiştir.[71] Fahreddin Râzî, bu âyetin Hz. Ali ile ilgili değil, Yahudi ve Hıristiyanların hile ve tuzaklarından emin kılıp, onlara hiç aldırmadan tebliğini yapmasını emrettiği anlamında olduğunu söylemiştir. Gerekçe olarak bu âyetten önceki birçok âyetin ve yine bu âyetten sonraki birçok âyetin Yahudi ve Hıristiyanlarla ilgili olduğunu aradaki bu tek âyetin mana olarak uygun düşmeyeceğini ve bu yorumunun imkânsız olduğunu açıklamıştır.[72] Peygamber tüm kervanın toplanmasını istemiş, öğle namazını kıldırmış, yeni inen âyetleri hutbede okumuştur. Daha sonra Peygamberlik görevini layıkıyla yapıp yapmadığını yanındakilere sormuş ve olumlu cevap almıştır. Daha sonra şöyle devam etmiştir: "Size paha biçilmez iki şey bırakıyorum: Allah'ın kitabını ve Ehl-i beytimi... Benden sonra bunlara sarılırsanız asla sapıklığa düşmezsiniz." Bu sözlerden sonra Hz. Muhammed Hz. Ali'yi sağına almak suretiyle elini kaldırmış ve Şöyle demiş: "Size paha biçilmez iki şey bırakıyorum: Allah'ın kitabını ve Ehl-i beytimi... Benden sonra bunlara sarılırsanız asla sapıklığa düşmezsiniz." Daha sonra Hz. Ali'yi sağına almış ve şöyle demiş: "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır. Allahım, onu seveni sev, ona düşman olana düşman ol!"[73] Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin imameti hakkında bir Şiîr söyleyen Hasan b. Sabit orada hazır bulunuyorlarmış.

Gadîr-i Hum olayının burada konu edilmesi Müslümanların Hz. Muhammed hayattayken yaşanan ihtilafların bir bütünlük içerisinden doğru analiz açısından gerekli olduğu kanısındayız. Çünkü bu olay Şiî çevrelerin Hz. Ali'nin imametinin

[70] Gadîr-i Hum: Mekke ile Medine arasındaki Cuhfe mevkiine 4 km. kadar uzaklıkta olup sık sık yağan yağmurlar sebebiyle bataklık ve sazlık haline gelmiş bir gölcükten ibarettir. bknz. Fığlalı, "Gadîr-i Hum".

[71] İmâm Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed Vâhidî, *Esbâb-ı Nüzûl*, çev. Necati Tetik vd. (Erzurum: İhtar Yayınları, 1994), 213.

[72] Fahruddin er-Razî, *Tefsîr-i Kebir Mefatîhu'l -Gayb*, çev. Suat Yıldırım vd. (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013), 9/157-158.

[73] Ahmed bin Hanbel, *Müsnedi İmam Ahmed bin Hanbel*, 2008, 2/468; Adnan Demircan, *Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadir-i Hum Olayı* (İstanbul: Beyan, 1996), 22.

meşruluğunu referans cihetinde kullandıkları en önemli argümandır. Ortaya çıkan her mezhep, en doğru yolda olduğunu kanıtlayabilmek için, menşeini bir şekilde Hz. Muhammed ve onun yaşadığı dönemle ilişkilendirme yoluna başvurmuştur. Kırtâs hadisesi ve Gadîr-i Hum olayı Şiî ve Şiî fikirlerden söz etmek mümkün olmamasına rağmen Şiîliğin tohumlarının bizzat Peygamber tarafından atıldığına delil olarak kullanılmıştır[74]. Neşet Çağatay'ın her iki olaya ilişkin tespiti kayda değerdir. Bu tespite göre Şîa Kırtâs olayında kâğıt ve kalem getirilmiş olsaydı kendisinden sonra Hz. Ali halife olarak yazılacaktı. Eğer bu olay doğru ise Gadîr-i Hum hadisesi yanlış olur. Eğer Gadîr-i Hum hadisesi doğru ise Kırtâs olayında Hz. Ali'nin peygamberden sonra halife olacağında dair işaret uydurma olur. Bu açıdan bakıldığında her iki görüşünde uydurma olması ihtimali ortaya çıkacaktır.[75]

1. 1. 3. Usame b. Zeyd Ordusu

Hz. Muhammed'in ölüm hastalığı sırasında diğer bir ihtilaf, Üsâme ordusu konusunda yaşandı. Üsâme b. Zeyd Suriye seferine çıkacak orduya Hz. Muhammed tarafından komutan olarak tayin edilmişti.[76] Bu tayin işlemi sahabe arasında ihtilafa neden oldu. Bazı sahabeler Peygamberin emrinin hemen yerine getirilmesi gerektiğini savundular.[77] Bazı sahabeler de Peygamberin ağır hasta olduğunu, sefere çıkarlarsa geri döndüklerinde onu göremeyecek endişesiyle karşı çıktılar.[78] Sonuçta Hz. Ebu Bekir, Peygamberin emrine uymak gerektiğini söyleyerek, Peygamberin emrini yerine getirmenin her zaman hayırlı ve bereketli sonuçlar doğurduğunu söyledi.[79] Burada görünürde çok önemli bir ihtilaf sorunu gözükmemektedir. Çünkü Hz. Muhammed daha öncede Ebu Ubeyde b. Cerrah komutasında, içlerinde Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in de bulunduğu bir orduyu sefere göndermişti.[80] Burada dikkat çeken husus, Şiî

---

[74] Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 31.
[75] Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 3.
[76] Ebu Muhammed Abdulmelik el-Meâfirî el-Himyeri İbn Hişâm, *es-Sîretu'n Nebeviyye*, çev. Neşet Çağatay, İzzet Hasan (Kahire, 1955), 4/299; Ebu Muhammed b. Cerir Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 1983, 3/11; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/24; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 26.
[77] Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/23.
[78] Bulut, *İslâm Mezhepler Tarihi* 2, 2016, 108-109.
[79] Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 3.
[80] Ekrem Ziya Umeri, Nurettin Yıldız, *Medine Toplumu* (İstanbul: Risale Yayınları, 1988), 301; Azimli, "Hz. peygamber'in Hastalığından Kuran'ın Cemine Kadar Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülahazalar", 67-68.

çevrelerin Hz. Ali'nin Medine'de bırakılıp, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in orduyla göndermesine bazı anlamlar yükleyerek, Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye halifeliği bırakmak istediği gibi zorlama bir yorumun içine girmeleridir. Hz. Ebu Bekir'in namazda imam olması konusu Müslümanların yöneticiliği ile ilişkili olduğu görüşü ciddiye alınsaydı, ya da bir gerçekliği olmuş olsaydı, Ensâr ve Muhacirlerin tartıştıkları "sakīfe" toplantısında delil olarak sunulurdu. Anlaşılan namaz imamlığı ve Müslümanların yöneticiliği arasında bir bağ kurulmamıştır.[81] Bazı müellifler Hz. Ebu Bekir'in namaz için imam olduğu ve Hz. Ömer'in orduya katıldığına dair bilgilerin kesin olmaması nedeniyle bu yorumların asılsız ve itibar edilmemesi gerektiğini söylerler.[82]

1. 1. 4. Peygamberin Vefatı ve Defin Konusu

11/632 yılının Rebiyülevvel ayının on ikinci günü Hz. Muhammed vefat etmiştir.[83] Peygamberin vefatı Müslümanları korku ve ümitsizliğe sevk etmiştir. Hatta bazıları onun vefatı konusunda şüpheye düştüler.[84] Hz. Ömer, Peygamberin vefatı üzerine adeta şok geçirerek sarsılmış ve: "Kim Hz. Muhammed Öldü derse onu şu kılıcımla öldürürüm. O İsa b. Meryem'in göğe çekilişi gibi semaya kaldırılmıştır." demiştir.[85] Hz. Ebu Bekir bu şaşkınlığa müdahale ederek, ona şöyle seslenmiştir: "Şüphesiz ki sen de öleceksin, onlarda ölecekler." (Zümer 39/30) mealindeki âyeti okumuş sonra: "Kim Muhammed'e tapıyorsa şüphesiz Muhammed ölmüştür. Kim de Muhammed'in rabbine tapıyorsa şüphesiz o hayy'dır, hiç ölmez." demiş ve: " Muhammed ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. O ölür veya öldürülürse geriye mi döneceksiniz? Kim böyle yaparsa Allah'a hiçbir zarar vermiş olmaz. Allah şükredenleri mükâfatlandıracaktır." (Âl-i İmrân 3/144) âyetini

---

[81] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 37.
[82] Mevlânâ İmam Şibli, Ömer Rıza Doğrul, *Asrı Saadet* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1/517; Azimli, "Hz. peygamber'in Hastalığından Kuran'ın Cemine Kadar Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülahazalar", 68.
[83] Muhammed b. Cerir Taberi, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk, Nşr. M. Jean de Goeje* (Leiden, 1879), 3/1851.
[84] Sa'd, *et-Tabakâtu'l Kubrâ I-IX Nşr. Eduard Sachau*, 53; Taberi, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk, Nşr. M. Jean de Goeje*, 1879, 3/1815; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 27; Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 3.
[85] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/23; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 15.

okuyarak onları uyarmıştır. Bu açıklama orada bulunanların kendilerine gelmesini sağlamıştır.[86]

Peygamberin vefatından sonra, nereye gömüleceği konusunda da bir ihtilaf ortaya çıktı. Muhacirler, doğduğu ve büyüdüğü yer olması itibariyle Mekke'ye gömülmesi gerektiğini söylediler. Ensar ise hicret edilmiş olması ve Ensar'ın onlara yardımı nedeniyle Medine'ye gömülmesi gerektiğini savundular.[87] Üçüncü bir grup, peygamberlerin defnedildiği yer olması nedeniyle Kudüs'e gömülmesi gerektiğini söylediler.[88] Ebu Bekir Peygamberlerin vefat ettikleri yerlerde gömülmeleri gerektiği hadisini hatırlatınca, Peygamber vefat ettiği Mescit yanındaki Hz. Âişe odasına defnedildi.[89] Böylelikle sorun çözüme kavuşmuş oldu.

1. 1. 5. Zekât Vermek İstemeyenlerin Durumu

Şehristânî bu ihtilafı el-Milel ve'n-Nihal adlı eserinde yedinci ihtilaf olarak bahsetmektedir. Bu ihtilafın Zekât vermeyenlerin öldürülmesi konusundaki tartışmalardan kaynaklandığını dile getirmektedir.[90] Peygamberin vefatından sonra bazı kimseler zekât vermekten kaçındılar. Bu konu Müslümanlar arasındaki ihtilaf, zekât vermeyenlere nasıl müdahale etmesi gerektiği üzerinedir. Hz. Ömer zekât vermeyenlerle savaşmanın doğru olmayacağını savunuyordu. Hz. Ebu Bekir ise savaşmanın gerekli olduğu konusunda ısrar ediyordu. Hz. Ömer düşüncesinin doğru olduğunu göstermek için Peygamberin hadisini delil olarak getirdi. Hadise göre Peygamber şöyle buyurmuştu: "*İnsanlarla Allah'tan başka ilâh yoktur demelerine kadar savaşmak üzere emir aldım. Bunu söyledikleri zaman canları ve malları dokunulmaz olur*. Hz. Ebu Bekir hadisin şöyle anlaşılması gerektiğini söyledi: "İnsanlarla *Allah'tan başka ilâh yoktur demelerine kadar savaşmak için emir aldım. Bunu söyledikleri zaman, benim için canları ve malları masun(dokunulmaz) olur*.

---

[86] Muhammed b. Cerir Taberi, *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk, Nşr. M. Jean de Goeje* (Leiden, 1879), 1/1816; Hişâm, *es-Sîretu'n Nebeviyye*, 4/53; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 15; Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 3; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 27; Bulut, *İslâm Mezhepler Tarihi* 2, 2016, 109.

[87] Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/9.

[88] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/23-24.

[89] Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/9; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 15; Sa'd, *et-Tabakâtu'l Kubrâ I-IX Nşr. Eduard Sachau*, 70; Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 3; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 27; Bulut, *İslâm Mezhepler Tarihi* 2, 2016, 110.

[90] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/25.

Ancak Lâ ilâhe İllallah'ın gereği olan namaz ve zekât gibi vecibeleri yerine getirmeleriyle bu dokunulmazlığa ulaşırlar." Hz. Ebu Bekir'in hadis yorumu doğru bulunarak, görüşü Müslümanlar tarafından uygun bulundu.[91] Böylece sorun çözüme kavuşmuştu.

1. 1. 6. Resulullâh'ın Mirası ve Fedek Arazisi

Hz. Ebu Bekir'in hilafeti zamanında Medine, Fedek[92] ve Hayber'deki humus arazilerinin kime kalacağı ve Hz. Peygamber'in miras bırakıp, bırakmayacağı konusu sahabe arasında bir görüş ayrılığına neden oldu.[93] Hz. Fatma'nın (ö. 11/632) Halife Hz. Ebu Bekir'den miras olarak mal talep ettiği, bu olayı sadece Hz. Ebu Bekir'in bildiği ve başka sahâbelerin aktarmadığı rivâyet edilir.[94] Hz. Ebu Bekir'in: "Bize mirasçı olunmaz: Biz ne bırakırsak, sadakadır." hadisini zikrettiği söylenir.[95] Peygamberin malları kızı Hz. Fatma'ya verilmedi.[96] Hz. Fatma bu cevap karşısında sinirlendiği ve halifeye: "Sen öldüğünde varisin kim olacak?" diye tepki göstermiş, Hz. Ebu Bekir ona "Çocuklarım ve eşim... "karşılığını vermiştir. Bu sözlere Fatma "Bu ne demek oluyor, sen varis oluyorsun da biz neden olamıyoruz?"[97] Sözleri ile itiraz etmiştir. Bu cevaba karşılık Hz. Fatma'nın uzun bir süre Hz. Ebu Bekir'e küstüğü ve vefatına kadar konuşmadığı söylenir.[98]

---

[91] Ahmed bin Hanbel, *Müsnedi İmam Ahmed bin Hanbel* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiye, 2008), 4/8; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 16; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/25; Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 4; Bulut, *İslâm Mezhepler Tarihi* 2, 2016, 114.

[92] Fedek (bugünkü Hâit) Medine ile Hayber arasında, Medine'ye yaklaşık 150 km. mesafede Yahudilerin yaşadığı bir yerdi. Hayber'in fethinden sonra barış yoluyla alınan ve yarısı Hz. Peygamber'e tahsis edilen köyün adıdır.

[93] Bulut, *İslâm Mezhepler Tarihi* 2, 2016, 114; Hüseyin Algül, "Fedek" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 12/294-295.

[94] Azimli, "Hz. peygamber'in Hastalığından Kuran'ın Cemine Kadar Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülahazalar", 74.

[95] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/25.

[96] Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 4.

[97] Ahmet b. Yahya el-Belâzürî, *Fütuhu'l-Buldân (Ülkelerin Fethi)*, çev. Mustafa Fayda (Ankara, 1978), 44; Asım Balcı, "Hz. Ebu Bekir Döneminde İç Siyaset ve İdare", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1999), 204-205.

[98] Azimli, "Hz. peygamber'in Hastalığından Kuran'ın Cemine Kadar Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülahazalar", 74.

1. 1. 7. Kur'ân'ın Toplanması ve Kitap Haline Getirilmesi

Peygamberin vefatından sonra, Hz. Ebu Bekir'in hilafeti döneminde Arabistan'ın değişik yerlerinde bazı kabilelerin merkezi otoriteye karşı başkaldırdıkları, vergi ödememek için siyan ettikleri tarihi kaynaklarda geçmektedir. Sahabe, isyan eden kabilelere karşı nasıl davranacağı konusunda tartışma yaşadı. Hz. Ebu Bekir bunlarla yapılacak mücadelenin dinden kaynaklı değil, ancak vergi ödememeleri nedeniyle yapılacağını söyledi.[99]

Yemâme bölgesinde kendisini peygamber ilan eden Müseylime'ye bağlı kuvvetler ile Hâlid bin Velîd komutasındaki İslam ordusu arasında yapılan savaşta Ensar ve Muhacirlerinde içinde olduğu 600 kişi şehit düşmüştür. Şehit sayısı ile ilgili farklı rakamlar kaynaklarda geçmektedir.[100] Şehit olanların içerisinde onlarca, hatta yüzlerce hafızın olduğu kaynaklarda vakidir.[101] Yapılan savaşlarda ciddi kayıpların verilmesi ve bunların içerisinde hafızların olması, dağınık halde olan Kur'ân'dan bir şey kaybolmaması için, deri, kemik ve tahta parçalarına yazılan Kur'ân âyetlerinin bir araya getirilmesi konusu gibi önemli bir konuyu gündeme getirdi. Hafızların şehit edilmesi[102] Hz. Ömer'i endişelendirmişti**.** Hz. Ebu Bekir'e gelerek Kur'ân âyetlerinin hafızlardan oluşturulacak bir komitenin denetiminde toplanarak kitap haline getirilmesini teklif etmişti. Hz. Ebu Bekir Peygamberin böyle bir şey yapmamış olduğunu dolayısıyla gerek olmadığını söyledi. Fakat sonradan diğer sahâbelerin de Hz. Ömer'in görüşüne katılmalarıyla Hz. Ebu Bekir ikna edildi ve Kur'ân'ın toplanması uygun görüldü. Halife bu görevi Peygamberin vahiy kâtipliğini yapmış olan Zeyd b. Sabit'e vermiş; yapılan duyuru ile ayrı ayrı yazılmış âyetlerin mümkün olduğu kadar bir araya getirilmesi emrini vermişti.[103]

Peygamber hayatta iken ve vefat ettikten sonra yaşanan ihtilafların İmamet (Halife) Hâricînde, çok derin izler bıraktığı söylenemez. Yukarıda sayılan ihtilafların

---

[99] Mehmet Azimli, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İstem* 6 (2005), 177-193.
[100] Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/37-47; Mustafa L. Bilge, "Yemâme" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013), 43/399-400.
[101] Ahmet Önkal, "Müseylimetülkezzâb" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2006), 32/90-91.
[102] Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu's- Sahîh.* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 3.
[103] Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 4; Abdulhamit Birışık, "Kur'ân" (İstanbul, 2002), 26/417-422.

insanın doğasından kaynaklanan sorunlara çare bulma çabasından hareketle, içinde yaşadığı toplumun reflekslerine, gelenekten beslenen birikimlerine[104]göre çözmeye çalıştığını görmekteyiz. Aslında ümmeti parçalamayan ve Müslümanları felakete götürmeyen ihtilaflar olarak sayabiliriz.[105] Daha çok fıkha ve teferruata ait meselelerde bir anlaşmazlık vardı. Dinin esası hakkında bir ihtilaf söz konusu değildi. Bu ihtilaflar sapıklık, fesatlık ve ayrılık doğurmuyordu.[106] Ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların karşılaştıkları en önemli ihtilaf, siyasi boyutu olan imamet ve imamet nedeniyle ortaya çıkan mücadelenin sonuçları konusunda olmuştur. Bu ihtilaf Peygamberden sonra ümmet arasında cereyan eden ve günümüze kadar süren ilk ihtilaftır. [107] Abdülkāhir el-Bağdâdî: "Hz. Osman'ın öldürülmesi, Hz. Ali-Muâviye Mücadelesi, Cemel savaşı, Sıffîn savaşı ve Hakem olayı nedeniyle Müslümanların arasında anlaşmazlığa neden olduğunu ve günümüze kadar sürdüğünü söylemektedir."[108]

1. 1. 8. Sakifetu Beni Saide Hadisesi (Hilafet İçin İlk Uzlaşı Arayışı)

Hz. Peygamber hayattayken ne doğrudan nede dolaylı, hilafet hakkında hiçbir vasiyette bulunmamıştı.[109] Ancak Peygamber hayattayken gündeme gelmeyen hilafet konusu, daha peygamberin defin işlemi bitmeden halkın gündemine hızlı bir şekilde girmişti. Ümmeti kimin yöneteceği ile ilgili ilk girişimi Ensâr'dan gelmiştir. Ensâr İslâm tarihinde "Sakifetu Beni Saide" şeklinde meşhur olan Benî Saide avlusunda toplanarak: "Peygamberden sonra bu makama Sa'd b. Ubâde'nin geçmesini istiyoruz. Çünkü o bu göreve layıktır" demişlerdi. Sa'd b. Ubâde hasta olmasına rağmen bu teklif kendisine özellikle Evs ve Hazrec kabileleri tarafından götürülmüştü. Evs ve Hazrec kabileleri Ensâr'ı oluşturan iki büyük kabileydiler. Aslında Cahiliye devrine kadar uzanan bir düşmanlıkları mevcuttu.[110] Bazı kaynaklarda Sa'd b. Ubâde'nin bu görevi

---

[104] Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*, 51.
[105] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 19.
[106] Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 5.
[107] Ebu Sâid Neşvânu'l Himyerî, *el-Huru'l-Îyn. Thk. Kemal Mustafa* (Kahire, 1948), 212; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 27.
[108] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 16-17; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/19-30.
[109] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 37; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 28.
[110] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 30.

çok arzuladığı geçmektedir.[111] Sa'd b. Ubâde, hilafetin Ensâr'da kalması için bu teklifi kabul etmişti.[112] Sa'd b. Ubâde bir hutbe okuyarak, hilafetin Ensâr'ın hakkı olduğunu savunarak şöyle dedi: "Siz ki Muhacirlersiniz, sizin fazlınız aşikârdır. Ve sizin fahrınız uludur. Ama sizde biliyorsunuz ki bizde çok zahmet çektik. Şimdi kendimizden birini yönetici yapmak isteriz. Sizde kendi içinizden birini seçiniz… Böylece ihtilaf ortadan kalkar" dedi.[113]

Ensâr'dan Sa'd b. Ubeyd'in halife olmasını istemeyen iki kişi durumu Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e Ensâr'ın Sa'd b. Ubâde'ye biat etmek üzere toplandığını haber verdiler. Ensâr'dan olup Sa'd b. Ubâde'ye muhalefet eden ve Muhacirleri destekleyenlerin Evs ve Hazrec düşmanlığını engelleyici ve barış sağlayıcı bir denge politikası yürüttükleri söylenebilir. Çünkü seçilecek bir Hazrec'linin dengeyi kendi akrabaları lehine bozabileceği endişesi ifade edilebilir.[114] Yolda daha sonra Ebu Bekir zamanında Ebu Ubeyde b. Cerrah ile karşılaştılar.[115] Ebu Ubeyde b. Cerrah onlara biâtın gerçekleşmesi durumunda Ensâr'ın sizleri onları bir daha dinlemeyeceğini söyledi. Hz. Ebu Bekir onlardan bu sözü işitmediğim sürece gerçekliğine inanmayacağını söyledi. Üçü beraber Ensâr'ın olduğu yere vardılar.[116] Muhacirlerin ileri gelenlerinden olan Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in bu toplantıya katılmasıyla siyasi çekişmenin başladığını söyleyebiliriz.[117]

---

[111] Ebu Sâid Neşvânu'l Himyerî, *el-Huru'l-Îyn. Thk. Kemal Mustafa*, 212; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 54.

[112] Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/5-6; Ebu'l-Hasan İzzuddîn Alî ibn Ebi'l-Kerem Muhammed ibn Muhammed eş-Şeybani İbnu'l Esir, *el-Kâmil fît-Tarih, Tsh. Abdulvahhâb en-Necâr* (Mısır, 1348), 2/220.

[113] et-Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/6; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/24; İbn Haldun (808/1406), *Mukaddime I*, 1/413-414; Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, 31-32; Neşet Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 5-6; Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 28-29; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 55; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Sâkifetü Beni Sâîde" (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ts.) (Erişim 28 Mayıs 2020), 11-12.

[114] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (ö. 207/823), *Kitâbü'r-Ridde Nebze min Fütûhü'l-Irak, Nşr. Muhamed Hamidullah* (Paris, 1989), 21; Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse, Thk.Taha Muhammed ez-Zeynî* (Beyrut, ts.), 1/16; Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, 21.

[115] Ahmet Önkal, "Ebû Ubeyde b. Cerrâh" (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ts.) (Erişim 28 Mayıs 2020), 249-250.

[116] Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/5-6.

[117] Ahmet Emin (1886-1954), *Fecru'l-İslâm (İslâm'ın Doğuşu)*, çev. Ahmet Serdaroğlu (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976), 363-367; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 55.

Sa'd b. Ubâde bir hutbe okudu. Hutbesini tamamlayınca, Hz. Ebu Bekir de bir hutbe okudu. Hutbede nasihat ile ilgili tüm âyetleri okudu. Ayrıca Ensâr'ın faziletlerinden de bahsetti. Daha sonra şöyle dedi: "Eğer sizin dediğiniz gibi yaparsanız halk içinde ihtilaf olur ve kılıç düşer. Şimdi herkes bilsin ki; Peygamber efendimiz şöyle buyurdu: " İmamlar Kureyş'tendir"[118] Şimdi imamet konusunda elinizi çekin. Kureyş'ten birini seçelim. Sizin Peygamber katındaki nasıl iseniz, öylece kalmaya devam edin. Ve o kimse yine hakkınızı yerine getirsin. Hz. peygamberin getirdiği gibi. Şimdi ben şimdi sahabeden iki kişiyi bu iş için seçtim. Onlar bu işin ehlidirler. Onların biri Ömer diğeri Ali'dir" dedi.[119] Başka rivâyetlerde Hz. Ebu Bekir'in Araplar Kureyş'ten başkasını tanımazlar dediği kaynaklarda geçmektedir.[120]

Hz. Ebu Bekir'in hutbesi bittikten sonra, Ensâr Peygamberin akrabası ve damadı olması nedeniyle Hz. Ali'ye biat etmek istedi. Hz. Ömer bu kararın ihtilafa neden olacağı endişesiyle, Hz. Ebu Bekir'e: "Elini uzat biat edelim. Çünkü sen Kureyş'densin" dedi. Hz. Ömer'in Hz. Ebu Bekir' biat etmesiyle Ensâr da hep beraber biat ettiler. Ancak bu biat haberi duyulunca Medine'de Ensâr'ın Sa'd b. Ubâde'ye biat edeceği ve onun için bir araya geldikleri haberi duyulunca Hz. Ömer yüksek sesle: "Ey Ashab, halk arasında ihtilaf çıksın mı istiyorsunuz? Şimdi herkes gelsin ve Peygamberin halifesine biat etsin. Bugün bu iş gece olana kadar bitmez ise, biat etmeyenler asi olur" dedi. Orada herkes biat etti. Ancak Peygamberin defin işlemleriyle meşgul olan Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Ehl-i beyt taziye ile meşgul oldukları için biat etmemişlerdi. Hz. Ömer'e göre fesadı önleyecek olan şey Ümmetin çoğunluğunun biâtını temin etmektir. Yani meşveret yoluyla bir halife seçme gayreti göstermiştir.[121] Bazı rivâyetlerde Hz. Ali'nin kırk gün, bazı rivâyetlerde iki ay, bazı rivâyetlerde altı ay sonra biat ettiği geçmektedir.[122] Hz. Ali'nin biâtı konusunda bazı kaynakların birbirilerini tutmadıklarını görüyoruz. Hatta Hz. Ali'nin o gün bazı kimseler tarafından tahrik edildiğini ve adaylığını koyması gerektiği dile

---

[118] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 16; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/24; Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/5-6; Ebu Ömer Ahmed ibn Muhammed el-Endelûsî İbn Abdi Rabbih, *Kitabu'l-Ikdı'l-Ferid, Şrh ve Tsh. Ahmed Emin-Ahmet Zeyn-İbrahim Ebyarî* (Kahire, 1367), 4/258.

[119] Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/6.

[120] Rabbih, *Kitabu'l-Ikdı'l-Ferid, Şrh ve Tsh. Ahmed Emin-Ahmet Zeyn-İbrahim Ebyarî*, 4/258; Esir, *el-Kâmil fît-Tarih, Tsh. Abdulvahhâb en-Necâr*, 1348, 2/221.

[121] Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği: İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik* (Ankara: Kitâbiyât, 2005), 51.

[122] Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/6-7.

getirilmiştir.[123] Taberi'ye göre; Ebu Süfyan b. Harb, Hz. Aliye: "Bu işi niçin Ebu Bekir'e bırakıyorsun? O Beni Temim kabilesindendir. Ve Kureyş kabilesinde Beni Temim kabilesinden kemter kabile yoktur. Ben bunu beğenmiyorum. Şimdi Mekke'ye adam gönderip, asker toplayıp imameti buna reva görmem" dedi. Hz. Ali'nin bu sözlere karşılık: "Bu zor bir şeydir. Müslümanlara düşman olursun. Bu hareketin sana zarar verir." dedi.[124] Hz. Ali'nin bu durum karşısında ona nasihat ettiği ve Hz. Ebu Bekir'i övdüğü ve biât ettiği bilinmektedir.[125]

Hz. Ali'nin önceleri Hz. Ebu Bekir'e biât etmediğinin kaynaklarda geçtiğini söylemiştik. Biat konusunda kendisine danışılmadığını ve kendisinin hilafete daha layık olduğunu açıkça dile getirdiği söylenir.[126] Hz. Ali'nin biâtı ile ilgili farklı bilgiler olmasına rağmen, halifeye sadakatten ayrılmamış ve kendisi de biât etmişti.[127] Hz. Ebu Bekir'in halife olmasıyla hilafet sorunu çözülmüştür. Müslümanların karşılaştıkları ilk siyasi sorun olması nedeniyle tarihte yerini almıştır.[128]

Beni Sâide avlusunda yapılan toplantıda önemli olan konulardan biri, Peygamberin vefatından asırlar sonra teşekkül etmeye başlamış olan fırkaların, mezheplerin kendilerini meşru kılmak için Peygamberin dönemi ile ilişkilendirmesidir.[129] Burada yapılan toplantıda, mezheplerin doğuş sebeplerine yöntem olarak farklı bir yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşım Peygamberi canlı gören, onun zamanında yaşamış olan sahabenin kimin hilafet makamına geçeceğine dair şiddetli ihtiyaç duyulmuş bir zamanda olmasına rağmen delil aramadığı ve hilafeti kendi geleneksel tecrübeleriyle halletmeye çalışmalarıdır. Peygamberin bu işi

---

[123] Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, 32.
[124] Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/7.
[125] *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, 32.
[126] Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-Siyâse, Thk.Taha Muhammed ez-Zeynî* (Beyrut, ts.).
[127] et-Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/7; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (ö. 207/823), *Kitâbü'r-Ridde Nebze min Fütûhü'l-Irak, Nşr. Muhamed Hamidullah*, 30; Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse, Thk.Taha Muhammed ez-Zeynî*, ts., 1/20; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/24; Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, 31; Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 31; Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, 21.
[128] Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, 23.
[129] Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 31.

Müslümanların seçimine bıraktığı anlayışı ön plana çıkmaktadır.[130] Mehmet Said Hatipoğlu Sa'd b. Ubâde'nin muhalefetini siyasi hürriyet bağlamında şöyle dile getirmektedir: "Sa'd b. Ubaâde'nin iktidara karşı almış olduğu tavır, henüz peygamber ruhunun hâkim bulunduğu bir çevrede, siyasi hürriyetin dahi her türlü tazyikten masun olduğuna en açık delildir"[131]diyerek doğal bir tavır olabileceğini savunmaktadır. Muhammed b. Tavit et-Tanci'ye göre Müslümanlar, Hz. Ebu Bekir'e biat edenler, Hz. Ali'ye bağlı olup onun halife olmasını isteyenler, Ensâr'dan Sa'd b. Ubâde'nin halife olmasını isteyenler ve tarafsız olup hiç karışmayanlar olmak üzere dört gruba ayrılmıştır.[132] Tanci'ye göre Hz. Ebu Bekir önce seçildi. Sonra biât gerçekleşti. Dolayısıyla hilafet için bir nas olmadığından sahabe bu işi kendisi halletmiştir. Hz. Ebu Bekir'in seçilmesi iki kritere bakılarak yapılmıştır: Birincisi seçim, ikincisi Kureyş kabilesine mensup olmasıdır. Bu bakış ayrıca Ehl-i sünnet'in bakışını temsil etmektedir.[133] Bu konuda diğer fırkaların görüşü çok önemlidir. Ancak çalışmamızın asıl konusundan uzaklaşmamak için burada bırakmak zorundayız.[134]

1. 1. 9. Hz. Osman'ın Öldürülmesi

Hz. Ebu Bekir'in Hz. Ömer'i kendisinden sonra aday göstermesiyle[135] on yıllık bir fetih dönemi başlamıştır. Ayrıca adaletli yönetim açısından Hz. Ömer gibi kimsenin daha önce olmadığı tarihi kaynaklarda geçmektedir. Bir iş olduğunda veya bir işe birini gönderse muhakkak o işle ilgili bir sözleşme (ahidname) yazardı.[136] Bu sözleşme devletin kurumsallaşması açısından önem arz etmektedir. Çünkü sözleşmede geçmeyen bir ibare yoksa fermanı getiren buyursa bile yerine getirmeyin diye emir vermiştir.[137] Hz. Ömer 644 yılında suikasta uğradı. Yaralanmıştı. Hayatta kalması mümkün değildi. Sahabe Hz. Ömer'den sonra bir halife seçilmesini ondan istemişti.[138]

---

[130] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 31; Muhammed B. Tavit Tancİ, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", çev. Ethem Ruhi Fığlalı, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 4/1 (17 Nisan 2011), 478-479.

[131] Mehmet Said Hatipoğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 35.

[132] Muhammed B. Tavit Tancİ, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", 470; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 63.

[133] Tancİ, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", 471.

[134] Bknz. Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*.

[135] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 32.

[136] Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/137.

[137] Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/137-138.

[138] Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/131-134.

Hz. Ömer altı kişilik bir komisyonunu görevlendirdi.[139] Bu komisyonu oluşturan altı kişi, Kureyş kabilesine mensuptu.[140] İstişare sonucunda Hz. Osman halife olarak seçildi. Hz. Osman'ın seçilmesinde Şuranın kararı kadar, yaşının büyüklüğü ve yumuşak huylu olmasının etkisi çoktur.[141] Hicretin 24. senesinde (645) Muharrem ayının ikinci günü Müslümanlar Hz. Osman'a biat ettiler.[142] Hz. Osman Müslümanların onayı ve rızasıyla halife seçilmiştir.[143] Hz. Ömer dönemimde başlayan fetih hareketleri Hz. Osman devrinde de devam etmiştir.[144]

Hz. Osman'ın halife olmasıyla, Ümeyye Oğulları kaybettikleri güçlerini yeniden elde etmek için ellerine bir fırsat geçmişti.[145] Çünkü Hz. Ömer kabileler arası denge siyaseti gütmesine rağmen, Emevîler'in yönetimde ön planda ve etkin olmasına önem verdi.[146]

Hz. Osman'ın döneminin iki farklı dönemden oluştuğunu söylemek gerekir. Birinci ilk altı yıllık dönemi sükûnet dönemi olarak geçmiştir.[147] Çünkü düzen ve asayişin egemen olduğu bir dönemde devletin başına geçmişti.[148] Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle son bulan ikinci altı yıllık dönemi, ilk defa Müslümanlar arasında ayrılık, farklılaşma ve siyasi anlamda gruplaşmanın yaşandığı bir dönem olarak tarihte yerini almıştır.[149]

Hz. Osman'ın vali ve yönetici atamalarında yanlı davranması ve gelen eleştirileri kabul etmemesi toplum tarafından tepkiyle karşılanıyordu.[150] Hz. Osman Kûfe valisi Velid b. Ukbe'yi kendisi atamasına rağmen, içkili namaz kıldırması

---

[139] Casim Avcı, "Hilâfet", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 17/546-553.
[140] İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*, çev. Mehmet Nurullah Aydın, Selim Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 63.
[141] Rabbih, *Kitabu'l-Ikdı'l-Ferid, Şrh ve Tsh. Ahmed Emin-Ahmet Zeyn-İbrahim Ebyarî*, 4/303; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 33.
[142] et-Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/135; Mehmet Dalkılıç, "Osman Bin Affân'ın Halife Seçilmesi ve Seçim Şûrasının Tarafsızlığı" 2/2 (Aralık 2014), 11.

[143] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 56.
[144] Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I*, 1965, 7.
[145] Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 54.
[146] Mevlânâ İmam Şibli, Ömer Rıza Doğrul, *Asrı Saadet* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 5/280-283; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 144.
[147] İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 33/438-444.
[148] Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 145.
[149] Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), 44.
[150] Avcı, "Hilâfet", 17/543-556.

nedeniyle halktan çok tepki gelince[151], yerine Sa'd b. As'ı atadı. Kûfe halkı Sa'd b. As'ı istemediklerini beyan ettiler. Hatta birkaç kişi Hz. Osman'a bir mektupla başka bir vali istediklerini bildirdiler. Hz. Osman onları Kufe'den Himis'a sürdü. [152] Sa'd b. As vali olduktan sonra Kûfe'de Kureyş üzerinden bir asabiyet kışkırtmasına girişti. Bu huzursuzluğa ve olayların çıkmasına neden oldu.[153] Bazen kalabalık gruplar sırf Hz. Osman'ı reddetmek ve tartışmak için Hac vazifesi bahanesiyle geliyorlardı. Genelde onları Hz. Ali karşılıyor ve nasihatte bulunuyordu. Genelde Hz. Osman'ın yaptıkları olumsuzluklar listeler şeklinde, sorularla Hz. Ali'ye soruluyordu.[154] Ümeyye Oğullarından olan akrabası Mervan'ı yanına kâtip olarak aldı. Bu zat adeta devleti yönetiyordu.[155] Neredeyse devletin tüm işlerine bu zat karışıyordu. Sahabe bu zatın durumdan dolayı Hz. Osman'a kırılmışlardı. Hz. Ali'yi ona nasihat etsinler diye göndermişlerdi.[156] Hz. Osman'ın savaş ganimetlerinde yakınlarını gözetmesi Hz. Osman'a karşı olumsuz cereyanların doğmasına sebep olmuştur.[157] Hz. Osman'ın Müslümanların emniyeti için ayrılmış ve Müslümanların ortak malı olan önemli toprakları akrabalarına bağışlaması şikâyet konuları arasında yer almaktadır.[158] İslâm kabile asabiyetini tamamen ortadan kaldıramamıştı. Ancak etkisini zayıflatmıştı. Hz. Osman döneminde kabile taassubunun ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Taassubu körükleyen kabilelerin başında Ümeyye oğulları ve Haşim oğulları gelmekteydi.[159] Şehristânî, ümmet arasında cereyan eden ihtilafları sayarken dokuzuncu ihtilaf başlığında, Hz. Osman'ın Ümeyye oğullarının yanlış hareketleri ve halka zulm etmesi sebebiyle Hz. Osman'ın felaketine neden olduklarını dile getirmektedir. Çünkü yaptıkları hatanın sorumluluğunun Hz. Osman'a yüklendiğini söylemektedir.[160]

Hz. Osman peygamberin sürgüne gönderdiği Ebû Süfyân Hakem b. Ebi'l-Âs'ı

---

[151] Ebu'l Hasan Alî ibn Huseyn ibn Alî Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb, thk. Muhammed MUhyiddin Abdulhamid* (Kahire, 1964), 2/344; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 147.
[152] Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/155.
[153] Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 148.
[154] Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, 37.
[155] Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 145.
[156] Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 3/157.
[157] Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, 35.
[158] W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (İstanbul: Sarkaç Yayınları, 2010), 12.
[159] Ethem Ruhi Fığlalı, "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (1978), 247.
[160] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/26.

Hz. Osman'ın döneminde meydana gelen tartışmalardan birisi Hz. Osman ve Ebu Zer el-Gıfârî arasında meydana gelen Tövbe suresi 34. âyetinin[161] yorum farklılığı nedeniyle gerçekleşti. Aslında yorum farklılığı Muâviye ve Ebu Zer el-Gıfâr'i arasında gerçekleşmişti. Şam'da ikâmet eden ve önemli bir sahabe olan Ebu Zer el-Gıfârî Tövbe suresinin 34. âyetinin hem Müslümanları hem de Ehl-i Kitab hakkında olduğunu savundu. Muâviye'nin fazla harcamaları dâhil, Müslümanların mallarını Allah yolunda sarf etmeyip biriktirmelerini eleştirdi.[162] Muâviye ise bu âyetin Ehl-i kitab hakkında indiğini iddia etti. Muâviye bu yorumla Ebu Zer'in zenginliğe ve üretime karşı çıktığını dile getirerek Ebu Zer'i Hz. Osman'a şikâyet etti. Hz. Osman Ebu Zer'i Medine davet etti. Hz. Osman bu konuda Ebu Zer'e yanlış olduğunu ve bir halife olarak insanların üretim ve mal kazanmaları için uğraştığını söyledi.[163] Ebu Zer'in yanlış olduğunu onun yüzüne söyledi. Ebu Zer bu duruma kızarak halifeden gerekli izinleri aldıktan sonra Rebeze'ye [164]gitti. Bazı kaynaklarda Rebeze'ye sürüldüğü dile getirilmektedir.

Hz. Osman'ın hilafetinin son zamanlarında ülkenin genelinde bir hoşnutsuzluk ortaya çıktı. Basra, Mısır ve diğer bölgelerden gruplar şikâyetlerini dile getirmek için aracılar yoluyla Hz. Osman ile iletişime geçtiler. Bu gruplar belirli kesimleri temsil ederek şikâyetlerini dile getirmeye çalışıyorlardı. Çoğunluğunu Arap bedeviler oluşturuyordu. Hz. Osman'ı destekleyenler ve ona karşı olanlar arasında sosyal ve ekonomik anlamda bir fark görülmemektedir. Hz. Osman'a destek verenler ile muhalif olan kabileler aralarındaki rekabet nedeniyle de ortaya çıkmış olabilir. Hangi sebepten kaynaklanırsa kaynaklansın Hz. Osman'ın yönetim anlayışına bir karşı itiraz olduğu kesindir.[165]

Hz. Peygamberin vefatıyla hilafete yetkin olan Kureyş kabilesi Hz. Osman döneminde bir bütünlük arz etmiş olsa da Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle içte

---

[161] "Ey iman edenler! Bilin ki Yahudi din bilginlerinin ve Hristiyan din adamlarının birçoğu halkın mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan alıkoyarlar. Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele!" Tövbe suresi/34

[162] Abdullah Aydınlı, "Ebû Zer el-Gıfârî", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/266-269.

[163] Ebu'l-Hasan İzzuddîn Alî ibn Ebi'l-Kerem Muhammed ibn Muhammed eş-Şeybani İbnu'l Esir (630/1233), *el-Kâmil fît-Tarih, Tsh. Abdulvahhâb en-Necâr* (Mısır, 1348), 3/57; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 149.

[164] Rebeze: Medine'ye 3 mil uzaklıkta Mekke yolu üzerinde bir köy. bknz. Aydınlı, "Ebû Zer el-Gıfârî", 10/266-269.

[165] Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 11.

parçalanmaya başladı. Çünkü kabilecilik ve aileler arasındaki kavgalar Emevî-Hâşimî mücadelesi olarak kılıçla yapılan savalara döndü.[166]

Hz. Osman'ın öldürülmesi meselesi, Muâviye'nin Hz. Ali'ye hesap sormasında bir sebep oluşturduğu gibi, Kur'ân'ın haksız yere öldürülmüş bir kimsenin yakın akrabasına kısas hakkı tanıdığı hükmünü referans alarak Hz. Osman'ın katillerinin istemesinde ısrarcı olmak kaydıyla öldürülme konusunu gündemde tutmuştur.[167] Aslında birazda bu mağduriyet üzerinden bir strateji ile hareket etmeye çalışmıştır. Bu kısas talebine karşı Hz. Ali'nin tam olarak nasıl bir savunma yaptığıyla ilgili elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. L. Veccia Vagleri; Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın öldürülmesi konusunda dine sokulan bidatler nedeniyle öldürüldüğünü savunduğunu dile getirmektedir. Bu iddiasına referans olarak Sıffîn Savaşı ile ilgili verilen bilgileri delil getirmektedir.[168] Salim b. Zekvân es-Sire kitabında Hz. Osman'ın durumu ile ilgili değişen yönetim anlayışından bahsetmektedir. Hz. Osman'ın Müslümanların istişâresi ve onayı ile seçildiğini, belirli bir süre Allah'ın kitabı ve peygamberin sünnetiyle amel ettiğini, ancak Hz. Osman'ın daha sonra dünyaya meylettiğini, Sünnetleri değiştirerek bid'adler ortaya çıkardığını söylemektedir.[169] Bu iddiaya karşılık Hz. Ali'nin öldürülmesinin meşru olduğu ve onu öldüren Haricîlerin haklı olduğu sonucunu doğurur.

1.2. HARİCİLERİN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI VE KOLLARI

Hâricî kelimesi *hurûc* kökünden türemiştir. Sözlükteki anlamı *"isyan etmek, itaatten ayrılmak-çıkmak"* anlamında kullanılmaktadır. Sıfat olan *haric* kelimesine nispet ekinin eklenmesiyle meydana gelmiş bir terimdir. Bu fırkanın taraftarlarına *havâric* veya *hâricîyye* denilmektedir. Şehristânî'ye göre toplumun (cemaatin) ittifak ettiği hak imama karşı isyan eden herkes Haricî olarak kabul edilir.[170] Haricîler gruplara ayrılmadan önceki dönemde hakemleri reddetmeleri nedeniyle ***muhakkime*,** Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra ilk olarak Harûriye'de toplandıkları için *Harûriyye* ve ilk

[166] Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 53.
[167] L. Veccia Vagleri, "Ali -Muâviye Mücâdelesi ve Haricî Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi", çev. Ethem Ruhi Fığlalı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (1973), 147.
[168] Vagleri, "Ali -Muâviye Mücâdelesi ve Haricî Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi", 147-148.
[169] Salim b. Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 56.
[170] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/114.

reisleri olan Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye istinaden *Vehbiyye* adları verilmiştir.[171] Nefsini Allah'a satan anlamında *Şurât* simide Haricîler için kullanılmıştır.[172]

Hâricîler'in tarih sahnesine çıkışı Sıffîn savaşında tahkim meselesinin ortaya çıkışı ile olduğu birçok kaynakta geçmektedir.[173] Hâricîler'in diğer adıyla Havâric, tahkim (hakem olayı) olayını kabul eden Hz. Ali b. Ebû Tâlib'den ayrılanlara verilen fırkanın adıdır. Ancak tahkimden önceki bazı olayların bu fırkanın ortaya çıkması için zemin oluşturduğunu söylememiz gerekmektedir. Nitekim Hz. Osman'ın halifeliğinin son dönemindeki iç karışıklıklar ve Hz. Osman'ın hicri 35 (656) yılında şehit edilmesi fırkanın ortaya çıkmasındaki önemli sebeplerden birisidir. Çünkü Hz. Osman'ın yönetim açısından yanlış uygulamaları, Hz. Osman'ın atadığı valilerin kabile taassubu ile hareket etmeleri[174]toplumda büyük bir huzursuzluğa neden olmuştur.[175]

Haricîler'in ortaya çıkışını sadece birkaç sebebe bağlamak doğru değildir. Hz. Peygamberin vefatından sonra daha cenazesi yerde iken başlayan tartışmaların, Hz. Osman'ın hilafeti dönemimde yaşanan olaylar ve Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Hz. Ali devrindeki savaşlara kadar geçen sürede ortaya çıkan olaylar ve tartışmaların hepsinin Haricîler'in ortaya çıkışına zemin oluşturduğunu söylememiz gerekir.[176]

Haricîler'in ortaya çıkmasında şüphesiz en etkili olaylardan birisi başta değindiğimiz gibi Sıffîn savaşı ve sonrasında gelişen tahkim meselesidir. Sıffîn savaşında Hz. Ali ve Muâviye (28 Temmuz 657) yılında sabaha kadar savaştılar. Savaş Hz. Ali'nin üstünlüğü ile devam ederken Mısır'ı feth eden Amr b. Âs Muâviye'nin imdadına yetişerek savaşı durduracak tahkim önerisini sundu. Muâviye taraftarı olan Suriyeliler Şam mushaflarını beş mızrağın ucuna bağlayarak Hz. Ali taraftarları olan Iraklıları Allah'ın kitabına davet ettiler. Hz. Ali taraftarlarına bu önerinin ve bu girişimin bir tuzak olduğunu söylemesine rağmen savaştan yorulan Iraklıları ikna

---

[171] Adnan Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, 35-36; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *Hâricîler* (Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/169-175.
[172] Abdülkahir Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1990), 55.
[173] Selim Nu'aymî, "Hâricîlerin Doğuşu", çev. Harun Yıldız, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 513; Kenan Ayar, "Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* VIII/1 (2008), 45.
[174] Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, 59.
[175] Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (1978), 245-250.
[176] Etem Ruhi Fığlalı, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesİr Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (1972), 226-227.

edemedi.[177] Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde valilik yapan Eş‘as b. Kays hakeme gidilmesinden yana tavır koyarak Ebû Mûsâ el-Eş’arî’yi Iraklıların hakemi olduğunu Hz. Ali'nin karşı çıkmasına rağmen ilan etti. Muâviyen'nin hakemi ise Amr b. Âs idi. Anlaşma imzalandıktan sonra Eş‘as b. Kays metni asker içinde okuyarak ilan etti. Çoğunluğu Temîm kabilesine mensup olanlar *“lâ hükme illâ lillâh”* (hüküm ancak Allah’a aittir) sloganlarını atarak hakem olayını reddettiklerini duyurdular. Haricî'ler tahkime karşı çıkmanın gerekli olduğunu iddia ederler. Çünkü tahkim “lâ hükme illâ lillâh” âyeti ile çelişmektedir.[178] Başlangıçta Hz. Ali tahkime karşı bir tavır içine girdiğinde bu gurup Hz. Ali'nin tahkimden yana olması için ısrarcı olmuşlardı. Ancak hakem olayı gerçekleşince pişman olmalılar ki tahkim olayını sloganlarla reddederek Hz. Ali'nin günah işlediğini belirterek tahkim anlaşması nedeniyle tövbe etmeye davet ettiler. Hz. Ali'yi ikna edemeyince onu yalnız bırakarak Kûfe yakınlarındaki Harûra'ya çekilerek ilk Haricî taraftar grubunu oluşturmuş oldular.[179]

Harûra'da 12.000 kişinin toplandığı iddia edilmektedir.[180] Bu gurubun komutanı olarak Şebes b. Rib‘î et-Temîmî’yi ve namaz kıldırmak için de Abdullah b. Kevvâ el-Yeşkürî’yi de imam olarak seçtikleri kaynaklarda geçmektedir. Bu gurup sorunların Şurâ yoluyla halledileceğini, iyiliği emredip kötülüğü yasaklayacaklarını ve sadece Allah'a biât edeceklerini beyan ettiler. Hz. Ali’nin bu gurup ile iletişimini kesmediğini, bazen kendisi veya elçiler yoluyla onları iknâ etmek için birilerini gönderdiği aktarılmaktadır. Hz. Ali en son Haricî gurubu ikna etmek için Abdullah b. Abbas’ı gönderdi. Abdullah b. Abbas’ın telkinleriyle 2.000 kişi onlardan ayrıldı. Geriye kalan haricî gurup Abdullah b. Vehb er-Râsibî’yi (19 Şevval 37/30 Mart 658) emir reis olarak seçtiler.[181]

Hz. Ali Haricîler'e bir mektup göndererek kendisine itaat etmelerini istemiştir. Haricîler bu davete olumlu cevap vermediler. Haricîler Hz. Ali, Hz. Osman'ı ve onları tekfir etmeyenleri tekfir etmeye devam ettiler. Haricîler'in kendi gibi düşünmeyenlere karşı sert tutumları sonucunda sahabeden olan Abdullah b. Habbâb b. Eret’i ve hamile karısını öldürmelerine neden olmuştur. Toplumda bölünme ve infiale neden olan

[177] İsmail Yiğit, “Sıffîn” (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2009), 37/107-108.
[178] Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, 103.
[179] Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîler”, 16/169-170.
[180] Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, 104.
[181] Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîler”, 16/170.

olaylar karşısında Hz. Ali Nehrevân'da masum insanları öldürenlerin kendilerine verilmesini istedi. Ancak Haricîler ret cevabı verdi. Hz. Ali, Kays b. Sa‘d b. Ubâde ile Ebû Eyyûb el-Ensârî'yi tekrar nasihat için görevlendirdi. Bu görüşme sonucunda Ferve b. Nevfel el-Eşcaî ile birlikte bir kısım Haricîler'den ayrılarak Bendenîcîn'e gitti. Bu durum karşısında Haricîler savaşmayı göze aldılar. Savaş sonucunda Haricîler'in tamamına yakını (17 Temmuz 658) yılında katledildiler.[182] İbâdî kaynaklara baktığımızda Hz. Ali'nin katledilenler için üzüldüğünü ve pişman olduğu bilgisi geçmektedir.[183]

Müslümanların yetmiş üç fırkaya bölüneceği hadisi mezhepler tarihi açısından eserler veren âlimlerin sayıyı tutturmak için bazen yanlış yöntemlere ve hesaplamalara girdiğini söylememiz gerekir. Bu konuda çaba verilmiş olmasına rağmen yine de bazı tutarsızlıklar ortaya çıkmıştır. Fırak, Milel ve Nihal yazarlarının sayıyı tutturmak için vermiş oldukları çabalarda hadisin zahiri manasını merkeze alarak sayıyı tutturmak için giriştikleri amaç diğer fırkalarda olduğu gibi Haricîler'e nispet edilen fırkalar içinde farklı sonuçların doğmasına neden olmuştur. Bu yanlış sonuçlar farklı polemiklerin doğmasına ve farklı anlaşılmaların ortaya çıkmasına da sebep olmuştur.[184]

Şehristânî Haricîler'i Muhakkimetu'l-Ûlâ, Ezârika, Necedât, Beyhesiyye, Acâride, Seâlibe, İbâdîyye, ve Sufriyye olmak üzere sekiz ana fırkaya ayırmıştır.[185] Bu ana fırkalardan Acâride'yi yedi, Seâlibe'yi sekiz ve İbâdîye'nin üç kola ayırdığını yazmıştır.[186] Hasan el-Eş'ar'i Makâlâtü'l-İslâmiyyîn adlı eserinde Ezârika, Necdiyye, Ataviyye, Acâride, Füdeykiyye, Sufriyye, İbâdîyye, Beyhesiyye Ashâbü Sâlih, Fadliyye, Râci'a ve Şebîbiyye diye on iki fırkaya ayırmıştır.[187] Abdülkahir el-Bağdadî Haricî'leri ana fırka ve kolları olmak üzere yirmidört olarak saymıştır.[188]

---

[182] Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", 16/170-171.
[183] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/53-54; Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, 116.
[184] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Önzöz, 13; Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, 38.
[185] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/114-138.
[186] Şehristân, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/128-138.
[187] Eş'arî, *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, çev. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 146-192.
[188] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 54-79.

İbadîyye üzerine ilk derli toplu çalışma yapan Ethem Ruhi Fığlalı Haricî'leri Muhakkime-i Ûlâ, Ezârika, Necedât, Sufriyye, Acâride, Seâlibe (Seâlibiyye), Beyhesiyye, İbâdîyye olarak sınıflandırmıştır.[189] Bizde bu tasnife uyarak Haric'i fırkâlar hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

a. Muhakkime-i Ûlâ

Sıffîn savaşı sonucunda tahkim meselesini kabul etmeyip Harûra'ya çekilen ilk Haricî topluluktur.[190] Bu gurubun liderleri arasından Abdullah b. Kevvâ, Şebes b. Rib'î,[191] Abdullah b. Vehb er-Râsibî, Attâb b. A'ver, Urve b. Cerîr, Hurkūs b. Züheyr ve Yezîd b. Ebû Âsım bulunmaktadır.[192] İlk Hâricî topluluk olan bu fırka tahkim'den önce Hz. Ali'nin yanındayken tahkimden sonra Harûrâ'da Hz. Ali'yi günahkâr daha sonrada tekfir etmiştir. Onların görüşüne göre Hz. Ali, Hz. Osman, Cemel savaşına katılanlar, Muâviye ve taraftarları, hakemler, tahkimi kabul edenler tekfir edilmişlerdir.[193] Bu gurup Hz. Ali'nin tahkime kadar Allah'ın yolunda olduğunu tahkimden sonra Allah'ın yolundan döndüğünü iddia ederler.[194] İbâdî kaynaklarda Muhakkime Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın ilk altı yılı ve tahkimi kabul etmeden önce Hz. Ali'nin üzerinde bulunduğu imamete dönmeyi çağıran topluluktur.[195] Bu fırkaya göre imâmet kureyş ailesine has bir hak olarak kabul edilmemelidir. Kureyş dışından birinin imam olması dinen caizdir.[196]

b. Ezârika

Nâfi' b. Ezrak'a nispet edilen gurubun adıdır. Haricî'ler arasında ilk muhalefet eden kişidir. Hâricî bir fırka olmasına rağmen kendine has fikirleri olan guruptur. Radikal görüşlere sahiptir.[197] Bu fırkanın en önemli özelliği Hâricî'lerin sert ve tekfirci

---

[189] Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 74-82; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", 16/175.
[190] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/115.
[191] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 56.
[192] Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", 16/174-175.
[193] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 59.
[194] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 65.
[195] Dr. Amr Halîfe en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 30.
[196] Mustafa Öz, "Muhakkime-i Ûlâ" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), 30/396-397.
[197] Kerim Yılmaz, "Kur'an'ın İdeolojik Yorumu: Ezarika Örneği", *Şırnak İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2022), 157.

bir yaklaşıma sahip olmasıdır.[198] Hâricî'lerin kendi içinde farklı guruplara ayrılmasında etkisi olan en önemli fırkadır. Çünkü kendi içlerinden olanları onlarla beraber hicret etmediği için (ka'ad) tekfir eden, her büyük günahın küfür olduğunu savunan ve büyük günah işleyenlerin cehenneme gireceğini iddia eden fırkadır. Bu fırka kendisi gibi düşünmeyenleri küfürle itham etmiştir. Ayrıca onlara muhalif olan kişilerin kadınlarını ve çocuklarını öldürmeyi mübah saymışlardır. Bu fırkaya göre muhaliflerin çocukları müşriktir. Bunların çocukları öldükten sonra cehennemde ebedi olarak kalacaklardır.[199]

İbâdî kaynaklarda Nâfi‘ b. Ezrâk hareketi ayrıştırıcı ve tehlikeli bir hareket olarak anlatılmaktadır. Muhakkime topluluğunun ilkelerini parçalayan bir fırka olarak tanımlanmaktadır. Câbir b. Zeyd ve Abdullah b. İbâd Nâfi‘ b. Ezrâk'ın fikirlerini desteklemediler. Ona ve fikirlerine karşı muhalif oldular.[200] İbâdî kaynaklarda Ezârikâ fırkasının muhalif olanların kadınlarını esir etmeyi, mallarını yağmalamasını, onların çocuklarının öldürülmesini ve sormadan sorgusuz öldürülmeleri (isti'raz) doğru bulmadıklarını ve yanlış yolda olduklarını savunmaktadır. Kendileri gibi düşünmeyenleri puta tapanlarla aynı kefede görmelerinin akıl ile izahının mümkün olmadığını eserlerinde dile getirirler.[201] Ezârika Müslüman olmayanlara zarar vermeyi haram kılmasına rağmen kendi fırkalarından olmayan Müslümanları müşrik sayarak sebepsiz yere kanlarını akıtmıştır.[202] Ezârika'nın kendileriyle hicret etmeyen ve onlar gibi düşünmeyenlere karşı sert tutumu onların kendi taraflarına insanları çekmek için zorlayıcı bir emir olarak kullanılmıştır. Ezârika'nın “hurûc” kavramı daha sert ve daha çok şiddet yanlısıdır. Ezârika'ya göre Müslüman muhaliflerin olduğu yer daru'l harb yurdudur. İbâdîyye ilk Muhakkime'nin ilkelerine sıkı sıkıya bağlanmıştır. İbâdîyye cihada çıkmayanları tekfir etmemiş ve Müslüman saymıştır.[203]

---

[198] Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbaziyye*, 110.
[199] Eş’arî, *Maḳâlâtu’l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 146; Abdülkahir el- Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 60; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/121; Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîler”, 16/175.
[200] en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 33.
[201] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 69-70; Metin Gönen, *Ezârikâ’nın Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 40.
[202] Mustafa Öz, “Ezârika” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 12/45-46.
[203] en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 34-35.

c. Necedât

Necdiyye olarakta bilinir. Necde b. Âmir el-Hanefî'ye nispet edilen gurubun adıdır. Aslında ilk dönemde Nâfi‘ b. Ezrâk gurubuna dâhil olmak için hareket ettiği söylenir. Ezârikâ'nın katı ve sert fikirlere sahip olması nedeniyle ondan uzaklaşmıştır.[204] Necde b. Âmir etrafında toplanan bu gurup Allah'ın emirlerine uymayı ve Müslümanların kanlarının, mallarının haram olduğunu ilke olarak kabul etmişlerdir. Necedât dini, temel esaslar ve fer'î meseleler diye ikiye ayırmıştır. Allah'a ve peygambere imanı, semavî kitapları kabul etmek ve tüm Müslümanların can ve mal güvenliğini korumak dinin temel esasları olarak kabul etmişlerdir.[205] Bu gurup Ezârikâ'dan farklı olarak Müslümanların mallarının gasp edilmesine karşıdırlar. İctihad çok önemlidir. Kendilerine muhalif olup onlarla hicret etmeyenleri Ezârika'dan farklı olarak küfür yerine münafıklıkla itham ederler.[206] Abdülkadir Bağdadî Necde b. Âmr'ın bazı bidatleri dine soktuğunu vurgulamaktadır. Ona göre Necde b. Âmr içki içenlerinin cezasını kaldırmıştır. Ayrıca küçük günah işleyenler müşrik sayılmıştır.[207]

Klasik İbâdî kaynaklara bakıldığında Necedât fırkasının özellikle belli başlı konularda eleştirildiği görülmektedir. Necedât fırkası Ezârika fırkası gibi kendi kavminden olan muhalifleri puta tapanlar konumunda görüldüğü için kınanmıştır. Ayrıca Allah'ın nikâhlanmasını haram saydığı müşrik kadınlarla evlenmeyi ve kurbanlarının helal sayılması şiddetle reddedilmiştir. Necedât fırkası zina edeni, hırsızlık yapanı, içki içenleri, iftira atanları, kasıtlı bir şekilde insan öldürenleri ve yetim malını gasp edenleri suçsuz bularak onlara yakınlık (tevellâ) etmiştir. İbâdîler bu görüşün Müslüman olanlara yakışan bir görüş olmadığını ve eleştirdiği kaynaklarda geçmektedir.[208]

---

[204] Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/123.
[205] Mustafa Öz, “Necedât” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2006), 32/485-486.
[206] Eş’arî, *Maḳâlâtu’l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 150; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 63.
[207] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 63.
[208] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği* 2, 75.

d. Sufriyye

Ziyâd b. Asfar veya Abdullah b. Asfar et-Temîmî'ye nisbet edilen fırkanın adıdır.[209] Bu fırka Sufriyye ismi dışında "*Ziyâdiyye", "Nükkâr"* ve *"Asfariyye"* gibi isimlerle de anılmıştır.[210] Görüşleri birkaç farklık dışında Ezârika ile aynı paraleldedir. Günah işleyenler müşrik sayılır. Sufriye muhalif olanların çocuklarının öldürülmesi konusunda Ezârika'dan farklı düşünmektedir. Bu konuda Ezârika'nın aksine bir görüşe sahiptir. Bu fırkaya göre zina eden, katil, hırsız veya iftiracı olan biri toplumda yaptığı kötü işle isimlendirilmelidir. Günah işleyen biri ne kâfirdir ne de müşriktir. Ancak belli cezası bulunmayan namaz kılmamak, oruç tutmamak gibi günah işleyenler kâfirdir[211].

Sufriyye Hâricî fırkaların en ılımlısı olan İbâdîyye'ye daha yakın görüşlere sahiptir.[212] İbn Hazm bu iki fırkanın devam etmiş olmasını mutedil görüşlere sahip olmasından kaynaklandığını dile getirmektedir. Sufriyye'yi Hâricî fırkalardan ayırmış olmasına rağmen İbâdîyye fırkasını aşırı olan Hâricî'lerden tenzih ettiğini görmekteyiz.[213]

e. Acâride

Abdülkerîm b. Acred taraftarlarının bağlı oldukları fırkanın adıdır. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî Acâride'nin Meymûniyye, Halefiyye, Hamziyye, Şuaybiyye, Hâzimiyye, Ma'lûmiyye, Mechûliyye, Saltiyye, Sealibe, Ma'bediyye Ahnesiyye, Ruşeydiyye, Mukremiyye ve Etrâfiyye gibi tali kollara ayrıldığını söylemektedir. Bu kolların kendi içinde farklı görüşlere sahip olduğunu ifade etmektedir.[214] Acâride'ye göre bir çocuk buluğa erdiğinde İslam'a davet edilmelidir. Eğer kabul etmez ise ondan berî olunması gerektiğini savunurlar.[215] Bu fırkanın inancına göre muhaliflerin malları, muhalif ölünceye kadar helal değildir. Muhalif öldükten sonra ancak fey' olarak kabul

---

[209] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/137; Fığlalı, "Hariciler", 16/175.
[210] Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), 139.
[211] Eş'arî, *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 164; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 65; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/137-138.
[212] Mehmet Dalkılıç, "Sufriyye" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009), 37/472-473.
[213] İbn Hazm, *El-Fasl*, 2017, 2/91.
[214] Eş'arî, *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 154-162.
[215] İbn Hazm, *El-Fasl Fi'l- Milel Ve'l Ehva' Ve'n - Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 3/484.

edilebilir.[216] Acâride fırkasına göre hicret farz değildir. Hicret fazilet olarak sayılmalıdır.[217]

f. Seâlibe (Seâlibiyye)

Sa'lebe b. Mişkân veya Sa'lebe b. Âmir'e nispetle anılan fırkanın adıdır.[218] Acâride fırkası ile aynı görüşte olan bir fırkadır. Bu gurubun bağlıları Abdülkerîm b. Acred'en sonra Sa'lebe b. Mişkân'ı imam olarak kabul ederler. Acâride fırkası ile çocukların durumu hakkındaki görüşleri nedeniyle ayrılmışlardır. Kâfirlerin çocukları gibi mü'minlerin çocukları da bulûğ çağına erişince, İslam'a davet edilmeleri gerekir. Eğer davete olumlu veya olumsuz bir cevap verilmediği sürece ne tevellâ nede ber'î olunması gerektiğini savunur. Ma'bediyye, Ahnesiyye, Şeybâniyye, Ruşeydiyye, Mükremiyye, Bid'ıyye, Ziyâdiyye ve Ma'lumiyye-Meçhuliyye Seâlibe'nin kollarıdır.[219]

g. Beyhesiyye

Ebû Beyhes Heysam b. Câbir'e nispet edilen fırkanın adıdır. Bu fırkaya göre iman etmek, ilim, ikrar ve amellerden meydana gelir. Büyük günah işleyenler imamın veya yöneticilerin huzurunda cezasını çekmediği sürece kâfir veya mü'min diye vasıflandırılamaz. Bir kulun Müslüman olabilmesi için Allah'ı ve Peygamberi bilmesi ve ikrar etmesi farzdır.[220]

Haricîliğin doğuşuna sebep olan etkenler siyasi etkenler mi? Yoksa dini etkenler mi? Bu soruya cevap arandığında karşımıza iki etkenin de olma ihtimalini ortaya çıkmaktadır. Haricîler siyasi bir amaç uğruna mücadeleye girişmiş olsalardı, önceleri tahkim meselesine kadar neden Hz. Ali'nin yanında durdular. Amaçları siyasi olsaydı önceden bağımsız hareket edebilirlerdi. Haricîliğin doğuşunu etkileyen sebep dini sebep olabilir. Çünkü baştan beri Kur'ân-ı referans göstermek suretiyle hakem meselesini reddetmeleri ve önceleri Hz. Ali'nin yanında dururken tahkimden sonra

[216] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/129; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 67.
[217] Mustafa Öz, "Acâride" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988), 1/318.
[218] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/131; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 72.
[219] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/131-134; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 72-74; Fığlalı, "Hariciler", 16/174-175.
[220] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/125-128; Mustafa Öz, "Beyhesiyye" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992), 6/65; Fığlalı, "Hariciler", 16/174-175.

uzaklaşmaları dini bir sebepten ortaya çıkma ihtimalini güçlendiriyor. Bu sebeplere üçüncü bir sebep eklenebilir. Haricîlerin hakiki çöl bedevileri olması ve asabiyet kavramının daha derin bir şekilde hissedilmesi sayılabilir. Üç etkenin olma ihtimali yüksektir. Çünkü insanoğlu doğası gereği gücü elinde barındırmak şartıyla iktidara hep talip olmaya meyillidir.[221]

1. 2. 1. İBÂDİYYE'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

1. 2. 1. 1. İbâdîyye Kavramı ve İsimlendirilmesi

İsimlendirme konusu bir fırkanın veya mezhebin anlaşılmasında çok önemli bir etkendir. İslâm Mezhepler Tarihinde usul sorunları üzerine yapılan çalışmalarda bir kavramın ortaya çıkmasının zaman, mekân ve şahıslardan etkilenebileceği bilimsel bir ilke olarak kabul edilmiştir. Bir isim bazen taraftarları, bazen de ona muhalif olan diğer görüşler tarafından isimlendirilebilir. Bir fırkanın isimlendirilmesi bilimsel anlamda literatürün doğru aktarımında bize önemli bir yol göstermektedir. Klasik kaynaklarda mezhep veya görüşlerin nasıl sınıflandırılacağı objektif bir şekilde, metot belirtilerek belirlenmemiştir. Aslında bakıldığında ana fırka isimleri fırkanın kendileri veya doğal süreci içerisinde değil, siyasi baskılar veya muhaliflerin aşağılaması sonucu isimlendirilmiştir. Daha da somutlaştırmak gerekirse, Hz. Ali ve Emevîlere karşı isyanı gerçekleştirenlere asi anlamında *Hâvarîc;* Emevî yönetiminin baskı ve zulümleri nedeniyle tekfir etmeyen ve büyük günah ile ilgili hükmü ahret hayatına erteleyen kesime *Mürcie* denilmiştir.[222] Kavram kayması gerçekten ciddi bir problemdir. Kavram kayması beraberinde zaman ve mekân kaymasını doğuracaktır. Kavramların güvenirliği, usul açısından en önemli sorunlarından biridir. Hasan Onat bu durumu: *"Özellikle toplumsal boyut taşıyan kavramların, mezheplere, gruplara, cemaatlere verilen isimlerin tarihsel akış içerisinde nasıl anlam değişikliklerine uğradıkları ve nasıl keyfi olarak kullanıldıkları maalesef çok fazla dikkat çekmeyen bir hususdur. Bunun sebebi süreç mantığının çok fazla ön plana çıkmayışı olabilir. İslâm Bilimleri dediğimiz bütün alanlarda, öncelikle kavramlar konusuna özen göstermek, İslâm Düşünce Tarihi'nin seyrini anlamayı kolaylaştıracağı gibi, Müslümanların bilim*

[221] İgnaz Goldziher, *el-Akîdetü ve'ş-Şerîatu fi'l-İslâm (Le Dogme Et La Loi de L' İslam)*, çev. Muhammed Yusuf Musâ vd. (Mısır, 1959), 192; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 56.
[222] Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* 3 (İstanbul: Dem Yayınları, 2000), 128.

dünyasına yapmış oldukları katkının ortaya çıkmasına imkân sağlayacaktır"[223]diyerek sorunun doğru teşhis edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

İbâdîyye kavramı, adını kurucusu kabul edilen Abdullah b. İbâd el- Murri et-Temim'den (ö. 86/ 705) almıştır.[224] Temim kabilesinin Benî Sarîm koluna mensuptur. Abdullah b. İbâz, Nâfi' b. Ezrâk'ın bazı görüşlerine katılmayarak, onunla hareket etmeyi reddetmiştir. İbâdîler Muhakeme-i Ula'dan sonra Abdullah b. İbad'ı imam olarak kabul etmişlerdir.[225] Bu ayrılık sonucunda Abdullah b. İbâd etrafında toplanan topluluk İbâdîyye'nin temelini oluşturmuştur.[226] İsimlendirme konusunda bazı tartışmalar da mevcuttur. Sünnî kaynaklarda İbâdîyye Abdullah b. İbâd' a nispet edilirken, İbâdî kaynaklarda ise İbâdîyye'nin oluşumunda önemli rolü olan şahsiyetlerden biri olarak bahsediliyor.[227] Bazı İbâdî yazarlar çok göz önünde olmamasına rağmen fırkanın asıl kurucusu ve fikir babasının[228] Câbir b. Zeyd (93/712) olduğunu savunurlar.[229] İbâdîyye kavramının kullanılışı farklılık arz etmiştir. Farklılık bazen bölgeye, bazen de kimin kullandığına göre değişmiştir. Mesela, önemli İbâdî âlimlerden olan Umân kökenli Kalhâtî, Berrâdî, Mu'tezilî Neşvânü'l Himyeri, Arap kabileleri ve Arap edebiyatı üzerine maharetli çalışmalar yapmış Alî el-Kalkaşendi "Ebâziyye" kavramını kullanırlar.[230] İbâdîyye söylem olarak bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Fırka Kuzey Afrika ve Uman'da Ebâziyye şeklinde söylenir. Uman İbâdîleri için Beyasi, Biyâsi ve Beyâzi kavramları da kullanılmıştır.[231]

Dil açısından bakıldığında Arap dilinin en sağlam sözlük kaynağı kabul edilen Lisanu'l Arab' da İbn Manzûr (ö.711/1311), "İbâz" kavramının kesreli harekelenmesi durumunda, isim olarak Abdullah b. İbâz'a nispet ettiğini söyler. Kesre dışında

---

[223] Hasan Onat vd. (ed.), *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı* (Grafiker Yayınları, 2018), 31.
[224] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1961), 1/134; Abdülkahir el- Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1990), 75.
[225] Neşet Çağatay-İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1965), 47.
[226] Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüz Mezhepler Tarihi* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008), 173; Hasan Onat vd. (ed.), *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 77.
[227] Abdülkahir el- Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 75. Orhan Ateş, "İbâdî Fikirlerin Oluşumunda Mu'tezile'nin Rolü", *İslamî İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 88.
[228] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 22.
[229] Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbâdîyesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 88.
[230] el- Kâlhâtî Ebu Said b.Saidel-Ezdi, *el-Keşf ve'l Beyân, Tahk., Seyyide İsmail Kâşif* (Uman, 1980), 471-472;Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 82-83. Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi* 1 (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), 250-251.
[231] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 83.

harekelendiğinde başka bir mananın çıktığını savunur.[232] Firûzâbâdî bu konuda İbn Manzur ile aynı metodu kullanarak, hemzenin kesreli okunması halinde Abdullah b. İbâz'a nispet edildiğini dile getirerek kavramı aynı şekilde kullanıyor.[233] Tarihçi, nesep âlimi Belâzürü (ö.279/892) ve tarihçi İbnü'l Esir (ö.630/1233) kavramı İbâziyye şeklinde kullanmışlardır.[234]

Makâlât kitaplarında İbâdîyye isminin Abdullah b. İbâd ismine nispetle ortaya çıktığı kabul edilir.[235] Abdullah b. İbâd ile ilgili yapılan çalışmalarda Hâricî fırkalarından İbâdîyye'nin kurucusu olarak bahsedilir.[236] Çağdaş İbâdî âlimlerden olan Ali Yahya Muammer İbâdîyye'nin hasımlarınca isimlendirildiğini ve düzenli bir yapısı olmadığını, idrakten yoksun ve hak bir mezhep olmadığını belirtmek için bu ismin verildiğini dile getirmektedir. Ayrıca Muammer *Hâricîlik* kavramının da aynı niyetle kullanıldığını savunarak, *Hâricîlik* kavramının muhaliflerce İslâm dininden çıkmış grubu ifade ettiğini belirtmek suretiyle Mârika hadisini referans göstermektedir.[237] Nureddin Abdullah b. Humeyd Salimî "İbâdî" kavramının onları rahatsız etmediğini ve bu kavramdan razı olduklarını dile getirmektedir. Salimî İbâd adında birinin ismiyle anılmasının altında cesur bir sahiplenmenin olduğunu dile getirmektedir. Abdullah b. İbâd'in dirençli ve cesur olması hasebiyle düşmanlarına hakkı beyan etmesi açısından çok önemli olduğunu ifade etmektedir. İbâdîyye için kimin olması önemli değil neyi söylediği önemlidir. Abdullah b. İbâd hakkı haykırdığı için bu isimle anılmasında bir beis olmadığı görüşünü savunmaktadır. [238]

İbâdîler kendilerini doğru istikamette olduklarını vurgulamak için *"Ehlu'l Adl ve'l- istikame"*, *"Ehlu'l-İmân"* ismini kullanırlar. Ayrıca nefsini Allah yolunda feda eden (satan) anlamında *"şurât"*, *"Ehlu'd-Da've"*, "*Cemaat'u'l Müslimin"*, *"Ehlu'l-Hâk"* gibi oldukça çarpıcı ve farklı isimler kullanmışlardır.[239] Çağdaş yazarlar hem

[232] İbn Manzur, *Lisanu'l Arab* (Beyrut, ts.), 379.
[233] Firûzâbâdî, , *el-Kamusu'l-Muhid*, ts., 2/335.
[234] Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâziyye", *İbâziyye* (Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi, 1999), 19/256-261.
[235] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 74; Şehristani, *Milel ve Nihal*, 134.
[236] Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. İbâz" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988), 1/109.
[237] Ali Yahya Muammer, *el- İbâdîyye fi mevkibi'-Tarih* (Uman: Mektebu'd- Damiri Linneşir ve Tevzi, 2008), 26.
[238] Nâsır b. Alî. b. Sâlim en-Neddâbî, *İbâzî Mezhebinde İletişimsel Düşünce*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 25-26.
[239] Süleymân b. Abdullah el-Bârunî, *Muhtasar Târîhî'l İbâzîye* (Mektebet-i Damir-i, 1997), 18-19; İvaz Muhammed Halifat el, *Usûlu't-Târihîyye li'l- Firkati'l- İbâdîyye* (Uman Sultanlığı: Vizâretu't Turâsi'l-Kavmî, 1994), 12; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 83.

İbâziyye hem de İbâdîyye kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir.[240] İbâdîyye konusunda Türkiye'de ilk derli ve toplu çalışma yapan Ethem Ruhi Fığlalı, kavramı hem "İbâdîyye"[241] hem de "İbâziyye" olmak üzere iki şekilde kullanmıştır.[242]

1. 2. 1. 2. İbâdîyye'nin Ortaya Çıkışı ve Farklı Bölgelere Yayılması

Peygamberin vefatı İslâm toplumunun önemli kritik dönemlerinden birisini oluşturmuştur.[243] Müslümanların hem dini hem de siyasi anlamda yöneticiliğini yapan Peygamberin vefatı birçok soruyu ve sorunu beraberinde getirmiştir. Özellikle devleti kimin yöneteceği ve nasıl yönetileceği yani halifelik meselesi problem olarak ortaya çıkmıştır.[244]

Hilafet meselesi dini boyuttan siyasi bir krize dönüşmesini sağlayan sebeplerin başında halifelerin yaşanan olaylar karşısında tutumunun etkili olduğunu söylememiz gerekmektedir. Çünkü Peygamber hayattayken hem dini hem de siyasi anlamda bir boşluk ortaya çıkmadığı için bir problem de ortaya çıkmamıştır.[245] Bu yüzden kendisinden sonra kimin halife olacağında dair kesin bir bilgi kaynaklarda geçmemektedir. Ancak kaynaklarda duygusal sebeplerden ötürü kimin hilafet makamına uygun görülmesi gerektiği ile ilgili bilgiler mevcuttur. Bazı kaynaklarda Peygamberin namaz kıldırmak üzere Ebû Bekir'i (r.a.) görevlendirmesinin halifelik için delil olduğu bilgisi mevcuttur. Başka kaynaklarda ise, Ebû Bekir'in Peygamberin en yakın dostlarından olması ve en faziletli olduğu için hilafetin onun hakkı olduğu yorumu geçmektedir. [246]

İslâm tarihi incelendiğinde yönetim krizinin Hz. Osman'ın son altı yıllık döneminden itibaren derinleştiğini, Peygamber hayattayken birlik ve beraberlik içinde yaşayan toplumun birbirine düştüğü sonucu ortaya çıkmıştır.[247] İlk şiddetli ayrılıklar

---

[240] Bulut, *İslâm Mezhepler Tarihi* 2, 2016, 171; Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 77.
[241] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 9.
[242] Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâziyye", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1999), 19/251-261; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 10.
[243] Ferhat b. Ali Câbirî, *Nizamu'l-Azzâbe inde'l- İbâdîyye ve Vehbiyye* (Tunus, 1975), 8.
[244] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 15.
[245] Fevzi Rençber, "İslam Birliği İnşâsında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* X/1 (2017), 79.
[246] İbn Hazm, *El-Fasl*, 2017, 3/216.
[247] Ahmet Özdemir, *Haricî /İbadî Gelenekte Hadis Şerhçiliği* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 19.

bu dönemde ortaya çıkmıştır.[248] Müslümanların Peygamberden sonraki önderleri sayılan sahâbenin birbirine düşmesi ve birbirilerini öldürmeleri yönetim krizinin sebep ve sonuçlarının önemi hakkında bize bilgi vermektedir. Çünkü bu kriz sadece siyasi alanı değil, ayrıca dini alanı da etkilemiştir. Nitekim Müslümanların iman, küfür, büyük günah, adalet, hak ve batıl gibi önemli inanç konularının tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Bu tartışmalar Müslümanların bölünmesine ve birçok itikadî fırkanın doğmasına sebep olmuştur. Tahkim sürecine kadar kabileler arasında basit bir hırs veya yarış gibi gözükse de tahkimden sonra kriz derinleşmiş ve günümüze kadar süren siyasi ayrılıklara neden olmuştur.[249]

Müslümanlar arasında yaşanan tartışmalarda ortaya çıkan önemli fırkalardan birisi de Hâricîler'dir. Abdükahir el-Bağdadî'ye göre Hâricîler Ali, Osman, Cemel ashâbı, iki hakem ve onların ikisini veya birini doğrulayan, ya da tahkime razı olanları tekfir hususlarında aynı görüşü paylaşmaktadır. Her büyük günah Hâricî'ler tarafından küfür olarak sayılmaktadır.[250] Büyük günah meselesine bakış Müslümanların bölünmesini fikri alanda daha da derinleştirmiştir.

Klasik mezhepler tarihi kaynakları incelendiğinde İbâdîyye Hâricîler'in bir alt kolu olarak sayılmaktadır. İbâdî kaynaklara bakıldığında İbâdîler kendilerini Hâricîler'den bağımsız bir fırka olarak görmektedirler. [251]

İbâdîyye İslâm mezhepleri kaynakları incelendiğinde bütün alt fıkraların kendisine çıktığı dört ana fırkadan birisidir.[252] Haricîlerin dünya görüşü incelendiğinde, sosyal, ahlâki, politik ve hayatlarının diğer tüm alanlarında Kur'ân verileri temel alınarak bir tepki biçimi geliştirdiklerini görmekteyiz. Bu tutum diğer mezhepleri belirli bir biçimde etkilemiştir. Hz. Osman ve Hz. Ali'ye yöneltilen eleştirilerin temelinde, Kur'ân'ın açık hükümleri olmasına rağmen, bu hükümleri

---

[248] Ahmet Turan, *İslam Mezhepler Tarihi* (Samsun: Sidre Yayınları, 2000), 18.
[249] Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân. Thk. Seyyide İsmâil Kâşif* (Umman, 1980), 2/325-326.
[250] Eş'arî, *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 146; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 55.
[251] Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 77.
[252] Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l- Musallîn (nşr. Hellmut Ritter)* (İstanbul, 1929), 101; Mehmet Dalkılıç, "Haricîlerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 48; "Ezârika" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 12/45-46.

çiğnedikleri konusundaki itirazları, onların politik alanda farklı argümanlarla konumlandırmaları sonucunu doğurmuştur.[253]

Hz. Ali'nin ölümünden sonra hilafeti ele geçiren Muâviye' ye karşı Hâricîler tarafından ardı arkası kesilmeyen ayaklanmalarına Müslümanlar şahit olmaya başlamıştır. Ebü'l- Hasan el-Eş'arî Haricîler tarafından ortaya konan tepkilerin aslında Hz. Ali'nin tahkim'e başvurmasıyla başladığını söylemektedir. Hâricîler Hz. Ali'yi bu nedenle tekfir etmişlerdi.[254]

Basra Hâricîler'inin önde gelenlerinden Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye (ö. 61/681) Hz. Ali'nin Muâviye ile yaptığı Sıffîn savaşında yanında yer almıştır. Ancak konu hakemlere bırakılınca bu karara şiddetle karşı çıkarak Hâricîler'le Nehrevân'a çekilmiştir.[255] Hz. Ali Nehrevân savaşında (38/658) galip gelmiş ve birçok Hâricî öldürülmüştür. Bu savaş esnasında Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye kurtulan birkaç kişiden biriydi. Ebû Bilâl hem olumlu görüşlere sahipti. İsti'râz'a karşı çıkmış ve şiddet yanlısı olmaktan hep uzak kalmıştır. Vali Ziyâd b. Ebîh'in görevi sırasında (665-673) Hâricîler'e sert davranası Basra'da ikamet eden Ebû Bilâl'i çok rahatsız etmiştir. Kardeşinin Vali Ziyâd b. Ebîh tarafından öldürülmesi Hâricîler'in Mirdas tarafında toplanmasına sebep olmuştur.[256] Toplananlar arasında Abdullah b. İbâd, Nâfî b. Ezrâk ve diğer önde gelen Müslümanlar vardı. Burada düşmanlara karşı ayaklanma kararı verdiler.[257]

a. Basra İbâdîliği

Abdullah b. İbâd'ın fikirleri Basra Hâricîleri arasında zaten yaygındı. İbn Zübeyr'den ayrılarak Basra'ya gelen Abdullah b. es-Saffâr ile Abdullah b. İbâd, Ebû Bilâl Mirdas b. Üdeyye et-Temîmî'nin fikirlerini benimsemişlerdi. Çünkü Ebû Bilâl'in kadınların savaşa katılmaları hakkındaki muhalif tavrı, meşru bir sebep yokken muhalifleri öldürmeyi (istî'râz) reddetmesi ve kuûd taraftarı olması onun Basra'da saygı göstermesini sağlamıştır.[258] Ebû Bilâl Mirdas İbâdî geleneği içerisinde önemli

---

[253] W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (İstanbul: Sarkaç Yayınları, 2010), 17.
[254] Eş'arî, *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 146.
[255] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/61-65.
[256] İlyas Üzüm, "Mirdâs b. Üdeyye" (Ankara, 2020), 30/148-149.
[257] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 175-176.
[258] Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1963), 68; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 84.

bir yere sahiptir. İlk imamları arasında sayılmaktadır.[259] Ebû Bil'al Muhakkime'nin bakiyesinden kalanları Basra'da toplamıştır. Bu toplanma İbâdîyye'nin daha sistemli hale gelmesini sağlayan Câbir b. Zeyd tarafından geliştirilmiştir. Ebu Bilâl'in cesareti, takva sahibi olması insanların etrafında toplanmasını sağlamıştır.[260]

Abdullah b. İbâd hakkında maalesef çok az bilgi bulunmaktadır. İbadî kaynaklarda yalnızca fırkanın imamı olduğunu ve kendisine *imamu'l-Muslimin, İmamu Ehli't-Tahkîk ve'l- Ûmde* denildiği bildirilmektedir.[261] İbâdîyenin kurucusu sayılan Abdullah b. İbâd'tan günümüze ulaşan tek şey Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (685-705)'a yazdığı mektuptur.[262] Bu mektup İbâdîyye'nin bir nevi manifestosunu açıklamaktadır. Çünkü iyiliği yayma ve kötülüğü engellemek amacıyla yazılmış olmasına rağmen İbâdî düşünce sisteminin bakış açsının bize doğru aktarma açısından önemlidir. Bu mektup bir velâyet ve berâet teorisi de sunmaktadır.[263] Bu mektupta İbâdîyye 'nin Hz. Osman'a, diğer halifelere bakışını[264], Muâviye hakkındaki düşünceleri, İbâdîyye'nin olaylara yaklaşımını, Ezârika hakkındaki görüşlerini bu mektupta görmek mümkündür. Hz. Osman fitneci, adam kayıran, sahâbelere hakkını vermeyen ve Allah'ın ve Peygamberin yolundan ayrılmış bir İblis'e benzetilmektedir. Bu mektupta Hz. Osman, Muâviye ve Muâviye'nin oğlu Yezid çok sert bir şekilde eleştirilmektedir.[265]

Abdullah b. İbâd önceleri Hz. Osman'a destek verdiklerini ancak Allah yolundan ayrıldığı için onu terk ettiklerini söylemektedir. Muâviye'ye karşı çıkmalarının sebebi olarak onun aşırıya kaçması olarak ifade edilmektedir. Allah'tan başka hüküm sahibi olmamasına rağmen Hz. Ali'nin hakeme başvurulmasını kabul etmesinin yanlış olduğunu ve bu yüzden Hz. Ali'ye karşı çıktıklarını açıklamaktadır.[266]

---

[259] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/31; el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 167.
[260] Muhammed b. Musa Bâbâammi vd., *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, ts.), 1/158.
[261] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/72; el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 175.
[262] Ebu'l Kâsım b. İbrahîm el-Berrâdî, *İbâzî Biyografi Seçkisi İbâzi Tarihi*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 177.
[263] en-Neddâbî, *İbâzî Mezhebinde İletişimsel Düşünce*, 22.
[264] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 176-177.
[265] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 177-185.
[266] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 173.

Mezhep içerisinde karşı çıktığı konularda Abdullah b. İbâd fikirlerini söylemekten çekinmemiştir. Hâricîler'in en sert kolu olan Ezrâkiyye ile aynı görüşte olmadığını şu cümlelerle özetlemiştir: "*Bizler Nâfi' b. Ezrak'tan, yaptıklarından ve onun taraftarlarının yaptıklarından uzağız. Nâfi' ilk isyan hareketine kalkıştığında İslâm dairesindeydi. Fakat daha sonra birtakım bid'atlar ortaya atarak dinden çıktı. İslam'dan sonra küfre girdi. Dolasıyla onlardan Allah'a sığınırız"*[267]diyerek onlardan farklı düşündüğünü ortaya koymaktadır.

İbâdîyye şeriat kanunlarının tam anlamıyla uygulanmasına gerektiğini savunmaktadır. Kur'ân ve sünnete göre yaşamak hedeflenmiştir. İbâdîyye bu gaye ile ortaya hem politik hem de sosyolojik anlamda bir imamet nazariyesi ortaya koymuştur.[268] İbâdî âlimler İbâdî toplumunun geçirdiği aşamaları dinin yolları (Mesâlikü'd-dîn) kavramını kullanmışlardır. Bu dönemler Zuhur, Savunma, Şirâ ve Kitmân dönemleri olarak sıralanmaktadır.[269]

Abdullah b. İbâd dönemi kitmân (gizlenme) aşaması olarak kabul edilmektedir. Bu dönem Basra'da sakin bir dönem olarak geçmiştir.[270] Siyasi anlamda temsiliyetin bir imam eliyle yapılmadığı bir dönem olarak geçmiştir.[271] Yani siyasi bir amaç daha kurumsallaşmamış denilebilir. Gizli bir cemaat gibi hareket edilmektedir.[272] Basra İbâdîliği hakkında bilgiyi daha çok İbâdî kaynaklardan alıyoruz. Çünkü başından beri gizli hareket ettiklerini ve idarenin dikkatinden kaçmak istediklerini göstermektedir.[273]

Kitman (gizlenme) döneminde imamet makamı yerine kaim olan *"azzâbe"* teşkilatının iki güçlü dayanağını velâyet ve berâet inancı oluşturmuştur.[274] Bu gurubun özelliği Ezârika kadar sert olmaması ve ılımlı görüşlere sahip olmasıydı. Bu görüşleri nedeniyle Ebu Bilal Mirdâs önderliğinde bir araya gelmiş ve Ezârika tarafından ortaya konan mücadele yönetimine karşı çıkılmıştı. Ezârika'nın bu sert mücadele yöntemine karşı çıkan tarafların başından Abdullah b. İbâd ve taraftarları gelmekteydi. Ezârika'nın Hârici olan diğer gruplara karşı bazı konularda tepki vermesi,

---

[267] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 173.
[268] Alaatin Dikmen, "İbâzi İmamet Sosyolojisi: Mesâliku'd-Dîn", *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/8 (2017), 30-31.
[269] Cenâvünî, *Kitâbü'l-vaz': Muhtasar fi'l-usûl ve'l-fıkh. Nşr. Ebû İshak İbrahim Ettafeyyiş*, 29; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 189.
[270] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 156.
[271] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 85.
[272] Özdemir, *Haricî /İbadî Gelenekte Hadis Şerhçiliği*, 21.
[273] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 90.
[274] Sabri Hizmetli, "İbâdîlik'de Velâyet ve Berât İnancı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 25.

ötekileştirmesi "*ka'ade"* ve "*isti'râz"* gibi bazı kavramların tarih sahnesine çıkmasına neden olmuştur. Ebu Bilal ve Abdullah b. İbâd gibi ılımlı görüşe sahip gruplar Ezârika tarafından savaştan (ka'ade) olarak adlandırılmışlardır. Ezârika kendileriyle savaşmayan ve onlarla hicret etmeyenleri kâfir olmakla suçladılar. Onlara muhalefet edenlerin kanlarının ve mallarının kendilerine helal olduğunu açıkladılar.[275]

Ezarika'nın sert tutumunun sonucunda *isti'raz* kavramı da ön plana çıkmıştır. Ezârika onlardan olmayanların esir edilmesini, kadınlarını cariye edilmesini, mallarının beşe bölünerek pay edilmesini, çocuklarının sorgusuz ve sualsiz öldürülmesini helal (isti'râz) gördüler.[276] Bu sert tutum İbâdîyye ve onun gibi ılımlı gurupların bağımsız hareket etmesini sağlamıştır.

Câbir b. Zeyd'in İbâdîyye mezhebinin ılımlı karakteri üzerinde çok etkisi olduğunu söylememiz gerekmektedir. Câbir b. Zeyd İbâdîyye mezhebinin sistemini oturtan ve yayılmasını sağlayan kişilerin başında gelmektedir. Kur'ân ve sünnet çerçevesinde hareket ederek Müslümanların ortak paydasını oluşturan görüşleri benimsemiştir.[277]

Abdulmelik b. Mervan'ın (ö.86/705) vefatından sonra İbâdîyye'nin Emevîler ile olan ilişkileri bir takım ayaklanma (hurûc) ile bozulmuştur.[278] İbâdîler içerindeki bazı oluşumların Emevîlere karşı çıkmasıyla Haccac b. Yusuf (ö. 95/714) İbâdîler üzerine bir sefer düzenlemiştir. Bu sefer sonrasında Câbir b. Zeyd ve fırkanın diğer önemli âlimleri Umân'a sürgüne gönderilmişlerdir. Câbir b. Zeyd'in talebesi olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime (ö. 145/762) ve onun da öğrencisi olan Rabî' b. Habîb el-Ezdî el- Ferâhîdî (ö. 147/791) Haccâc'ın emriyle Basra'da hapishanede tutulmuşlardır.[279]

Câbir b. Zeyd'ten sonra İbâdîyye'nin başına Ebû Ubeyde Müslim geçmiştir. Ebû Ubeyde Basra'yı bir tedrisat merkezi haline getirmiştir. Bu tedrisattan geçen öğrenciler özel yetiştirilip donanımlı hale geldikten sonra İslâm'ı yaymak ve tebliğ faaliyetlerinde bulunmak için farklı bölgelere gönderilmişlerdir. Bu öğrencilere ilim

---

[275] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 71.
[276] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 69.
[277] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/205-206; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/67.
[278] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 87.
[279] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/67; Halifat, *Usûlu't-Târihîyye li'l-Firkati'l- İbâdîyye*, 30; Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâziyye" (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1999), 19/30; Özdemir, *Haricî /İbadî Gelenekte Hadis Şerhçiliği*, 23.

taşıyıcıları anlamında "*hameletü'l-ilm"* veya *"nakāletü'l-ilm"* denilmiştir. Bu sistem dâîlerin eliyle yürütülmüştür. Bu teşkilatlanma sayesinde İbâdîyye Yemen, Mağrib, Hadramut, Uman ve Horasan'a yayılmıştır. Bu faaliyetlerin sonucunda irili veya ufaklı İbâdî ayaklanmaları ortaya çıkmıştır.[280]

Hameletü'l-ilm, Basra'da öğrenilen İbâdî ilkelerin Kuzey Afrika'ya ulaştırılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu talim ve teşkilatlanma sayesinde İbâdîyye'nin günümüze taşınmasını sağlayan bazı devletlerin kurulmasına öncülük etmiştir. Ebû Ubeyde yanında beş yıl eğitim alan Abdurrahman b. Rüstem ile beraber beş öğrencisini Kuzey Afrika'ya gönderdi.[281] Ebü'l-Hattâb el-Meâfirî'nin başkanlığında bir İbâdî yönetim kurmak için görevlendirildiler. Ebü'l-Hattâb, Kayrevan'ı ele geçirince Abdurrahman b. Rüstem'i (141/758) yılında oraya vali tayin etti.[282] Ebü'l-Hattâb Abbasiler tarafından (144/761) yılında öldürüldükten sonra Abdurrahman b. Rüstem Cezayir'e çekildi. Orada faaliyetlerini sürdüren Abdurrahman b. Rüstem berberiler ile beraber faaliyetlerini sürdürdüler. İmam seçilen Abdurrahman b. Rüstem 160/777 yılında Rüstemîler Devleti'ni kurmuş oldu.[283]

Ebû Ubeyde Müslim'in vefatından sonra fırkanın liderliğini Rebî' b. Habîb üstlendi. Rebî' b. Habîb iyi bir hatip ve ilim konusunda çok bilgili olması hasebiyle Ebû Ubeyde Müslim'den sonra *"hameletü'l-ilim"* kurumunu tekrar canlandırmıştır.[284] İbâdîyye'nin en önemli temel hadis kaynaklarından olan el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ (el-Müsned) eseri ona aittir. Rüstemîler devlet başkanı Abdülvehhâb b. Abdurrahman ile kuzey Afrika İbâdîlerinin önemli âlimlerinden Yezîd b. Fendîn'e risâleler göndermiştir.[285] Ebû Ubeyde Müslim'in ölümünden sonra Basra İbâdîliğinde bir gerileme başlamıştır.[286] Ancak yine de de Basra İbâdîler için bir kültür merkezi olarak

---

[280] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b.Suûdes-Seyyâbî*, 1/114,124-125; Fığlalı, "İbâziyye", 1999, 19/256.
[281] en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 79.
[282] İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*, 74; Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/19-21.
[283] Mahfuz Söylemez, "İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (1998), 459-461; Nadir Özkuyumcu, "Rüstemîler" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2008), 35/295-296.
[284] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/273.
[285] Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 2010, 158.
[286] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/77-80.

devam etmiştir.[287] Rebî' b. Habîb'in vefatından sonra Basra'daki İbâdî cemaati eski gücünü kaybetmiş ve zayıflamaya başlamıştır.[288]

b. Hicaz, Yemen ve Hadramevt (Hadramut) İbâdîliği

Bu bölgede İbâdîliğin tam olarak hangi zamanda başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak ilim taşıyıcıları olan daîlerin çabaları sonucu İbâdîlik Yemen, Mağrib, Hadramut, Uman ve Horasan'a yayılmıştır. Bu faaliyetlerin sonucunda irili veya ufaklı İbâdî ayaklanmaları ortaya çıkmıştır.[289]

Mekke'ye Ebû Ubeyde Müslim tarafından daî olarak Ebû Hamza el-Muhtar b. Avf gönderilmiştir. Ebû Hamza'nın Hadramutlu müctehid ve âlim insan olan Abdullah b. Yahyâ el-Kindi (129/746-47) ile karşılaşması İbadîliğin Hadramut' yayılmasına destek sağlamıştır. Abdullah b. Yahyâ son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed b. el-Hakem (744-750) yönetimini zalimce uygulamalarına karşı isyan etmiş önemli bir abiddir. Abdullah b. Yahyâ Emevî halifesine başkaldırmak için Ebû Ubeyde Müslim'den fikir alışverişinde bulunmuş biriydi. Bu konuda ona bir mektup göndermişti. Ebû Ubeyde Müslim onu teşvik edici bir üslûpla mektubuna cevap vermişti. Basra'daki İbâdîler ile bir iletişimi olmuştu. Bu iletişimin çok güçlü olduğu düşünülmektedir. Aksi halde güçlü bir Emevî iktidarı karşısında derin bir güven olmadan aynı fikirde buluşmak çok zor olacaktır.[290] Ebû Ubeyde Müslim gücü yetiyorsa isyan etmesi gerektiği tavsiyesinde bulunmuştu. Abdullah b. Yahyâ, Ebû Ubeyde Müslim ve ona yardımcı olmak için gelen Ebû Hamza el-Muhtar b. Avf el-Ezdi, Belc b. Ukbe el-Ezdi el-Haricî, Ebü'l-Hur Ali b. Hasîn el-Anberî, Ebû Bekr b. Muhammed el-Kureyşî ile birlikte Mekke'ye geldiler ve savaşsız bir şekilde Mekke'yi aldılar.[291] Abdullah b. Yahyâ'ya taraftarları *Tâlibü'l-Hak* lakabını verdiler.[292]

Yönetimi ele geçiren Abdullah b. Yahyâ Hadramut valisini tutuklayarak cezaevine gönderdi. Daha sonra San'a'ya giderek San'a valisi Kasım b. Ömer'i

---

[287] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 90.
[288] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/95-99; İvaz Muhammed Halifat el, *Neş'etü'l-Hareketi'il- İbâdîyye* (Uman, 1987), 64-70; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 2010, 158.
[289] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/114,124-125; Fığlalı, "İbâziyye", 1999, 19/256.
[290] Muhammed Sâlih Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi* (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 87.
[291] İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*, 68-69.
[292] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/258; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/91; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 92; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 2010, 158-159.

yenmiştir.[293] Böylece Yemen/Hadramut'a İbadiliği kısa sürede bir ilerleme kaydetti.[294] Burada manifesto şeklindeki meşhur hutbesini okudu. Bu hutbe İbâdî davet metodunun karakterini ortaya koyma açısından önemli bir hutbedir. Bu hutbe ile taraftarlarının gönlünü fetha etmiştir.[295]

Tâlibü'l-Hak Abdullah b. Yahyâ'nın hutbesi İbâdîlerin baştan takip ettikleri davet metodunu net ortaya koymuştur. Bu hutbe İbâdîlerin mezhepleri, inançları ve onların taraftarlarının fikirleri hakkındaki görüşlerini net bir şekilde ortaya koyması açısından çok önemlidir.[296] Çünkü İbâdî kaynaklara bakıldığında İbâdîlerin itikadi görüşleri ve siyasi görüşlerini görmek mümkündür. Bu mektubun İbâdî kaynaklardaki düşüncelere paralel olduğu görülmektedir. Bu mektupta Allah'a, Peygamber'e iman, halifelere bakış, Emevîler hakkındaki görüşleri ve Şîa hakkındaki düşünceler net bir şekilde ortaya konulmuştur.[297]

Abdullah b. Yahyâ Ebû Hamza'yı Mekke'ye göndermişti. Mekke valisi Abdülvâhid b. Süleyman b. Abdülmelik Ebû Hamza ile Hac dönemi boyunca bir çatışma içine girmemek için küçük bir anlaşma imzalamıştı. Ancak bu anlaşma iki tarafın kabulünden çok Tebei't-Tâbiî'nin büyüklerinin araya girmesiyle çarpışmayı engellemek için yapılan iyi niyetli bir müdahaleydi.[298] Anlaşma kısa sürede iptal edilince Vali Mekke'den ayrılarak Medine'ye gitti. Böylece Ebû Hamza savaşmadan Mekke'ye girmiş oldu.[299] Orada hutbesini irâd etti. Bu hutbede Mekkelilerin zalim yöneticilerin yönetiminde olduğunu, Allah'ın emirleriyle hüküm vermediklerini, heveslerine yenildiklerini dile getirdi. Ayrıca yöneticilerin büyük bir israf ve sadece kendilerini düşündükleri için bizden yardım istediklerini, bu nedenle Mekke'ye geldiklerini söyledi. Bu hutbede Mekkeliler'in zalim yöneticiler hakkındaki ikircikli görüşlerini de eleştirerek bu durumdan onlarında sorumlu oldukları uyarısını yapmıştır.[300]

---

[293] İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*, 68; Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/264-265; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b.Suûdes-Seyyâbî*, 1/92; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*.
[294] Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 2010, 159.
[295] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 93.
[296] Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, 91.
[297] İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*, 68-69; Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/266-267; Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, 89-90.
[298] Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, 92.
[299] İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*, 69.
[300] İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*, 69; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 2010, 159.

Medine'ye sığınan Mekke valisi Abdülvâhid b. Süleyman İbâdîlere karşı halkın savaşa hazır olması gerektiğini söyledi. Ordunun yönetimini Abdulaziz b. Abdullah b. Ömer' e verdi. İki ordu Mekke ile Medine arasındaki *Kudeyd* köyünde karşılaştı. İbâdî kaynaklarda İbâdîlerin savaş başlamadan önce Ebû Hamza'nın öncü olarak belirlediği Belc b. Ukbe tarafından karşı tarafı uyardıkları ve barış yanlısı olduklarını dile getirdiğinden bahsetmektedir.[301] Savaşı Ebû Hamza kazandı. Kısa bir süre sonra da Medine'ye girdi. Medine halkına uyarılarda bulunarak Emevîlere karşı onların yanında olmaları gerektiğini söyledi.[302]

Ebû Hamza'nın Medine'ye girmesiyle son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed, Abdülmelik b. Atıyye komutasındaki bir orduyu Ebû Hamza'nın üzerine gönderdi. Vâdi'l -Kurâ savaşı (130/748) denilen bu savaşta İbâdîler yenildiler. Ebû Hamza ve İbâdîlerin bazı ileri gelenleri bu savaşta öldürüldü. İbn Atıyye San'a'ya Abdullah b. Yahyâ üzerine gitti ve onları bozguna uğrattı. Bu bozgundan kurtulabilen İbâdîler Umân'a kaçtılar. Bu yenilginin sonucunda Yemen/Hadramut İbâdîliği (134/748) dağılmış oldu. [303]

c. Umân İbadiliği

Umân İbâdîliğinin başlangıcı Câbir b. Zedy'in Umân'a sürülmesi ile başladığı kaynaklarda geçmektedir. Câbir b. Zeyd'in Umân'a gelmeden önce bu bölgenin Ebû Bilal Mirdâs'ın faaliyetleriyle ilgilendiğini söylememiz gerekmektedir. İbâdîliğin teşkilatlanmasını sağlayan ilim taşıyıcılarının Ebû Ubeyde Müslim tarafından Umân'a gönderilmesi İbâdîlerin burada kökleşmesini sağlamıştır.[304]

Yemen/Hadramut İbadiliğinin çökmesinden yaklaşık iki yıl sonra (132/750) Umân'da ilk isyan başlamış ve imamet alınmıştı. Umân'da Abbasi halifesi Ebû'l-Abbas es-Saffah'ın (750-754) kardeşi Ebû Ca'fer el-Mansûr Irak valiliği sırasında Umân' atadığı valinin İbâdîlere olumlu ve ılımlı yaklaşımı onların güçlenmesini ve devlet

[301] İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*, 68-70; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 2010, 162; Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, 94-95.
[302] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/93-94; İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*, 70; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 2010, 162.
[303] İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*, 69-70; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 93-94; Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 2010, 162.
[304] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/239-240; Nureddin Sâlimî, *Tuhfetu'l-'Ayân Bi Sireti Ehli 'Umân. Tsh. Ebû İshak İtfeyyiş* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 71.

kurmasına ortam sağlamıştır. Basra'da bulunan İbâdîye'nin ileri gelenleri Umân'da bir devlet kurulması için harekete geçtiler. Bu konuda Cülendâ b. Mes'ud b. Ceyfer b. Cülendâ el-Ezdî'ye görev verildi.[305] Abbasi yönetimini ele geçiren komutan Hâzım b. Huzeyme kısa bir süre sonra Cülendâ b. Mes'ud'u öldürünce Umân İbâdîliği bir çöküş dönemine girmiştir.[306]

Çöküş döneminden uzun bir dönem sonra II/VIII. yüzyılın ikinci yarısında İbâdîler Umân'ın Nezva şehrini merkez edinerek tekrar faaliyete başladıkları kaynaklarda geçmektedir. İbâdîler 177/794 yılında Mûsâ b. Ebî Câbir başkanlığından (ö. 181/797) yönetimi ele geçirdiler. Şurâ, Muhammed b. Abdillah b. Ebî Affan'ı imam olarak seçti. Böylece İbâdîler yeni bir devrimle ikinci imametin kuruluşunu ilan ederek günümüze kadar devam etti. Umân'ı merkez edinen İbâdîler buradan Uzak Doğu ve Asya ülkelerine uzanmaya çalıştılar.[307]

d. Kuzey Afrika ve Mağrib İbâdîliği

Mağrib ve Ifrîkıye İbâdîliği VIII. yüzyılın başlarından Selâme b. Saîd'in ilim taşıyıcılığı faaliyetleriyle başlamıştır.[308] Günümüzde Mağrib bölgesi Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya devletlerinin olduğu bölgenin adıdır.[309] Selâme b. Saîd'in hangi doğrudan veya birilerinin direktifiyle gelip gelmediği konusu kesinlik kazanmış değildir. Ancak Mağrib bölgesindeki faaliyetlerinin bu bölgede yapılan ilmi faaliyetler nedeniyle yerleştiğini biliyoruz.[310] Bu faaliyetler sonucunda Batı Trablusgarb ve etrafındaki birçok Berberi kabilesinin İbâdîleri desteklemesi sağlanmıştır. Bu Berberi kabilelerinden özellikle Nefusâve ve Hevvâre gibi kabileler ön plandaydılar.[311] Berberi kabileleri kendi yöneticileri olan Hâris b. Telîd el-Hadramî ve İsmâil b. Ziyâd en-Nefûsî'nin öldürülmesinden sonra, hamaletü'l-ilm ekibinden olan Ebü'l-Hattâb el-Meâfirî'yi gizli bir toplantı sonucunda (140/757) imam olarak seçtiler. İbâdîler Ebü'l-Hattâb yönetiminde Batı Trablus, Nefzâve, ve Sufriyye'nin elinde bulunan Kayrevân'ı

[305] Sâlimî, *Tuhfetu'l-'Ayân Bi Sireti Ehli 'Umân. Tsh. Ebû İshak İtfeyyiş*, 71-73; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 95; Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbaziyye*, 112.
[306] Sâlimî, *Tuhfetu'l-'Ayân Bi Sireti Ehli 'Umân. Tsh. Ebû İshak İtfeyyiş*, 77-80; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 95.
[307] Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, 107; Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbaziyye*, 112.
[308] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/90-91.
[309] İbrahim Harekât, "Mağrib" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003), 27/318.
[310] en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 69.
[311] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 99; Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, 110-111; Fığlalı, "İbâziyye", 1999, 19/257-258.

(140/758) yılında ele geçirdiler. Ebü'l-Hattâb aslen İranlı olan Abdurrahman b. Rüstem'i Kayrevân'a vali olarak atadı. Ebü'l-Hattâb Abbasiler'in İfrîkıye valisi Muuhammed b. Eş'as el-Huzâî ile yaptığı savaşı kaybederek (144/761) yılında birçok İbâdî ile beraber hayatını kaybetti. Ebü'l-Hattâb Trablus valiliğini yürüttü. Valiliği üç yıl sürmüş oldu.[312]

Ebü'l-Hattâb ve İbâdîlerin ileri gelenlerinin öldürülmesi sonucunda savaştan kurtulanlar ve İbâdî Kayrevân valisi Abdurrahman b. Rüstem Cezayir'in batısındaki Tâhert şehrine sığındılar. Kuzey Afrika'daki İbâzîler'in imamı ve Rüstemîler hanedanının kurucusu Abdurrahman b. Rüstem Tâhert'in İbâdîler için önemli bir merkez olmasında çok katkısı vardır. Toplumsal birliktelik noktasına Berberi kabilelerinin onun etrafında toplanmasını sağladı.

İbâdîlerin Trablus'taki imamı Ebû Hatim Ya'kub b. Habib el-Melzuzî, Abbasilerin Tubne'ye geçmesi ve Kayrevân'ı askerden boşaltması üzerine İbâdî Berberiler, Abdurrahman b. Rüstem'i destekleyen taraftarları ve Sufriyye'den olan Berberi kabileleriyle birlikte büyük bir hurûc (isyan) başlattılar.[313] Ebû Hatim isyanın temel unsurlarından birisiydi. Çünkü daha önce Vâyânâ valiliğini yapmıştı. Trablus ordusu üzerinde büyük bir etkisi vardı.[314] Ebû Hatim Tubne ve Kayrevân'ı taraftarlarıyla beraber ele geçirdi. Ancak Abbasilerin yeni valisi tarafından yenilgiye uğradı ve (155/772) tarihinde öldürüldü. Savaştan sağ kurtulanları ve İbâdîlerin önde gelenleri, Abbasilerin Kayrevân'ı ele geçirmesiyle Cezayir'e çekilen Abdurrahman b. Rüstem'e sığındılar. Abdurrahman b. Rüstem İbâdî ve Berberi reislerin katıldığı toplantıda imam seçildi. Böylece Rüstemî devleti (160/777) yılında kurulmuş oldu.[315]

Ebû Hatim'in yenilmesi ve öldürülmesi Trablus İbâdî imametini çöküşünü hazırladı. Bu yenilgiden sonra İbâdîler Abdurrahman b. Rüstem'in etrafında toplandılar. Böylece Tâhert Kuzey Afrika İbâdîliğinin merkezi oldu.[316]

---

[312] İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*, 80.
[313] Sabri Hizmetli, "Abdurrahman b. Rüstem" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988), 1/170.
[314] İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*, 80-81.
[315] Özkuyumcu, "Rüstemîler", 35/295.
[316] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 101.

1. 2. 1. 3. İbâdî Fırkalar

Ehl-i sünnet kaynaklarda İbâdîyye Haricîliğin bir kolu olarak anlatılmaktadır.[317] Haricîlik eleştirildiğinde İbâdîyye de eleştirilen gruplar arasında yer almaktadır.[318] Haricîlik içindeki akımlara bakıldığında bazı istisnai akımlar dışında, genellikle fırkalar kurucuların adlarıyla isimlendirilmişlerdir.[319] Ehl-i sünnet kaynaklarda geçen İbâdî olan fırkalar, *Hafsiyye, Hârisiyye, Ashabu Taât ve Yezidiyye* olarak geçmektedir. İbâdî kaynaklarda geçen fırkalar ise, *Nükkâriyye, Neffâsiyye, Sükâkiyye, Halfiyye, Haseyniyye* olarak sayılmaktadır.[320]

Çağdaş İbâdî âlimlerden olan Ali Yahyâ Muammer *Nükkâriyye, Haseyniyye, Sekkâkiyye, Nefâsiyye, Fersiyye* fırkalarının İbâdî fırkalar içinde sayıldığını ifade etmektedir.[321]

Ülkemizde İbâdîler üzerin ilk doktora çalışması yapan Ethem Ruhi Fığlalî, İbâdîye'nin Ehl-i sünnet kaynaklarda geçtiği üzere dört fırkadan oluştuğunu sıralamaktadır. Bu fırkaları *Hafsiye, Hârisiyye*, *Yezidiyye* ve *Ashabu Taât* olarak saymaktadır.[322] Fığlalı çok detaylı bir bilgi vermemekle beraber İbâdîyye'nin dört fırkası dışında *Tarîfiyye, Vehbiyye, Nükkâriyye, Nefâsiyye (Neffâsiyye), Halefiyye, Ömeriyye, Fersiyye, Dahhâkiyye, Sekkâkiyye*, fırkalarının da İbâdîyye içerinde sayıldığını söylemektedir.[323]

1. 2. 1. 4. İbâdîyye'nin İtikâdî Görüşleri

a. Tevhid

Tevhid sözlük anlamı "*bir ve tek olmak"* anlamında *"vahd*, *vahid"* kökünden türemiştir. Bir şeyin tek ve bir olduğuna inanmak anlamına gelmektedir.[324] Tevhidin

---

[317] Eş'arî, *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 164; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 74; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1961), 1/123.
[318] İbn Hazm, *El-Fasl*, 2017, 2/91.
[319] Mehmet Dalkılıç, "Haricîlerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye", 28.
[320] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 74; Fığlalı, "İbâziyye", 1999, 19/256-261; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 173-178.
[321] Şeyh Ali Yahya Muammer, *el -İbadiyye Mezhebun İslamiyyûn Mu'tedilun*, ed. Ahmed b. Suud es-Siyabi (Uman Sultanlığı: Vizâretu es-Sekâfetu-eş-Şuunu ez-Zeytuniyyeti, 2013), 56-61.
[322] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 104.
[323] Fığlalı, "İbâziyye", 1999, 19/256-261.
[324] İbn-i Manzur, *emn", "ʿaḳd", "yḳn"*, ts., "Lisânu'l-Arab".

karşıtı ise şirktir. Istılahî anlamda, Allah'tan başkasına ibadet etmemek, Allah'ın zât ve sıfat açısından bir olduğunu kalp ve zihin yönünde kabul etmektir.[325]

İbâdîyye'ye göre Allah, isim, sıfat ve fiil bakımından eşi ve benzeri olmayan tek yaratıcıdır.[326] Allah gücü, kuvveti ve her yönüyle her yerdedir. Allah'ın zatından başka bir ilah yoktur. Allah için bir değişim, bir dönüşüm veya onu bir sayı ile ifade etmek imkânsızdır. O yarattığı hiçbir şeyde ortağa ihtiyaç duymayan, rızık veren ve ondan başkasına ibadet edilmeyen tek varlıktır.[327]

Ehl-i sünnet inancına göre tevhid, Allah birdir, eşi ve benzeri yoktur; âlemin yaratıcısıdır. O yarattığı hiçbir şeye benzemez. Allah'ın yer ve mekân ile ilişkilendirilen isim ve sıfatları teşbihe varmayacak şekilde tevil edilebilir.[328]

Tevhid Mu‘tezile’nin beş esasından birisidir. Tevhidi kabul etmemek inkârı sebep olur. Tevhidi inkâr eden kimse kâfir olmuş olur.[329]

İbâdîyye için tevhid, dinin en önemli temel esaslarından birisidir. Allah her şeyin tek ve yegâne yaratıcısıdır.[330] Tevhid aynı zamanda Allah'ı yaratılanlardan ayırt etmektir. Allah'ın bütün isim ve sıfatlarının kullardan tenzih etmektir. Tevhid Allah'ın fiil, sıfat ve isimler açısından hiçbir şeye benzemediğine inanmaktır. Allah'ın bir şeye benzetilmesi zerre kadar bile olsa bu tevhide aykırı bir durum olur.[331]

Peygamberler yaratılanları tevhide çağırmak davet etmek için gönderilmiştir. Tevhid inanlar için farzdır. Akil ve baliğ olan herkes için Allah'ı tanıması gerekmektedir. Allah'ın yarattığı her şeyde onun bir ve tek olduğunu bize bildiren birçok işaret vardır. Hareket eden veya etmeyen her şeyde Allah'ın tevhidi ve varlığı vardır. [332]

İbâdîyye'ye göre tevhidden ancak vefalı inanlar faydalanabilir. Allah'ın dini İslâm'dır. İslâm ve iman kavramları İbâdîyye inancında birbirinin yerine

---

[325] Mevlüt Özler, “Tevhid” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012), 41/18-20.
[326] Şeyh Ali Yahya Muammer, *el -İbadiyye Mezhebun İslamiyyûn Mu’tedilun*, 69.
[327] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği* 2, 33; ‘Amr Halîfe Nâmî, *Dirâsât ‘Ani’l- İbâdîyye*, çev. Mihâil Hûrî (Beyrut: Dâru’l-Ğarb el-İslâm, 2001), 220.
[328] Hasan Onat vd. (ed.), *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı* (Grafiker Yayınları, 2018), 378.
[329] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu’l-Uṣûli’l-ḫamse. Mu’tezile’nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2/204.
[330] Ceytâlî, *Kavâidu’l-İslâm. Thk. Abdurrahman b. Ömer Bekellî*, 1/27.
[331] Ceytâlî, *Kavâidu’l-İslâm. Thk. Abdurrahman b. Ömer Bekellî*, 1/98.
[332] Cenâvünî, *Kitâbü’l-vaz‘: Muhtasar fi’l-usûl ve’l-fıkh. Nşr. Ebû İshak İbrahim Ettafeyyiş*, 40-45.

kullanılmaktadır.[333] İslâm iki açıdan değerlendirilmektedir. Birincisi, Allah'ın kendisinden başka ilah olmadığına inanmaktır. Allah başlangıcı ve sonu olmayan, teallüm olmadan âlim olan, her şeye kadir olan, bir ihtiyaç olmadan irade sahibi olan, her şeyi duyan ve gören olduğuna inanmak ve dil ile ikrar etmektir. İkincisi ise Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve resulü olduğunu, müşrikler hoşlanmasalar bile Allah'ın onu gönderdiğini,[334] Allah'ın onu bütün mahlûkâttan üstün tuttuğunu dil ve amel yönünden ikrar etmektir.[335]

İslam ve iman kavramlarının aynı anlamda kullanıldığı İbâdîyye görüşüne göre İslâm Allah'tan başka ilah olmadığına tanıklık etmek, zekât vermek, Ramazan ayında oruç tutmak, hac vazifesini yerine getirmek, cünüplükten dolayı yıkanmaktır.[336]

İbn Sellâm el-İbâdî'ye göre İslâm Allah'ın dinidir. Bu din asla değişmeyecektir. İman kadar Allah yolunda ölmek de faziletlidir. Allah yolunda ölmek (şehit olmak) imandan sayılmıştır.[337]

İbâdîyye'ye göre iman söz ve amelden ibarettir. İman vasfını kazanan bir kişi hem Müslüman hem de mü'mindir. İslâm'ın zıddı küfürdür. Allah'ı inkâr eden kişiye de müşrik denir.[338]

Ebî Hazer Yağla b. Ziltâf el- Vesyanî (ö.380/990)'ye göre Allah hiçbir şeye benzememektedir. O bir lafız veya bir haber değildir. O, Allah olduğu için hiçbir kimse ona bir sıfat veya isim ihdâs edemez. Onunla ilgili tüm mâlumât onun varlığının delilleridir.[339] Bu görüşe göre Allah her şeyi kuşatmıştır. Her şey onu bize ispat ediyor. Onun bir şeyle anlatılmaya çalışılması doğru değildir. Çünkü eksik bir durum ortaya çıkacaktır.

İbâdîyye'ye Allah'ın sıfatları konusunda teşbih'e karşıdırlar.[340] Vercelânî'ye göre Allah'ın sıfatları ve zatı hakkında bir hadsizlik olması küfre girmek için yeter sebeptir. Allah yaratılanlara benzemez. Allah'ı yaratılanlara benzetenler şirke

---

[333] Sâlimî, *Tuhfetu'l-'Ayân Bi Sireti Ehli 'Umân. Tsh. Ebû İshak İtfeyyiş*, 84-85.
[334] Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân. Thk. Seyyide İsmâil Kâşif*, 1980, 2/473.
[335] Cenâvünî, *Kitâbü'l-vaz': Muhtasar fi'l-usûl ve'l-fıkh. Nşr. Ebû İshak İbrahim Ettafeyyiş*, 45-48.
[336] İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*, 27.
[337] İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*, 22-23.
[338] Özdemir, *Haricî /İbadî Gelenekte Hadis Şerhçiliği*, 154.
[339] Ebî Hazer Yağla b. Ziltâf el-Vesyanî, *er-Redd alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn Tk. Venîs Amir* (Tunus: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 2003), 37-38.
[340] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 111.

girdiğinden kâfir sayılırlar.[341] Vercelânî özellikle sıfatlar konusunda çok sert görüşlere sahiptir. Sıfatlar konusunda yapılan yorumların Allah'ın varlığı hakkında yanlış yorumlara sebebiyet vermesinden yakınmaktadır.

İbâdîler diğer Haricî fırkalara göre ılımlı görüşleri olan bir fırkadır. Bu onların tarih boyunca varlıklarını günümüze kadar sürdürmelerini sağlamıştır. Kur'ân ile beraber Sünnet'i İslâm dinin en temel kaynağı olarak kabul etmektedirler. İbâdîlere göre kendileri gibi düşünmeyen muhalif ve Müslümanlar müşrik değildir. Müşrik olarak nitelemeleri için Allah'ın kitabını ve Peygamberi inkâr etmeleri gerekmektedir. Tevhid inancı ve Peygambere iman olduğu için muhaliflerini tekfir etmediler. Küfrü ikiye ayırmışlardır. Birincisi, küfr-ü nimet; ikincisi ise, küfr-ü millettir. Küfr-ü millet içinde olanlar mutlak kâfirlikleri kesin olanlardır. Küfr-ü nimet içinde olanlar Allah'ın bazı emirlerini yerine getirmekte eksik davranmışlardır.[342]

Rebî' b. Habib'e göre iman ve amel bir bütündür. İslâm ve iman kavramı birlikte kullanılmaktadır. Rebî' b. Habîb tarafından kaleme alınan *Müsned* isimli eserde bir rivâyete göre "*Bir adam dedi ki: Ya Rasulallah en hayırlı amel hangisidir? Rasulullâh dedi ki: Allah'a iman etmek, onu tasdik etmek ve Allah yolunda cihat etmektir."*[343] dediğini aktarmaktadır. İslâm ve iman kalp ile tasdik dil ile ikrardır.[344]

İbâdîyye'nin itikâdî görüşlerin esası Kur'ân-ı Kerim'e sıkı sıkıya sarılmak ve Kur'ân'ın esaslarına ters düşen yorumlara karşı çıkmaktır. Kur'ân sadece dini konularda değil, hayatın bütününde geçerlidir. Tevhid inancı İbâdîyye mezhebinin tüm görüşlerinin temelini oluşturan bir iman esasıdır.[345]

İbâdîyye için İslâm'ın esası tevhid üzerine kuruludur. Dinin diğer esas ve ahkâmları buna göre şekillenir. Tevhid inancının sarsılması diğer esasları sarsmaktadır. Bu yüzden hiçbir zaman bu konuda hassasiyet elden bırakılmamalıdır.[346]

---

[341] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân, Thk. Sâlim b. Hamed el-Hârisî* (Uman: Vizâretu't Turâs ve Sekafetu, 2006), 2/41.

[342] İbn Sellâm el- İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*, 70-76; Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân. Thk. Seyyide İsmâil Kâşif* (Umman, 1980), 2/479; Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi* 1 (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), 167.

[343] er-Rebî' b. Habîb b. 'Amr el-Ezdî el-Basrî, *Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habîb. Trt. Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Vârcelânî* (Beyrut: Dâru'l-Feth, ts.), 1/21-22.

[344] Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi*, 306.

[345] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 125.

[346] Kadri Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâzîyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2015), 88.

b. İman-Küfür

Sözlükte *"güven içinde bulunmak, korkmamak"* anlamındaki "*emn (eman")* kökünden türemiştir. İman güven içinde onaylamak ve inanmak demektir. İman kelimesinin muradifleri olan "*akd*" kökünden türeyen akide (i'tikād) aynı anlamda kullanılan başka bir kelimdir.[347] İman terim olarak "Allah'tan aldığı dini tebliğ ettiği hususunda kesinlik kazanan peygamberlere inanmak veya tasdik" etmektir. Bu inanca sahip olanlara mü'min denir.[348]

Ehl-i sünnet göre iman, Allah'ın zâtı hakkında vâcip olan kemal sıfatlarıyla câiz olan sıfatları bilmek, inanmak Allah'ın noksan sıfatlardan tenzih edilmesi gerektiğine inanmaktır.[349] Mu'tezile 'ye göre iman, farz veya nafile olsun bütün taatlar iman kapsamında değerlendirilmelidir.[350]

İbâdîyye'ye göre din, iman ve İslam aynı şeyin farklı isimleridirler. Bu kavramların hepsinin amacı Allah'a itaat etmektir. İman kast edilirse din, İslam kast edilirse yine din akla gelmelidir. Ancak her din İslam veya iman değildir. Din aynı zamanda hesaba çekilmek ve hüküm manalarına da gelir. [351]

Muhammed b. Mahbûb b. Rahîl el-Kureyşî el-Basrî (ö.260/873) göre iman, görevini eksiksiz bir şekilde yapmak anlamında tanımlamıştır. Yani Allah'ın Kur'ân'da belirttiği gibi vazifesini eksiksiz ve dost doğru yerine getirmektir. İman dil açısından tasdik etmek anlamına gelmektedir. Allah şöyle buyurmuştur: "*Ama doğru söylemiş olsak da sen bize inanmazsın"*[352] Bu âyetin bize tarif ettiği iman tasdik anlamındadır. Şer'i açıdan iman dil ile ikrar ve ameli erkânları yerine getirmektir. Cibril hadisindeki gibi iman onaylamaktır. İman aynı zamanda amelleri yerine getirme istediğidir. Allah bu konuda şöyle buyurmuştur: *"Allah imanınızı asla zayi edecek değildir."*[353] Burada bahsedilen iman kavramı amel olarak anlaşılmalıdır. Muhammed b. Mahbuba göre salât (dua, namaz) kavramı da iman anlamına gelmektedir. "*Mü'minler gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler. Onlar ki,*

[347] İbn-i Manzur, "Lisânu'l-Arab", emn", "ʿaḳd", "yḳn" md. leri.
[348] Mustafa Sinanoğlu, "İman" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2000), 22/212.
[349] Ebû Hanîfe Nu'man b. Sabit, *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber. Şrh. Ebû'l Münteha Ahmed b. Muhammed el-Hanefî* (İzmir, 2007), 20-21.
[350] Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 388.
[351] Cenâvünî, *Kitâbü'l-vaz': Muhtasar fi'l-usûl ve'l-fıkh. Nşr. Ebû İshak İbrahim Ettafeyyiş*, 28-30.
[352] el-Yusuf 12/17.
[353] el-Bakara 2/143.

faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler. Onlar ki, zekâtı öderler."[354] Bu âyette mü'minlerin özellikleri anlatılmaktadır. Namaz kılmak ve zekât ödemek gibi İslâm'ın farzları hem amel hem de iman anlamında kullanılmıştır.[355]

Vercelânî, ölüme, öldükten sonra dirilmeye, hesap gününe, cezaya, ödüle, cennete ve cehenneme inanmayı iman olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Müslüman kanı dökmeyi haram kılmak, müşriklerin kanını dökmeyi helal kılmak gibi konuların iman esaslarından olduğunu söylemektedir.[356] Vercelânî müşriklerin kanının dökülmesi konusunda katı bir tutuma sahip görünse de müşriklerin ahkâmına Kur'ân ve sünnet çerçevesinde hüküm verilmesi konusunda çok hassastır.

Ebûl Hafs Ömer b. Cemî'ye göre iman kaideleri ilim, amel, niyet birlikteliği ile olmalıdır. Ayrıca haramdan kaçınmak esas olmalıdır. İslâm ancak bu dört ruknun tesisi ile sahih olur.[357]

"Küfür", sözlükte *"örtmek, gizlemek; nankörlük etmek"* gibi mânalara gelmektedir**.** Küfr (kefr, küfûr, küfrân) terim olarak, Allah'tan din adına peygamberin aldığı hususlarda peygamberi tasdik etmemek veya ona inanmamaktır.[358] Küfrü benimseyen veya ondan yana olanlara "kâfir" denir. Kâfir aynı zamanda çiftçi manasına da gelmektedir. Çünkü çiftçi tohumu toprakla örttüğü için bu isimle anılmıştır. Küfrün şeriattaki manası, nimet verene fesad istemektir. Cenâvuni şair Antere'den alıntı yaparak şöyle demiştir: "*Bana verilen nimetlere karşı şükretmediğim şeklinde Amr'a ispiyonlandım. Küfür, nimet vereni ifsad edici bir sıfattır."*[359]

Câbir b. Zeyd, Ebu Hureyre'den naklettiği bir hadiste Peygamberin şöyle dediğini aktarır: *"Kim bir amel işler ve ondan bana, benden başkasına ortak ederse o bütünüyle onundur. Ben ortak edilenler arasında şirkten en uzak olanım."* Ebû Ubeyde, Câbir b. Zeyd'den Peygamber ve eşi Hz. Aişe'nin şöyle dediğini aktarmıştır: "*Kim Muhammed'in rabbini gördüğünü iddia ederse muhakkak ki o Allah'a en büyük iftirayı atmıştır."* Bu hadis ru'yetullahın olmadığında dair İbâdîyyenin delilleri

[354] el-Mu'minun 23/1-4.
[355] Muslim b. Said b. Alî el-Vehbî, "Arâî Muhammed b. Mahbub el-Kelâmîyeti", *Nedvetu Muhammed b. Mahbub* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 2002), 185.
[356] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/6.
[357] Ebû'l Hafs Ömer b. Cemî, *Akidetü't-Tevhid*, ts., 50.
[358] Teftâzânî, *Şerḥu'l-ʿAḳāʾid. Nşr. M. Adnân Dervîş* (Beyrut, 1991), 188-189.
[359] Cenâvünî, *Kitâbü'l-vaz': Muhtasar fi'l-usûl ve'l-fıkh. Nşr. Ebû İshak İbrahim Ettafeyyiş*, 41.

arasında yer almaktadır. Şirk bahsi altında anlatıldığı için, şirk olarak değerlendirildiğini söyleyebiliriz.[360]

c. Şefaat

Şefaat, sözlükte tek olan bir şeyi eşitine veya benzerine deng hale getirmek, birinin önüne düşüp onun işinin görülmesi için aracılığını istemek anlamına gelmektedir. Terim olarak kıyamet günü, Peygamberlerin ve kendilerine izin verilen sâlih kulların mü'min olanları bağışlaması için Allah katında niyazda bulunması anlamında kullanılmıştır.[361] Şer'i manada cennete acil bir şekilde girme veya orada derecesinin arttırılması için vesile talep etme manasına da gelmektedir.[362]

Hâricîlerin bir kısmı şefaati inkâr etmektedirler. Onlara göre cehenneme giren birisinin oradan çıkması imkânsızdır. Ehl-i sünnet, Eş'arîyye, Kerrâmiyye ve Râfızîlerin bir kısmı şefaatin olduğu görüşündeler. Şefaati inkâr edenler Allah'ın şu âyetlerini delil getiriyorlar. *" Artık şefaatçilerin şefaati onlara fayda vermez."*[363] *" O gün hiç kimsenin başkası için bir şey yapması elinden gelmez. O gün hüküm yalnız Allah'ındır."* [364] *"De ki: ''Doğrusu ben size ne zarar verme ne de istikametinizi düzeltme gücüne sahibim.''*[365] *"Öyle bir günden korkun ki, o gün kimse başkası için bir şey ödeyemez; hiç kimseden şefaat kabul olunmaz, hiçbir kimsenin yerine başkası kabul edilmez; onlara asla yardım da yapılmaz."*[366] Şefaati inkâr edenler bu âyetlerin şefaatin olmadığını açıkça koyduğunu iddia etmektedirler.[367]

Mu'tezile 'ye göre şefaat hem adâlet hem de hem de va'd ve va'îd esaslarına uygun değildir. Dolayısıyla ahirette kimsenin kimseye şefaat etme yetkisi olmayacaktır. İlâhi adalet herkese yaptığının karşılığını vermeyi gerektirir. Ahirette günahların silinmesi anlamında bir şefaat söz konusu değildir.[368]

---

[360] el-Ummânî, *Müsned*, 48-49.
[361] Mustafa Alıcı, "Şefaat" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010), 38/411.
[362] Saîd el-Ğaysî, *İzâhu't-Tevhid binnurit-tevhid* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 2/81.
[363] el-Müddessir 74/48.
[364] el-İnfitâr 82/19.
[365] el-Cin 72/21.
[366] el-Bakara 2/48.
[367] İbn Hazm, *El-Fasl*, 2017, 2/76.
[368] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse. Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/487.

Ehl-i sünnet ve İbâdîyyenin peygamberlerin şefaati konusunda farklı görüşleri mevcuttur. Ehl-i sünnet inancına göre peygamberler ümmetlerine şefaat edebileceklerdir. Hatta şefaati inkâr edenler sapıklıkla itham edilmişlerdir.[369] Bir kul büyük veya küçük günah işlenmiş olsa bile Hz. Muhammed ona şefaat edebilir. Şefaat ümmet için geneldir. Mu‘tezile ve İbâdîyye ise günah işlemiş biri için şefaat olunmayacağı görüşünde birleşmişlerdir. Çünkü günah işlenmesine rağmen şefaat olursa, Allah'ın va'd ve vaîdini bozacağını iddia ederler. Va'd ve vaîdin bozulması halinde insanın sorumluluğunu ortadan kalkacağını iddia ederler. Günah işleyen birinin cezalandırılacağını savunurlar.[370] Basra Mu‘tezile âlimlerden Kādî Abdülcebbâr şefaatin hak olduğunu bu konuda ümmetin ittifak ettiğini söylemiştir. İhtilafın şefaatin kimlere olacağı konusunda olduğunu aktarmaktadır. Şefaatin tövbe eden inanlar için olduğunu iddia etmektedir. Şefaatin birine fayda sağlaması ve ondan zarar gidermesi anlamında olduğunu söylemektedir. Şefaat kişiye sunulan bir ikram olarak kabul edilmelidir. Kādî Abdülcebbâr'a göre: *"Peygamber büyük günah işleyene şefaat etmek istediği zaman o, ya şefaate nâil olur ya da olmaz. Bağışlanmaması câiz olmaz; çünkü onun ikrâmı reddedilmiş olur. Eğer şefaatle affedilecek olursa, bu da câiz olmaz. Çünkü daha önce işaret ettiğimiz gibi, sevabı hak etmeyeni ödüllendirmek kabihtir ve mükellef cennete lütuf olarak girmez*." Kādî Abdülcebbâr'a göre tövbe etmeden fâsık olarak ölen birine şefaat edilmez.[371]

Şîa'nın en yaygın kollarından olan İsnâaşeriyye (İmâmiyye) kolu şefaat konusunda Ehl-i sünnet'e yakın bir görüş ortaya koymaktadır. Şîa'nın diğer yaygın kolu Zeydiyye ise Mu‘tezile ve Hâricîler'le paralel bir görüşü savunmaktadır. İsnâaşeriyye (İmâmiyye) âlimleri kâfirlerin ve cehennemde ebedi kalanlar için şefaat olmayacağı görüşünü savunmaktadır.[372]

Kuzey Afrika'da tanınmış önemli âlimlerden Libya'lı İbâdî âlim Ebû Tâhir İsmâîl b. Mûsâ el-Ceytâlî (ö. 750/1349) şefaat konusunda delilin Kur'ân'dan olduğunu savunmaktadır. Ona göre şefaat haktır. Şefaatin olmadığını savunanların, Kur'ân'ı da

---

[369] Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 226; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 256; İbn Hazm, *El-Fasl*, 2017, 2/1038.
[370] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 132-133.
[371] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse. Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 2013, 2/604-608.
[372] Ebû Abdillâh İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed Şeyh Mufîd, *Evâilü'l Makâlât. Nşr. İbrâhim el-Ensârî* (Beyrut: Dâru'l-Müfîd, 1993), 46; Ali Akay, *İslam İnancında Şefaat* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 236.

yalanladıklarını iddia eder. Ceytâlî "*Rabbin seni övülmüş bir makama yükseltsin.*"[373] âyeti kerimesinin buna delil olduğunu savunmaktadır. Şefaatin ameli sâlih işleyen muminler için olduğunu ifade etmektedir. Allah'ın *"(O gün) Rahmân'ın katında söz ve izin alandan başkasının şefaat hakkı olmayacaktır."*[374] âyetinde şefaat için izin verilenlerin sâlih amel ve ona benzer hayırlı işler yapanların olduğunu kast etmektedir. Ceytâlî, Câbir b. Zeyd'in " büyük günah işleyenler için şefaat yoktur." sözünü referans alarak aktarmaktadır.[375]

Şefaat konusunda İbâdî âlimlerin görüşleri mevcuttur. Tebğûrîn b. Davud b. İsa el- Melşuti'ye göre şefaat büyük günah işlemeyen Müslümanlar içindir. [376] İbâdîler açısından Allah'ın Peygambere şefaat etmesi için verdiği izin âyetle verilmiştir. Bu izin "*Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nâfile bir ibadet olarak da namaz kıl ki, rabbin seni övülmüş bir makama yükseltsin*."[377] âyeti ile verilmiştir. "Makam-ı Mahmud" şefaat izni verebileceğine işarettir.[378]

İbâdî kaynaklarda şefaatin kıyamette nasıl olacağı detaylı bir şekilde anlatılmaya çalışılmıştır. İbâdî hadis kitaplarında şefaatin nasıl tamamlanacağı rivâyet edilmiştir. Bir hadiste şefaatin nasıl olacağı şöyle anlatılmaktadır: *"Ehli imandan olanlar kabir azabındaki suallere cevap verip ve ölüm anında ki müjdelerini aldıktan sonra bu kişiler bekletilirler ve onların Rabbi olan Allah onları bağışlar ve onlar kitaplarını sağ taraflarından alırlar, yüzleri parlatılır, mizanları nakledilir ve Allah onları şefaatle cennete girmelerini diler. Şefaat bir hazinedir. Peygamber onun kapısını açıncaya kadar hiçbir melek ve hiçbir nebi ona ulaşamaz. Şöyle dedi Peygamberler ve onlara tabi olanların ve evvelkileri ve sonuncuları bekletilirler ve onlardan bazıları bu durumda iken derler ki Allah'tan şefaat isteyelim ve bu durumdan kurtulalım, bazıları bazılarına Âdem'e sonra İbrahim'e sonra Musa'ya sonra İsa'ya gidelim derler. Onların hepsi günahları ve Allah ile karşı karşıya gelmekten hayâları sebebiyle kaçınırlar. Sonunda Hz. Peygamber şefaat açar ve böylece Allah'ın*

[373] el-İsrâ 17/79.
[374] el-Meryem 19/87.
[375] Ebû Tâhir İsmâîl b. Mûsâ el-Ceytâlî, *Ḳanâṭır (Ḳanâṭırü'l-ḫayrât). Thk. Seyyid Kesrevî Hasan ve Hillâf Abdussemî'* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 1/233-234.
[376] Tebğûrîn b. Davud b. İsa el-Melşûtî, *Usûlu'd-Dîn. Thk. Venis Amir* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, ts.), 158.
[377] el-İsrâ 17/79.
[378] Ferhat b. Ali Câbirî, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l- İbâdîyye* (Tunus: el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, 1985), 1/627-630.

dilemesiyle mü'minler şefaat ile cennete girerler hatta bize ulaştığına göre bir şehit kendi ehlinden muttaki ve emin olmak şartıyla yetmiş kişiye şefaat edecektir."[379]

d. Ru'yetullah

Ru'yetullah kelimesi, *"görmek"* ve *"Allah"* lafızlarından oluşan bir terkiptir. Ru'yetullah kelimesi bu terkipte Kur'ân'da geçmemektedir. Ancak Allah'ın görülmesi manasına gelen âyetlerin olduğu âlimlerce tartışılmıştır. "*Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parıldayacak;"*[380] Bu âyetin ru'yetullah ile ilgili olduğunu kabul eden bazı görüşler mevcuttur.[381] Kur'ân'da daha çok inkâr edenlerin Peygamberden Allah'ı göstermeleri isteklerinden etmektedir. Özellikle müşriklerin İslâm'a inanmaları için Allah'ı görme istekleri Kur'ân'da zikredilmiştir.[382]

Hadislere bakıldığında ru'yetullah yerine *"rü'yetü rab"* kavramının daha çok kullanıldığını görmekteyiz. Allah'ın görülmesi ile ilgili hadislerde bu konuda çeşitli rivâyetlerin nakledildiği kaynaklarda geçmektedir. Hadislerde bu konu ile ilgili hadisler olmuş olmasına rağmen, bu konun Müslümanlar arasında tartışmaya başladığı dönem hicri II. asırdan itibaren başlamıştır. Ahmed b. Hanbel'in verdiği bilgiye göre Cehm b. Safvân, Sümeniyye ile Allah'ın görülmesi konusunda tartışmıştır. Cehm b. Safvan bu tartışmada Allah'ın gözle görülmeyeceğini tartışmış ve Allah'ın duyularla algılanması mümkün olmadığından, görülmesinin de mümkün olmayacağını söylemiştir.[383]

Ru'yetullah meselesi önemli kelâm konularından birisidir. Ehl-i sünnet nass ve aklî delillerden hareketle Allah'ın görülmesinin mümkün olduğunu savunurken, Cehmiyye, Hâricîyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Mu'tezile ve Mürcie'nin çoğunluğu ru'yetullahın mümkün olmadığı görüşünü savunmaktadır.[384] Ayrıca Selefiyye ve Zahiriyye ekollerinin görüşlerine göre Allah'ın görülmesi mümkün gözükmektedir.[385] Allah'ın görülmesi meselesi iki şekilde konu olmuştur. Âlimler Allah'ın dünyada ve

---

[379] er-Rebî' b. Habîb b. 'Amr el-Ezdî el-Basrî, *Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habîb. Trt. Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Varcelânî*, 1/279-282; Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 121-122.
[380] el Kıyâmet 75/22-23.
[381] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 250.
[382] el-Furkân 25/21; en-Nisâ 4/153; et-Tâhâ 20/56-91.
[383] Temel Yeşilyurt, "Rü'yetullah" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2008), 35/311.
[384] Veysi Ünverdi, "Kādî Abdülcebbâr'ın Rü'yetullahın Reddine İlişkin Dayanakları", *Bilimname Dergisi* XVIII (Ocak 2005), 201-202.
[385] Muhammed b. Mustafa Şerîfî, *Muhâdarât ve'd-Durus fi Uṣûlü'd-dîn littullab et-eḫaṣṣuṣ eş- şer'î* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 2011), 57.

ahirette görülmesi ile ilgili görüşleri ortaya koymuşlardır. Mezheplerin ve âlimlerin Allah'ın görülmesi konusunda farklı görüşleri mevcuttur. Mürcie, ru'yetullah konusunda iki farklı görüşü içinde barındırmaktadır. Mu'tezili fikirlere yakın olan görüşe göre Allah'ın görülmesi mümkün değildir. Diğer farklı olan ikinci görüşe göre Allah ahirette görülecektir.[386]

Mu‘tezile Allah’ın görülmesi meselesini sistematik kelam konulardan olan cisim üzerinden anlamaya ve anlatmaya çalışmaktadır. Mu‘tezile ye göre bir şeyin görülmesi cisim olmasına bağlıdır. Allah cisim olmadığına göre görülmesinin mümkün olmadığı görüşünü savunmaktadır.[387] Mu‘tezile Allah’ın görülmesi konusunda Allah'ın müşahede edilmeyeceğini iddia etmektedir. Allah'ın zaruri olarak bilinmesi ve görülmesi için delillere ihtiyaç olduğu görüşü mevcuttur. Kadı Abdülcebbâr'a ru'yetullah konusunda şu şekilde açıklama yapmaktadır: “Allah Teâlâ’yı bilme konusunda nazar vaciptir. Çünkü ne zaruri olarak ne de müşâhede ile bilinebilir dediğiniz zaman, bu söylediğinizin doğru ve anlamlı olabilmesi için onun ispat edilmesi gerekir. ”[388]

Kādî Abdülcebbâr'a göre ru'yet konusu nefyi gerektiren hususlardan biridir. Kādî Abdülcebbâr, ru'yet konusunda kendileri ile Eş’arîler konusunda bir ihtilaf olduğunu söylemektedir. Bir şeyin cisim olmadan görülmeyeceği konusunda Mücessime ile aynı görüşte olduğunu açıklamaktadır. Allah cisim olmadığı için görülmesinin mümkün olmadığı görüşünü savunmaktadır.[389]

Mu‘tezile, Allah’ın görülmeyeceği konusunda icmâ etmiştir. Allah'ın gözle değil, ancak kalple bilinebileceği görüşü Mu‘tezile âlimlerinde bir ihtilaf konusudur.[390]

Mücessime'nin küçük bir kısmı hariç tamamı Allah'ın görülmesinin mümkün olduğu görüşünü savunmaktadırlar.[391]

Mâturîdîler ve Eş’arîler Allah'ın ahirette görülebileceği görüşüne sahiptirler. Mâturîdîler Allah'ın kıyamet günü görülmesi imkânını ahiretin durumu ile ilgili olduğunu iddia etmektedirler. Onlara göre ahiretin durumu sadece Allah'ın ilmiyle ilgilidir. Mâturîdîler ru'yet meselesinin hesab, ödül ve ikâb gibi kıyamet günün

[386] Eş’ârî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 232.
[387] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 250.
[388] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu’l-Uṣûli’l-ḫamse. Mu’tezile’nin Beş İlkesi*, 2013, 1/84.
[389] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu’l-Uṣûli’l-ḫamse. Mu’tezile’nin Beş İlkesi*, 2013, 1/374.
[390] Eş’ârî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 238.
[391] Eş’ârî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 318.

ahvâlinden olduğunu kabul ederek bu durumda aceleci olmamak gerektiği görüşünü savunmaktadır. Mâturîdîler Allah'ın bu konuda inanları Kur'ân'da uyardığını söylemektedir. Allah şöyle buyurmuştur: " *Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur*."[392] Bu âyetle ru'yet meselesinin öğrenilmeye çalışılmasının zamansız ve gereksiz olduğunu savunmaktadırlar.[393] Eş'arî'ler Allah'ın gözlerle sınırsız bir şekilde görüleceğine inanırlar.[394]

Ru'yetullah konusunda kelâmcılar arasında büyük tartışmalar yaşanmıştır. İbn Kayyim el-Cevziyye, Ehl-i sünnet'in Allah'ın görülmesi meselesinde üç görüşe sahip olduğunu söylemektedir: Birincisi, Allah'ı ancak mü'minlerin görebileceği görüşüdür. İkincisi, tüm insanlar tarafından görülür. Sonra kâfir olanlara gizlenir. Üçüncüsü, münafıklar kâfirler olmadan görecekler görüşüdür. İbâdîyye mezhebine göre Allah'ın görülmesi bu dünyada ve ahirette imkânsızdır. Allah'ın görülmesi konusunda hem ispatı hem de hükmü konusunda iki farklı tartışma mevcuttur. Ru'yetullah'ın ispatı konusunda delil sunmak isteyenler, var (mevcut) olan her şeyin görülebileceğini iddia ederler. Hükmü konusunda görüş beyan edenler ise, mevcut olan bir şeyin görülmesi caizdir görüşünü savunmaktadırlar.[395]

İbâdîlerin ilk kelam konularından birisidir. Bu konu teşbih kavramı ile ilgili bir konudur. İbâdî kaynaklarında sahabe tarafından teşbih kesin bir şekilde reddedilmiştir.[396]İbâdîlere göre Allah hem bu dünyada hem de ahirette görülemeyecektir. İbâdîlerin Kur'ândan sonraki en güvenilir kaynak olarak kabul ettiği Rebî' b. Habîb'in Müsned eserinde geçen hadislerin bu konuda referans gösterildiği kaynaklarda geçmektedir. Bu konuda iki hadis çok önemlidir. Bu iki hadisten birincisi Hz. Aişe'den rivâyet edilmiştir: *" Her kim Muhammed'in Rabbini gördüğüne inanırsa Allah'a çok büyük bir iftira atmış olur."*[397] Ru'yetullah konusunda Rebi' b. Habîb'in Hz. Aişe'den aldığı rivâyet dışında başka bir hadis mevcut değildir. Ancak Allah'ın kıyamet günü görülmeyeceği ile ilgili bazı âyetler yorumlanmıştır. Ru'yetullah için

---

[392] el-İsrâ 17/36.
[393] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 250.
[394] Neşet Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, *İslâm Mezhepler Tarihi I* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1965), 183.
[395] Şerîfî, *Muhâdarât ve'd-Durus fi Uṣûlü'd-dîn littullab et-eḫaṣṣuṣ eş- şer'î*, 57.
[396] en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 111.
[397] er-Rebî' b. Habîb b. 'Amr el-Ezdî el-Basrî, *Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habîb. Trt. Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Varcelânî*, 1/22.

kendi görüşünü desteklemek için bazı sahabe ve tabiînden bazı görüşler nakledilmiştir.[398] İkinci hadis Muhammed eş-Şeybânî'den rivâyet edilmiştir: Hz. Peygamber'e *"Rabbini gördün mü?" diye soruldu. " Sübhanallah ben rabbimi (nasıl) göreyim."*[399] diye cevap vermiştir.

İbâdîyye ru'yetullah konusunda Ehl-i sünnet gibi düşünmemektedir. Ehl-i sünnet, Allah'ın dünyada değil, ahirette görüleceği görüşünü benimsemektedir. Ehl-i sünnet şu âyeti delil olarak sunarlar: *" Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parıldayacak;"*[400] İbâdîyye ru'yet konusunda Ehl-i sünnet'in tam karşısında dururken, Mu'tezile 'ye yakın olduğunu söylemek gerekir. Mu'tezile 'ye göre Allah muhkem olan âyette şöyle buyurmuştur: " *Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır*."[401] İbâdîyye Ehl-i sünnetin ru'yetullah konusunda delil olarak *sunduğu " Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parıldayacak;"* âyetindeki görme ve bakma kelimelerinin bekleme (nâzıra) ve ümit etmek manalarına geldiğini iddia etmektedirler. Çünkü başka âyetlerde de görme ve bakma ile ilgili kavramların yine "*bekleme"* anlamında kullanıldığını söylemektedirler.[402] İbâdîyye'nin bazı âlimleri, görme (nâziratun) kelimesini, görme anlamında değil, cennete girmek için beklemek anlamında tefsir etmişlerdir.[403]

İbâdî tefsir âlimi Muhammed b. Yûsuf b. Ettafayş Allah'ın hem dünyada hem de ahirette görülmesinin imkânsız olduğu görüşüne sahiptir. Ona göre bu ulûhiyete aykırıdır.[404] Bu görüşü itibariyle Mu'tezile ile aynı paraleldedir.[405] Bazı İbâdî âlimler ru'yetullah meselesinin nefy edilmesinin asıl olduğu görüşündedirler. Yani başka

---

[398] Ahmet Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi* 1 (Mardin: Şırnak Üniversitesi, 2018), 314-315.
[399] er-Rebî' b. Habîb b. 'Amr el-Ezdî el-Basrî, *Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habîb. Trt. Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Vârcelânî* (Beyrut: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 3/37.
[400] el Kıyâmet 75/22-23.
[401] el-Enâm 6/103.
[402] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 134-135.
[403] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 184; Bekir b. Said A'veşt, *Dirâsâtun İslâmiyyetun fi Usûli'l- İbâdîyye* (Cezayir: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1982), 59.
[404] Muhammed b. Yûsuf b. Îsâ b. Sâlih el-Hafsî el-Adevî Ettafeyyiş, *Teysîrü't-tefsîr* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 7/41.
[405] Mehmet Fatih Dede, *Kur'an'ın İbâzî Yorumu (Itfiyyiş'in Teysiru't-Tefsir'i Örneği)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 229; Mehmet Hanifi Yoldaş, *Temel Görüşleri Bağlamında İbâdîyye-Mu'tezile İlişkisi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 164-165.

tartışmalara gerek kalmadığını savunmaktadırlar.[406] Bazı âlimlere göre ru'yetullah meselesi Yahudi inancı ile ilgilidir. *" Bir zamanlar: Ey Musa! Biz Allah'ı açıkça görmedikçe asla sana inanmayız, demiştiniz de bakıp durur olduğunuz halde hemen sizi yıldırım çarpmıştı."* [407] Başka bir âyettte Allah şöyle buyuruyor: " *Ehl-i kitap senden, kendilerine gökten bir kitap indirmeni istiyorlar. Onlar bundan daha büyüğünü Mûsâ'dan istemişler, "Bize Allah'ı apaçık göster" demişlerdi de bu haksız davranışları yüzünden onları hemen yıldırım çarpmıştı."*[408] Bu âyetlere bakıldığında bu konun Yahudi inancından çıktığının aşikâr olduğu söylemi tekrarlanmaktadır. Bu konunun Yahudi inancından sonra İslâm'a yayıldığı düşüncesi hâkimdir. Bu konu dört açıdan incelenmiştir. Birincisi, Peygamber dünyadayken Allah'ı görülmesi görüşü, ikincisi, kıyamet günü mü'minlerin cennette Allah'ı görmesi, üçüncüsü, münafık ve müşriklerin Allah'ı görmesi görüşü ve en son olarak kadınlar Allah'ı görebilecek görüşü açısından incelenmiştir. Cinsiyet açısından bu konun değerlendirilmesinin hangi amaç veya hangi hüküm açısından değerlendirildiği görüşü düşündürücüdür.[409]

İbâdî kaynaklarda ru'yetullah konusu teşbih çerçevesinde değerlendirildiği için reddedilmiştir. Bu konuda hadis rivâyet eden sahâbelerden Ömer b. Hattâb, Ali b. Ebî Tâlib, Abdulla b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer yer almaktadır. Ayrıca tâbiînden olan İbâdîyyenin imamlarından olan Câbir b. Zeyd, Hasan Basrî, Said b. Cübeyr, Dahhâk ve diğerleri yer almaktadır.[410]

e. Halku'l-Kur'ân

Kur'ân'ın mahluk olduğu konusu ilk olarak sıfatlar konusu nedeniyle ortaya çıkmıştır. Özellikle "*kelam"* sıfatı çerçevesinde tartışmalar yoğunlaşmıştır.[411] Bu konu daha sonra itikadi bir mesele haline gelmiştir. Halk'ul-Kur'ân meselesine tarihsel süreçte baktığımızda ilk olarak bu görüşün savunuculuğunu, Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) ve Cehm b. Safvân (ö. 128/746) tarafından yapıldığı kaynaklarda geçmektedir. Ca'd b. Dirhem'in bu konuyu gündeme almasıyla, yavaş yavaş İslam âleminde tartışıldığını görmekteyiz. Bu şahısların fikirleriyle kelâmî bir tartışmaya

---

[406] Nureddin es-Sâlimî, *Behcetu'l-Envâr. Nşr. Salim Sultan er-Riyamiyyu* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, 1914), 25.
[407] en-Nisâ 4/53.
[408] el- Bakara 2/55.
[409] *Şerhu Gayetu'l murad li Abdillah Kannubî* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 18.
[410] *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 184-185.
[411] Câbirî, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l- İbâdîyye*, 1/324.

dönüşmüştür.[412] Tartışma el-Me'mun döneminde doruk noktasına ulaşmıştır.[413] Kur'ân'ın mahlûk olduğu resmi bir şekilde Me'mun döneminde Hicri 212 yılında resmi olarak ilan edilmiştir.[414] Abbasiler döneminde halk'ul Kur'ân meselesi hem itikadî hem de siyasi bir konu olarak Mihne dönemi olaylarının merkezini oluşturmuştur.[415] Özellikle Abbasi halifeleri Me'mûn, Mutasım ve Vâsık dönemleri çok zor dönemler olarak tarihte yerini almıştır.[416] Mihne dönemi siyasi bir baskı aracına dönüşmüştür.[417] Bu dönem birçok âlim için zor bir dönem olmuştur. Ahmet b. Hanbel gibi fakîh ve âlimlerin işkencelere maruz kalmasına, hapse atılmalarına sebep olmuştur. Ahmet b. Hanbel Kur'ân'ın ve Ehl-i sünnet mahlûk değildir görüşünü savunuyordu. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunanların Cehmiyye ile aynı görüşte olduğunu iddia ederdi. Bu konun tartışılmasının gereksiz ve bid'ât olduğunu savunurdu.[418] Bu acılarla dolu dönemi siyasi bir gücün, devlet eliyle bir görüşü dayatması olarak tanımlamak mümkündür. Halku'l-Kur'ân meselesi siyasi, itikadî bir mesele olmakla beraber aynı zamanda Kur'ân hakkındaki bir nazariye olarak hala bilimsel çalışmalarda tartışılmaktadır. Bu konun tartışılması hem bilimsel hem de çıkış noktası itibariyle önemlidir. Çünkü halk'ul-Kur'ân meselesini Müslümanların Allah'ın sıfatları hakkındaki nazariyelerinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Ulûhiyet konusunda her zaman gündeme gelen önemli bir konudur.

Mu'tezile 'ye göre Kur'ân mahlûktur. Dolasıyla hadistir. Bu ilahi kelamı yaratan Allah'tır. Mu'tezile 'nin bu konuda en çok kafa yoran fırka olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Halk'ul Kur'ân meselesi Mu'tezile 'nin sıfatların nefyetmesiyle başlamıştır. Allah'ın sıfatları olan *kudret, irade, Semî, Basar ve Kelâm* sıfatlarını nefy edilirken, te'vil edilmesi ihmal edilmemiştir. Mu'tezile 'ye göre Kur'ân'da geçen sıfatlar isimdir. Onun vasfı değildir.[419]

---

[412] Yusuf Şevki Yavuz, "Halk'ul-Kur'ân" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997), 15/371-375.
[413] Câbirî, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l- İbâdîyye*, 1/329.
[414] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 206.
[415] Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 3/133.
[416] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 204.
[417] M. Yaşar Kandemir, "Ahmet b. Hanbel" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989), 2/75-80.
[418] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 211-212.
[419] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 204-205.

Halk'ul-Kur'ân meselesi İbâdîyye'nin gündemine ilk olarak Abdullah b. Yezîd el-Fezârî ile girmiştir. Abdullah b. Yezid el-Fezârî İbâdî fıkıh ve kelam meselelerinde söz sahibi olan ilk teorisyenlerden birisidir.[420] Ancak büyük bir etki yaratmamıştır.[421] Hâricî grupların hemen hepsinde Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşü hâkimdir.[422]

Tâhert imamlığını yirmi yıl süreyle yapan Ebu'l-Yakzan Muhammed b. el-Eflah (261-281/8Yezi74-894) müslümanlara hitaben yazdığı mektubun merkezinde halk'ul-Kur'ân meselesi vardır. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâtî el-Vercelânî (ö. 500/1106) ve önemli tabakat yazarlarından Dercini Ebu'l Yakzan'ın önemli bir âlim olduğu konusunda görüşleri mevcuttur. Ayrıca iyi bir müderris, iyi bir âlim ve diğer mezheplere bazı konularda cevaplar yazdığı kaynaklarda mevcuttur. Ayrıca kaynaklarda birçok eser yazdığı geçmektedir.[423] Ancak bu konuda yazılmış bir eserine ulaşılamamıştır. Bu mektubun İbâdîlerin bir âlimi ve yöneticisinin bu olaya bakışının irdelenmesi açısından önemli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü bu konu hem ilmi bir konu olmakla beraber, aynı zamanda siyasi yönü olan bir konudur. Ebu'l Yakzan, Kur'ân'ın Allah kelamı olduğu konusunda ümmetin icmâ ettiğini dile getirmektedir. Kur'ân'ın bir kelam olarak kabul edilmesi durumunda ona bir "şey" denmesi gerektiğini, değil ise "şey" olmadığının kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır.[424] Burada çıkış noktası, kelamın insanların algısından bir yer edinmesi veya edinmemesi durumdan sonuçlarının farklı olacağının ortaya çıkacağıdır. Eğer kelam bir "şey" olarak kabul edilmez ise dört kitapta geçtiğini düşünülen kelam ortadan kalkmış olur. Eğer "şey" olarak kabul edilir ise, kelam Allah'ın zatıdır, Allah'ın kelamı tümelin tikelin bir parçası olduğu gibi onun zatının bir parçasıdır veya bu kelam Allah'ın zatının dışındır sonuçlarıyla karşı karşıya kalınacağını dile getirir. Allah'ın kelamı, Allah'ın zatıdır görüşünü kabul edenler, İsa Mesih'i Allah'ın kendisi olarak gören, Hıristiyanların Yakubiyye mezhebinin görüşüne benzer bir görüşe sahip olduklarını savunur. Ayrıca Allah'ın kelamı Allah'ın zatıdır görüşünü savunanların,

---

[420] Bilal Taşkın, "Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyeni: Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin (II. -III. yüzyıl) Kitâbü't-tevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 10 (2021), 3962.
[421] Câbirî, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l- İbâdîyye*, 1/329-330.
[422] Eş'arî, *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 172.
[423] Ebu Hafs Amrus b. Feth el-Nefûsî, *Usûlü'd-deynûneti's-sâfiye, thk. Hâc Ahmed b. Hamu Karrûm* (Maskat: Vizâretu't-Turâs ve's-Sekâfe, 1999), 34; Said b. Nâsır el-Gaysî*, Îzâhu't-tevhîd bi-nûri't-tevhîd, thk. Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî - Mustafa b. Muhammed Şerîf*, 1996, 201.
[424] Muhammed b. Eflah, *Risaletü'l-İmam Muhammed b. Eflah fi Halkul'Kur'an* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 2-3.

sıfatlar açından kabul edildiğinde bu sıfatlar ayrı anlamları da beraberinde getireceğinden mümkün olmadığını, Allah'tan başka bir durum ortaya çıkacağını ileri sürmektedir. Allah bir tümelin parçasıdır, görüşünün temelde yanlış olduğunu dile getirir. Çünkü Allah parçalanamaz ve bölünemezdir. Arazlardan ve cevherlerden oluşmuş bir durum söz konusu değildir. Çünkü parçalanma ve bölünme parçalayan ve bölen birinin varlığına ihtiyaç duymayı gerektirir. Bu ihtiyaç sonradan yaratılmış (muhdes) bir durum ortaya çıkaracaktır. Hâlbuki Allah bu tür yakıştırmalardan uzaktır.[425]

Ebu'l Yakzan Allah'ın kelamının Allah'ın zatının dışındadır yaklaşımını benimseyenlerin, Allah'ın bir "şey" olarak kabul edilmesi gerektiğini savunur. Bu durumda kabul edilen *"şey"*in kadim (öncesiz) bir varlık mı, yoksa muhdes (sonradan yaratılan) bir varlık mı olduğu konusunun tartışmaya açık bir konu olduğunu dile getirir. Bu iki sonucun sorunlu iki alan meydana getirdiğini açıklar. Eğer bu "şey" kadim ise öncesinde bir yaratıcının olması gerekir. Bu şeyin ezeli olması mümkün olup olmadığı da tartışma konusu olacaktır. Ebu'l Yakzan bu konudaki görüşünü detaylandırarak şu şekilde özetlemeye çalışır: " *Bu kadim varlık, yok olup gidecek mi, yoksa daimî mi olacak? Daimî (sonsuz) kabul edilecek olsa, Kur'ân'ın reddiyle karşı karşıya kalırlar. Yok, olup gidecek ise, bu öncesi olmayıp sonu olan nasıl kadim bir varlıktır? Hâlbuki öncesi olmayanın sonu da yoktur. Sonu olmayanın ise öncesi vardır."*[426]

Ebu'l Yakzan halk'ul-Kur'ân konusundaki farklı görüşleri açıkladıktan sonra, kendi görüşünü de açıklamaktadır. Ona göre Kur'ân muhdes olup, kadim olmayan Allah'ın kelamıdır. Kur'ân'ın harflerden meydana geldiğini örnekle açıklamaya çalışır. Ona göre harfler tek başına bir şey ifade etmez. Bir araya geldiklerinde bir bütünlük ve mana ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla varlığı başka bir araza ihtiyaç duyan bir şeyin kadim olması mümkün değildir. İnsanoğlunun konuşmasının da aynı şekilde değerlendirilmesi gerektiğini düşünür. Şöyle izah etmeye çalışmaktadır: *"Harfler insanların konuşmalarında kadim kabul edilirse, Kur'ân'daki harfler de kadim kabul edilir ve o takdirde kendisiyle konuşulan varlık ve kendisine hitap edilen varlık olan insan henüz yaratılmamışken Allah'ın onlarla konuşup onlara hitap ettiği söz konusu*

[425] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 202-204.
[426] el-Berrâdî, *İbâzi Tarihi*, 212.

olur ki, bu durum imkânsızdır.'"[427] Bu bakışın Mu'tezile ile aynı görüşe sahip olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Çünkü Mu'tezile 'ye göre Allah'ın kelamı bir mekânda yaratılmış olup harf ve sesten meydan gelmiştir. Bir mekânda bulunan şey ancak araz olabilir. Araz olan şey ortadan yok olmaya mahkûmdur. [428] Vercelânî'ye göre; Kur'ân'ın zahir ve batın perspektifinden açıklanmaya çalışılması doğru değildir. Bu doğruya ulaşmak için yanlış bir yoldur.[429] Her fırkanın kendine özgü düşünceleri, ortaya koyduğu eserler, onlara destek veren siyasal güçler (devlet) ve onları kontrol eden güçler her zaman olmuştur. Bu açıdan fikirlerin birbirinden etkilenmesi birçok nedenden dolayı mümkündür.[430] İbâdî fikirlerin oluşumunda Mu'tezile ve diğer fırkaların bir etkileşim içinde oldukları kaynaklarda geçmektedir. Bu etkileşimin aynı ortamı, aynı dini ve aynı kültürel kodlara sahip insanlar arasında olması çok doğaldır. Bazı kaynaklarda İbâdîliğin adâlet felsefesinin (kader bağlamında) Mu'tezile'nin ortaya çıkmasından önce belirginleştiği konusu mevcuttur. Hatta İbâdîlerin özellikle kader konusunda Cebriyye fırkası ve halk'ul-ebâd fikirlerini savunan gruplara karşı erken dönemde mücadele ettiği iddia edilmektedir. İbâdîliğin bu gruplara karşı mücadele edebilmesi için orijinal fikirlere sahip olması ve çok önceden buna hazırlıklı olması gerekmektedir.[431]

Ali Yahya Muammer Ehl-i sünnet ve İbâdîliğin karşılaşması ve Mu'tezile 'nin İbâdîlik ile ilişkisi üzerinde kayda değer değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre; Müslümanlar arasındaki fürûâta dair konularda yapılan basit tartışmaların Oryantalistlerin gözünde bir kamplaşma varmış gibi gösterildiğini savunmaktadır. Buna sebep olan nedenlerin aşırı uçlu tarafların ve âlimlerin bu konuda görüşlerinin boşluk bırakması nedeniyle ortaya çıktığını iddia etmektedir. Ehl-i sünnet ve Mu'tezile 'nin İbâdîlik ilişkisinin tesiri ve etkisinin az veya çok olabileceğini İtalyan oryantalist Carlo Alfonso Nallino'ya[432] atıfta bulanarak sekiz konu üzerinden ancak anlaşılabileceğini beyan etmiştir. Bu konular *halk'ul-Kur'ân meselesi*, *ru'yetullah,*

[427] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 204-205.
[428] Şehristani, *Milel ve Nihal*, 57.
[429] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/61-62.
[430] Şehristani, *Milel ve Nihal*, 55.
[431] Ali Yahyâ Ma'mer, *el- İbâdîyye Beyne'l-Firaki'l İslamiyye* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 256.
[432] İtalyan oryantalist Carlo Alfonso Nallino Kuzey Afrika İbadiliği üzerine çalışan bir bilim adamıdır. Alanında daha çok Mu'tezile ve İbadilik etkileşimi üzerine yoğunlaşmıştır. https://www.jstor.org/stable/41922508?seq=1

sirat ve mizan kavramları, teşbih konusu, mürtekib-i kebire (büyük günah), cehennemde ebedi kalma konusu, ilahi sıfatlar ve kader konusu olarak açıklamıştır. Bu sekiz başlığın fırkalar arası etkileşimde ayrım veya ortak payda noktalarını ortaya çıkardığını iddia etmektedir.[433]

Müslüman fırkaların basit konularda ayrışma yaşadıkları doğru olsa bile, İslam tarihi incelendiğinde gerek ameli gerek siyasi gerekse itikadî olsun, fürûâta dair konuların birçok derin sorunu ortaya çıkardığını söylemek zaruridir. Nitekim ilk ayrışmaların temelinde güç ve iktidar talebinden kaynaklı kimin yöneteceği sorunu olmasına rağmen daha sonraki zamanlarda bu sebep yerini siyasi ve itikadî ayrımların ortaya çıkmasına bırakmıştır. Bu sebepler Müslümanlar içerisinde ezâya, cefâya, tekfire ve öldürmeye varacak kadar ileri gidecek sonuçlara neden olmuştur.[434]

İbâdîlere göre Kur'ân, Ehl-i sünnet'in görüşünün aksine mahlûktur. Bu konuda Mu'tezile, Zeydiyye'nin geneli ve Mürcie'nin görüşlerine uygunluk arz etmektedir. Temel nokta Allah'ın bir olma vasfını yani tevhid inanıcını ön plana çıkararak şirkten münezzeh olduğunu savunmaktır. Şiî olan âlimlerden ve halk'ul-Kur'ân konusunda erken dönemde görüşlere sahip olan Hişam b. Hakem'e göre; Kur'ân Allah'ın bir sıfatıdır. Onun halık olduğu konusunda, mahlûk olduğu konusunda da düşünülmemesi gerektiği savunur. Eş'arîyye'ye göre Kur'ân'ın mahlûk olmadığını akil ve nakil ile ispatlanacağı görüşü esastır. Vercelânî bu konuda Kur'ân'ın kadim ve yaratılmamış olması durumunda, iki kadimin ortaya çıkmasıyla, iki yaratıcının ortaya çıkacağını ve ortaklığın söz konusu olacağını savunur. Ona göre Allah dışında kadim olan bir şey mevcut değildir. Dolayısıyla, Kur'ân'da kadim olamaz. Bu durumun Kur'ân'ın yaratıldığını ortaya koyduğunu belirtmektedir. Vercelânî Kur'ân'ın ses ve harften meydana geldiğini savunmaktadır. Bu nedenle Kur'ân'ın ya cisim veya araz olduğunu belirtir. Yaratılan, parçalanmış, cisim ve araz bir şeyin kadim olmasının mümkün olmadığını açıklar.[435]

---

[433] Ma'mer, *el- İbâdîyye Beyne'l-Firaki'l İslamiyye*, 458-464; Carlo A. Nallino, "Rapportı fra la Dogmatıca Mu'tazılıta e quella deglı ıbādıtı dell'afrıca settentrıonale", *Rivista degli studi orientali* 7/2 (1916), 455-460.

[434] Dede, *Kur'an'ın İbâzî Yorumu (Itfiyyiş'in Teysiru't-Tefsir'i Örneği)*, 242.

[435] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân, Thk. Sâlim b. Hamed el-Hârisî* (Uman: Vizâretu't Turâs ve Sekafetu, 2006), 1/55-60.

Eş'arîlere göre Kur'ân Allah'ın kelâmıdır. Mahlûk değildir. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia edenlerin küfre girdiği görüşü hâkimdir. Allah'ın sıfatları konusunda benzetme Eş'arîlerde mevcuttur. Bu görüşe göre Allah'ın *yüzü* (vech), *eli* (yed) kavramlarından kasıt insanlardaki *yüz* ve *el* kavramı kast edilmemektedir. Buradaki benzetme görüşlerini anlatmak için bir teşbih görevi görmektedir. Yoksa Allah'ın insanlara benzediği anlamında bir görüş değildir.[436]

Mu'tezile, Allah'ın *eli (yed)* ve Allah'ın *gözü (ayn)* anlamındaki bir görüşü inkâr etmektedir. Bu konuda insanlara benzetilme fikri mevcut değildir. Buradaki *yed* ve *ayn* kavramlarının mecazi olarak *nimet* anlamında kullanıldığını savunurlar.[437]

Müşebbihe, ismiyle müsemma bir şekilde Allah'ın zatının insanlara benzetme hususunda ön plana çıktığını biliyoruz. Müşebbihe ve diğer görüşlerin Allah'ın insanlara benzetilmesi konusu sadece benzetmeyi fiziksel veya tasavvur anlamında değil, aynı zamanda insan fiilîlerinin nasıl meydana geldiği konusunu da gündeme getirmiştir. Yani Allah'ın insana benzetilmesini insan fillileri konusunu da gündeme getirmiştir. Allah'ın ***ne*** olduğu hakkındaki tasavvur dışında, Allah'ın ***nasıl*** yarattığı konusu da anlamaya çalışılmışlardır. Nitekim Müşebbih'e dışında Mu'tezile de bu konuda görüşlerini ortaya koymuştur. Mu'tezile 'ye göre Allah, güçlü iradesi ile her şeyi irade etmiştir. Bu irade insanoğlunun iradesi cinsinden olduğunu şu şekilde açıklamaktadırlar: "*Güçlü ve Ulu olan Allah'ın iradesinin bir mahalde olmaksızın hudûsu caiz değildir; fakat bizim irademizin bir mahal (yer) dışında hudûsu doğru değildir*."[438]

Vercelân'i Müşebbihe'nin Allah tasavvuru karşısındaki bu bakışına âyetlerden delil getirerek onların yanlış yolda olduklarını dile getirir. " *Allah hiçbir şeye benzemez*" [439] âyetinin yeterli bir delil olduğunu, daha önce cahiliye döneminde bu âyete inanmayanların müşrik, daha sonra apaçık her şey ortaya çıktıktan sonra inanmayanların ise cahil olduklarını söyler. Müşebbihe'yi eserlerinde hem kınar hem

[436] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 224-226.
[437] Ebü'l Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 290.
[438] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 71.
[439] Şuarâ 26/11.

de aşağılar. Bu mezhebin kötü bir düşünceye sahip olduğunu ve Müslümanların bunlara cevap bile vermelerine gerek olmadığını söyler.[440]

f. Va‘d ve'l Vaîd

Va‘d ve vaîd sözlükte, "*ilerde gerçekleşecek bir şeye dair söz vermek"* anlamında kullanılır. Terimsel anlamda ise, va'd *"iyilik/ödül"*, vaîd ise, *"kötülük/ceza"* anlamında kullanılır. Bu iki kavramın çıkış noktasını büyük günah (mürtekib-i kebîre) işleyenlerin durumunun ne olacağı ile ilgili soruların cevabı olarak İslam tarihinde itikadî alanda tartışılan konulardan birisidir. Büyük günah işleyen birinin tövbe edip etmemesinin farklı cezaları gerektiğine dair tartışılan önemli başlıklardan birisini oluşturmaktadır. Bu iki kavram Mu‘tezile'nin beş esas ilkesinden bir tanesidir. [441]

Mu‘tezile'nin önemli âlimlerinden olan Kādî Abdülcebbâr’a göre va'd, bir kişinin hak etsin veya etmesin gelecekte fayda göreceğini veya bir zarardan kurtulacağını bildiren haberdir.[442] Mu‘tezile'ye göre va'd iyilik yapanları ödüllendireceğini vaât eden Allah'ın sözünden dönmemesi ve bu mükâfatı vermesidir. Vaîd ise, kötülük yapanları, günah işleyenleri ve adaletsizce davrananları cezalandırmakla veya cehennemde ebedi kalacaklarını tehdit eden Allah'ın bu vadinden vazgeçmemesidir. Bu konu büyük günah işleyenlerin durumlarının ne olacağı ile ilgili tartışmaların sonucunda kelâmî bir konu olarak yerini almıştır. Cemel ve Sıffin savaşına katılanların mü’min, kâfir, münafık veya her ikisi arasında bir yerde (el-Menziletü benyene'l-Menzileteyn) şeklindeki tanımlamalar ile bağlantılıdır. Bu tanımlamalar hem dünyayı hem de ahireti ilgilendiren tarafları mevcuttur.[443]

Hâricîler büyük günah konusunda görüşlerine ilk ve en sert tepki Mürcie'den geldi. Mürcie'ye göre amel imandan bir parça olmadığı için büyük günah işlemek imana zarar vermemektedir.[444] İbâdî âlimlerden Tebğûrîn b. Davud b. İsa el-Melşûtî (öl. 5./11. yy.)'ye göre Allah asla vadinden dönmez. Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirenlere ödül, emir ve yasaklarına karşı gelen ve büyük günah işleyenler içinde cezası muhakkak olacaktır. Melşûtî, Eş’arîler’in büyük günah işleyenlerin cezalarını

[440] Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhan*, 2006, 1/46-47.
[441] Sönmez Kutlu, “Va’d ve Vaîd” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012), 42/414.
[442] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu’l-Uṣûli’l-ḫamse. Mu’tezile’nin Beş İlkesi*, 2013, 1/492-495.
[443] Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 141.
[444] Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5 (Ankara: Otto yayınları, 2017), 223.

çektikten sonra Allah'ın affıyla ebediyen cehennemde kalmayacaklarını savunmalarına karşı çıkmaktadır. Mürcie cehennemde sadece kâfir olanlar ebediyen kalacaktır görüşü hâkimdir. Ancak asi olanlar cezalarını çektikten sonra cehennemden çıkacaklardır. Melşûtî Mürcie'nin bu görüşünü eleştirmektedir. Ona göre Allah'ın dilediğini affetmesi veya cezalandırması onun adalet ve hikmetinin gereğidir. [445]

İbâdîyye âlimlerine göre Allah asla vadinden dönmez. Onun için bir zorunluluk söz konusu değildir. Allah kullarını dilerse affeder. Dilemez ise cezalandırır. Allah eğer günah işleyenleri merhameti gereği affederse bu onun cömertliğinin bir sonucudur.[446] Vercelânî'ye göre va'd ve'l vaîd gerçek olan iki bilgidir. Herhangi birisinin eksikliği uygun değildir. Allah asla sözünden dönmez. Allah'ın adaleti ve merhameti bunu gerektirir.[447]

Amr b. Halife en-Nâmi'ye göre Allah hem tehdidine hem de müjdesine sadıktır. Cennet ehlinin cennette, cehennem ehlinin de cehennemde tövbe etmediği takdirde ebedi kalacağına inancını savunmaktadır. Allah'ın ahiretteki cezası ve ödülünün dünyadakine benzemediğini dile getirmektedir.[448]

Nureddin es-Sâlimî'ye göre va'd ve vaîd hayır ve şerr olarak nitelendirilmelidir. Allah tehdit (şerri)ve ödülünü (hayr), bu iki ilke sayesinde bizi haberdar etmektedir. İnsanın sorumlulukları doğum ve ölüm arasındaki zamana bağlıdır. Ölüm iman gereği haktır. Her canlının bir gün öleceğine inanmak farzdır. Ölümün olduğunu kabullenmek va'd ve vaîd konusunu anlama açısından yeterli bir sebeptir. Çünkü sorumlulukların dünya ve ahiret ilişkisi içinde bir bedeli veya karşılığı olmalıdır. Ölüm gibi va'd ve vaîd de haktır.[449]

---

[445] el-Melşûtî, *Usûlu'd-Dîn. Thk. Venis Amir*, 23.
[446] "el-İkrar bi'l iman diraset mukarenete fi akideti el-Cennâvûnî", ts., 25; Muhammed b. Mustafa Şerîfî, *Muhâdarât ve'd-Durus fi Uṣûlü'd-dîn littullab et-eḥaṣṣuṣ eş- şer'î*, 136.
[447] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/69-70.
[448] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 220.
[449] Nureddin es-Sâlimî, *Meşâriḳu Envâri'l-ʿuḳūl. Envârü'l-ʿuḳūl. Thk. Abdurrahman Umeyrete* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 78-81.

1. 2. 1. 5. İbâdîyye'nin Siyasi Görüşleri

a. İmâmet Kavramı

İmamet sözlükte kastetmek, öne geçmek anlamında kullanılan *"emme"* filinden mastar olup önde olan kişi anlamında kullanılır.[450] İmam ise, sözlükte *"kendisine uyulan kişi"* demektir. Toplumu yöneten ve yönlendiren kişi imam olarak kabul edilmiştir. Ümmet kavramı imam kavramı ile ilişkili bir kavramdır. İmamın sevk ve idare ettiği toplum "ümmet" kelimesiyle karşılanmıştır. Bir devlet anlayışı olarak imâmet Peygamberden sonra İslâm ümmetinin yönetimini en üst seviyeden ifade eden makamın adıdır. Bu makam kelâm, fıkıh ve siyaset alanlarından farklı şekillerde ele alınmış ve değerlendirilmiştir.[451]

Devletin mahiyeti toplumsal yaşam için bir gerekliliktir. Halife veya diğer deyişle imam, dini korumak ve dini işleri şeriatla idare etmekle görevli kimsedir. İmam aynı zamanda namaz kıldıran kişidir. Dini bir lider olarak imam (imamet) kelimesi, halkın namaz kılarken imama uyması gibi halkın yönetim açısından ona uymasına benzediği için bu kavram kullanılmıştır. Halifelik (hilâfet) *imamet-i kübrâ* olarak tanımlanmaktadır. Ümmeti yönetenlere halife denilmesi Peygamberin ümmetine halef olmasından kaynaklanmaktadır.[452]

İmamet kavramı Peygamber'den sonra İslâm toplumunun idaresini en üst seviyede üstlenen kişinin yetkilerini ve makamı anlamına gelmektedir. İmam'ın yönettiği kesim "ümmet" kavramı ile karşılanmıştır.[453] İmam'ın hem dünyevi görevleri olduğu gibi uhrevi sorumlulukları da vardır. Dini korumak uhrevi görevidir. Dünya işlerini yönetmek, adaleti sağlam ise dünyevi görevleri arasındadır.[454]

Ehl-i sünnet'e göre İmâmet sem'an, Mu'tezile'ye göre aklen zaruridir. Şîa'ya göre aklen vacip değildir. Allah'tan kullarına bir lütuf olarak görülmelidir.[455] Mu'tezile'ye göre; "İyiliği emretme ve kötülükten sakındırma" ancak imametin zaruri olması ile mümkündür. İmama itaat vaciptir. Zahir imam davet ettiğinde ona itaat etmek vaciptir. Mu'tezile'ye göre imam kâdı veya vâli ile karıştırılmamalıdır. İmamet

[450] İbn Manzur, *Lisanu'l Arab* (Beyrut, ts.), XII/24-25.
[451] Mustafa Öz, Avni Özilhan, "İmâmet" (İstanbul, 2000), 22/201-203.
[452] İbn Haldun, *Mukaddime I*, 1/405-408.
[453] Öz, Avni Özilhan, "İmâmet", 22/203-207.
[454] İbn Haldun, *Mukaddime I*, 1/178-179.
[455] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 111.

en üst otorite olarak kabul edilmelidir. İmam had cezasını uygulayan, ülkenin güvenliğini sağlayan, eksikleri gideren, orduyu donatan ve adaleti sağlayan kişidir.[456]

Mu‘tezile'nin imamet konusunda seçme özgürlüğünden yana bir tavrı bulunmaktadır. Mu‘tezile görüşünde en üst olan (efdâl) olan ile daha az üstün olan (mefdûl İmam) tezlerini kabul etmektedir. Efdâl olanın ölçüsü Peygamberden sonra hilafet sırasını benimseme ve onların en faziletli olduklarını kabul etmektir.[457]

Zeydiyye ve Mu‘tezile efdal imam ilkesinde paralel görüşlere sahiptir. İmamın yönettiği insanlardan daha efdal olmasının caiz olduğu görüşü hâkimdir. Mefdûl imam görüşü de caizdir. Çünkü yönetilenlerden birinin imamdan daha hayırlı ve üstün olması mümkündür.[458]

İbâdîler için imamet kavramı çok önemlidir. İmamet devletin Kur’ân ilkeleri çerçevesinde inananların şeriatını yerine getirmek ve düzeni devam ettirmesi açından olmazsa olmazlardandır. İmamet bölgelere ve bazen de durumlara göre isim değiştirmiş olmakla beraber gizlilik (kitman) dönemleri dâhil kesintiye uğramamıştır.[459] İbâdîye için imâm olan kişi Allah tarafından şereflendirilen kişidir. Allah'ın dinini ayakta tutan ve Müslümanların biat ettiği ve vacip olan bir makamdır.[460]

Salim b. Zekvân’a göre imama karşı çıkmak ve onunla haklı olmasına rağmen cihada çıkmamak fitne sebeplerinden birisidir. Toplumu bir arada tutan önemli unsurlardan birisi imamdır. İmam toplumdan sorumlu olduğu kadar, toplumu oluşturan birey ve gruplar yanlış yaptığından onları uyarmalı ve onların yanlışları ile hareket etmemelidir. İmam doğru hareket ederse toplumda doğru hareket edecektir. Ancak imam Allah'ın emirlerine aykırı davranırsa toplum onunla hareket etmemeli ve ona destek olmamalıdır.[461]

Tebğûrîn b. Davud b. İsa el-Melşûtî (öl. 5./11. yy.) 'ye göre Allah'ın emirlerini yerine getirilmesi ve yasaklarından ümmetin men edilmesi ancak bir imamın varlığıyla mümkündür. Politik bir görevi yerine getirmesine rağmen bu görev farzdır. Ona göre imamet gereklidir. İmamın gerekliliğine karşı çıkmak Allah'ın emirlerine aykırıdır. İmamet gerekli bir makam olmasaydı Peygamberden sonra Hz. Ebubekir halife

---

[456] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu’l-Uṣûli’l-ḫamse. Mu’tezile’nin Beş İlkesi*, 2013, 1/688-690.
[457] Osman Aydınlı, “Mu‘tezilî Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci: Kâdı Abdulcebbâr’ın İmâmet Anlayışı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/1 (2005), 114.
[458] Eş’arî, *Maḳâlâtu’l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 642.
[459] Mehmet Dalkılıç, “Haricîlerin ‘İtidal’ Arayışı ve Sufriyye”, 34.
[460] İbn Sellâm El- İbâdî, *Kitâbün fihî Bed’ü’l-İslâm Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*, 54.
[461] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 87-88.

olmazdı. Peygamberden sonra Hz. Ebubekir'in halife olması, Allah'ın emirleri ve yasakları belli iken bir imama ihtiyaç olmadığına dair tezleri çürütmüştür.[462]

İmâmetin veya hilâfetin kureyşliliği meselesi İslâm toplumunda tartışılan konulardan birisidir. Peygamberden sonra devletin başına kimin geçeceği, ne şekilde geçeceği meselesi Kur'ân-ı Kerim'de değinilmemiştir. Peygamber de bu konuda bir görüş beyan etmemiştir. Hz. Peygamberin vefatına müteakip, yerine kimin geçeceği meselesi için Ensar toplanmış ve kendi içlerinden birisini seçmek üzereyken Muhacir Müslümanlar bu toplantıya iştirak ederek onlara, Peygamberin; *" imamlar Kureyşli olacaktır"* şeklindeki hükmünü aktarmışlardır. Bu söylem Ensar tarafından daha önce duyulmadığı için, Peygamberin talebi olması hasebiyle isteklerinden vazgeçmiştir. Mehmet Said Hatiboğlu bu bilginin hem yanlış hem de doğru olabileceğini, ancak doğru da olsa yanlış da olsa bu bilginin birçok âlimi kavmiyetçi ve İslam'a aykırı bir görüşe sürüklediğini iddia etmektedir.[463] Bu konuda yönlendirici rivâyetlerden birisi Hz. Âişe tarafından nakledilmiştir. Hz. Âişe şöyle ifade etmektedir: "*Peygamber Aleyhiselam ruhunu teslim etti, kimseyi halife bırakmadan. Şâyet birisini halife bırakacak olsa idi, bu zât ya Ebû Bekir olurdu yahud Ömer.*"[464]

Mu‘tezile ve Haricîler'e göre; İmamet için Kureyşli olma şartı bulunmamaktadır. İmamların Kureyş dışından olması câizdir[465] İmâmiyye'ye göre imam tayininden daha önemli bir rükün yoktur. İmamın gerekliliği kadar kimin Peygamberden sonra imam olması gerektiği konusu da çok önemlidir. Bu görüşe göre Peygamberin vefatından sonra Hz. Ali'nin bizzat işaret edilmek suretiyle nas ve gerçek bir tayinle imam olduğu iddiası vardır. İmâmiyye'ye göre Peygamberin kendisinden sonra birini açık veya gizli işaret etmesi vaciptir.[466]

İmâmiyye'ye göre imam kanun yapma noktasında tam bir yetkiye sahiptir. Onun bütün söyledikleri şeriattan sayılmalıdır. Ondan şeriata aykırı bir şeylerin ortaya çıkması mümkün değildir.[467] İmâmiyye'nin imam veya halifeye bakışı bir peygambere yüklenen görevle neredeyse eş değer durumdadır.

---

[462] el-Melşûtî, *Usûlu’d-Dîn. Thk. Venis Amir*, 30.
[463] Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 54-55.
[464] Ahmed bin Hanbel, *Müsnedi İmam Ahmed bin Hanbel*, 2008, 4/63.
[465] Eş’arî, *Maḳâlâtu’l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 642; İbn Hazm, *El-Fasl*, 2017, 3/692.
[466] Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/162.
[467] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 71.

İmametin kureyşliliği ilkesine ilk karşı çıkan grup Hâricîler olmuştur. Hâricîler neseb bakımından daha çok Ensar, Kureyş ve Sakîf kabilelerinin dışında kalan kabilelere mensup idiler. Hâricîler Müslümanların oluşturduğu toplumu ümmet olarak gördükleri için idareyi kimin veya hangi kabilenin yönettiğinden çok nasıl yöneteceği konusu önemlidir.[468] Hâricîler'in Necedât kolu dışında genelde diğer gruplarda imamın gerekliliği inancı hâkimdir. Ezârika ve Necedât gibi Hâricî fırkalara göre gerçek mü'min kendileri ve kendi gibi düşünenlerdi. Kendileri gibi olmayan muhalifleri tekfir etmişlerdir. Bazen de daha ileri giderek kendi kavimlerinden olanları putperestlikle itham etmişleridir.[469] Bu ayrımcı bakış imamete bakışı da etkilemiştir.

İbâdîyye için imamet zaruridir. Kendi imamları dışında başka bir imam kabulü mümkün değildir. İbâdîler, Peygamberden sonra Ebû Bekir ve Ömer'in hilafetleri örnek alan ve o döneme dönmeyi teşvik eden bir bakışa sahiptir.[470]

İmam kavramı Müslümanlar tarafından farklı isimler altında kullanılmıştır. Genelde Ehl-i sünnet *Halîfe*, *Halîfetü resûlillâh ve Emîr'ul-Mu'mînîn* isimlerini daha çok kullanılmıştır.[471] İbâdîyye için imam kavramının dışında başka isimlerde kullanılmaktadır. Bu isimler aslında imam kavramına yüklenen anlamlara da açıklık getirmektedir. Daha çok *"imâm"* ismi kullanılmaktadır. Ancak *İmâm'ul-Müslimîn*, *Tâlibü'l- Hak*, *İmâm'ul-Ahkâm* isimleri kullanılmaktadır.[472] Umân İbâdîleri onaylamadıkları imamlara *Melik* veya *Sultan* dedikleri kaynaklarda geçmektedir.[473]

b. İmâm'ın Seçimi

Ehl-i sünnet âlimlerinin halifenin kureyşten olması konusunda bir ittifakları vardır. Ehl-i sünnet görüşüne göre imam dört şartı yerine getirerek ancak imam olabilir. Birincisi, imam kureyşten olmalıdır. İkincisi ona biât dilmeldir. Üçüncüsü şurâ ile seçilmelidir. Dördüncüsü adaletli olmalıdır.[474] İmam seçildikten sonra ona itaat etmek vacibtir. Ancak imam zalim olur ve adaletsiz davranırsa ona karşı isyan

---

[468] Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 61.
[469] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 68-77; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/117,122.
[470] en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 121-122.
[471] Öz, Avni Özilhan, "İmâmet", 22/201; Mustafa Fayda, "Emîrü'l-mü'minîn" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 11/156.
[472] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/258; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/90; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 112.
[473] Nureddin es-Sâlimî, *Tuhfetu'l-'Ayân Bi Sireti Ehli 'Umân Nşr. Ebû İshak İtfeyyiş* (Kahire, 1961), 386.
[474] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 110-113.

etmek hak olduğu gibi, ona karşı çıkanlara destek olmakta haktır. Eğer adil imam mevcut değilse, biat bir şekilde tamamlanmamışsa bu imama itaat etmenin doğru olduğunu savunan Hasan el-Basrî gibi âlimlerin görüşü de mevcuttur. Hasan el-Basrî cuma, cemaat, ganimet, sınırların korunması ve verilmesi gereken cezalar gibi toplumu ayakta tutan işleri yüklendikleri için onlara isyan edilmemelidir. Onlara itaat etmek gerektiği görüşünü savunmaktadır. Ona göre isyan etmek ifsada sebep olacağından bunun önlenmesi gerekmektedir.[475]

Şîa'ya göre imamet veya hilafet nas ve tayin ile olur. İmâmet Hz. Ali'nin soyundan başkasına geçmemektedir. İmâmet, toplumun menfaatlerini gözeten bir husus olmakla beraber, ümmetin iradesine bırakılmış bir konu değildir. İmâm şurâ veya seçimle başa gelemez. İmâmet Şîa'ya göre dinin rükunlarındandır.[476]

İbâdîye görüşüne göre imamet kavramı imametin kureyşliliği inancına terstir. İmamet için kabile ve soy değil züht, adalet ve takva vasıflarına sahip olan herkes imam olabilir. Bu bakış birçok farklı ırk ve kültürden Müslümanların Hâricî ve dolayısıyla İbâdîyye saflarına katılmasına katkıda bulunmuştur. İmam olacak kişinin vasıfları kadar İmamet makamına oturacak kişinin nasıl seçileceği de İbâdîyye de çok önemlidir. İmam nas veya tayin ile değil, cemaatin icmâsıyla yani seçimle belirlenmelidir.[477] Seçim için en önemli etken bey'at'tır. Seçim iki yolla yapılmaktadır. Ya Hz. Ömer zamanındaki gibi altı kişilik şura ya da Uman'daki meşayih tarafından seçim yapılmalıdır. Diğer bir seçim yöntemi ise, şura veya meşayihlerin biat ettiği kişi halka sunulur, onların da biâtı alınır. Halk isteyerek seçmedi ise ona imam denilmez. Başka isimler altında isimlendirilir. İmamın azledilmesi veya görevden alınması İbâdîyye fırkasında belirlenmiştir. İki kıstas ön plana çıkmıştır. Allah'ın kitabından ayrılan ve halka zulüm eden imam azledilir.[478]

İbâdîyye zalim ve fâsık bir imamın yönetimine başkaldırmanın vacip olduğunu görüşünü savunmaktadır. [479] İbâdî kaynaklar incelendiğinde Hz. Osman'ın hilafetine karşı tutumlarını buradan görmek mümkündür. Hz. Osman'ın ilk dönemlerinde adaletli tutumu tasvip edilirken, son altı yılını fitne ve olayların

[475] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 128-129.
[476] Eş'arî, *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 135.
[477] es-Sâlimî, *Tuhfetu'l-'Ayân Bi Sireti Ehli 'Umân Nşr. Ebû İshak İtfeyyiş*, 81.
[478] Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbaziyye*, 165.
[479] Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, 161.

başlangıcı olarak kabul edilmektedir.[480] İbâdîyye Ehl-i sünnetin zalim idareciye karşı tutumunu doğru bulmamaktadır.[481] Zalim ve fâsık imamın azledilmesini savunmaktadır. Bu bakışıyla Mu'tezile ve Zeydiyye aynı görüşe sahiptir.[482]

Ehl-i sünnet ve İbâdîyye'nin devlet anlayışlarındaki en temel fark zalim ve adil olmayan bir yönetici karşısındaki tutumlarında kendini göstermektedir. İbâdîyye Ehl-i sünnete göre yöneticilerin yaptıkları zalim ve adaletsiz davranışlarına karşı hurûc (isyan) etmeyi hemen istemesidir. İbâdîyye fırkasının zalim ve zorba imamı değiştirme gücü yoksa ve zayıf bir durumda ise, mesâlikü'd-dîn dediği aşamalardan kitman (gizlilik) safhasına geçerek, hayır kurumları, dinî cemaatler ve teşkilatlanmalar yoluyla saha çalışmalarını yürütür.[483]

İbâdîyye imam olacak kişinin belirli özelliklere sahip olması gerektiğini savunmaktadır. Bu özellikler şunlardır:

1-Akıllı ve ergin olmak

2- Hür olmak

3- Bedeni kusurlardan uzak olmak

4- Arapça'yı fasih bir şekilde konuşabilmek

6- İlim, adâlet ve verâ sahibi olmak

7- Had ve celde cezasına çarptırılmış olmamak

8- Cihad'ı yönetecek güçte olmak[484]

c. İmamın Görevleri

Ehl-i sünnet görüşüne göre imam, toplumu ayakta tutacak, cezâları uygulayacak, zekâtın toplatılarak fakirlere ulaştırılmasını sağlayacak, ülkeyi savunacak, şeriâtın hükümlerini yerine getirecek ve bunun öneminin farkında olan biri olmalıdır.[485]

İbâdîyye'ye göre gerektiğinde zora başvurmak dâhil, imamın görevi Kur'ân'ın bütün hükümlerini yerine getirmek ve adaleti sağlamaktır. Şeriatı uygularken Allah'ın kitabı, sonra Hz. Muhammed'in sünneti ve ilk iki halifenin uygulamaları referans

[480] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 64.
[481] Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, 161-162.
[482] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 116.
[483] en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 194-195; Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, 160.
[484] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 114-115; Orhan Ateş, "İbadî İmamet Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/5 (2017), 16.
[485] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 111.

alınır. Ancak tahkim yoluna asla başvurmaz. İmam gerektiğinde savaş kararı alabilir. İmam savaşı bizzat yönetir. Vergi toplamak, nazlarda imamlık yapmak, vali atamak ve vergi memurları görevlendirmek imamın görevidir.[486]

İmâm şeriatı tatbik ederek adaleti sağlamak, cihad kararı vermek ve yönettiği insanların emanetine sahip çıkmakla görevlidir. Allah'ın kitabından ayrılmamalı ve Hz. Muhammed'in sünnetine tam uyulmaları gerekmektedir. Bazı İbâdî âlimlere göre imamet farzdır. Çünkü Allah'ın emirlerini yerine getirmek, adaleti sağlamak, herkesin hakkını korumak ancak imâmetin varlığıyla mümkündür. [487]

İbâdîyye'nin görüşleri arasında *"isti'râz"* yoktur. Bu yönüyle diğer Hâricî fırkalarından ayrılır. Ancak muhalefete bakışlarının çok yumuşak olduğu söylenemez. İbâdîyye'ye göre İmam kendilerine muhalif olan Müslümanları kendi gibi inanmaları için onlara çağrıda bulunur. Eğer karşı çıkarlarsa İmam cihad ilan etmelidir.[488] İbâdîler Hâricîlerin içinde olan *"kaade"* nin tekfir edilemeyeceğini savunur. Bu yönüyle bazı aşırı görüşleri olan Ezârika gibi haricî fırkalardan ayrılmaktadır.[489]

İbâdîyye'ye göre; imamın Şeriâtın tatbiki, adaleti sağlama, savaş (cihad) kararı verme, beytu'l mal ve emanetlere sahip çıkmak gibi temel görevleri vardır. İmam sünneti değiştiremez ve keyfine göre hüküm veren biri olmamalıdır. Ayrıca hakkaniyetli bir şekilde gelirlerin dağıtımını sağlamalıdır. Eğer bir imam halka zorbaca davranıyor, haksız yere insanları cezalandırıyorsa bu şekilde davranan bir imama itaat etmek Allah'a isyanla eşdeğerdir. Bu şekilde davranan yöneticilere karşı isyan hidâyetin kendisidir.[490]

İbâdîyye'nin dinin yolları dediği (mesâlikü'd-dîn) dört aşaması bulunmaktadır. Bu dönemler İbâdîyye'nin şeriât kanunlarını uygulamasının gerekli olduğu aşamaları göstermektedir. Her aşamanın kuralları ve kendi içinde bir sistemi vardır.

Zuhûr İmameti (الظهور): Bu aşamanın özelliği hak ve âdalet hükümlerinin etkin olmasıdır. Batılın zail olabileceği aşamadır. Müstakil imamın ilan edildiği dönemdir. Zûhur dönemi olan üstü olmayan dönemlerde İbâdîlerin Kur'ân, sünnet ve

---

[486] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 118.
[487] el-Melşûtî, *Usûlu'd-Dîn. Thk. Venis Amir*, 30.
[488] Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân. Thk. Seyyide İsmâil Kâşif* (Umman, 1980), 1/227; Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâziyye", 1999, 19/256-261.
[489] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 69-71.
[490] İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*, 57; Şeyh Ali Yahya Muammer, *el-İbâdîyye Mezhebun İslamiyyûn Mu'tedilun*, 24-25.

raşit halifelerin dönemindeki uygulamalara uygun şekilde hareket eden bir imamın seçildiği merhaledir.[491] İbâdîlere göre Peygamber Müslümanları bu merhalede bırakarak vefat etti. Bu aşama toplumun en önemli hususlarını oluşturan Cuma namazını kıldırmak, ganimetleri adil bir şekilde dağıtmak ve ülkeyi savunmak için bu merhaleyi korumak inanlar için bir görevdir.[492]

Difâ' İmameti (الدفاع): Zûhur imametinin olmadığı durumlarda Difâ' imametini ikame etmek vaciptir. Savaş esnasında saldırıya karşı cevap verebilmek için savaş boyunca onları idare edecek bir komutan seçmelerini gerektiren aşamadır. Savaş veya saldırı boyunca Zûhur imamın yetkileriyle yetkilendirilmiştir. Bu merhalede sabırlı olup imama destek olmak farz-ı ayn'dır.[493] Bu komutanın görevi savaş bittiğinde sona erer.[494] Difâ' imamının görevi bittiğinde inananlar duruma göre diğer merhalelere geçiş yapabilirler. İbâdî kaynaklarda ilk Difâ' imamı Nehrevân savaşından önce seçilen Abdullah b. er-Rasibi'dir.[495] Difâ' imamlarına Emevî ordusuyla Mağrib'te savaşan Ebû Hatim Ya'kub b. Habib el-Melzuzî örnek olarak verilebilir.[496]

Şirâ İmameti (الشراء): Şirâ kelimesi alışveriş anlamında kullanılan bir kelimedir. İbâdî kaynaklarda Allah yolunda canını kurban etmek anlamında kullanılmaktadır. Çoğulu "şurât" kelimesidir. Şirâ kırk inananın Allah için bir araya gelerek Allah yolunda canlarını vermeye hazır olmaları anlamına gelmektedir. Diğer bir deyişle nefislerini cennet karşılığında Allah'a satanlar anlamında kullanılmaktadır. Bu kırk kişi sadece kendileriyle savaşanlarla savaşabilirler.[497] Şurât kavramı İbâdîyye için çok önemlidir. İbâdî Şiîrlerinde Şurât övülmüş ve çokça yer edilmiştir. Abdullah b. Yahya ve taraftarlarının Şurât'ı öven Şiîr ve kasideleri mevcuttur.[498] Şurât dönemine Ebû Bilal Mirdâs ve taraftarlarının Emevîler'le savaşırken hayatlarının kaybetmeleri örnek olarak verilebilir. [499]

---

[491] Şemmâhî, *Şerhu mukaddemeti't-Tevhid. Thk. Ebî İshâk* (Kahire, 1353), 50.
[492] Şemmâhî, *Şerhu mukaddemeti't-Tevhid. Thk. Ebî İshâk*, 113-114; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 190.
[493] Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, 159.
[494] Câbirî, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l- İbâdîyye*, 1/49.
[495] Şemmâhî, *Şerhu mukaddemeti't-Tevhid. Thk. Ebî İshâk*, 372; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 191.
[496] en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 191-192.
[497] Câbirî, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l- İbâdîyye*, 1/49; Nâsır, *İbâziler'de Davet Yöntemi*, 160.
[498] Ebü'l-Kāsım b. İbrâhim el-Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-münteḳāt. Thk. Ahmet b. Suud es-Siyabi* (Londra: Daru'l Hikme, 2014), 188.
[499] en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 191-194.

Kitmân İmameti (الكتمان): İbâdîyye'nin iç yapılanmasının gerektiğinde gizlilik içinde yürütülmesini sağlayan merhalenin adıdır.[500] Ümmet güçsüzleştiğinde ve Şirâ aşamasının altına düştüğünde en son başvurulan merhalenin adıdır. Bu aşamada inanlar hayır kurumları ve eğitim faaliyetleriyle gizli bir şekilde teşkilatlanmaya başlamaktadır. Bu dönem zor bir dönem olmakla beraber derin bir bilinç ve köklü bir irfan gerektiren bir merhaledir. İbâdîler varlıklarını sürdürmeyi, davalarını yaymayı ve sonunda birçok yerde devlet kurmayı başardılar. Bu dört siyasi aşama varlıklarını devam ettirmek için zamana ve mekâna uygun davranmayı gerektirmiştir. İbâdîyye'nin iki önemli önderi Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde kitmân merhalesinde faaliyet yürüttüler.[501]

[500] Câbirî, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l- İbâdîyye*, 1/49; Ateş, "İbadî İmamet Anlayışı", 20-21.
[501] İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*, 66-67; Amr Halîfe en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 194.

İKİNCİ BÖLÜM

VERCELÂNÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

2. 1. VERCELÂNÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

2. 1. 1. İsmi ve Künyesi

İbâdîyye mezhebi, kendi içerisinden birçok âlim çıkarabilmiş bir mezheptir. Bu mezhebin kaynak âlimlerinden biriside Vercelânî'dir. Tam adı Ebû Ya'kūb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî (ö. 570/1175)'dir. Vercelânî, 500 (1106) yılında Cezayir'in güneyinde İbâdîyye'nin önemli merkezlerinden biri olan Vercelân şehrinin Sedrâte köyünde dünyaya geldi. Vercelânî kendini birçok alanda geliştirmiş önemli bir âlimdir. Kısaca özetlemek gerekirse ansiklopedik bir âlim denilebilir. Çünkü her alanda neredeyse eserler vermiş, üretken bir ilim adamıdır. İlim ile meşguliyeti sadece doğduğu ve eğitim aldığı yerler ile sınırlı değildir. Vercelânî birçok ülkeye hem ilim hem ticaret ve hem de ibadet vesilesiyle ziyaretlerde bulunmuştur. Bu seyahatleri onun birçok alanda bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Birçok eser telif etmesinin yanında birçok öğrenci de yanında yetişmiştir. [502]

Vercelânî hakkında *"Vercelânî"* künyesinin kullanıldığı kaynaklarda geçmiştir. Bu kaynaklardan biri tarihçi, fâkîh ve şair olan Dercin'in (ö.670/1271) Tabakâtu'l-Meşâyih bi'l-Mağrib[503] adlı eseridir. Bu eser İbâdîyye mezhebinin önemli kaynaklarındandır. Bu eserde Vercelânî hakkında detaylı ve bütüncül bilgi verilmiştir. Vercelânî hakkında bilgi vermek isteyen âlimler bu eseri kaynak göstermişlerdir. Örneğin Vercâlanî hakkında bilgi veren Şemmâhi (ö.928/1522) "*Kitâbü's-Siyer"* adlı biyografik eserinde Dercini'yi kaynak göstermiştir.[504]

Vercelânî 500 (1106) yılında Cezayir'in güneyinde İbâdîliğin önemli ilim ve kültür merkezlerinden olan Vercelân'da dünyaya gelmiştir. Vercelânî künyesi buraya nispet edilmiştir. Vercelan (Verclan; Wargla, Ourgla) çok eski bir yerleşim yeridir. İslam öncesi nüfusu az iken İslamiyetin yayılmasıyla beraber nüfusu artmış ve önemli bir merkez haline gelmiştir. Nüfusun artmasının yanında ticari kervanlar için Sudan ve

---

[502] Yâkût b. Abdillah el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Buldan* (Beyrut: Daru's-Sadr, 1983), 5/371.
[503] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/491.
[504] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer,* 2/105.

Endülüs'e giden önemli noktalardan biri haline gelmiştir.[505] Vercelânî doğdu ortam ve dönem ilmin doruk noktasında olduğu zamana denk gelmiştir. Vercelânî'nin *Kays b. Aylân* kabilesine mensup olduğu, annesinin de Ğasan kabilesinden olduğunu, Hicaz kasidesinde dile getirmiştir.[506]

2. 1. 2. Eğitim Hayatı ve İlmi Yolculuğu

Hayatı hakkında çok az bilgi mevcuttur. Hakkındaki derli ve düzenli bilgileri İbâdî fâkîh, şâir ve tarihçi olan ed-Dercini'den (ö. 670/1271) alıyoruz. İlk derslerini memleketinin önemli âlimlerinden aldı. Bu âlimler arasında Ebu Süleyman Eyyûb b. İsmâil ve hafız ve müçtehid olan Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebû Zekeriyyâ vadır.[507] Dercini "*Ṭabaḳātü'l-meşâ'iḫ bi'l-Maġrib"* adlı eserinde ilimde derinleşmiş ve tüm ilimleri kendinde toplamış bir âlim olduğunu dile getirmektedir. Kur'ân ilmi, kelâm, dil bilgisi, hadis, tefsir, tarih, seyahat notları, miras hukuku, coğrafya, matematik, aritmetik, hadis âlimleri hakkında bilgiler gibi farklı alan ve konularda çalışmış çok yönlü bir âlimdir. Nakli ve akli ilimlere hâkim, multi disipliner çalışan bir âlimdir. Dercini onun her alanda söyleyecek bir sözü olan bir âlim olduğunu dile getirmektedir. Dercini ilim konusundaki iştiyakının çok olduğunu, hatta yedi sene evden sadece ihtiyaçlarını gidermek dışında hiç çıkmadığını, hep ilimle uğraştığını, ders anlattığını ve belirli çalışmaları kopya ettiğini söylemektedir. Dericini kendisinden önceki güvenilir bulduğu bazı âlimleri kaynak göstermek suretiyle "*el-adl ve insaf* "adlı fıkıh usulü kitabının Erig ve Vercelân şehirleri de dâhil tüm memlekette yedi veya sekiz kopyasının olduğunu dile getirdiklerini söylemektedir. Ancak kendisi sadece üç kopyasını gördüğünü söylemektedir.[508] *"el-adl ve insaf"* adlı eserde bazı fıkhi ve akaide dair sorular cevaplanmaktadır.[509] Bir fıkıh kitabı olmakla beraber içinde Tefsir, kelâm ve tarih ile ilgili bilgileri görmek mümkündür[510].

---

[505] Yâkût b. Abdillah el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Buldan* (Beyrut: Daru's-Sadr, 1983), 5/371.
[506] Ebu Yâ' kub Yusuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî, *Rıhletî el-Vercelânî, Thk. Yaya b. Buhûn Hac Muhammed* (Cezayir: Vizâretu es-Sekâfetu-el-Cezair, 2007), 1/73-72.
[507] Mustafa sâlih Bacu, "*Ebû Yâ' kub Yusuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el- Vercelânî* (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013), 43/50-51.
[508] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/295-296.
[509] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâtî el-Vercelânî, *Siyerü'l-e'imme ve aḫbâruhüm (el Marûf Bî Târîḫî Ebî Zekeriyyâ), Thk. İsmail el-Arabî* (Beyrut: Daru'l Ğarbi el-İslâmî, 1982), 105.
[510] Vercelânî, *el-'Adl ve'l-inṣâf fî ma'rifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâf* (Umman Sultanlığı- Maskat: Vizâretu't Turâsi'l- Kavmî ve Sekâfet'i, 1984), 2/140,161,184.

Vercelânî ansiklopedik bir âlim olmanın yanında eserlerinin yazımı ve kopyalaması konusunda gösterdiği çaba çok kayda değer bir çabadır.[511] Çünkü eserlerinin çoğunu kendisi yazarak kopya etmiştir.[512]

İlim için birçok yere seyahatler düzenledi. Endülüs'ün Kurtuba ve Gırnata şehirlerinde uzun süre yaşadı ve orada çeşitli ilimlerin tahsilini yaptı.[513] Ayrıca ders halkalarına katıldı.[514] Burası onun için ilim açısından bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü Müslümanlar Endülüs'te altıncı yüzyılda kurmuş oldukları üniversiteler ve hazırlamış oldukları ilim ortamıyla eğitim açısından bir zirve dönemi yaşamıştır. Eğitim gördüğü ortam yükseköğrenim açısından tahsiline büyük katkı sağlamıştır. Genç yaşta Endülüs'e gitmişti. Endülüs'te dil, hadis, astronomi gibi alanlarda iyi bir eğitim aldı.[515] Birçok ilim halkasında bulundu. Hem nakli hem de akli ilimlerde kendisini yetiştirdi. Endülüslülerin onu Câhız'a benzettiği söylenir. Kurtuba'da altı yıl kaldığı kaynaklarda geçmektedir. Endülüs kültür ve medeniyeti onu çok etkilemiştir. Özellikle İbn Rüşt ve İbn Hazım'dan çok etkilenmiştir. Endülüs'ten aldığı eğitim onun İbâdîyye'nin fikirsel ve düşünsel gelişimine çok katkı sağlamıştır.[516]

Ekvator'da yaşayan Afrika toplumlarıyla temasa geçti ve Afrika çevresi hakkında değerli çalışmalar sundu. Onun bu ziyaretleri 575 yılında Ebul' Hasan Ali b. Yeğluf et-Timîcârî'nin Gana ziyareti için yol açıcı olmuştur.[517] Ekvator çizgisi hakkında çalışma yapan ilk İslâm âlimlerinden birisi sayılır. Bir Kelâm kitabı olan "*ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ʿuḳūl"*de Ekvator çevresi hakkında bilgi verdiği bilgileri *"Yedi iklim ve Ekvator Çizgisi"* başlığı altında anlatmaya çalışmıştır.[518]

---

[511] Ömer b. Lokman Hamu Süleyman Bi'vasebanet, *Muallimu el- hadareti'l İslâmiyyeti Burglan 296-626/909-1229* (Cezayir: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 2013), 153.
[512] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/492.
[513] Bekir b. Said A'veşt, *Dirâsâtun islâmiyyetun fi i'l- İbâdîyye* (Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1982), 1/135.
[514] Martin H. Custers, *Bibliyografya el- İbâdîyye. Trc. Muhaymid Umâdî ve Hatice Kerir* (Umân Sultanlığı: Vizâretu'l-Evkâf li Şu'uni'd-Dinîyye, 2012), I/757.
[515] Enver b. Umarihi - Ahmed Fayzî, *Ebû Ya'kūb Yûsuf b. İbrâhîm el- ve Devrihi fil fikr el- İbâdîyye* (Cezayir: Camiâtu'ş-şehid Hamehu Li-Hader, 2018), 64-65.
[516] Mabrouk Chibani Mansouri, "Reason and Ijtihad in Ibn Hazm, Ibn Rush and Al Warjelani's Thought, Dirasset", *Aghwat Üniversty* 61 (2017), 9.
[517] Ömer b. Lokman Hamu Süleyman Bi'vasebanet, *Muallimu el- hadareti'l İslâmiyyeti Burglan 296-626/909-1229*, 147.
[518] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân, Thk. Sâlim b. Hamed el-Hârisî* (Uman: Vizâretu't Turâs ve Sekafetu, 2006), 3/291; Custers, *Bibliyografya el- İbâdîyye. Trc. Muhaymid Umâdî ve Hatice Kerir*, 2012, I/757.

Batı'da Orta çağ gibi dogmatik düşüncelerin hâkim olduğu bir dönemde bir Müslüman âlimin Ekvator çizgisini ziyaret etmesi, enlem, boylam ve günün yirmi dört saat olduğu, en uzun gündüz ve en kısa gündüzün kaç saat olduğu gibi bilgiler vermesi,[519] ilmi açıdan kayda değer bir çaba olarak karşımıza çıkmaktadır.[520]

Endülüs'ten sonra Cezayir'e döndüğü kaynaklarda geçmektedir. Cezayir'den sonra Sudan'a ilim ve ticaret amacıyla seyahatlerde bulunmuştur. Bu yolculuğu sırasında çok sıkıntı çektiği ve ölümle burun buruna geldiği bilgisi mevcuttur. Bu zorlu şartlarda bile ziyaretlerinden geri durmamıştır. Daha sonra Hac farizasını yerine getirmek için Hicaz'a gitti. Hicaz yolculuğunu *"el-Ḳaṣîdetü'l-Ḥicâziyye"* 360 beyitte topladı. Oradaki önemli âlimlerden hadis, tefsir, fıkıh, kelam ve Arap dili edebiyatı dersleri aldı.[521]

Vercelânî hangi iş ile uğraşmış olursa olsun, yeni bir şeyler öğrenmek onun için hep öncelikli olmuştur. İlim öğrenme ve öğretme konusunda çok ısrarcıydı. İbâdî âlim ve fakîh Ebû Ammâr et-Tenâvütî ve Ebû Amr Osman b. Halîfe es-Sevfî el-Mîrgannî o dönemde çağdaşı olan âlimler içerisinde yer alır. İyi bir âlim olmakla beraber ahlaklı, zâhid ve tevazu sahibi olması etkisini daha da arttırmıştır. Öğrencileri arasında oğlu Ebû İshak İbrâhim ve Ebû Süleyman b. Eyyûb b. Nûh öğrencileri arasında yer alır.[522] Birçok ilim halkasında ders vermiş olmasına rağmen, sadece bu iki öğrencisi hakkında bilgimiz mevcuttur.[523] Vercelânî 570/1174-1175 yılında vefat etti. Vercelâ'da gömüldüğü kaynaklarda geçmektedir. Ancak mezarının tam olarak nerede olduğu bilinmemektedir.[524]

Vercelânî Kuzey Afrika'daki önemli İbâdî âlimlerinden birisidir. Kendisi eserlerinde Sünnî kaynaklara yer vermiş bir âlimdir. Aslında Sünni kaynaklara başvuran başka âlimlerin de olduğunu kaynaklardan görebilmekteyiz. Örneğin, Rebî' b. Habîb el-Ferâhîdî'nin el-Müsned'deki hadislerin yarısından fazlası Mâlik'in

---

[519] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/291-294.
[520] Ömer b. Lokman Hamu Süleyman Bi'vasebanet, *Muallimu el- hadareti'l İslâmiyyeti Burglan 296-626/909-1229*, 147.
[521] Mustafa sâlih Bacu, "Ebû Yâkub el- Vercelânî", 43/50-51.
[522] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/491.
[523] Süleyman Akkuş, Feyza Doğruyol, "Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb el-'nin ed-delîl ve'l-burhân'ı Bağlamında İbâzıyye'nin Temel Görüşleri", *Sakarya İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (Haziran 2019), 121-122.
[524] Custers, *Bibliyografya el- İbâdîyye. Trc. Muhaymid Umâdî ve Hatice Kerir*, 2012, I/757.

Muvatta eserinde ve rivâyet edilen hadislerin yüzde yetmişi Ahmet b. Hanbel'in Müsned'inde yer almıştır.[525] Özellikle hadis konusunda Sünnî kaynaklara çokça başvuruda bulunmuştur. Vercelânî İbâdîlerin Sünnî kaynaklara başvuruda isteksiz bulunmasına karşı çıkmış, öğrencilerine Sünnî kaynaklara başvurmalarını ve bu kaynakları okumalarını teşvik etmiştir.[526]

Vercelânî hayatının önemli bir kısmını Endülüs'de geçirmiştir. Vercelâni ilmi, dini ve keşfetmeyi ve ticaret ile uğraşan çok yönlü bir âlimdir.[527] Dercini Vercelâni için *"her sahada yetkindir"* demiştir. Çok çalışkan ve durup dinlenmeden çalışmayı seven bir âlimdi. Dercini "*Tabakatul Meşayiğ"* adlı eserin ikinci cildinde şöyle bahsetmektedir: *"Vercelânî hem Kuran ilmi, dil bilgisi, hadis, haberler, seyahat notları, miras hukuku, hadis âlimleri, konularında çalışmış bir âlimdir. Bu alanlarda yetkindir."*[528]

Berrâdî, "el-*Cevahürü'l -münteḳāt"* adlı eserinde Vercelânî'nin Kuran Tefsirinin 700 sayfa olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca bu tefsiri yaptığı seyahatlerde yazdığını savunmuştur. Vercelânî'nin bu tefsiri 8 seyahatte yazdığını söylemiştir.[529]

2. 1. 3. Eserleri

Günümüze ulaşan on üç eseri olduğu kaynaklarda geçmektedir.

1. **el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iẖtilâf (كتاب العدل والانصاف في معرفة أصول الفقه والاختلاف)** Usulü fıkıh kitabıdır. Üç ciltten oluşmaktadır. İbâdî fıkıh usûlünün en önemli eserlerinden birisidir. Ancak içinde kelam ve hadis ile ilgili usul kaideleri hakkında bilgilerde barındırmaktadır. Hadis ile ilgili usul kaideler Sünnî kaynaklardaki usul kaidelerle aynıdır. Burada derlediği hadis ile ilgili usul kaidelerin Sünnî usul kaidelerle aynı olmasının nedeni, Kurtuba'da bulunan Sünnî medreselerden alınmış olabilir. Kelâmî konuların olmasını Amr Halîfe en-Nâmî, "*ed-Delil ve'l-burhân"* eserinden önce yazılmış olmasına bağlamaktadır.[530] Dercini kendisinden

[525] Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi*, 340.
[526] Ersilla Frenceska, *et-Ticaretu beyne'n-nazari ve't-tatbîkî ukudu'l bey'î ve'l kardî fi'l kanunî el-ibadî. Trc. Dab Abdulvehab* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 29.
[527] Muṣṭafa b. Ṣâliḥ Bâcû, *Ebû Ya'ḳûb el-Vercelânî ve fikrühü'l- uṣûlî muḳârene bi-Ebî Ḥâmid el-Ġazzâlî* (Maskat: Vizâretü't-Türâsi'l-Ḳavmî ve's-Seḳâfe, 1995), 11.
[528] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/460-463; Bâcû, *Ebû Ya'ḳûb el-Vercelânî ve fikrühü'l- uṣûlî muḳârene bi-Ebî Ḥâmid el-Ġazzâlî*, 10-11.
[529] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 220.
[530] en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 152.

önceki güvenilir bulduğu bazı âlimleri kaynak göstermek suretiyle *" el-adl ve insaf"* adlı fıkıh usulü kitabının Eriğ ve Vercelân şehirleri de dâhil tüm memlekette yedi veya sekiz kopyasının olduğunu dile getirdiklerini söylemektedir. Ancak kendisi sadece üç kopyasını gördüğünü söylemektedir.[531]

Ahmed b. Saîd eş-Şemmâhî'nin yazdığı "*Şerḥu Muḫtaṣari'l-ʿAdI ve'l-inṣâf "*adlı bir şerhin şerhi de mevcuttur.[532] "*el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâf"* bu eserde ruh, akıl, tebliğ, ictihâd, ihtilâf, icmâ, İslâm, iman kavramlarına açıklık getirmeye çalışmaktadır. Birçok konuyu *"mesele"* başlıkları altında tartışmaya, sorular sormaya ve izah etmeye çalışmaktadır. Vercelânî eserlerinde genellikle fıkıh ve kelam konularını birlikte işlemektedir.[533]

2. **ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ʿuḳūl(الدليل والبرهان)** Usulü din ve fıkıh kitabıdır. Üç ciltten oluşan bir kelâm kitabıdır. İbâdî kelâm kitabı olmasına rağmen içinde, kelâm, felsefe, mantık, coğrafya, matematik, fıkıh, dil, tarih, siyaset, tefsir vb. alanları ihtiva etmektedir. Ali Yahya Muammer bu eseri küçük bir İslâm ansiklopedisine benzetmektedir.[534] Fırkalar konusunu genel olarak bu eserde değinmiştir. Bu eser İbâdîyye itîkadı için çok önemli kaynaktır.[535] Üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İbâdîyye'nin doğru bir mezhep olduğuna dair delilleri ortaya koymuştur. İbâdîyye'nin mezhebinin gelişimi hakkında önemli bilgiler içermektedir.[536] Aynı zamanda Eş'arîye'nin sıfatlar, halku'l Kur'ân ve va'd ve vaîd konularındaki görüşlerini tartışmıştır. İkinci bölümde din için gerekli bilgiler açıklanmıştır. Dönemin en etkili on İbâdî âlimin belirli konulardaki görüşlerini eserine taşımıştır. Matematik, mantık ve mühendislik ile ilgili bazı konulara açıklık getirmeye çalışmıştır. Üçüncü bölümde ise Allah'ın gazabı ve rızası ile ilgili sorular ile başlamaktadır. Devamında velâyet ve berâet, Allah'ın sıfatları, sesin özelliği, duanın ehemmiyeti, sayılar (matematik), duaya icabet, Peygamberin eşleri, kızları ve Kur'ân-ı Kerim'de ismi geçen kadınlar, cihâd ve gazve ile ilgili soruları cevaplamaya çalışmaktadır. Ayrıca Ekvator çizgisi ve iklimlere

---

[531] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/492.
[532] Sabri Hizmetli, "Ettafeyş", *Ettafeyş* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 11/500.
[533] Vercelânî, *el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâf* (Umman Sultanlığı- Maskat: Vizâretu't Turâsi'l- Kavmî ve Sekâfet'i, 1984), 2/12,60,66.
[534] Ali Yahya Muammer, *El-İbadıyye fi Mevkibi't-Tarih* (Uman Sultanlığı-: Mektebu'd- Damiri Linneşir ve Tevzi, 2008), 239; Ömer b. Lokman Hamu Süleyman Bi'vasebanet, *Muallimu el- hadareti'l İslâmiyyeti Burglan 296-626/909-1229*, 146.
[535] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 15.
[536] Custers, *Bibliyografya el- İbâdîyye. Trc. Muhaymid Umâdî ve Hatice Kerir*, 2012, I/457.

dair bir başlık altında coğrafya ile ilgili bilgilerde aktarmaktadır. Ekvator çizgisinden en erken bahseden Müslüman âlimlerden birisidir. Vercelânî X. yüzyılda Basra'da ortaya çıkan ilmi, dini, felsefi ve siyasi amaçları olan İhvân-ı Safâ topluluğunun meydana getirdiği elli iki risaleden oluşan "*Resâ'ilü İḫvâni'ṣ-Ṣafâ"* adlı eserin bazı risaleleri[537] ve özellikle elli birinci risalesinden bahsetmiştir.[538] Üçüncü cildi yaklaşık seksene yakın başlık, mesele ve konu ihtiva etmektedir. Birçok farklı başlık altında aynı konuları tekrar ettiği görülmektedir.[539] Bu eserin tedavülde birçok kopyası mevcuttur. Bu kopyalar Mısır'da 1306/1888 yılında üç cilt halinde basılan Barunî matbaasında basılan taş baskının kopyalarıdır.[540]

3. **Tertîbu Müsnedi'r-Rebîʿ b. Ḥabîb (ترتيب مسند الربيع بن حبيب):** İbâdîyye'nin Kur'ân- ı Kerim'den sonra en güvenilir kaynak olarak kabul ettikleri bir hadis kitabıdır. Ayrıca en sahih İbâdî hadis kitabıdır.[541] Bu kitap Rebî' b. Habîb el-Ferâhîdî'nin el-Müsned'inin yeniden derlenmiş halidir.[542] Rebî' b. Habîb'in (ö. 180/796) vefatı Vercelânî'nin (ö. 570/1175) vefatı arasında yaklaşık dört yüz yıl gibi bir uzun süre geçmiştir. Bu süre eserin yeniden tertip edilirken sonraki nesillere aktarımında fazla bilgi bulunmadığından İbâdîlerin bu esere bakışı konusunda ihtiyatlı olmak gerektiği kaynaklarda geçmektedir.[543] Vercelâni bu çalışması Rebîʿ b. Ḥabîb'in eseri üzerinde hicri altıncı yüzyılda yapılmış ilk tasnif çalışmadır. Rebî'in Müsned'ini ve Rebî'in muhalif olanlarla yaptığı tartışmalarda kullandığı rivâyetleri, Câbir b. Zeyd'in mürselleri ve başka âlimlerin Rebî'b. Habîb'ten yaptıkları rivâyetleri "*Kitâbu't-Tertîb"* ismiyle bir araya getirmiştir. Bu eser üzerine birçok şerh ve haşiye hazırlanmıştır. Bunlara birkaç eseri burada örnek vermek yerinde olacaktır. *Ebû Sitte: Hâşiyetu Ebî Sitte 'Alâ Kitâbi't-Tertîb, Ebû Abdillâh Muhammed b. Amr: Haşiye, et-Telâtî (ö. 1187/1773): Nüzhetu'l-Lebib fi Şerhi'tTertîb, Muhammed b. Yusuf İtfeyyiş*

---

[537] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/257-270.
[538] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/264.
[539] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/346-349.
[540] Ömer b. Lokman Hamu Süleyman Bi'vasebanet, *Muallimu el- hadareti'l İslâmiyyeti Burglan 296-626/909-1229*, 146; Mustafa Salih Bacu, "Ebû Yâkub el-Vercelânî", 43/50.
[541] Özdemir, "İbâdîyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları", 552.
[542] Ahmet Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi* (Mardin: Şırnak Üniversitesi, 2018), 47.
[543] Bünyamin Erol, "Rebî' b. Habîb" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007), 34/494.

(ö. 1332/1913): Tertibu't-tertîb eserleri bu alanda yapılmış haşiye ve şerh çalışmalarına örnek verilebilir.[544]

4. Merecü'l-baḥreyn (مرج البحرين): Kitab-ı Mantık'da denilebilir. Mantık ve Felsefe ilmine dairdir.[545] *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ʿuḳūl* eserinin üçüncü cildinin eserin sonuna eklenmiştir. Mantık, Geometri ve Aritmetik kavramlarını eserlerinde değinmiş olması İspanyolca ve Latince dillerini az veya çok öğrendiği anlaşılmaktadır.[546]

5. Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-kerîm (تفسير القرآن الكريم): Günümüze ulaşamayan bu eserin yetmiş cüzden oluştuğu söylenmektedir. Ancak kitap günümüze ulaşamadığı için içerik hakkında bir malumat bulunamamaktadır. Fatiha, Bakara ve Âl-i İmrân sûreleri ile ilgili kısmın yedi yüz varaktan oluşan çok büyük bir eser olduğunu Berrâdî *"el-Cevâhirü'l-münteḳāt"* adlı eserinde bahseder.[547] Bu tefsirin takriben sekiz ciltten oluştuğunu söylemektedir. Muhteva olarak belâgat, dil, i'râb, hükmün açıklığı, kıraâtın zahir veya şaz olması, nâsih, mensûh ve diğer konularda çok güzel bir kitap olduğunu ifade etmektedir. Berrâdî ayrıca, Vercelânî'nin müfessir olarak metodu hakkında da bilgi vermektedir. Ona göre; Vercelânî bir âyeti tefsir edeceği zaman o âyetin metnini verdikten sonra, i'râbını inceler ve âyeti oluşturan kelimeleri tahlil eder ve fiillerin kökenlerini inceler. Daha sonra Rebî' b. Habîb'in Müsnedi'nde konuyla ilgili hadisleri nakleder. Rivâyetlerin senetlerini inceler. Bu rivâyetler genelde Ebû Ubeyde ve Câbir b. Zeyd'den alıntıladığı rivâyetlerdir.[548]

6. el-Ḳaṣîdetü'l-Ḥicâziyye (القصيدة الحجازي): Hac vazifesini yerine getirmek için Hicaz'a yaptığı yolculuk esnasında kaleme aldığı üç yüz atmış beyitten oluşan bir kasidedir. Bu eserinde yolcuğuna başladığı Vercelân'dan başlayarak, uğradığı duraklardan da bahsetmiştir. Şiirlerinde yolculuğun faydalarından da söz etmiştir.[549]

---

[544] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/4; Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi*, 120-127.
[545] Şemmâhî, *eş-Şemmâhî*, 2/147.
[546] Ömer b. Lokman Hamu Süleyman Bi'vasebanet, *Muallimu el- hadareti'l İslâmiyyeti Burglan 296-626/909-1229*, 147-148.
[547] el-Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-münteḳāt. Thk. Ahmet b. Suud es-Siyabi*, 238.
[548] Ebu'l-Kâsım b. İbrâhim el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 238; Ömer b. Lokman Hamu Süleyman Bi'vasebanet, *Muallimu el- hadareti'l İslâmiyyeti Burglan 296-626/909-1229*, 148.
[549] Ebu'l- Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdulvâhid eş-Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/444; Muhammed b. Musa Bâbâammi vd., *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye*, 2000, 2/481-483; Ömer b. Lokman Hamu Süleyman Bi'vasebanet, *Muallimu el- hadareti'l İslâmiyyeti Burglan 296-626/909-1229*, 147.

7. **Dîvânü şiʿr (ديوان شعر):** Günümüze sadece hocası Ebu İsmail Eyyûb b. İsmâil için yazdığı mersiye dışında günümüze ulaşan başka kısım bulunmamaktadır. Dercini, Ebu İsmail Eyyub'un öğrencilere çok değer verdiğini ve onlarla çok ilgilendiğini söylemektedir. Dercini, Kasidei Ba'iyye (القصيدة البائية) dediği bu eserin Vercelânî tarafından hocasının vefatı nedeniyle üzüntüsünü belirmek için yazdığı mersiye olduğunu aktarmaktadır. Dercini, "*Ṭabaḳātü'l-meşâʾiḫ bi'l-Maġrib"* adlı eserine bu kasideyi eklemiştir. [550]
8. **Risâle fî terâcimi ricâli'l-Müsned (رسالة في تراجم رجال المسند):** Tertîbu Müsnedi'r-Rebîʿ b. Ḥabîb'in kitabındaki *"Ricale"* başlığında dairdir.[551]
9. **Kitâbü'l-Esmâʾ:** Sekiz varaktan oluşan el yazması şeklindedir. 20X6,5 cm ebatındadır. Mektebetu Âlü Yedder tarafından Benî Yescen'de basılmıştır.[552] Bu eser Rebî' b. Habîb el-Ferâhîdî tarafından düzenlenmiştir. Düzenlenmesi yapılan bu eser "*el-Mektebet'ş-Şâmile el- İbâdîyye*" programında mevcuttur.[553]
10. **Resâʾil mütenevviʿa (رسائل متنوّعة):** Üç ciltten oluşan **"***ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ʿuḳūl"* kelam kitabında yer almaktadır. Bu eserin üçüncü cildinin ilk sayfalarında *"Kitabu er-Resâil"* adlı bir başlık mevcuttur. Burada bir âlimle özellikle ictihâd ve burhân konusunda kanaatlerini paylaştığını görmekteyiz. Bu başlığın veya bölümün nereye kadar devam ettiği eseri yayına hazırlayanlar tarafından kesin bir şekilde açıklanmamıştır. Çünkü bu başlıktan hemen sonra yeni bir başlık ve konu devam etmektedir. [554]
11. **Şerḥu Siyeri Maḥbûb b. er-Raḥîl fî târîḫi'l-İbâžıyye bi'l-Meşriḳ (شرح سير محبوب بن الرحيل في تاريخ الإباضية بالمشرق):** Bu eser kayıp bir şerhdir.[555]
12. **Fütûḥu'l-Maġrib (فتوح المغرب في تاريخ بلاد المغرب):** Almanya'daki bir yazma eser nüshasının olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır.[556] Bu eserin müsteşrikler tarafından kullanılan bir ismi daha vardır. *"Vercelân'ın, Sedrâte'nın ve Vadi Erig'in Büyük*

---

[550] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/460.
[551] Süleyman Akkuş, Feyza Doğruyol, "Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb El-Vercelânî'nin Ed-Delil ve'l-Burhân Bağlamında İbâzziyye'nin Temel Görüşleri", *Sakarya İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019), 123.
[552] Custers, *Bibliyografya el- İbâdîyye. Trc. Muhaymid Umâdî ve Hatice Kerir*, 2012, I/761; Rabia Peker, *İbâziyye'nin Hadis Anlayışı* (Uludağ Üniversitesi, 2019), 34.
[553] Ebu Yâ' kub Yusuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî Vercelânî, *Kitâbü'l-Esmâ* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, ts.), 1-16.
[554] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/3-14; Bâbâammi vd., *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye*, 2000, 2/182; Bacu, "Ebû Yâkub el-Vercelânî", 43/50-51.
[555] Bâbâammi vd., *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye*, 2000, 2/483; Bacu, "Ebû Yâkub el-Vercelânî", 43/51.
[556] Bâbâammi vd., *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye*, 2000, 2/781-483; Bacu, "Ebû Yâkub el-Vercelânî", 43/50-51.

Tarihi" diye isimlendirilmiştir. Bu eser kayıp bir eserdir. Tadeusz Lewicki bu eser hakkındaki bilgiyi İslâm Hukuku alanında çalışan Alman şarkiyatçı Joseph Schacht'tan 1952-1953 yıllarında gelen bir bilgi sayesinde öğrendiğini söylemektedir.[557]

13. **Ecvibetun Fıkhiyetun (أجوبة فقهية):** Fıkıh ile ilgili sorulan sorulara verilen cevaplardan oluşmuştur. Ancak parça parça olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bu dağınık haldeki parçaların toplanması halinde çok büyük bir eser ortaya çıkacağı söylenmektedir.[558] Ancak kaynakların geneli incelendiğinde Vercelânî'nin eserlerinden bahsedilirken bu eserin geçmediğini burada belirtmek yerinde olacaktır. Bu eserin Vercelânî'nin diğer eserlerinden bir bölümü olması yüksek bir ihtimaldir.

2. 1. 4. Hocaları

a. Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Alî b. Yahlef el-Mezâtî (ö. 471/1078-79) Vercelânî eserinde Mezâtî'den *"Şeyh"* diye bahseder ve kaynak olarak gösterir.[559] Hicri altıncı yüzyılın yarısında yaşamış önemli İbâdî âlimlerden bir tanesidir. Kuzey Afrikalı İbâdî âlimlerin biyografilerini içeren ve iki ciltten oluşan *Kitâbü's-Siyer* ve kelam-fıkıh kitabı olan *"Kitâbü't-Tuḥaf fi'l-uṣûl (et-Tuḥafü'l-maḫzûne fî icmâʿi'l-uṣûli'ş-şerʿiyye, et-Tuḥafü'l-maḫzûne ve'l-cevâhirü'l-maṣûne)"* adlı iki eseri mevcuttur.[560] Önemli âlimlerin yetişmesinde büyük katkısı vardır. Bu âlimler arasında Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebû Bekir el-Vercelânî başta olmak üzere Ebû Saîd Yahlef b. Eyyûb en-Nefûsî, Ebû Ya'kūb Muhammed b. Yeddir, Ebû Amr Osman b. Halîfe es-Sûfî, Ali b. Mansûr ve İbrâhim b. Yûsuf ve *"Usûlu'd-Dîn (Akidetu't- tebğûrîn)"* adlı eseri ile meşhur İbâdî âlim Tebğûrîn b. Davud b. İsa da vardır.[561] Ayrıca önemli İbâdî usûl-i fıkıh âlimlerinden birisidir.[562]

---

[557] Tadeusz Lewicki, *Les historiens, biographes et traditionnistes ibāḍites-wahbites de l'Afrique du Nord du VIIIe au XVIe siècle* (Kraków: Polska Akademia Nauk, 1962), 89; Ömer b. Lokman Hamu Süleyman Bi'vasebanet, *Muallimu el- hadareti'l İslâmiyyeti Burglan 296-626/909-1229*, 146.

[558] Custers, *Bibliyografya el- İbâdîyye. Trc. Muhaymid Umâdî ve Hatice Kerir*, 2012, I/761; Bâbâammi vd., *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye*, 2000, 2/483.

[559] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/43.

[560] Harun Yıldız, "Mezâtî" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019), Ek-2./263.

[561] en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 153.

[562] Ali Yahya Muammer, *el-İbâdıyye fî Mevkibi't-Târîh III el-İbâdıyye fî Tûnıs* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 107; Harun Yıldız, "Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Alî b. Yahlef el-Mezâtî (ö. 471/1078-79)" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019), 2/263-264.

Mezâti, ilk eğitimini *"azzâbe"* teşkilatının ilk kurucularından ve geliştiricilerinden olan[563] İmâm Azam Ebu Abdullah Muhammed b. Bekr el-Feristâi'den aldı. Feristâi'den siyer ve diğer alanlarda eğitimler aldı.[564]

b. Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâtî el-Vercelânî (ö. 500/1106)

Ebu Zekeriyya, hocası Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Yahlef el-Mezâtî'den ders almak için onun köyüne yerleşmiştir. Ders almak için Erig vadisine gitmiştir. Orada çıkan karışıklık nedeniyle tekrar Vercelân'a tekrar dönmüştür.[565] Vercelânî bazen Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebî Bekr'in bazı konulardaki görüşlerine eserlerinde yer vermektedir.[566] Ebû Zekeriyyâ el-Vercelânî ve kardeşi İbâdîlerin önemli âlimleri içerisinde yer alırlar.[567] Ebû Zekeriyyâ el-Vercelânî ve hocası Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Yahlef el-Mezâtî [568] onuncu nesil İbâdî âlimler içerisinde *"şeyhayn"* diye nitelendirilirler. Bu iki âlim Vercelânî'nin hocalığını yapmışlardır. Vercelânî eserlerinde bu hocalardan özellikle Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Yahlef el-Mezâtî (ö.471/1078-1079) 'den alıntılar yapmaktadır.[569] İbâdîyye'nin en eski kaynaklarından olan "*Siyerü'l-eʾimme ve aḫbâruhüm" (Kitâbü's-Sîre ve aḫbârü'l-eʾimme Târîḫu Ebî Zekeriyyâ)* ve İbâdîyye'nin fıkhı hakkında bilgi veren **"***el-Îżâḥ fi'l-aḥkâm***"** adlı eserleri mevcuttur. **"***Siyerü'l-eʾimme ve aḫbâruhüm"* adlı eseri Ebü'l-Abbas ed-Dercînî ve Ebü'l-Abbas eş-Şemmâhî gibi önemli tarihçileri etkilemiştir.[570]

2. 1. 5. Yararlandığı Kaynakları

a. Ebü'ş-Şa'sâ Câbir b. Zeyd el-Ezdî (ö. 93/711-12)

Hicri on sekizinci yılda Uman'ın Nezvâ bölgesinde dünyaya geldi. Hicri 93 (711-12) yılında vefat etti. Câbir b. Zeyd İbâdîyye fırkasının en önemli âlimlerinden

---

[563] Câbirî, *Nizamu'l-Azzâbe inde'l- İbâdîyye ve Vehbiyye*, 23; Sabri Hizmetli, "İbâdîlikte Azzabe", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 288; Orhan Ateş, "el-Âzzabe", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2017), 6.

[564] Muammer, *el-İbâdıyye fî Mevkibi't-Târîh III el-İbâdıyye fî Tûnıs*, 107-108.

[565] Custers, *Bibliyografya el- İbâdîyye. Trc. Muhaymid Umâdî ve Hatice Kerir*, 2012, I/730.

[566] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/25.

[567] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/448-449.

[568] el-Vercelânî, *Kitâbü's-Sîre ve aḫbârü'l-eʾimme, Târîḫu Ebî Zekeriyyâ. Nşr. İsmail Arabî*, 26-28.

[569] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/28.

[570] Martin H. Custers, *Bibliyografya el- İbâdîyye. Trc. Muhaymid Umâdî ve Hatice Kerir*, 2012, I/731; Mehmet sâlih Arı, "Ebû Zekeriyyâ el-Vercelânî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013), 43/50-51.

birisidir. Tâbiîn âlimlerdendir. Hadis tedvini yapan ilk âlimlerden birisidir[571]. Mezheb içerisinde çok önemli bir yeri vardır. İbâdîyye ile ilgili tarihsel bilgiler veriliğinde, Câbir b. Zeyd ile ilgili bilgilerin başta verildiğini söylemek yerinde olacaktır.[572] *"Hameletü'l-ilm"* teşkilatının yayılmasında ve yer edinmesinde çok etkisi vardır.[573] Bazı kaynaklarda *"umdetü'l- İbâdîyye"* ve "*asl'ül mezheb"* sıfatlarıyla anılmaktadır. İbâdîyye mezhebini kurucusu ve sistemli olmasını sağlayan en önemli âlim ve fâkîhlerden birisidir.[574] Ayrıca uzlaşmacı tavrının onların diğer Hâricî grupların uğradığı zorlukları engellediği ve Ehl-i sünnet'e yaklaştırdığı söylenir.[575] İlmi alanda önemli bir yer edindiği için dönemin devlet ricali tarafından görüşleri farklı olmasına rağmen saygı duyulan bir âlim olmuştur.[576]

Câbir b. Zeyd Hz. Ömer zamanında dünyaya gelmiştir. Doğum yeri ile ilgili rivâyetler mevcuttur. Bir rivâyete göre ailesi Basra'ya taşındığında Ezdi'lerin olduğu mahalleye taşındığı için künyesinde Ezdi geçmektedir. Yani burada doğmuştur. Başka bir rivâyete göre Kızı Şa'sa nın kabri Uman'ın Fark şehrinde defn edildiği için ailesinin bağlantısı nedeniyle burada doğduğunu söylenir.[577]Ayrıca Hz. Âişe ile olan bir görüşmesinde Umman'dan olduğunu söylediği kaynaklarda geçmektedir. Yaşadığı dönemin önemli âlimleri tarafından en bilgili âlim ve fetva makamı olarak kabul edilmiştir.[578] Câbir b. Zeyd, ilmi derinliğinin yanında toplumsal alanlarda verdiği mesajlar da kayda değerdir. Kaynaklarda Câbir'in kurmak istediği ideal toplumun dört halife dönemindeki idare yapısını ideal olarak aldığını söylemek yerinde olacaktır. Hulefa-i Raşidin döneminin adalet, eşitlik ve istişare kültürünün yaygın olması nedeniyle önemli olduğunu savunmaktadır.[579] Câbir b. Zeyd ve diğer İbâdî âlimler Emevîler ve Abbasiler'i meşruiyetlerini halktan (şûrâ) almadıkları için meşru

---

[571] Ahmet Özdemir, "Hâricî/İbâdî Gelenekte Sünnetin Teşri Değeri", *Amasya İlahıyat Dergisi* 199-227 (Haziran 2020), 208.
[572] Şeyh Ali Yahya Muammer, *el - İbâdîyye Mezhebun İslamiyyûn Mu'tedilun*, 15.
[573] Ebû Muhammed Nûruddîn Abdullāh b. Hamîd (Humeyd) b. Sellûm es-Sâlimî, *Ravdu'l-Beyân Alâ Feydi'l-Mennân fi reddi alâ meniddeâ kademul kur'ân* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 8-9.
[574] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/205.
[575] İsmail Lütfü Çakan, "Câbir b. Zeyd" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992), 6/537-538.
[576] Cevat Sülün, *Câbir b. Zeyd'in İbâziyye içindeki Rölü* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 51-52.
[577] Bekir. b. Said A'veşt, *Dirâsât'ül-İslâmiyye Fi'l -Usûlî-İbâziyye* (Kahire, 1988), 139; İmâm Câbir Zeyd el-Ezdî el-Ummânî, *Erken Dönem İbâzî Klasiği Resâil (Mektuplar)*, çev. Doç. Dr. Orhan Ateş (Ankara: Astana, 2021), 10.
[578] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/205-207.
[579] Sâlîm Abdulaziz, *Tarihu'l- Mağrib fî Asrı'l-İslâmî*, 1999, 462.

olmadıklarını savunurlar. Bu görüş İbâdîyye'nin sürekli bir baskıya maruz kalmasına sebep olmuştur. Bu baskılar İbâdîyye'nin görüşlerini ve fikirlerini açıktan savunmalarına engel olmuştur. Bazı dönemlerde gizli veya faklı yollar deneyerek görüşlerinin sonraki nesillere aktarımını sağlamaya çalışmışlardır.[580] İbâdîyye mezhebinin asıl kurucusu ve fakihi olmasına rağmen, İbâdîyye mezhebinin onun ismine nispet edilmemesinin sebebi çalışmalarını gizli yapmasından kaynaklandığı kaynaklarda geçmektedir.[581] Câbir b. Zeyd, Abdullah b. Zübeyr b. Avam, Abdullah b. Ömer b. Hattab, Muâviye b. Ebu Sufyan dersler almıştır. Bu sahabeler Câbir b. Zeyd'in hocalarıdır. Câbir b. Zeyd Basra'nın önemli âlimlerinden bir tanesidir. İlmin yayılmasında çok etkisi vardır. Hem eğitim ve öğretim işleriyle meşgul olmuş hem de güzide eserler de kaleme almıştır.[582] İlmi konuda çok büyük bir etkileme gücüne sahiptir. Aynı zamanda inananların düşünmesi konusunda çağrıda bulunurdu.[583] İbâdîyye'nin ictihad kurallarını ortaya koyan kişidir.[584] Emevî Valisi Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf b. el-Hakem es-Sekafî (ö. 95/714) tarafından bir gurup İbâdî ile beraber hapse atıldı.[585] İbâdîyye'nin siyasi anlamda kurucusu Abdullah b. İbâd olmasına rağmen arka planda onu sistemleştiren ve ilkelerini ortaya koyan Câbir b. Zeyd'tir. Câbir, Abdullah b. İbâd'a danışmadan, onun fikrini sormadan bir işe kalkışmazdı.[586]

Câbir b. Zeyd, İbâdî klasiği olan *es-Sire*'nin yazarı Sâlim b. Zekvan ile muasırdır. Câbir b. Zeyd'in mektup gönderdiği kişilerden birisi Sâlim b. Zekvan'dır.[587] Mektubunda Sâlim b. Zekvan'ı övmekte ve daha önce Sâlim b. Zekvan'ın ona mektup yazdığını ve bir konuda fetva istediğini Câbir b. Zeyd'in *"Resail (Mektuplar)"* kitabında görmekteyiz. Câbir b. Zeyd mektupta konuşulanların gizli kalmaları gerektiğini ve kendisinin fetvalarda referans olarak verilmemesi gerektiğini dile getirmektedir.[588]

---

[580] Orhan Ateş, "Ebu Şa'sa Câbir b. Zeyd ve İbâdîyye Fırkası İçerisindeki Yeri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 4/3 (2017), 60.
[581] Adûn b. Nasır Cehlân, *el-Fikru's-Siyasi 'inde'l-. İbâdîyye* (Cezayir: Cem'iyyetu't-Turas, 1990), 35.
[582] Ali Yahya Muammer, *El- İbâdîyye fi Mevkibi't-Tarih* (Uman Sultanlığı-: Mektebu'd- Damiri Linneşir ve Tevzi, 2008), 58.
[583] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/205-206.
[584] Bâbâammi vd., *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye*, 2000, 2/108-109.
[585] Abdulaziz, *Tarihu'l- Mağrib fî Asrı'l-İslâmî*, 463-464.
[586] el-Ummânî, *Resâil*, 22.
[587] Amr Halife en-Nâmi, "Kuzey Afrika'da Yeni İbâdî Elyazmaları", çev. Harun Yıldız, *İslamî İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 208.
[588] el-Ummânî, *Resâil*, 83-84.

Vercelâni, eserlerinde Câbir b. Zeyd'i kaynak olarak göstermektedir.[589] Bir fetva istendiğinde veya soru sorulduğunda Câbir b. Zeyd'i referans göstererek cevaplamaya veya fetva vermeye çalışır. Aynı zamanda ondan hadisler naklederek konusunu anlatmaya çalışır.[590] Câbir'in ilkelerine bağlı önemli bir fıkıhçı olduğunu dile getirir.[591] Câbir b. Zeyd'in de aralarında saydığı on imamın konulara ve meselelere dair bakışlarını anlatmaya ve belirleyici bir âlim olduğunu söylemeye ifade etmektedir.[592] Vercelâni'n "*ed-Delîl ve'l-burhân"* adlı eserinde yirmiden fazla yerde Câbir b. Zeyd ismi geçmektedir. Câbir'den bahsederken "*âlim*, *sâlih imam"* olarak bahsetmektedir.[593] Bazı eserlerinde yeri geldiğinde Câbir b. Zeyd hakkında biyografik bilgilerde vermektedir.[594]

c. Sâlim b. Zekvân (100-717-718)

Sâlim b. Zekvân'ın hayatı ile ilgili çok detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Diğer adı Sâlim el-Hilâlî'dir. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme (ö.145/762)'nin çağdaşıdır. Câbir b. Zeyd ile mektuplaşmıştır.[595] Sâlim b. Zekvân'ın Ehl-u Da've ve'l İstikame temsilcilerinden biri olarak Ömer b. Abdulazîz'e giden altı kişilik grup içerisinde yer almıştır.[596] Bu onun ilmi, diplomatik ve diğer yönleriyle temsilcilik görevini yürütecek seçkin bir konumda olduğunun göstergesidir. İbâdîyye için önemli bir âlim ve önder olan Sâlim b. Zekvân kendisi tâbiîndendir. İbâdîyye'nin başlangıç dönemlerinde damgasını vurmuş önemli bir âlimdir.[597] Vercelânî'nin İbâdîyye için önemli ve etkin bir konumda olan Sâlim b. Zekvân'ın "*es-Sîre"* adlı eserinden faydalandığını ve onu kaynak olarak ondan istifade ettiğini söyleyebiliriz. Çünkü bu tespitimizi, Sâlim b. Zekvân'ın es-Sîre adlı eserinde değindiği konular, bu konulardaki değerlendirmeleri ve üsluplarının aynı olmasıyla irtibatlı olduğu düşünüyoruz. Sâlim b. Zekvân es-Sire

---

[589] Vercelânî, *el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâfkader* (Umman Sultanlığı- Maskat: Vizâretu't Turâsi'l- Kavmî ve Sekâfet'i, 1984), 1/111.

[590] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/45; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/54; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/104; Vercelânî, *el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâfkader*, 1/145; Vercelânî, *el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâf*, 1984, 2/5.

[591] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/20.

[592] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/147.

[593] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/251.

[594] Vercelânî, *el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâf*, 1984, 2/6.

[595] Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbaziyye*, 21.

[596] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay* (Kasantine-Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1974), 1/232.

[597] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/109; Bâbâammi vd., *Mu'cemu'l-A'lâmi'l-İbâziyye*, 2000, 2/167.

adlı eserinde Peygamberler, halifelerin Sîret'leri, Ezârik ve Necedât gibi İbadî guruplardan, Mürcie'den ve fitne gibi başlıklar altında bilgi vermeye çalışmaktadır. Vercelânî'ninde aynı şekilde yukarıda bahsettiğimiz konu başlıklarını en önemli eseri olan ve çalışmamızın referans noktasında merkezini oluşturan "*ed-Delil ve'l-burhân li-ehli'l-ukul"* adlı eserinde aynı konulara ve başlıklara yer verdiğini özellikle Mürcie, Hz. Osman, Ezarikâ ve fitne gibi başlıklarda aynı görüşte olduklarını ve aynı uslubu kullandıklarını görmekteyiz.[598]

b. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme (ö.145/762)

Câbir b. Zeyd'in talebesidir. Ondan dersler almıştır.[599] İbâdîyye'nin önemli teşkilatı olan *"hameletü'l-ilm/nakaletü'l-ilm"* teşkilatının kurucuları arasındadır.[600] Vercelâni eserinde Ebu Ubeyde'den bazı hadisleri rivâyet etmektedir.[601] Câbir b. Zeyd'ten sonra İbâdîlere başkanlık etti.[602] Öğrencileri Mağrib'te ve doğuda *"hameletü'l-ilm"* teşkilatlanması sayesinde bağımsız devletler kurmuşlardır.[603] Bu öğrencileri arasında Ebü'l Hattab el-Meafir**î** el-Yemenî, Abdurrahman b. Rüstem, İsmail b.Dırar el-Ğadamis**î,** Ebû Davud el-Kabelî en-Nevfzavî, Asım es-Sidratî ve Selme b. Sad'i sayabiliriz. Yemen, Umman ve Horasan'daki davet hareketinin öncüleri ve etkili isimleri Ebu Ubeyde'nin yetiştirdiği öğrencilerden oluşmaktaydı. Yemen'de hem imamlık hem de liderlik görevi Doğu Maşrık topraklarında Talibü'l-Hak, Uman'da da Celendi b. Mesud ve Ebû Hamza eş-Şar**î** tarafından yürütülüyordu.[604]

---

[598] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/15; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/39; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/42; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/64; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/65; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/77.

[599] A'veşt, *Dirâsâtun islâmiyyetun fi usûli'l- İbâdîyye*, 1/134.

[600] es-Sâlimî, *Ravdu'l-Beyân Alâ Feydi'l-Mennân*, 8.

[601] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/40-41.

[602] Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), 156.

[603] Ali Yahya Muammer, *Semru Usratin Müslime. Thk. Muhammed Musa Bâbâ Ammî* (Cemiyetu't Turas, 1992), 111.

[604] Ahmed b. Hamed el-Halilî, *İstibdât, Ötekileştirilenlerin Tarihi*, çev. Doç. Dr. Orhan Ateş (Ankara: Astana, 2021), 115-116.

c. Ebû Amr er-Rebî‘ b. Habîb b. Amr el-Ezdî el-Ferâhîdî el-Basrî (ö. 180/796 [?]):

Rebî‘ b. Habîb, Câbir b. Zeyd'in ve Ebu Ubeyde'nin talebelerindendir.[605] Hadisçi, daî ve imamdır. İbâdîyye'nin hicri ikinci asır önemli hadisçilerinden birisidir.[606] İbâdîyye'nin Ebü'ş-Şa‘sâ Câbir b. Zeyd el-Ezdî, Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme'den sonra üçüncü imamıdır. Uman'ın Batıfan bölgesine bağlı Ğadafan şehrinde hicri 75 yılında doğmuştur. Ebû Ubeyde'nin aynı zamanda arkadaşıydı. [607]Aslen Uman'lıdır. Ama Uman'da fazla kalmadı. İlim tahsil etmek için Basra'ya gitti. Basra'da öğrenim, yazma ve fetva işlerine önem verdi. Basra'nın ilmi hareketine katkıda bulundu. Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme et-Temîmî, Dımâm b. Sâib el-Basrî, Ebû Nûh Sâlih b. Nûh ed-Dehhân el-Basrî, Câbir b. Zeyd, Ca‘fer b. Semmâk el-Abdî gibi hocalardan dersler aldı. Bu hocalardan hadisler rivâyet etti. Uman, Yemen ve Horasan'da *"hameletü'l-ilm"*in yayılması için gerekli yönlendirmelerde bulundu. Davete yön vermek için Ebû Ubeyde Müslim b. Ebû Kerîme'nin yerine geçti.[608] Fıkıh ve Hadis ilimlerinin tedvininde büyük katkıları olmuştur. "*el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ" (el-Müsned)* adlı eseri İbâdîyye mezhebinin temel hadis kaynağıdır. İbâdîyye tarafından Kur'ân'dan sonraki en güvenilir kaynaktır. Vercelânî, "*et-Tertîb"* adıyla yeniden düzenlemiştir**.** *Baʿżu'l-eḥâdîṯi'n-nebeviyye ve'l-âṯâri'l-merviyye ʿan baʿżi'ṣ-ṣaḥâbe elletî lehâ taʿalluḳ bi'l-ʿaḳīde, Kitâbü'l-Âṯâr ve İcâbât (Esʾile) fi'l-ʿibâdât ve'l-muʿâmelât ve'l-aḥvâli'ṣ-ṣaḫṣiyye* diğer eserleridir.[609]

d. Levvab b. Selâm (ö.273/887)

Daha çok İbn Sellam el-İbâdî olarak bilinir. İbâdî kaynaklarda *"Levvab b. Sellam"* olarak bilinir.[610] Bazı İbâdî kaynaklarda İbn Sellam'ın isminin "*Levvab b.*

[605] Özdemir, "Hâricî/İbâdî Gelenekte Sünnetin Teşri Değeri", Haziran 2020, 211.
[606] Hayruddin b. Mahmud b. Ahmed Ziriklî, *el-A'lâm, Dâru'l-İlim li'l-Melâyin* (Beyrut, 2002), III/14.
[607] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/273.
[608] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/72; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/96; Muhammed b. Musa Bâbâammi vd., *Mu'cemu'l-A'lâmi'l-İbâziyye* (Ğardaniye-Cezayir: Cemiyetu't Turas, 2000), 1/103; Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi*, 49-51.
[609] Erol, "Rebî‘ b. Habîb", 34/494-495.
[610] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/97.

Sellam el-levvati" olarak geçmektedir.[611] *"Bedu'l-islâm ve şeraiu'd-dîn"* adlı eseri en önemli İbâdî kaynaklardan birisidir. Vercelânî bu âlim ve eserinden "*ed-Delil ve'l-burhân li-ehli'l-ukul"* adlı eserinin ikinci cildinde *"On İmam Meselesi"* adlı başlık altında İbn Sellam'ın görüşlerinden bahsettiğini ifade etmektedir.[612] Bu âlim ve eserinden istifade etiğini göstermektedir.

e. Ebû Hafs Amrûs b. Feth el-Mesâkinî en-Nefûsi (283/896)

Asıl adı Ebû Hafs Amrûs b. Feth el-Mesâkinî en-Nefûsi'dir. Trablusgarb'ta Cebel-i Nefûse'ye bağlı Katres köyünde dünyaya gelmiştir.[613] Muhammed b. Eflâh zamanında kadılık yapmıştır. En önemli eserlerinden biri *" Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiyye"* adlı eseridir. Bu eser siyasi ve dini konularda geniş bir muhtevaya sahiptir. Ayrıca muhaliflere verilen cevaplarda bu eserde mevcuttur. Berrâdî *"el-Laktu"* adlı eserin ona ait olduğunu söylemektedir.[614] *Kitabu A'lâmu'l-Milleti, Kitabu'l-Hükmi ve'l-Ma'rifeti, Kitabu fi Reddî a'la'n-Nukas ve Ahmed b. el-Hüseyini, Kitabu Amrûs b. Feth* eserleri ona aittir**.**[615] Eserlerinde muhaliflere cevaplar vermeye çalışmaktadır. İbâdî akâidi, usul ve füruâ dair konularda görüşleri olan çok önemli bir âlimdir.[616] İbâdîyye'nin önemli âlimlerinden birisidir. Dercini bazı âlimlerin onu çok övdüğünü ve zamanın en bilgilisi diye tanımladıklarını söylemektedir. Fıkıh konusunda daha önce görülmemiş bir metod kullandığını, hüküm verme ve bilgiyi değerlendirme konusunda üç yönden ayırt etmeyi kullandığını bildirmektedir. Bunları vahiy, Sünnet ve re'y olarak belirlemiştir.[617] Vercelânî Amrûs b. Feth'in fıkıh yönteminden etkilenmiştir. Yazdığı eserlerde hüküm çıkarma, delil yolları ve ictihad konularında ondan etkilendiğini ve aynı yöntemi kullandığını söyleyebiliriz.[618]

---

[611] Muhammed b. Musa Bâbâammi vd., *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, ts.), 2/211.
[612] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/95.
[613] Ali Yahya Muammer, *El- İbâdîyye fi Mevkibi't-Tarih*; Kadri Önemli, *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâzîyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri*, 85.
[614] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 236.
[615] Custers, *Bibliyografya el- İbâdîyye. Trc. Muhaymid Umâdî ve Hatice Kerir*, 2012, I/614-619.
[616] Kadri Önemli, "Erken Dönem İbâzî Bilginleri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2020), 85.
[617] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/321-322.
[618] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/101.

f. Ebî Hazer Yağla b. Ziltâf el- Vesyanî (ö.380/990)

İbâdîyye'nin büyük Kelam ilmi âlimlerindendir. Öne çıkmış seçkin fikirlere sahiptir. *"er-Red Alâ Cemii Muhalifîn"* adlı bir eseri vardır. Bu eser İbâdîlerin kelâmî fikirlerinin anlaşılmasında önemli bir kaynaktır. [619] Vercelânî bazı konularda onu referans olarak göstermektedir.[620] Vercelânî, Ebî Hazer Yağla b. Ziltâf el- Vesyanî'yi görüşlerine değer verdiği için "*ed-Delîl ve'l- burhân li-ehli'l-uḳûl"* adlı eserinde on imam içerisinde sayarak görüşlerine yer vermiştir.[621] Ayrıca hadis rivâyeti konusunda sahih rivâyetlerin aktarılmasında titiz davrandığını söylemektedir.[622] Ebû Hazer eğitimini bazı Berberîler'den aldığı söylenmektedir. Bu Nükkâriyye'den olan berberilerdendir. Daha sonra fark edince tekrar İbâdîyye olarak tanımladığı *Ehlu Da've*'ye geri dönmüştür. İlk eğitimini ve usul derslerini Sehnün b. Eyyüb 'ten aldı.[623] Ebü Rebi' Süleyman b. Zerkün en-Nefüsi' den edebiyat ve dilbilim derslerini almıştır. Klasik kaynaklarda Şeyh lakabıyla beraber, Ehl-i tevhîd (Ehlü't-tevhîd) imamı olarak bilinmektedir.[624] Hicri dördüncü asırda yaşamıştır. Yaşadığı dönem Fâtımî halifesi Ebû Temîm el-Muiz-Lidînillâh (953-975) dönemidir.[625]

2. 1. 6. Çağdaşları ve Talebeleri

a. Ebû Ammâr Muhyiddîn Abdülkâfî b. Ebî Ya'kūb Yûsuf b. İsmâîl et-Tenâvütî el-Vercelânî (ö. 570/1175'ten önce): Vercelânî'nin eserlerinde *"bazı arkadaşlarımız"* ibaresini Tenavuti için kullandığı söylenir.[626] Vercelânî ile ders halkalarında bir araya geldikleri kaynaklarda geçmektedir. Vercelânî ile Ebû Zekeriyyâ el-Vercelânî'den kelâm dersleri aldı.[627] Ebû Zekeriyyâ el-Vercelânî onun

[619] Önemli, "Erken Dönem İbâzî Bilginleri", 86.
[620] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/25.
[621] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/102; Vesyanî, *er-Redd alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn Tk. Venîs Amir*, 5-6.
[622] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/21.
[623] el-Vercelânî, *Kitâbü's-Sîre ve aḫbârü'l-eʾimme, Târîḫu Ebî Zekeriyyâ. Nşr. İsmail Arabî*, 205.
[624] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/340.
[625] Asri Çubukçu, "Muiz-Lidînillâh" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2006), 31/96-98.
[626] Pierre Cuperly, *Introduction a l'etude de l'Ibadhisme et sa theologie Çev. Ammâr el-Cellâsî, Dirâsâtu'l-İbâziyye ve Akidetuhâ (Bahs Mukârin fi'l-Akîdeti'l-İbâziyye fî Bilâdi'l-Mağrib ve Umân)* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 283.
[627] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 247.

ilk ders aldığı hocasıdır.[628] Ayrıca Vercelânî Hicâz seyahatine çıktığında yanında Tenâvütî'de vardı.[629] İbâdîyye'nin önde gelen âlimlerinden olan Tenâvütî azzâbe (halka) kurumunu işlemesinde önemli rol oynamıştır.[630] "*el-Mûcez fî taḥṣîli's-suʾâl ve telḫîṣi'l-maḳāl fi'r-red ʿalâ ehli'l-ḫilâf*", *"Şerḥu'l-Cehâlât"*, *"Ṭabaḳātü'l-meşâyiḫ, itâbü'l-Ferâʾiż"*, *"es-Sîre fî niẓâmi'l-ʿazzâbe" ve "Kitâbü'l-İstiṭâ"a* adlı eserleri mevcuttur.[631]

b. Ebû İshak İbrâhîm (ö.600/1203)

Vercelânî'nin oğludur. Aynı zamanda yetiştirdiği öğrencilerinden birisidir. İlme hizmet etmek onun şîarıydı. Ölene kadar da ilme hizmet etti. Ebû İshâk Edebiyat konusunda önemli bir imamdır. Hadise ve usule sıkı bir bağlılığı bulunmaktadır. Yazma konusunda yetenekli olduğu kaynaklarda geçmektedir. Babasının eserlerini telif ve kopyalama da ona yardımcı olduğu düşünülmektedir. Babası gibi zühd ve takva sahibi olduğu söylenmektedir.[632]

c. Ebû Süleyman b. Eyub b. Nuh

Vercelânî'nin oğlu Ebû İshak İbrâhîm ile beraber Vercelânî'den ders alan ikinci öğrencisi olduğu kaynaklarda geçmektedir. Kim olduğu, nereli olduğu, kaç yılında doğduğu bilinmemektedir. [633]

---

[628] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/485-491; Custers, *Bibliyografya el- İbâdîyye. Trc. Muhaymid Umâdî ve Hatice Kerir*, 2012, I/741; Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l-İbâdîyye*, 247.

[629] Ömer b. Lokman Hamu Süleyman Bi'vasebanet, *Muallimu el- hadareti'l İslâmiyyeti Burglan 296-626/909-1229*, 146.

[630] Mehmet Salih Arı, "Tenâvütî" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2011), 40/447.

[631] Custers, *Bibliyografya el- İbâdîyye. Trc. Muhaymid Umâdî ve Hatice Kerir*, 2012, I/741-743; Arı, "Tenâvütî", 40/447.

[632] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/491-492; Bâbâammi vd., *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye*, 2000, 1/47; Bacu, "Ebû Yâkub el-Vercelânî", 43/50-51.

[633] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 2/481-483; Bacu, "Ebû Yâkub el-Vercelânî", 43/50-51.

2. 2. VERCELÂNÎ'NİN GÖRÜŞLERİ

2. 2. 1. İtikadî Görüşleri

2. 2. 1. 1. İman

İmân konusu en önemli konuların başında gelir. Çünkü İmân gayeyi şekillendirir. Hâricîler içerisinde en sert görüşe sahip Ezrâkîler Vercelânî tarafından eleştirilmiştir. Vercelânî, Hâricîlerin içine düştüğü en büyük hata (zillet) olarak Ezrâkî'nin büyük ve küçük demeden yapılan her günahı şirk saymasından kaynaklandığını iddia etmektedir. Ezrâkîlerin Enam suresinde geçen *"Eğer onlara uyarsanız şüphesiz siz de Allah'a ortak koşmuş olursunuz."*[634] âyetini yorumlayarak böyle bir düşünceye sahip olduklarını iddia etmektedir.[635]

Vercelânî iman tanımını, genellikle muhaliflerin iman tanımlarını eleştirerek ve onlara cevaplar vererek ortaya koymamaya çalışmaktadır. Vercelânî Mürcie'nin imana bakışını ağır bir şekilde eleştirmektedir. Mürcie'nin *"Lailahe illallah"* diyen kimse cennete girecektir iddiasının *"Lailahe illallah"* lafzının imanla söylenip söylenmemesine göre değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu lafzı söyleyen biri cennete girecekse ibadetlere gerek kalmadığını, Allah'ın vaat ettiği ceza ve ödülün ortadan kaldırdığını savunmaktadır. Bu bakış açısının İslâm'ı ortadan kaldırdığını iddia etmektedir. Haram ve helalin faydasının da ortadan kaldırıldığını ve *"Lailahe illallah"* kelimesini söyleyenin günahlarının silinmesini durumunu ortaya çıkardığını savunmaktadır. Bunun yanlış olduğunu *"İnsanlar hiç imtihana tabi tutulmadan sadece "İnandık" demekle bırakılacağını mı sanıyor?"*[636] *"Andolsunki biz onlardan öncekileri de sınadık. Allah doğru olanları da bilir, yalancıları da mutlaka bilir."*[637] âyetlerini delil göstererek Mürcie'nin yanlış yolda olduğunu, Mürcie'nin bu iddiasından önce Allah'ın ceza ve ödül için vadini, onlar ortaya çıkmadan Kur'ân'da geçtiğini ifade etmektedir. Mürcie'nin yetmiş Peygamber tarafından lanetlendiğini, Peygamberin çağrısını zayıflattıklarını, inanları sâlih amellerden uzaklaştırdıklarını bu düşünceleri nedeniyle ümmetin Yahudileri olduklarını iddia etmektedir.[638] Vercelânî

---

[634] el-Enâm 6/12.
[635] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/28.
[636] el-Ankebût, 29/41.
[637] el-Ankebût 29/3.
[638] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/43.

hadisleri kaynak gösterirken hadislerin mevzu olup olmamasına çok dikkat etmeden referans gösterdiğini söylemek gerekmektedir.

İman konusunda *"Ehlü'd-da've"* diye tanımladığı İbâdîyye'nin görüşü dışındaki görüşlerin yeterli olmadığını ifade etmektedir. Özellikle iman konusunda bir açıklama gereği duyduğun da Hocası Ebü'r-Rebi' Süleyman b. Ali b. Yahlef el-Mezati'yi (ö.471/1078-1079) referans göstermektedir. Hocasından *"Şeyh"* diye bahsetmektedir. İman konusunda gerekli açıklamaları hocası yaptığı için onu referans aldığını dile getirmektedir. Vercelânî'ye göre iman için takip edilmesi, gereken ilk yol Hz. Âdem'in tuttuğu yoldur. Çünkü Hz. Âdem cennette olduğu dönemde *"Allah'tan başka ilah yoktur."* dediğini dile getirir. Hz. Âdem'i ilk insan ve ilk peygamber olması hasebiyle zikr etmektedir. Ancak Sâbiîler'in kendi dinlerini Hz. Âdem ile başladığı iddiasına[639] da cevap vermeye çalıştığı görülmektedir. Hz. Âdem'den sonra, ikinci takip edilmesi gereken yol Hz. Muhammed'in yoludur. Takip edilmesi gereken üçüncü yol olarak da Peygamber'den sonraki Müslümanların yolu olduğunu bir silsile olarak anlatmaya çalışmaktadır. Bütün Müslümanlar için akıl sağlığı yerinde olan ister erkek ister kadın olsun, özgür veya köle olsun baliğ olan her Müslüman'ın genel ve özel manada iman esaslarına inanması gerektiğini dile getirmiştir. İman konusunda herhangi bir iman esası hakkında, şüphe edenin hatta şüpheden bile şüphe edenin imanın olmayacağını söylemektedir. Vercelân'î "*Kim Allah'a, meleklerine, kitaplarına, resüllerine ve Ahiret gününe inanmaz ise şüphesiz iyice sapıtmıştır."*[640] âyetinin açıklayıcı bir delil olarak kâfi geldiğini söylemektedir. Bu bakışa sahip olan görüşün, Mu'tezile ve *Ehlü'd-da've* yani İbâdîyye olduğunu dile getirmektedir. İman esasları konusunda Mu'tezile görüşü ile aynı düşünce de olduğunu savunmaktadır.[641]

Vercelânî'nin iman esasları tanımı ve delillendirilmesi Ehl-i sünnet'in tanımlamasından farklı değildir. Vercelânî "*ed-Delil ve'l-burhân li-ehli'l-ukul"* ikinci cildinin giriş kısmında aklı kullanarak hak ile hakikati ortaya koymak, diğer mezhep mensupları ile ortak noktaları ve ayrı olan noktaları tespit etmek için bir çaba içine girdiğini söylemektedir. Bu çabanın en çok iman kavramını izah etmek için sarf ettiğini söyleyebiliriz. İman konusunu, inanç özgürlüğü bağlamında isteyenin iman

[639] Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2008), 341-344.
[640] en-Nisâ 4/136.
[641] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/8-9.

edebileceğini, iman etmek istemeyenin küfre girebileceğini savunur. Allah'ın iman konusunda şeriatını açıkladığını, aklın sorumluluk görevi üstlendiğini, bunun ispatının da İslam olduğunu açıklamaktadır. İmanı akâid ile ilişkilendirirken, İslam'ı amel boyutu olarak ele almaktadır. Ancak İman ve İslam kavramlarını yeri geldiğinde aynı anlamda kullanmaktadır. Müslümanların ihtilafa düşmesinin temelinde iman konusundaki yanlış tanımlamaların olduğunu söylemektedir. Ona göre iman, gönülden inanmak, dille tasdik ve amel ile ispat gerektirir. Şeriat hem hakikat hem de mecazi olarak iman kavramında ortaya çıkmaktadır. İslam ve iman kavramlarının birbirini tamamladığını, İman kavramının İslam kavramını ortaya çıkardığını açıklamaktadır. İman kavramını kendi içinde sınıflandırarak izah etmeye çalışmıştır. Gerçek iman Allah'a imandır. Bu hakiki olan ve inanlardan istenen iman çeşididir. Diğer iman çeşitlerinin insanların yanlış inançlarından, mezhepsel bakış açılarından ve yanlış bilgilerinden kaynaklandığını dile getirmektedir.[642] Burada dikkatimizi çeken şey, mezhep bakışlı bir inancın yanlış bir iman anlayışını doğurduğunu dile getirmiş olmasıdır. Mezhepler tarihi açısından beşerî sistemler olarak tanımlanan mezhep kavramının Vercelânî tarafından bir ayrışma nedeni olarak görülmesinin kayda değer bir tespit olduğunu söyleyebiliriz.

Vercelânî için dinin kelime anlamı, işitme ve itaat anlamı taşımaktadır. Allah katında din İslam dinidir. İslam dini ve Allah'a şirk koşanların dini diye bir ayrımın ancak yapılabileceğini söyler. Mezheplerin ve fırkaların dini olmayacağını, Mürcie'nin, Ebu Hanife'nin, Kaderiyye'nin ve İmam Şafi'nin dini diye bir şeyin söz konusu olmadığını altını çizerek anlatmaya çalışır. Burada aşırı yorum içine giren kim olursa olsun yanlış yapıldığını dile getirerek eleştirmeye çalışır.[643]

Vercelânî, ölüme, öldükten sonra dirilmeye, hesap gününe, cezaya, ödüle, cennete ve cehenneme inanmayı da iman olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Müslüman kanı dökmeyi haram kılmak, müşriklerin kanını dökmeyi helal kılmak gibi konuların iman esaslarından olduğunu savunmaktadır. Ayrıca bunlardan biri hakkında şüpheye düşmenin insanı kâfir yapacağını dile getirir.[644] Bu görüşüyle Hâricîlerin muhaliflere karşı tekfirci tutumuna karşı olduğunu anlayabiliriz. Zaten Nâfi‘ b. Ezrâk ve

[642] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/5.
[643] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/6.
[644] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/8.

destekçilerini bu tutumları nedeniyle eleştirdiğini eserlerinde dile getirmiştir.[645] İbâdîyye'nin ayrılıkçı ve muhalefete sert tutumu aslında ilk dönem eserlerde nifakın ve ayrışmanın olmaması için belirli tedbirler alınması gerektiği ile ilgili iman ekseninde görüşler olduğunu söyleyebiliriz. Ebü'l- Hasan El- Eş'arî *"Makâlâtü'i-İslâmiyyin"* adlı eserinde İbâdîyye'nin bu konuda üç gruba ayrıldığını dile getirmektedir. Bu gruplardan ilkinin nifakın şirk olmadığını dile getiren gruptur. Yani meşru görülmüştür. Bu konuda Nisa suresinde geçen *"Onlar küfür ile iman arasında bocalayıp dururlar. Ne bunlara (mu'minlere) ne de şunlara (kâfirlere) bağlanırlar. Allah, kimi saptırırsa ona asla bir çıkar yol bulamazsın"*[646] âyeti delil getirirler. İkinci gruptakilerin görüşüne göre ise, her türlü ayrılığın şirk olduğu görüşündedirler. Bu grubun temel dayanağı nifakın tevhide aykırı olması durumudur. Son grubun görüşüne göre; "*Nifak Allah tarafından bir kavmin tanımlanması için kullanılmıştır. Bizim bu konuda bu kavram ile ilgili yorumlar ve isimlendirme yapmamız doğru ve yerinde değildir"* görüşünü savunurlar.[647] Vercelânî'nin ikinci grup gibi düşündüğünü söylememiz yerinde olacaktır. Çünkü ayrılıkçı ve tekfirci bir bakışa sahip olmadığını Hâricîlerin şiddet yanlısı gruplarını eleştirmesinden anlaşılmaktadır.[648]

Vercelânî İslam fıtratı kavramını, iman kavramı ile ilişkilendirerek anlatmaya çalışmaktadır. Ona göre Allah birine imanı ilham ederse o kişi inanır. Bu konuda bir delil olmasına gerek yoktur. Allah'ın iman etmeyi istediği kişinin aklını açarak, ona ilham eder ve bu ilham ile beraber inanmasını doğrular. Yâda bir rüya yoluyla ona imanı ilham edebilir. İman etmek veya iman etmemek de bu şekilde olabilir. Allah rüya ile ilham ettiği gibi öncekilerin yazdığı bir kitap sayesinde de imanı ilham edebilir. Allah'ın bir insana imanı ilham etmesini, Hz. Süleyman'ın konuştuğu hüdhüd kuşu, bir karınca veya güvercin gibi inanacağı iddiasını sürekli tekrarlamaktadır.

Hz. Muhammed'in "*Her doğan çocuk fıtrat üzerine doğar. Sonra ailesi onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecusi yapana kadar*"[649] hadisinin yeterli bir delil olduğunu dile getirir. Diğer bir delil olarak Hz. Muhammed'in "*Allah insanların kalplerini temiz fıtrat üzerine yaratmıştır. Ancak şeytan onu yoldan çıkartır*" hadisini referans gösterir.

---

[645] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/36.
[646] En-Nisâ,4/143.
[647] Eş'arî, *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 168.
[648] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/36.
[649] Müslüm, Kader,22.

Vercelânî ayrıca birkaç âyeti de delil olarak sunmaktadır. Vercelânî *"fıtrat"* kelimesinin geçtiği tek yer olan "*O halde sen Hanif olarak bütün varlığınla dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmışsa ona yönel!*"[650] âyeti ile *"Allah'ın boyası ile boyandık. Boyaca O'ndan daha güzel olan kim vardır? Biz yalnız O'na kulluk ederiz"* [651] âyetlerini delil göstererek iddiasını temellendirmeye çalışmaktadır. Ayrıca fıtrat ve çocukluk ilişkisi bağlamında Hz. Yahya'ya hitaben Meryem suresinde geçen "*Ey Yahya! Kitaba var gücünle sarıl! dedik ve ona henüz çocukken hikmeti verdik."*[652] âyetinin bu konuda yeterli bir delil görevi gördüğünü dile getirir. Bu konuda Mu'tezile 'nin de iman konusunda aynı görüşte olduğunu savunmaktadır.

Vercelânî İman ve İslam terimlerini, İbâdîyye'nin temel görüşünde olduğu gibi birbirinden ayırmamış ve birbirilerinin yerine kullanmıştır. İman ve İslam tanımını Allah'ın bir olduğunun (tevhid) ikrar edilmesi ve Allah'ın hükümleriyle hüküm edilmesi anlamında kullanmıştır. Tevhidin tüm farzlardan daha üstün olduğunu dile getirir.[653] İbâdîyye'nin önemli kaynaklarından olan İbn Sellâm el-İbâdî'nin "*Kitabün Fihi Bed'ü'l-İslam"* kitabında İslam ve İman kavramları aynı başlık altında anlatılmıştır. [654] Bu kaynak bize ulaşan en eski İbâdî kaynaklardan birisi konumundadır.[655] İslam şartlarından birinin eksik yapılması İmanın şartlarından birinin eksik yapıldığı anlamını taşımaktadır. İbâdîler İslam ve imanı bir olarak görürler. Ayrılmaz bir bütün olarak gördükleri için İslam'ın esaslarından ayrılan birinin kâfir olacağını iddia ederler.[656] İbâdî fıkıh âlimlerinden biri olan Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr el-Cenâvünî el-İbâzî (VI/XII. yüzyıl) "*Kitâbü'l-vaz' Muhtasar fi'l-usûl ve'l-fıkh"* adlı eserinde, din, İslâm ve İman aynı şeyin farklı isimleri olduğunu söylemektedir. Bu üç kavramın Allah'a itaat amacı taşıdığını savunmaktadır. Ayrıca bu konudaki görüşünü şöyle açıklamaktadır: "*Her iman dindir. Her İslâm*

[650] er-Rûm 30/30
[651] el- Bâkâra 3/138
[652] El-Meryem, 19/12
[653] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/55.
[654] İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*, 17.
[655] Cemallettin Erdemci, *İbn Sellam el-İbâdî ve İttikadi Görüşleri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996), 44.
[656] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 127.

dindir… Çünkü Arapların dilinde din farklı şekillerde kullanılır. Din bazen itaat manasına gelir."[657]

Vercelânî imanın delili olarak Allah'a ve Resulüne inanmayı ve sözle ikrar etmenin gerekliliğini savunur. Delil olarak " *Ey iman edenler! Allah'a, peygamberine, indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin*"[658] âyetini delil getirmektedir. Ayrıca bu inanç hem içselleştirmeyi hem de ona şahitlik etmeyi gerektirir. Hz. Muhammed'in "*Şahadet ederim ki. Allah birdir, ortağı yoktur, Hz. Muhammed onun hem kulu hem de elçisidir."* sözünü delil göstererek bu konuda ümmetin icmâ içerisinde olduğunu dile getirir.[659] Hz. Muhammed'i elçi ve kul olduğunu inkâr etmenin şirk olduğunu savunmaktadır. Çünkü peygamberi gönderen gönderici Allah'tır. Allah'ın sıfatlarını ve isimlerini inkâr edenlerinde şirke girdiğini savunmaktadır.[660]

Vercelânî iman konusu hakkında görüşlerini anlatırken Cebrail hakkında da delil sunarak bilgi vermeye çalışmaktadır. Ona göre Cebrail hakkında bilgiyi sormadan önce Cebrail'in melek mi? Ya da başka bir şey mi? olduğunun netleşmesi gerekmektedir. Vercelânî Şuara suresi 193. âyette geçen "*Ruhu'l Emin"* den kast edilenin Cebrail olduğudur. Ayrıca Bakara suresinde geçen *"Her kim Allah'a meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e ve Mikâil'e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır"*[661]âyetini referans göstermektedir. Vercelânî'ye göre *"Ruhul Emin"* olarak zikredilen Cebrail bir melek değildir. Yoksa âyeti kerime de melek ile Cebrail ayrı ayrı bahsedilmezdi. Cebrail özel bir şekilde geçtiğine göre bir melek demek doğru değildir. "*Ruh ve meleklerin saf saf olduğu*"[662] âyetinde ***"vav"*** harfi ile ayrılmış olması Cebrail'in melek olmadığının kanıtı olduğunu söylemektedir. Vercelânî iman esasları hakkında bilgi verirken, bu inanç esasları hakkında şüphesi ve bilgisi olmayanların müşrik olduğunu savunmaktadır. Hocası Ebü'r-Rebi' Süleyman b. Ali b. Yahlef el-Mezati'yi (ö.471/1078-1079) referans göstermek suretiyle iddiasını savunmaktadır.[663]

---

[657] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr el-Cenâvünî, *Kitâbu'l-Vad' Muhtasar Fi'l-Usûl ve'l-Fıkıh (İbâzî Fıkhı)*, çev. Doç. Dr. Orhan Ateş (Ankara: Astana, 2021), 56.
[658] en-Nisâ, 47/136.
[659] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/26.
[660] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/26-27.
[661] El-Bakarâ, 2/98.
[662] en-Nebe 73/38.
[663] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/28.

Vercelânî, İbâdîyye'nin iman ve İslam kavramlarına yüklediği anlamı tamamen savunmaktadır. İman anlayışı ve İslam esasları için şüphenin inanları şirke soktuğunu ifade etmektedir. Amel ve iman birlikteliğinin çok önemli olduğunu söylemektedir. İman ve amel ilişkisinin ilim-amel ilişkisi üzerinden doğru anlaşılacağını savunmaktadır. Amelin yapılması veya terkinin ancak ilim ve dolayısıyla iman açısından doğru bir şekilde ortaya konulabileceğini savunmaktadır.[664]

2. 2. 1. 2. Şefaat

Şefaat konusunda Vercelânî çok detaylı bir bilgi vermemektedir. Şefaat konusunun Müslümanlar arasında ihtilaf edilen konulardan biri olduğunu söylemektedir.[665] Ancak özellikle bazı hadisleri doğrudan "şefaat" kavramını açıklamak için kast etmese de diğer fırkaların durumunu belirtmek için şefaat kavramını kullandığını görmekteyiz. Vercelânî, *"Ümmetimden iki gruba şefaatim ulaşmaz, bunlar yetmiş peygamberin dilinden lanetlenmiştir: Kaderiyye ve Mürcie*" hadisini aktarmıştır.[666]

Vercelânî, Damâm b. es-Sâib'e (ö. 150/767) dayandırdığı bir hadisi aktarmaktadır. Damâm b. es-Saîb Câbir b. Zeyd'in talebelerinden birisidir. Birçok hadisi Câbir b. Zeyd'ten alarak nakletmiştir. İbâdîyye mezhebinde hadis konusunda en çok müracaat edilen âlimlerden birisidir. Basra'nın Ebû 'Ubeyde, Ca'fer b. Semmak ile beraber en önemli üç imamından birisidir.[667] Bu rivâyete göre: "Mahşer günü cennet ve cehennemlikler netleştikten sonra, Allah Hz. Muahammed' git ve şefaat et. Tekrar toplanma yerine gelir. Mahşer günü peygamber bir gurubu cennet için seçer. Allah tekrar geri dönün ve bir gurubu cennete getirin der. Allah tekrar dönün ve bir gurubu cennete getirin der. Hz. Muhammed Allah' a *"Ya Rabbi Kitap'tan hesaba çekilecek kişiler dışında kimse kalmadı*." der. Allah o taifeden bir gurubu alarak cennetine sokar." Damâm b. es-Sâib o gurubun günahları ve sevapları eşit olan gurup olduğunu aktarmıştır.[668] Bu hadisi referans gösteren Vercelânî açık bir açıklama yapmasa bile Peygamberin şefaatinin olacağını kabul etmiş

[664] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/90-94.
[665] Vercelânî, *el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâf*, 1984, 2/34.
[666] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/43; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/65.
[667] Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi*, 61-68.
[668] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/57.

gözükmektedir. Yoksa bu hadisi eserinde zikretmesinde gerek kalmazdı. Bu hadisin daha geniş ama aynı anlama gelecek olan hadisi Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habîb adlı eserinde mevcuttur.[669] Vercelânî de diğer İbâdî âlimler gibi en çok hadis rivâyetini Câbir b. Zeyd'ten alarak nakletmektedir. Şefaat konusunda Câbir b. Zeyd'ten rivâyet edilen bir hadiste: "*Salih amel, Allah'ın rahmeti ve benim şefaatim olmaksızın içinizden cennete girebilecek hiç kimse yoktur*."[670] Yine Câbir b. Zeyd'ten nakledilen başka bir hadiste "*ümmetimden büyük günah ehline şefaat yoktur*"[671] hadislerini delil göstererek büyük günah işleyen birine şefaat edilmeyeceğini savunmaktadır. Vercelânî hadislerini alıntıladığı Câbir b. Zeyd gibi büyük günah işleyenlerin şefaate mazhar olamayacağını ifade etmiştir. [672]

Ehl-i sünnet ve İbâdîyye'nin peygamberlerin şefaati konusunda farklı görüşleri mevcuttur. Ehl-i sünnet inancına göre peygamberler ümmetlerine şefaat edebileceklerdir. Hatta şefaati inkâr edenler sapıklıkla itham edilmişlerdir.[673] Hz. Muhammed ister büyük günah işlenmiş olsun ister küçük günahsız olsun peygamber şefaat edebilir. Şefaat ümmet için geneldir. Mu'tezile ve İbâdîyye ise günah işlemiş biri için şefaat olunmayacağı görüşünde birleşmişlerdir. Çünkü günah işlenmesine rağmen şefaat olursa, Allah'ın va'd ve vaîdini bozacağını iddia ederler. Va'd ve vaîdin bozulması halinde insanın sorumluluğunu ortadan kalkacağını iddia ederler. Günah işleyen birinin cezalandırılacağını savunurlar.[674]

2. 2. 1. 3. Ru'yetullah

Ru'yetullah meselesi İslâm âleminde tartışılan itikadi konulardan birisidir. Bu konuda mezheplerin ve âlimlerin farklı görüşleri mevcuttur.[675] Eş'arîyye'ye göre her mevcudun görülmesi mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Allah mevcut olup görülmesi mümkündür. Allah'ın ahirette görüleceğine dair "*O gün terü taze yüzler*

---

[669] er-Rebî' b. Habîb b. 'Amr el-Ezdî el-Basrî, *Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habîb. Trt. Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Varcelânî*, 1/281.
[670] er-Rebî' b. Habîb b. 'Amr el-Ezdî el-Basrî, *Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habîb. Trt. Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Vârcelânî* (Beyrut: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 4/31.
[671] er-Rebî' b. Habîb b. 'Amr el-Ezdî el-Basrî, *Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habîb. Trt. Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Vârcelânî*, ts., 4/31-32.
[672] en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 127.
[673] Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 226; Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 256; İbn Hazm, *El-Fasl*, 2017, 2/1038.
[674] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 132-133.
[675] Yeşilyurt, "Rü'yetullah", 35/311.

vardır ki, Rablerini göreceklerdir."[676] âyetinin bunun için yeterli bir delil olduğunu savunmaktadır.[677] Vercelânî bu görüşün doğru olmadığını söyleyerek karşı çıkmaktadır. Eş'arîyye'nin var olan her şeyin görülebileceği görüşünün yanlış olduğunu söylemektedir. Vercelânî varlık ile bütünleşmiş olan mekân, sınır veya varlığı işaret eden ölçülerin Allah için olamayacağını düşünmektedir. Allah ve insanın aynı cinsten olmadığı için ru'yetullah anlamında buluşmalarının caiz olmayacağını ifade etmektedir. Vercelânî var olmak ve her şeyin görünür olabileceğini iddia etmenin bir çelişki doğurduğunu iddia etmektedir. Çünkü bazı şeyler görünmeden de var olabilmektedir. Gözlerin renkler olmadan görmemesini örnek vermektedir. Vercelânî varlığın bir sıfat olmadığını, bir hüküm mukteza etmediğini, bir illetle gerektirmediğini sadece bir ispat olduğunu düşünmektedir. Ona göre ilk görme ve sonradan görme arasında farklılık vardır. İkinci görme de üçüncü görmeden farklıdır. Bu sonsuza kadar böylece devam edebilir. Eş'arîyye'ye göre Allah'ın görülmesinin şekli konusunda iki görüşü mevcuttur: Bunlardan birincisi; bunun özel bir bilgi olduğu görüşüdür, özelden kasıt bu bilginin yokluğu değil, varlıkla olan bağıdır. İkincisi ise, idrak edilene etki etmeden ve etkilenmeden, Allah'ı görmenin (ru'yet) mahiyetinin, ilmin ötesinde bir idrak olduğudur.[678] Vercelânî, Allah'ın görülmesine bir şeyin mâni olmadığı görüşünü savunanlara, ilk olarak aklın buna mâni olduğunu ve bu konuda ru'yetullahın olacağını savunanların ellerinde bir delil olmadığını iddia etmektedir. Vercelânî ru'yetullah konusunda akli deliller üzerinden görüşünü ortaya koyan âlimlerdendir. Ru'yetullah konusunu savunanların sistematik kelâm veya ontoloji üzerinden ortaya koyan görüşlere aynı metodu ortaya koyarak cevap vermeye çalıştığını görüyoruz. İbâdî âlimler ru'yetullah konusundaki görüşlerini ortaya koyarken, hangi metodu kullanırlarsa kullansınlar, hepsindeki ortak görüş Allah'ın dünyada ve ahirette görülemeyeceğidir.[679] Mu'tezile 'ye göre ru'yet Allah'tan nefyi gerektiren hususlarından birisidir. Mu'tezile, Eş'arîler'in ru'yetin nasıl gerçekleşeceği konusunda net bir bilgi veremediğini savunmaktadır. Mu'tezile ayrıca Mücessime'nin cisim olmayan Allah'ın görülebileceğini iddia etmesinin yanlış olduğunu iddia etmektedir.[680] Ru'yet konusunda Mu'tezile gibi düşünmeyenlerin tekfir edilmeyeceği

[676] el-Kıyâmet 75/22.
[677] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/100.
[678] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/100-101.
[679] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/73-75.
[680] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/43-44.

görüşü hâkim bir görüştür. *"O'nu gözler idrâk edemez, fakat O, bütün gözleri idrâk eder. O, latîf ve habîrdir."*[681] Mu'tezile bu âyetin kendi görüşlerine delil olduğunu iddia etmektedir. Kādî Abdülcebbâr bu konuda şöyle açıklama yapmaktadır: "*Bu âyetin görüşümüzü kanıtlayan yönü şöyledir: Arapça'da "idrâk" lafzı göz (basar) kelimesiyle birlikte kullanıldığı takdirde, söz konusu lafzın "ru'yet"ten başka bir anlam taşıması mümkün değildir."* Kādî Abdülcebbâr bu âyettin Allah'ın zatının görülmesini nefy ettiğini iddia etmektedir. Bu âyette ayrıca Allah'a bir övgünün de söz konusu olduğunu açıklamaktadır. [682]

Vercelânî ru'yetullah konusunda nasstan da deliller ortaya koymaktadır. Ona göre ru'yetullah konusunda faklı görüşler mevcuttur. Bu konuda ortak bir görüşe ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu konuda bir hüküm verme gereği de yoktur. Vercelânî bu konuda fıkıh kitabı olan *"el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâf"* eseri ile hem kelâm ve hem de fıkıh kitabı olan "*ed-Delil ve'l-burhân li-ehli'l-ukul"* adlı eserlerinde ru'yetullah konusunda tartışmalara cevap vermiştir. Ru'yetullah'ı kabul edenleri eleştirmesine rağmen hüküm belirtmekten kaçınmıştır. Ru'yetullah için argüman olarak ortaya konan delillerden olan *"Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak mutlulukla parıldayacak"*[683] âyeti ile *"Gözler O'nu idrak edemez"*[684] âyetinin aynı cinsten bir görme veya görmemeden bahsettiğini söylemektedir. Bu âyetlerde "göremez" (la tudriku) kavramının, "*Oysa o gün bir kısım yüzler rablerine bakarak"* kavramından daha açık olduğu için, ru'yetullahın inkârı açısından daha büyük bir delil olduğunu düşünmektedir. Müslümanların âyette geçen "göremez" kavramı konusunda ittifak ettiğini ifade etmektedir. Vercelânî'ye göre ru'yetullah imkânsızdır. Bu imkânsızlık Allah'ın istemesinden kaynaklıdır.[685] Vercelânî ru'yet konusunda Mu'tezile ile paralel bir görüşe sahiptir. Ayrıca ru'yet konusunda tekfirci bir yaklaşımı bulunmamaktadır. Bu konuda tarafsız kalarak hüküm belirtmekten kaçınmıştır.

2. 2. 1. 4. Halk'ul Kur'ân Meselesi

Vercelânî Ehl-i sünnet kavramını *"Sünnîye"* olarak kullanmaktadır. Vercelâni Sünnîler ile Mürcie'nin kardeş olduğuna sürekli değinmektedir. Sünnîlerin her konuda

[681] el-En'âm 6/103.
[682] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse. Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 2013, 1/375-376.
[683] el-Kıyâmet 75/22-23.
[684] el-Enâm 6/103.
[685] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/73-78.

Mürcie ile beraber hareket ettiğini iddia etmektedir.[686] Hanefi kadı ve fakih olan İsmâîl b. Hammâd b. Ebî Hanîfe (ö. 212/827)' ye halk'ul Kur'ân ile ilgili düşüncesi sorulduğunda onun Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu dile getirdiğini söylemektedir. Bu âlimin Mürcie'den olması hasebiyle bu konuda bu kadar rahat açıklama yaptığını dile getirmektedir.[687] İsmâîl b. Hammâd b. Ebî Hanîfe'nin ameli imandan bir cüz olarak kabul edilmiş olması nedeniyle Mürcie'den olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bazı kaynaklarda İsmâil b. Hammâd'ın Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşünü savunduğu da geçmektedir.[688]

Vercelânî halku'l Kur'ân meselesinin Milâdî II. yüzyılın sonu ile III. yüzyılın başlarında kurulan Deysaniyye'nin kurucusu İbn Deysân (ö. 222) tarafından İslâm dinine sokulduğunu iddia etmektedir. İbn Deysan Süryânîce'de Bar Daysan, İslâmî kaynaklarda İbn Deysân, batıda ise İbn Deysân olarak bilinmektedir. İbn Deysan İran ve Süryânî gnostisizmi üzerinde etkisi olan bir düşünürdür. [689] Vercelânî İbn Deysân'ın Sünnîlerin sohbet halkalarına kendisini bir Acem olarak tanıttığını, üslubunun yumuşak ve tatlı olması nedeniyle çabucak aralarına karıştığını savunmaktadır. Ayrıca Hz. Muhammed'in sohbet halkalarına değer verdiğini referans göstermek suretiyle onların aralarına katıldığını açıklamaktadır. Bu talebin masum olmadığını ve Müslümanların bölünmesi sonucunu doğuran bir sebep olduğunu dile getirmektedir. İbn Deysân'ın bu sohbet halkaları sayesinde insanların arasına tefrika soktuğunu, bazılarının İsmaîl b. Hammad b. Hanefi taraftarları olduğunu bazılarının Kaderiyye tarafına geçtiğini söylemektedir. Ebediyen bir bölünmenin bu sayede olduğunu açıklamaktadır. Câbir b. Zeyd, Ebû Ubeyde ve Reb' b. Habib gibi İbâdîyye'nin önderleri halk'ul Kur'ân meselesini kelâmî ve felsefî bir problem olarak tartıştıkları kaynaklarda geçmemektedir.[690]

Vercelânî, Mu'tezile'nin Kur'ân'ın mahlûk olması görüşünün Müslümanları böldüğünü, bu bölünmenin müsebbibi olarak İbn Deysân'ı göstermektedir.[691] Doğrusu bu konun bir tefrika oluşturduğu tarihsel süreçte özellikle Mu'tezile'nin bu konuyu güç

---

[686] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/42.
[687] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/29-30.
[688] "İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 25 Nisan 2022).
[689] Mustafa Öz, "Deysâniyye", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994), 9/270.
[690] Orhan Ateş, *Mu'tezileİbâziyye Etkileşimi* (Ankara: Astana Yayınları, 2022), 119.
[691] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/30.

iktidar ilişkisini kullanarak bir ideoloji olarak bir dönem kullandığını biliyoruz. Yani akideyi ilgilendiren bir konun nasıl politik bir siyasi araca dönüşebileceğini ve insanları bölebileceğini göstermek açısından önemlidir. Ancak bu konun bir İbâdî bir âlim tarafından Hakem olayı kadar bir bölünmeyi sağladığını iddia etmek çok abartılı olur. Çünkü Vercelânî asıl bölünmenin Peygamber sonrası dönemde nasıl meydana geldiğini, dört halifeyi sırayla açıklayarak temellendirmeye çalışmıştır.[692] Yani defaatle Hakem olayı anlatılırken, Deysaniye konusu bir kere zikredilmiştir.

Vercelânî, halk'ul Kur'ân meselesine sıfatlar konusu üzerinden giriş yaptığı görülmektedir. Müşebbihe, Kur'ân'da geçen *istiva, vech, yed, cenb* gibi kelimeleri anlaşıldığı gibi cismani olarak anlaşılması gerektiğini savunur. Yani bu kavramların Allah için bile doğrudan kullanılabileceğini savunmaktadır. Şehristânî'ye göre Müşebbihe taraftarları bu bakışa birçok yalanda katarak bunların Hz. Muhammed'e nispet etmeye çalıştıklarını iddia etmektedir. Bu bakışın Yahudilerden onlara geçtiğini aktarmaktadır.[693] Müşebbihe te'vil yapılmasına karşı çıkmaktadır. Te'vil yapılmasının yanlış olduğunu, âyetlerin olduğu gibi anlaşılması gerektiğini savunmaktadırlar.[694]

Vercelânî Müşebbihe'yi eleştirerek sıfatlar konusunda ne demek istediğini anlatmaya çalışmaktadır. Müşebbih'nin Allah konusundaki tasavvurunun iftira içerdiğini ve onlardan önceki ataları gibi putlara taptıklarını iddia etmektedir. Müşebbihe'nin Allah hakkında tasavvurunun sığ ve bir alet veya malzeme bilgisi kadar olduğunu iddia etmektedir. Müşebbihe'nin Kur'ânda muhtelif yerlerde geçen, *yed, vech, ayn, sâg, cenb, arş* v.b müteşabih âyetleri, Allah'ın eli, yüzü, gözü, bacakları ve kürsüsü gibi mutlak kelimler olarak anlamlarına bağlı kalarak Allah'ı tanımlamasını eleştirmiştir. Bu Allah'ın insanlara benzetilmesi bakışının Allah'ı sınırlı bir varlık gibi tanımladığını, bir cisim gibi mekândan mekâna sınırlandırılmış bir duruma soktuğunu söylemektedir. Hatta Müşebbihe içinden olan bazılarının Allah'ı insan suretinde tanımlamaya çalıştığını, bunun çok yanlış olduğunu, Allah'ın çok büyük ve bu tanımlamalardan yüksek olduğunu açıklamaktadır. Bu ve benzeri benzetmelerin

[692] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/39-44.
[693] Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/92-93.
[694] Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, 81.

Allah'ı yok saydığını, ortadan kaldırdığını, benzetmelere mana verirken yanlış mana verildiğini iddia etmektedir. [695]

Vercelânî teşbih âyetlerini sırayla açıklamaktadır: Ona göre *yed* kavramından kasıt güç, *vech* kavramından kasıt zatı, sağ ve solundan kasıt ise her tarafa gücü yeten manasında anlaşılmasının gerekliliğini savunmaktadır. *Cenb* kavramının himaye, *sâg* kavramının şiddet kavramıyla açıklanması gerektiğini söyler. Müslümanların Allah'ı insanlara benzeterek bir mekâna veya bir zamana bağlıymış gibi benzetmelerden kaçınarak doğru anlamlar vermeleri gerektiğini savunur.[696] Eş'arî *yed* ve *vech* kavramlarını haberi sıfat olarak kabul etmektedir. Bu sıfatların nakli delillerde geçtiğini, dolasıyla bu şekilde kabul etmek gerektiğini savunur. Eş'arî bu sıfatlar için te'vil edilmesine karşı çıkmamaktadır. Eş'arî va'd, vaîd, esma (isimler), ahkâm, nakli ve aklî konularda Mu'tezile karşıtıdır.[697] Vercelânî'in müteşabih âyetlerin te'vil edilebilmesine bakışını ve müteşabih âyetleri açıklama yönteminin Eş'ârîyye ile aynı paralelde olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu paralellik Eş'arîyye'nin müteşabih âyetler dışında kalan sıfatlar için geçerli değildir. Nitekim Vercelânî Eş'arîyye'nin sıfatları açıklarken çok hazin bir durumda olduğunu ara ara açıklamaktadır. Vercelânî'nin Eş'arîyye ile paralel olduğu en önemli nokta, Allah'ın insanlara benzetilmesi ve bir mekâna sıkıştırılmaya çalışılması noktasına itiraz etmeleridir. Vercelânî ve Eş'arîyye bu konuda hem fikirdir.[698] Vercelânî özellikle sıfatlar konusunda Müşebbihe'nin teviline karşı çıktığını görmekteyiz. Aslında tevile karşı çıkmaktan çok yanlış tevil edilmesine itiraz ettiğini görmekteyiz. Zira kendisi de sıfatlar konusunda bir tevil yaptığını görmekteyiz. Allah tasavvuru Vercelânî'de Antropomorfizm'den kaçış olarak anlaşılmalıdır.

Allah'ın sıfatları konusunda Eş'arîliğin görüşlerine binaen bu konuda fikirlerini aktarmaya çalışmaktadır. Hatta *"ed-Delil ve'l-burhân li-ehli'l-ukul"* adlı eserinin birinci cildindeki bir başlığa "*Bari ve Sübhan olan Allahın Sıfatları Hakkında Eş'arîye'ye Cevaplar"* ismi vermiştir. Bu konuda tartışmanın ve fikir yürütmenin iki tehlikeli boyutu olduğunu açıklamaktadır. Birinci tehlikenin Barî olan Allah'ın yüksek sıfatları ve güzel isimleri hakkında bir iftira atılmasının ortaya çıkabileceği

[695] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/35.
[696] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/46.
[697] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/101.
[698] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/54-55.

tehlikesidir. Kendisinin sadece bu konuda cevap vermek iktifa edeceğini, bunun da savunmak için gerekli olduğunu söylemektedir. Yoksa bu konuda gerekli dikkat ve ihtimam gösterilmediğinde Allah hakkındaki doğru olmayan evhamlar hakikatmiş gibi gösterilir. Vercelânî bazı metaforların insanlar için kullanılabileceğini ancak Allah için kullanılamayacağını savunur. İnsanlar için kullanılan sıfatlar ve hitap cümlelerinin normal olduğunu, ancak her şeyi duyan ve gören Allah için bu sıfat ve benzetmelerin yapılmasının doğru olmadığını savunur. İnsanoğlu için bir hitap kullanıldığında içinde bir kinaye mevcuttur. Ancak Allah için bu söz konusu değildir. Biz Allah rahman ve rahimdir dediğimizde, içinde bir kinaye durumu söz konusu değildir.[699] Bu konuda kinaye kavramını savunan Eşarilere karşı bir cevap verdiğini söyleyebiliriz.

Vercelânî, ikinci tehlike olarak gereksiz olan bu konun tartışılıyor olmasını zaman kaybı olarak görmektedir. Gündemi meşgul edecek bir değerde olmaması hasebiyle önemsiz görmektedir. Çünkü bu konun tartışılması ibadetlere etki etmez, haramların terk edilmesine de yardımcı olmaz. Belki insanların kalplerine etkisi olabilir, en az tehlikeli olanı da budur.[700]

Eş'arîler sıfatları inkâr edenleri ciddi bir şekilde eleştirirler. Eş'arî sıfatları birbirinden ayırarak şu şekilde açıklamaktadır: *"Siz Allah'ın âlim ve kâdir olduğu konusunda delil ortaya koyarak bize muvafakat ettiniz. Bu iki sıfatın anlamlarının ya bir ya da birden çok olması gerekir. Eğer bir olduğu söylenirse bu takdirde Allah'ın kâdirliği ile bilmesi, âlimliği ile kâdir olması gerekir. Bu takdirde zâtın ilimlerinden mutlak olarak Allah'ın âlim ve kâdir kılan bir ilmin ortaya çıkması gerekir ki, mesele böyle değildir. Bu sıfatlar arasında bir bağlantı kurulacak ise bu bağlantı zât ile kâim bir sıfata bağlamak gerekir…"*[701] Sıfatlar konusunda kısaca Eş'arîye'nin görüşü bu yöndedir.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye göre; Allah'ın bir ilimle âlim, bir kudretle kâdir, bir hayatla diri, bir irade ile mürid, bir kelâm ile konuşan mutekellim, bir işitme ile duyan ve bir görme ile gören olduğunu belirtmiştir. Bu sıfatların ezeli olduğunu ve Allah'ın zâtı ile bulunduğunu dile getirmektedir. Bu sıfatları tanımlarken bunların Allah olduğunu veya olmadığını, ya da Allah'ın dışında başka bir şey olmadığının

[699] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/52.
[700] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan, Thk. Salim b. hamed el-Harisi*, 1/52-53.
[701] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/94-95.

söylenemeyeceğini savunur. İbn Hazm bu görüşün bir şeyi açıklamaya yetmediğini dile getirerek şöyle demiştir*: " O zaman bu konuda bir şey denilmez"* diyerek bu konuda bir şey söylenmediğini savunur.[702] Eş'arî, iddiasını daha anlaşılır kılmak için iddiasını şöyle detaylandırarak anlatmaya çalışır: "*Allah meliktir, melik emri ve yasağı olandır. O red eder veya sonradan meydana gelen bir emirle emr eder. Eğer yaratılmış bir emirle emrederse, bu emri ya kendi zatında yaratır ki bu ilâhi zatın yaratıklar için mekân olmasını gerektirir. Bu da imkânsızdır. Yahut da onu bir yerde yaratması gerekir ki, bu o yerin kendi özellikleriyle nitelendirilmesini gerektirir veya mekânsız olarak yaratır ki, bu da akla uygun değildir. Sonuçta Allah'ın kâdim, sıfatların da kendisiyle birlikte bulunduğu ortaya çıkmış olur. İrade, görme ve işitmedeki bölümlenme de böyledir*."[703]

Eş'arîyye görüşüne göre; Allah'ın yaratılanlara benzetilmesinin tenzihi konusunda bir ittifak vardır. Sıfatların mevcudiyeti konusunda bir sorun yoktur. Ancak sıfatlara yüklenilen anlam, Allah'ın yarattıklarına benzemesi konusunda değildir. Eş'arîyye'ye göre Allah, arâz, cisim ve cevher değildir. Allah zaman, mekân ve yön açısından münezzehtir. Eş'arîlere göre fiili sıfatlar zat-ı ilahiyye ile kaim olmayıp hadistirler. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Bâkıllânî gibi âlimlere göre Allah yaratılanlara benzemekten münezzehtirler. Ancak haberi sıfatların te'vil edileceğini uygun bulmuşlardır.[704]

Vercelânî Eş'arîyye ile Allah'ın sıfatları konusunda bir görüş farklılığı olduğunu açıkça söylemektedir. Bari olan Allah'ın ilim, kudret, irade ve diğer sıfatlarının onun vasıfları olduğunu savunmaktadır. Vercelânî şöyle devam etmektedir. "*Bazılarının Allah'ın ilim, kudret, irade ve diğer sıfatlarının vasıf olmadığını, mana olduğunu savunduğunu dile getiriyor. (Burada Eş'arîlerin görüşünü kast edilmektedir.) İlim bizim için sıfattır onlarda ise manadır. Yani sıfat değildir. Kudret bizim için sıfattır onlar için manadır. Böyle irade ve diğer sıfatlar da dâhil hepsi bizim için sıfattır. Onlarda ise manadır."* [705]

---

[702] İbn Hazm, *El-Fasl*, 2017, 2/82.
[703] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/94-96.
[704] Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'arîyye" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 11/447-455.
[705] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/53.

Vercelânî Allah'ın sıfatlarına mana demenin bir tür Allah'ın dışında bir şey kast edildiğini ima ederek bu görüşü savunanların çelişki içine düştüklerini savunmaktadır. Onlar Allah'ın dışında başka anlamlarla (manalarla) ispatladılar. O da kadim olduğuna işarettir. Bize göre Allah'ın dışında bir mana değil ve Allah'la beraber kadim değildir. Bu şekilde bir tanımlamadan hareket edilirse Allah onlar tarafından tanımlanmıştır. İlim âlim oldu. Kudret kadir oldu. İrade mürit oldu. İlim ilimle, kudret kudretle irade irade ile hay ile hayat, kadim ile kadim sonucunu doğurur. Vercelânî'ye göre manadan kasıt sıfattır. Oda kaim bizzat olan mananın kendisidir. Bu mana, eleştirdiği Eş'arîye görüşünün tanımladığı anlamdaki bir mana değildir. Allah'ın sıfatları olan *vech, yed, re's, ayn, cenb, celse, yemin, kadem, istiva, meyl* gibi sıfatlar manadır. Allah'ın mana olarak bütün nurlardan daha nur olduğunu dile getirir. Ona göre kelam, sıfatı da onun zatı ile kaim olan anlamına gelir. Kur'ân-ı Kerim ve diğer indirilen kitaplar Allah'tandır. Yani mana olarak Allah'tandır. Yani onun zatı ile vasıflandırılmıştır. Bu hala devam etmektedir. Ayrıca *adl, ihsân, fazl, enâm* sıfatları da onun sıfatlarıdır. [706]

Vercelânî Eş'arîler'in ilmi anlamda bir fikir zenginliğine sahip olduğunu dile getirirken, Allah'ın sıfatları konusunda bir felaket içinde olduklarını söyler. Vercelânî, Eş'arîlerle ihtilaf ettikleri konun, Allah'ın hiçbir yön ve şekilden yaratılanlara benzetilemeyeceği hususu olduğunu dile getirir. Allah'ın ortak olmadan bir olduğunu dile getirir. Bu konuda sıfatlar ve Allah'ın yaratılanlara benzetilmesi konusunda Eş'arîler'in Arapça dilini bozmalarının da etkisi olduğunu savunmaktadır. Eş'arîler'in sıfatı vasıf olarak kabul etmelerinin yanlış olduğunu, sıfatın ancak mevsuf olabileceğini savunur. Ona göre vasıf vasıf içindir. Yani o isim faildir. O yapmıştır. Sıfatlar konusunda bir sayının olamayacağını söyler. Çünkü sayı zamanı belli olan, sınırlı şeyler içindir. Yani başı ve sonu belli olan şeyler içindir. Eş'arîler'in sıfatlarda kinaye ve mecaz arayarak anlatmaya çalışmasının doğru olmadığını dile getirir. Çünkü hakikat mecaz değildir. Ayrıca bu bakışın Eş'arîlere ne fayda ne de zarar verdiğini açıklar.[707]

Eş'arîler'in sıfatları mana olarak açıklamalarını, Vercelânî bu açıklamaları bir hata olarak açıklamaktadır. *Hay, hayat, ilim, kudret, irade* gibi diğer sıfatları sıfat olarak kabul etmelerinin yanlış olduğunu dile getirmektedir. Tek olan Allah için farklı

[706] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/54.
[707] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/55.

sayılarda sıfat olması ihtiyacının yanlış olduğunu ve bir ihtiyaca cevap vermediğini söylemektedir. Ayrıca Arapça dilini bozmaları, onların ilahlık kavramını da bozmalarına sebep olduklarını söylemektedir. Allah'ın tek olduğunu açıklamaktan korktuklarını iddia eder. Onlara göre Allah'ın kendisi dışında başka ortaklara ihtiyacı vardır. Vercelânî Eş'arîleri eleştirirken şöyle demiştir: "*Onlar Allah'ı kulların bir parçası haline getirdiler. Bu apaçık bir küfürdür. Biz ve onlara arasında farklı yollar hâsıl oldu. Onlar tek olan Allah'a ortaklık isnat ederek kesrete (çokluk) düştüler. Biz Allah'ın birliğini elde ettik. Allah'ın ilim, kudret ve irade gibi sıfatlara (manalara) ihtiyacı varmış gibi bir görüş ortaya çıktı. Onlar ilim ilim ile olur. Eğer ilim olmaz ise âlim olmaz dediler. Eğer kudret olmaz ise kadir olmaz dediler. Bu bakış Allah'ın kendisi dışında başka bir şeye muhtaç olmasını doğurdu."*[708] Vercelânî, Eş'arîler'in ilahi sıfatları tanımlama metodunun Allah'ın dışında bir şey olduğunu söylemektedir. Allah'ın dışında bir sıfat tanımlamasının Allah'ın ezeliliğini ortadan kaldırdığını iddia etmektedir.

Vercelânî, Eş'arîler'in sıfatlar hakkındaki görüşlerinin, onları dualizme götürdüğünü açıklamaktadır. Aristo'nun *heyula (madde-suret- hylomorphism)* teorisinin geldiği noktayla aynı olduğunu savunmaktadır. Eş'arîler'in Allah'ın zatı ile kaim olduğunu dile getirmelerinin insana benzetildiği için yanlış olduğunu düşünmektedir. Ayrıca dilin önemini vurgulamaktadır. Allah'ın, kullarına kendisini tanıtmak için kullandığı kavramların, bizim için aynı anlama geldiğini söylemektedir. Allah için "*ilim"* ne ise, bizim için de "*ilim"* o demektir. Allah için "*kudret*" ne anlama geliyorsa bizim içinde "*kudret*" kavramının aynı anlama geldiğini savunmaktadır. Dilin tek olduğunu iddia etmektedir. [709]

Vercelânî "*Cevarih"* diye tanımladığı bir görüşü eleştirmektedir. Bize göre bu görüş mücessime görüşüdür. Yani tecsim görüşünü benimseyen grup ve kişilere verilen isimdir. Mücessime görüşü, Allah sadece zihinde değil, aynı zamanda gerçekte de var olduğu görüşünü savunur. Allah'a *yed, vech, ayn* gibi sıfatları nisbet eden görüşlerden birisidir. İlahi sıfatlar konusunda birçok görüş olmasına rağmen, Allah'a insanların özelliklerin atfeden en aşırı görüş mücessime olarak karşımıza çıkmıştır.

[708] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/55-56.
[709] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/57.

Antropoformik bir ulûhiyet anlayışına sahiptirler.[710] İbn Hazm, mücessime görüşünü savunanların Allah'ın cevher olduğu yönündeki görüşünü sert bir dille açıklar. Bu görüşü savunanların Allah'ı inkâr etmekle eş değer olduğunu iddia eder. Doğru bilginin kaynağı Allah olduğunu, Allah'ın bu konuda Kur'ân'da bir bilgi vermediği için bu konuda yoruma gitmenin yanlış olduğunu açıklar. Allah'ın cevher olduğunu iddia etmek, onun arazlarının olduğunu da kabul etmeyi gerektirdiğini savunmaktadır. İbn Hazm bu yorumun yanlış olduğunu şöyle dile getirmektedir: "*Buna ilaveten, şüphesiz cevher kendisine ait arazları taşıyan bir varlıktır. Şâyet Allah Teâlâ arazlara mahâl teşkil etmiş olsa idi, bu durum da o zat ve arazlarından mürekkep olurdu. Bu ise bâtıldır."*[711] Son dönem çağdaş İbâdî yazarlardan olan Ferhat b. Ali Câbirî, ulûhiyet anlayışlarının farklılıklarının ortaya çıktığı zamanın, hicri birinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren olduğunu savunur. Farklı anlayış ve siyasi pozisyonların bu dönemde belirginleşmeye başladığını, bu farklılıkların âyetleri yorumlama farklılıklarını da beraberinde getirerek antropoformizm ve analoji arasında bir çelişkiyi orta çıkarttığını savunur. Allah'a izafe edilen ilahi sıfatlardan *ayn, yed ve vech* gibi sıfatların dilden kaynaklı olarak karşımıza mecaz ve hakikat anlamında farklı yorumları beraberinde getirdiğini söyler.[712]

Vercelânî cevarih (mücessim) ve müşebbihe ile ilgili eleştiride bulunacağı zaman, onları beraber muhatap almakta ve eleştirmektedir. Bu iki görüşün aynı yol üzerinde olduğunu savunmaktadır. Mücessime'nin Allah'ın sıfatlarını hepsini topladığını aktarmaktadır. Allah'ın sıfatları konusunda ne anlama geldiklerini açıklayamadıklarını izah etmeye çalışmaktadır. Onların *vech, yed, ayn, kadem, kelâm* gibi Allah'ın ilahi sıfatlarını tarif ederken kast ettikleri manayı anlatamadıklarını eleştirir. Bu görüşlerinin akıldan uzak ve dinle alakası olmadığını iddia etmektedir. Bu bakışın cehaleti din diye meşrulaştırdığını, kendi görüşlerini din olarak kabul ettiklerini ve haktan uzaklaştıklarını açıklamaktadır. Allah'ın sıfatları konusundaki görüşlerinin onları Hıristiyanlara benzettiklerini vurgulamaktadır. Bu görüşlerinin Allah'ın her şeyi yaratan özelliğini yok saydıklarını, savundukları fikirlerin Allah'ın

[710] "Mücessime- TDV İslâm Ansiklopedisi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 01 Mayıs 2021), 449-450.
[711] İbn Hazm, *El-Fasl*, 2017, 3/828.
[712] Câbirî, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l- İbâdîyye*, 1/275.

dışında bir şey olduğunu söylemektedir. Ayrıca görüşlerini önce savunmak, daha sonra da bu görüşlerini reddederek bir çelişki içine girdiklerini anlatır.[713]

Allah'ın sıfatları hakkında aşırı giden bu iki görüşün *ilim, kudret irade* gibi sıfatlara farklı ve zıt anlamlar yükleyerek içinden çıkılmaz bir duruma düştüklerini ifade etmektedir. Allah'ın insanlara benzetilerek *yed, vech ve ayn* gibi sıfatların dışında ayak, parmak ve diğer organlara da benzetilerek günaha girdiklerini bunun sınırını kestiremedikleri için yanlış bir yola saptıklarını anlatmaktadır. [714]

Vercelânî bazı görüşleri eleştirdikten sonra kendisinin ne demek istediğini sırayla anlatarak, görüşünü ispatlamaya çalışmaktadır. Vercelânî, Allah'ın sıfatları konusunu açıklarken her bir ilahi sıfata nasıl bir anlam yüklenmesi gerektiğinden hareket ediyor. İlk olarak Allah'ın varlığının ispatını, Allah'ın her şeyi yaratması (الحدث) olarak dillendirmektedir. Allah'ın *kıdem* sıfatının delili olarak "*yarattıklarından kalanları*" delil olarak sunmaktadır. *Hayat* sıfatının delili olarak "*yaratmadaki tasarrufunu"* delil olarak sunmaktadır. *İlim* sıfatının delili olarak *"yaratmadaki ustalık*" delilini, *kudret* sıfatının delilini "*yaratmayı ortaya çıkarması*", *irade* sıfatının delilini "*yaratmayı seçmesi"* delillerini vermektedir. Bu delillerin sunulmasını fıtri olan akıldan (الفطرة العقلية) hareket ederek açıklamaya çalıştığını söylemektedir. Akıl yaratılan hiçbir şeyin yaratıcısı olmadan yaratılamayacağını bilir. Bir bina sahipsiz ve kendiliğinden ortaya çıkmaz. Her eser, o eseri yaratana delalet eder görüşünü savunmaktadır. Vercelânî delilerini akıl yoluyla bazı kavramları da kullanarak şöyle açıklamaktadır: "Akıl yoluyla üç şeklide söylediklerimizi ispatlayabiliriz. Bunlar *"vâcib'ul vücud*", "*cevaiz'ul caiz"* ve "*istihalet'ul mustehillat*" şeklindedir. Birincisi vacibattır. Yani ortaya çıkma durumudur. Bu durum eserdir. Ancak müessir değildir. Kitaptır. Ancak kâtip değildir. Binadır. Ancak binayı yapan değildir. Vercelânî, bir konuda bir bilgi vermek istediği zaman o konun hem akli hem şer'i hem de dil açısından delillendirilmesi gerektiğini savunur. İstikr'â metodunu kullanır. Diğer bir deyişle, önermelerden hareket ederek kendi görüşü için ispatlamaya ve sonuca varmaya çalışmaktadır. Allah'ın sıfatları konusunda nassı verilerini kullanmayı ihmal etmemektedir. Kur'ân-ı Kerim'in bu konuda delil sunduğunu açıklamaktadır. Vercelânî Bakara suresini referans vermektedir. "*Kuşkusuz, göklerin ve yerin*

[713] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/58-59.
[714] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/59.

yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır."[715] Ayrıca Yasin suresi 77-79 âyetlerin delillendirme açısından önemli kanıtlar sunduğunu ifade etmektedir. *"İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi? Oysa bak, şimdi o, açıktan açığa bize karşı duran biri olmuştur. Kendi yaratılışını unutup bize örnek getirmeye kalkışıyor ve "Şu çürümüş kemiklere kim can verecekmiş?" diyor. De ki: "Onları ilk başta yaratmış olan diriltecek. O yaratmanın her türlüsünü bilir."*[716]

Vercelânî, Allah'ın sıfatları konusunda fıtri açıdan da bir temellendirme yoluna gitmeye çalışmaktadır. Ona göre: *"Bir şeyi yapmak başkası için imkânsız olabilir. Ama usta biri için bu imkânsız değildir. Bir konuda yaratma ve yaratılanlar var ise, orada yaratıcı olmak zorundadır. Eğer biri bir işi şahitlerin huzurunda yaptık derse ve ortada bu işi yapan bir fail yoksa onlarla alay edilir. Bu durum hem akıl açısından hem de fıtrat açısından uygun düşmez."* Biz burada hem akli hem de fıtri açıdan delillendirmenin benzer bir anlamlarda kullanıldığını söyleyebiliriz. Ancak fıtri delillendirmeyi daha çok yaratılanlardaki biyolojik denge, yaratan ve yaratılanlar ilişkisi açısından örnek vermeye çalıştığını söyleyebiliriz. Yani dünyanın mevcut düzenine uygun olan delillendirmeyi kast ettiğini düşünüyoruz.[717]

Vercelânî, *kıdem* sıfatını, Allah'ın yaratmadan önce bile var olmasını delil olarak vermektedir. Yani unutma söz konusu değildir. Yaratmadan önce, yaratmanın sahibidir. Allah olmamış olsaydı, olayın öncesi de sonrası da olmazdı. Allah her şeyden önce yaratılmıştır. *Hayat* sıfatına delil olarak, eşyadaki tasarrufu vermektedir. Allah'ın her şeyi yaratması, yok etmesi, geri göndermesi, eksiltmesi, artırması olarak izah etmektedir. *İlim* sıfatını Allah'ın yaratmadaki ustalığını delil olarak sunmaktadır. Yaratılanlara bakarak, yaratanın muradının ortaya çıktığını söylemektedir**.** *"Kudret"* sıfatına, yaratmayı meydana getirmesini delil olarak sunmaktadır. Yaratmanın ortaya çıkması ancak bir kudretle ortaya çıkmaktadır. Allah'ın diriltmesi, öldürmesi ve bir

[715] el-Bakara 2/164.
[716] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/61.
[717] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/62.

zamana yayması ancak kudretle olacak işlerdir. *İrade* sıfatına Allah'ın ayırt etmedeki gücünü delil olarak sunmaktadır. Ayrıca bir şeyi yaratmak isterse onu yaratır. Allah'ın irade sıfatının gereği olarak mevcudat olduğunu iddia etmektedir. İrade sıfatı hem yaratma gücü hem de olmama gücü arasındaki farklı yaratma isteğidir. Hads (yaratma) delili olarak Allah'ın yarattığı her şey örnek verilebilir. Mesela, bedenin organları yaratılmıştır. Beden bir yaratım ile yaratılmıştır. Yani bir yaratıcı söz konusudur. Yaratılan, yaratıcıdan ayrı düşünülemez. Vercelânî, bu konuda Dehriyyûn'dan (Materyalist) farklı düşündüğünü dile getirmektedir.[718] Dehriyyûn akımına göre âlem ezelidir. Bir yaratıcısı da bulunmamaktadır. Maddiyatçı olan Dehriyyûn akımı ezeli olan âlemin, bir yaratıcıya ihtiyaç olmadığını savunmaktadır.[719]

Vercelânî, Allah'ın sıfatları konusunda düşüncesini net bir şekilde şöyle ifade etmektedir: "*Allah ne manadır ne de başka bir şeydir. Sıfatlar ne onunla olan bir şeydir ne de ondan ayrı bir şeydir. Allah Hayy'dır. Onun zatı hakkındaki bilgi (ezeli ve ebedi olduğu) dolayısıyla başka durumlar için tasarruf sahibidir. Allah Kadir'dir. Onun zatı hakkındaki bilgi aciz olmadığıdır. Hiçbir şeyden yoksun değildir. Allah Murid edendir. O'nu hiçbir şey aşamaz. Allah'ı bu tanımlamanın dışında inkâr edersek, ne bu durumu kabul edenlerin nede bu duruma karşı çıkanların başka bir şeye ihtiyacı olmaz. Allah bunlardan muhaldir."*[720]

Vercelânî, ilahi sıfatlar konusunda Allah'ın insan tasavvurunda veya insanın tasavvurunu da aşan her şeyi yapabileceğini, her şeye gücü yetme ve yapabilme özelliğine sahip olduğunu, bunun bir sıfatla izah edilmesine gerek olmadığı görüşünü savunur. Yani Allah yapabilir, ama bahsedilen sıfatlarla değil, bu sıfatlar Allah'ı sınırlandıracağından, yaratmanın öncesi, sonrası gibi konulara neden olacağından yaratma ile ilgili başka yanlış anlamlara sebep olacağı görüşündedir. Allah'ın zatı hakkındaki farklılıkların, insanın kendisinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Bununda farklı yorumlara sebebiyet verdiğini savunmaktadır. Allah'ın zat kavramı konusunda birden fazla yorumun ortaya çıkması, insanların farklı olmasından kaynaklandığını dile getirmektedir. Bu konuya kendince bir mecazla şöyle örnek veriyor: "*Bir aynanın arkasından bakıldığında, resim aynaya basılmıştır. Orada*

[718] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/63-64.
[719] Hayrani Altuntaş, "Dehriyye", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994), 107-109.
[720] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/65.

gözüken zatı etkilemez. Yani onunla ilgili bir değişiklik olmaz. Yani o kişiyi ne arttırır ne de eksiltir. En yüce örnek Allah'tır. Bizim inancımız bu yöndedir."[721] Vercelânî, ayna örneğini vererek, insanların Allah'ı tanımlamaya çalışırken kendisine göre bir tanımlama yaptığını, bunun kişilere göre değiştiğini ancak Allah ile ilgili değişikliklerin mümkün olmadığını söylemektedir.

Vercelânî'in Allah'ın zatı hakkındaki muhaliflere eleştirisi, zat kavramının ne olduğu konusundadır. Ona göre Allah bir zat ise, nitelikleri var ise, onun yaratıldığını ve öleceğini de söylememiz gerektiğini söylemektedir. Şöyle devam etmektedir*." Allah ile ilgili sadece bir ilim bilgisi mi var? Yoksa Allah hakkında birçok ilim bilgisi mi var? Allah eğer tek bir ilim sahibi ise, o zaman bu tek ilimle ölüleri yaşatır veya yaşayanları öldürür diyebiliriz. Allah birçok ilim sahibi derseniz "taadüdü kudemâ" gitmiş olursunuz. Siz onsuz bir ilim derseniz, Allah'ı muhal yaparsınız. Biz Allah'ın yaşatırken de öldürürken de bildiğini söyleriz. Bu iki durum arasında hal farkı vardır. Ama iki ilim arasında fark yoktur. Allah her şeyi aynı ilimle bilir. Siz Âlim için tek diyordunuz. İlim de tektir. Biz muhaliflere karşı bu konuyu bu şekilde cevaplarız."* Vercelânî, zat hakkındaki görüşünün sıfatlar içinde geçerli olduğunu ifade eder. Vercelânî, muhaliflerin Allah dışında kadim manalar olduğunu savunmalarının yanlış olduğunu, Kur'ân'da geçen "*Allah'tan başka düzmece tanrılar mı elde etmek istiyorsunuz?"*[722] âyetlerini delil getirmektedir.[723]

Vercelânî'ye göre Allah'ın sıfatları olarak nitelenen *adl, fadl ve ihsan* sıfatlarını Allah'ın sıfatları ve isimleri olarak kabul edilmede sorun olmadığını belirtir. Çünkü Allah'ın her zaman yaratıcı olduğunu, hala yarattığını, Allah'ın ödüllendiren, cezalandıran adil ve ihsan sahibi olduğunu belirtir. Ancak *adl*, *fadl* ve *ihsan* sıfatlarını Allah'ın kendisi olarak kabul edilmesi halinde diğer sıfatlarında işin içine gireceğini savunmaktadır. O zaman diğer sıfatlarda başlı başına ortaya çıkacaktır. Bu birçokluk ve sayıya ihtiyaç duymayı gerektirir. Vercelânî'ye göre Allah'tan bahsediyorsak bir çokluğa ve sayıya ihtiyaç duymaya gerek yoktur. Bu aynı zamanda "*taddüdü kudemaya"* sebep olacaktır. Allah'ın her şeyden önce var olduğunu, her şeyin ve yaratılışın daha sonra gerçekleştiğini savunur. Allah'ın varlığıyla yaratması arasında

[721] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/66.
[722] es-Sâffât 37/86-87.
[723] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/66-67.

bir mesafe, süre, sayı yoktur. Her şey, hareket, sessizlik Allah'la beraber var oldu. Eleştirdiği muhaliflerin konuyu yanlış anlamaları nedeniyle Dehriyye (materyalist) anlayışına yöneldiğini savunmaktadır.[724] Allah'ın zatı diye nitelendirilecek hiçbir isim ve sıfat Vercelânî'de karşılık bulmamaktadır. Vercelânî'in sıfatlar konusunda titiz davrandığı görmekteyiz. Allah'ın yaratılanlara benzetilmesi konusunda çok sert karşı çıkmaktadır. Bunun Allah'ı doğru tanımlamadığını ve yanlış inanışlara sebep olacağı görüşünü savunmaktadır.

Vercelânî, muhalliflerin insanlar için kullandığı isim ve sıfatların Allah için kullanılmasından kaçınmaktadır. Hiçbir sıfatın Allah için kullanılamayacağını, kullanıldığı takdirde dilden de kaynaklanan sebepler nedeniyle yanlış bir sonuç doğuracağını savunur. Bazen sıfat veya mana kavramının kullanılmasının dil açısından kaçınılması gereken bir durum olduğunu söylemektedir. Çünkü Allah'ın zatı hakkında yapılan yorumların da yanlışa neden olduğunu düşünmektedir. Allah'ın hiçbir şekilde yaratılanlara benzetilemeyeceğini ısrarla savunmaktadır. Allah için kullanılan sıfatlar ve yanlış kavramların Allah'ın zatını bölmeye ve arazlara parçalanmasına neden olduğunu dile getirmektedir. Burada hakikatten uzaklaşıldığını, Allah'ın zaman üstü, mekân üstü, parçalanmaz ve bölünemez olduğunu unuttuklarını açıklamaktadır. Allah için varlık, nesne, zat, mana, ön, arka, sağ, sol, üst, şimdi, yarın ve gelecek kavramlarının kullanılamayacağını iddia etmektedir. Allah'ın bu nitelemelerden münezzeh olduğunu savunmaktadır.[725]

Vercelânî, ulûhiyet konusunda kendince bir tez öne sürmektedir. Ona göre ulûhiyet için belirli öncüllere ihtiyaç vardır. Bu öncüller varlık ve fiillerdir. Varlık ispat için kullanılır. Fiiller ise yaratılmıştır. Bu iki öncül arasındakine sıfat denir. Allah'ın farklı sıfatlara ayrılmasının mümkün olmadığını belirtir. Allah belirli özelliklere sahiptir. Ancak bunlar sıfat anlamında değildir. Allah bütün kast edilen özellikleri kendisinde barındırmıştır. Bütün sıfatların ayrılamayacağını, Allah'ın her şey olduğu görüşü Vercelânî'yi bu konuda Cehmiyye ile yakın görüşte olduğunu ortaya koymaktadır.[726] Örneklerle bu durumu şöyle açıklamaktadır: "*Eğer hayat yaratıldıysa, (hay) öncesinin ölümlü olurdu. Eğer ilim(ilm), yaratıldıysa öncesi bilinemezdi. Eğer*

[724] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/74-75.
[725] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/68-70.
[726] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 128.

kudret, yaratıldıysa öncesinde acizlik olurdu. Eğer irade (mürid) yaratıldıysa, öncesinde kınanırdı. Kur'ân kelamı hay sıfatı ile bağlantılı değildir. Kur'ân yaratılmış olmasaydı, öncesinde sessizlik olmalıydı. Çünkü konuşmayanın sessiz veya suskun olması doğru değildir. Bu durum ilim sıfatı gibi değildir. Âlim olmayan cahildir. Gücü yetmeyen acizdir. Sessizlik konuşmanın zıddı değildir. Susturmak onun zıddıdır."[727] Vercelânî, Allah'ın sıfatlar üzerinden insanlara benzetilmesinin Allah'ı değersizleştirildiğini savunmaktadır. Vercelânî'nin bu konudaki görüşleri Mu'tezile 'ye yakın gözükmektedir. Çünkü Mu'tezile 'ye göre Allah'a *âlim* demenin Allah'ın cehaletten nefy edildiği, *"Allah Semî'dir"* demenin de Allah'ı sağırlıktan nefy ettiği anlamına geldiğini savunmaktadır.[728] Vercelânî sıfatlar konusundaki yanlış tasavvurların temelinde iki sebep olduğunu anlatmaktadır. Birincisi, Arapça dilinden kaynaklanan problemlerdir. Çünkü dil insanın anlama ve anlatma aracı olduğu için buradaki farklılık Allah'ın sıfatları konusundaki farklı anlayışları doğurabilir. Bu sebep Allah'ın arazlara, parçalara bölünebileceğini dili kullanarak benzetme yoluyla yapıldığını savunur. Arazlara parçalanması meselesi bazı İbâdî âlimlerde de gündeme gelmiştir. Bununda yanlış olduğunu dile getirir. İkinci sebep olarak, nefsi davranmalarının bu yanlış tasavvurlara sebep olduğunu savunur. Allah'ın vahdaniyetine sadece söz olarak kabul edildiğini, hakikatten uzak, gafil ve aciz bir düşünceye sahip olduklarını ifade eder. Acizliği idrakin aşağıya doğru azalması olarak tanımlamaktadır. Ayrıca yetersiz algı ve yetersiz anlamanın yıkıma neden olduğunu savunur.[729]

Vercelânî'ye göre Kur'ân yaratılmıştır. Yani mahlûktur. Kur'ân'ın mahlûk olduğunun birçok delili olduğunu söyler. En büyük delil olarak Allah'ın yaratılışını gösteren deliller ve Kuran'ın mahlûk olduğuna dair çıkarımlardır. Bu çıkarımlardan kasıt, indirilen âyetler olarak gösterilmektedir. Ayrıca nakli delil kadar, akli delil sunmayı da ihmal etmemektedir. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu inkâr etmek bunu iddia edenlerinde yaratılmadığını söylemeyi gerektirir görüşünü savunur. Kur'ân-ı Kerimde şöyle buyuruyor: "*Anlayıp düşünesiniz diye onu Arapça Kur'ân olarak indirdik."*[730]

[727] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/71.
[728] Eş'arî, *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 260.
[729] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/70.
[730] ez-Zuhruf 43/3.

"Biz onu mübarek bir gecede indirdik; biz daima uyarmaktayız."[731] *" Biz onu (Kur'ân'ı) Kadir gecesinde indirdik."*[732] *"Fakat Allah sana indirdiğine, onu ilmiyle (ilminin bir eseri olarak) indirdiğine şahitlik eder; melekler de şahitlik ederler. Ve şahit olarak Allah yeterlidir."*[733] Vercelânî'ye göre bu âyetler Kur'ân'ın yaratıldığını ve indirildiğinin delilidir. Hem işitilmesi hem okunması yaratıldığının göstergesidir. Ayrıca bu deliller ortadayken hala Kur'ân'ın mahlûk olmadığını iddia edenlerin, putlara tapan müşrikler gibi Kur'ân'ı inkâr ettiklerini savunur. Vercelânî açıklamalarına şöyle devam eder: "*Cebrail'in Hz. Muhammed'in Kur'ân'ı kalbine sadece mana olarak indirdiğini, yani lafız olarak inmediğini söylediler. Cebrail'in tasavvuru Hz. Muhammed'e inen tasavvurdur*." [734]

İbâdîyye Kur'ân'ın mahlûk olduğu konusunda Mu'tezile ile benzer görüşlere sahiptir. İbâdîyye'ye göre Kur'ân Allah kelamıdır. Cebrail vasıtasıyla Hz. Muhammed'in kalbine vahiyle inmiştir.[735] Çağdaş âlimlerden olan ve Uman müftülüğü görevini yürüten Ahmed b. Hamed el-Halilî "*el-Hakku'd-dâmiğ"* adlı eserinde halk'ul Kur'ân konusunda şunları zikretmektedir: "*Kur'ân harf ve kelime olarak Peygambere inen mucizevi bir kelamdır. Kur'ân dağınık veya toplu olarak inmiş olsa bile beyinlere iner oradan da dile aksetmiştir. Peygambere inen vahiy oradan kelime ve sözcük olarak Peygamberin dilinden harf ve mana olarak meydana gelir."*[736] Halilî, bazı âlimlerin Kur'ân'ın Allah'ın emri ile indirilmiş olmasını kabul etmelerine rağmen yaratılmış olmasına itiraz etmelerinde bir çelişki ve muğlaklık olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Kur'ân'ın yaratıldığını Allah kendisi Kur'ân'da zikretmiştir. Ona göre Allah'ın emir vermesi, zaten Kur'ân'ın yaratıldığının delilidir. Ahzâb Suresinde *"Allah'ın emri yerine getirilmiştir."* âyet ile yine Ahzâb suresinde geçen *"Allah'ın emri mutlaka yerine gelecek, yazılmış bir kaderdir."*[737] âyetlerinin buna delil olduğunu aktarmaktadır. Halilî, emir kavramının yerine getirilmesi gereken bir iş olması hasebiyle Kur'ân'ın bir emir icabı olması hasebiyle yaratıldığını ifade etmektedir.[738]

---

[731] ed-Duhân 44/3.
[732] el-Kadr 97/1.
[733] en-Nisâ 4/16.
[734] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/73.
[735] Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 82.
[736] Ahmed b. Hamed el-Halilî, *el-Hakku'd-dâmiğ* (Cezayir: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1991), 27-30.
[737] el-Ahzâb 33/37-38.
[738] el-Halilî, *el-Hakku'd-dâmiğ*, 155-156.

Vercelâni halk'ul-Kur'ân meselesinde Mu'tezile gibi düşünürken, yöntem olarak farklı bir şekilde izah etmeye çalıştığını görmekteyiz. Mu'tezile, Kur'ân'ın mahluk olduğu konusunu Allah'ın zat ve sıfatları açısından değerlendirmeye çalışırken, İbâdîyye daha çok mahiyet açısından anlamaya çalışmaktadırlar.[739] Vercelânî ise hem mahiyet hem de sıfatları açısından açıklamaya çalışırken, yöntem olarak akli ve nakli delilleri beraber kullanarak izah etmeye çalışmaktadır.[740] Yani hem sistematik kelama dair bir açıklama (cevher-araz bağlamında) ile iddiasını savunurken, aynı zamanda diğer fırkaların öne sürdüğü görüşleri de hesaba katarak tez ve anti tezlerini öne sürmektedir. Vercelânî eleştirdiği fırkaların görüşlerini de akli ve nakli deliller öne sürmek suretiyle çürütmeye çalışmaktadır. Yani hem eleştirilerini yaparken hem de iddiasını savunurken aynı yöntemi kullanmaktadır.[741]

Vercelânî Kur'ân'ın mahlûk olduğunu Kur'ân'ın kendisinin beyan ettiğini şu âyetlerle açıklamaktadır: "*Biz onu mübarek bir gecede indirdik."*[742] *"Biz onu düşünesiniz diye Arapça indirdik."*[743] Allah'ın Kur'ân'ı indirdiğini söylemiş olması, bir dilde gönderdiğini söylemiş olması yaratıldığını, dolaysıyla muhdes bir özelliğe sahip olduğunu dile getirir. Kur'ân'ın mahlûk olmasının bu âyetlerle ispatlandığını savunmaktadır.[744] Bu konuda Vercelânî'nin istikrarlı bir şekilde iddiasını savunduğunu görmekteyiz.

2. 2. 1. 5. Va'd ve Vaîd

Vercelânî kendi dönemindeki ilmi tartışmalara ve siyasi konulara uzak kalmamıştır. Siyasi konularda daha çok eleştirdiği fırkaların, iktidara karşı tutumlarına dair konularda açıklamaları olmuştur. Dönemin ilmi tartışmaları ve ihtiyaç duyulan konularda verilen fetvalardan haberdar olmuş, gündemde olan konularda tartışan âlimlerin fikirlerini, yorumlarını bazen referans almış bazen de eleştirmiştir. Gana'dan Abbdülvehhab b. Muhammed b. Galip b. Nemîr el-Ensarî bazı fıkhi meseleler ve itikâd ile ilgili konularda bilgi alışverişi için Vercelânî'in arkadaşı Ebû Ammâr Muhyiddîn

[739] Ahmet Bardak, "İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd es-Sâlimî'nin Kelamî Görüşleri", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (24) (2019), 777-778.
[740] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/70-74.
[741] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/73-78.
[742] ed-Duhân 44/3.
[743] ez-Zuhruf 43/3.
[744] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/98.

Abdülkâfî b. Ebî Ya‘kūb Yûsuf b. İsmâîl et-Tenâvütî el-Vercelânî'ye (ö. 570/1175’ten önce) bir mektup gönderdiğini *“ed-Delil ve'l-burhân li-ehli'l-ukul”* adlı eserinin birinci cildinde bahsetmiştir. Bu mektupta *halk'ul kur'ân, va'd v vaîd (ödül-ceza) ve ru'yetullah* gibi önemli kelâm konularından bahsedildiğini görmekteyiz. Bu mektuptan hareketle Vercelânî' bahsettiğimiz başlıklar konusunda fikirlerini belirtmeye, açıklamalar yaparak diğer fırkaların görüşlerini de aktarmaktadır. Tenâvütî'nin vefatı sonrasında da öğrencileriyle iletişimi devam etmiştir. Tenâvütî'nin öğrencilerinin de bu konulardaki görüşlerine değer vermiş, bu görüşleri de dile getirerek cevaplar vermeye çalışmıştır.[745]

Vercelânî, sorumluluk kavramının va'd ve vaîd konuları ile ilgili olduğunu, sorumluluğun üç tür için geçerli olduğunu savunmaktadır. Bu türleri melekler, insanlar- cinler ve hayvanlar olarak saymaktadır. Saydığı türlerin fıtratları gereği hangi özelliklere sahip olduklarını da açıklamaktadır. Ona göre melekler, doğaları gereği yemezler, içmezler, eğitilemezler ve ayrıca şehvetleri yoktur. Şeytanın onları kandırma gibi bir durumu söz konusu değildir. Doğaları gereği itaatlerini engelleyen bir şey yoktur. İkinci tür olarak(sınıf), insanları ve cinleri saymaktadır. Ona göre insanlar ve cinlerde şehvet vardır. Ayrıca bu iki tür akıl gibi önemli özellikle donatılmıştır. Aklın hayra davet ettiğini, şehvetin ise tüm kötülüklere davet ettiğini belirtir. Bedenin sultanın nefis, ruhun sultanının akıl olduğunu veciz bir şekilde anlatmaya çalışır. Aklın çok önemli bir görevi olduğunu, aklın devrede olması halinde insanın hayvan gibi davranmasını engellediğini söyler. Nefsin bedeni yönetmesi halinde aklın devre dışı kalacağını ve iradesinin elinden alınacağını dile getirir. Akıl nefse hükmederse melekler gibi bir konuma erişileceğini söyler. Üçüncü sınıf olarak hayvanlar âlemini sayar. Ona göre hayvanlar, yavrularını dünyaya getirir, nesillerini devamını sağlar, Onların ödül ve cezaları bu dünyadadır. Ahiret yurdu ile işleri yoktur.[746] Mu‘tezile hayvanların ahirette de karşılıklarını alacağı görüşünü savunur. Onlara cennette kesintisiz bir nimet verileceğini iddia eder. Mu‘tezile'nin de içinde olduğu farklı bir yoruma göre akrep, yılan gibi hayvanlar cehennemdekilere azap vermek için oraya gönderileceklerdir.[747]

---

[745] Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhan*, 2006, 1/75-77.
[746] Vercelânî, *ed-Delîl ve’l-burhan*, 2006, 1/78.
[747] Eş’arî, *Maḳâlâtu’l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 372.

Vercelânî va'd ve vaîd konusunu, daha önce bahsettiğimiz üç türün sorumluluğu üzerinden anlatmaya çalışmaktadır. Ona göre Allah tarafından insanların ve meleklerin ibadet etmeleri emredilmiştir. İsyan etmeleri de yasaklanmıştır. Emirleri yerine getirdikleri kadar ödül, isyanları kadar da ceza vadetmiştir. Meleklerin doğaları gereği itaat etmeleri kolay olduğu için, onları terk etmekten itaat etmeye sevk eden şey cezalandırmadır. Eğer ödül itaatle geçersiz olacaksa caizdir. Ceza düşerse isyanda o zaman düşmüş olur. Vercelânî bu açıklamalarla Eş'arîyye'nin *"ödül vaciptir"* sözlerine kendi zaviyesinden cevaplar vermeye çalıştığını görüyoruz. Ödül ve ceza konusunda Allah için bir zorunluluk olmadığı görüşünü savunmaktadır. Vacibiyeti (zorunluluk) hem ödül hem de ceza için, Allah'ın ancak bir hikmeti olarak kabul edilmesi gerektiğini iddia eder. Cezanın temelde gerekli olduğunu, ödüllerin başka insanların hakları ile ilgili olduğunu söyler. Vercelânî'nin hikmet vurgusunun Mâtürîdî tarafından da vurgulandığını görmekteyiz. Mâtürîdî'ye göre hikmet her şeyin yerli yerinde olması anlamına gelmektedir. Bu tanım doğal olarak hikmet ile adaletin aynı anlama geldiğini gösterdiğini iddia etmektedir.[748] Mut'tezile'ye göre insanın ödül alması veya cezaya maruz kalması insan özgürlüğü bağlamında ele alınmalıdır. Çünkü insanlardan iyi ve güzel işlerin yapılması istenirken, kötü ve hoş olmayan şeylerin yapılmaması da istenmektedir. Burada bir iradenin ortaya koyulması ve sonuçlarının ona göre değerlendirilmesi durumu ortaya çıkmaktadır.[749]

Vercelânî'ye göre insanların ve cinlerin sorumluluklarına binaen ödül ve ceza var olduğunu dile getirir. Ödül ve ceza Allah'ın hikmetinin sonuçlarıyla ilgili olduğunu, Allah için vaciblik veya bir gereklilik olmadığını, Ancak Allah'ın vacib kılabileceğini savunur. Hayvanların sorumlu olduklarına Hz. Süleyman'ın Kur'ân'da hüdhüd (İbibik-Şâne-ser) kuşu ile geçen diyaloğunu delil olarak sunar. Ayrıca Allah'ın bu meseleden hareketle hayvanları insanların hizmetine görevlendirdiğini açıklamaktadır. Ahiret ile ilgili verilen tüm hükümlerin ödül ve ceza ile ilgili olduğunu söyler. Allah hikmet sahibidir. Ceza talebi, yaptıkları içindir. Yoksa bir zâlimlik durumu söz konusu değildir. Ayrıca hadisi şerifte Hz. İbrahim ateşe atıldığında, ateşe

[748] Mücteba Altındaş, "Va'd ve Vaîd Konusunda Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye Yönelttiği Eleştiriler", *Kelam Araştırmaları Dergisi Yayınları* 18/1 (2020), 67.
[749] Hamdi Gündoğar, "Mu'tezileMezhebinde İnsanın Filleri Problemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (ts.), 210.

üfleyen kertenkelenin öldürülmesinin de bu minvalde değerlendirilmesi gerektiğini savunur. [750]

Vercelânî, Abbdülvehhab b. Muhammed b. Galip b. Nemîr el-Ensarî'yi referans göstererek, ödül veya ceza için kulun tövbe etmemesi durumunda, ödül veya cezanın Allah için vacip olduğunu savunan bir grubun düşüncesini eleştirmektedir. Allah'ın hikmeti gereği hareket ettiğini savunmaktadır. [751]

Vercelânî büyük günah konusunu, amelden bir cüz olup olmadığı düşüncesi üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre büyük günah amelden bir şey götürmez ve amale zarar vermez. Ancak ödülün hüsrana uğradığını dile getirir. Ödül ve cezanın bir birbirini iptal edecek ise, ödül yine geçersiz olmamalıdır. Feragat edilmesinin cezadan daha evla olduğu düşüncesindedir. Şeriatın amacını, esasen kötü işlerin, iyi şeylerle giderilmesini delillerle ortaya koymak olarak açıklamaktadır. Ehl-i sünnetin ödül ve cezanın birbirini geçersiz kılmadığı görüşünü savunduklarını dile getirir. Burada geçersizlik kavramından kastın, sevap ve günahların tartılması anlamında değerlendirilmelidir. Mürcie'nin iman ve amel ilişkisinin merkezinde, kulun ibadeti olduğunu, ibadette kulun ısrar ve istikrarlı davranmasının olduğunu savunduklarını dile getirir. İmanın kulların işleri için olduğu görüşüne kendisinin de katıldığını, Allah'ın hem iyilik hem de ceza için bir karşılık verilmesinin doğru olduğunu ve karşı olmadığını söyler. Sapkınlık ve günahta ısrarın isyan ile ilgili olması nedeniyle bu kategoride değerlendirilmemesi gerektiğini savunur. İtaat etmek kulun amelidir. Bunun karşıtı isyandır. Sevap (ödül) Allah'ın istediği fillerdendir. Zıttı ise, cezadır. İtaat ve ceza arasında bir çelişki yok. Çelişki zıtmış gibi görünmelerinden kaynaklanmaktadır.[752]

Vercelânî'ye göre sevap yanlış veya bir hata ile durmaz. Bu şeriat açısından bir yöndür. Akıl açısından bir şey değildir. Vercelânî'ye göre va'd ve vaîd iki hakiki gerçekliktir. Birinin olmaması caiz değildir. Her ikisi de gereklidir. Bu konun beş vechesi olduğunu savunur. Ona göre va'd doğru ise, yani ödül hak edilirse, ceza yani vaîd geçersiz olur. Vaîd gerçekleşirse, ödül geçersiz olur. Ya da hepsi geçersiz olur ya da hepsi geçerli olur. Ümmetin icmâsına göre ödül tek bir şeyle sınırlandırılamaz. Yani

[750] en-Neml 27/20.
[751] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/82.
[752] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/83.

ödül tek bir özelliğe binaen geçerli olmaz. Allah oruç tutmayan ve Hac'ı iptal olan birinin namazını değerli bulabileceğini ve övebileceğini aktarmaktadır. İslam'ın bazı şartlarını yerine getiremeyen olmasına rağmen, onların zekâtını övdüğünü ifade etmektedir. İsyan günahının ancak tövbe ile hafifletebileceğini ve bir panzehir ya da ilaç görevi gördüğünü söylemektedir. Günahtan kaçınmanın büyük günahları engelleme özelliği olduğunu açıklar. Günahların tövbe, kefaret olacak bir afet veya Hz. Muhammed'in şefaatiyle kurtulmalarının mümkün olduğunu savunur. Ancak günahta ısrar eden ve Allah'a isyan edenler için şefaatin mümkün olmadığını söyler.[753]

Vercelânî' va'd ve vaîd konusunda özellikle Eş'arîye, Mürcie ve diğer fırkaların görüşlerine cevap vermeye çalışmaktadır. Mürcie'yi daha çok iman konusunda eleştirmektedir. Ancak kulların fiilleri, kader konusu, sıfatlar ve diğer bazı farklı konularda görüşlerini çürütmeye çalıştığı Eş'arîyye vardır. Bu konuda akli ve nakli delilleri kullanmayı hiç ihmal etmemektedir. Akli delilleri kullanırken insanların üstünde ihtilafa düşmeyecek şekilde kendisince somut verileri, delilleri ortaya koymaktadır. Nakli delillerde Kur'ân âyetlerini ve hadisleri kullanarak gerekçelerini sıralamaktadır. Va'd ve vaîd konusunda Eş'arîyye'nin Allah'ın istemediği bir şeyi emrettiği görüşünün yanlış olduğunu açıklamaktadır. Yani burada kast edilen şeyin, Allah insanların küfre girmesini istemez, ancak insanların küfre girmesinin Allah'ın iradesi ile olduğunu söylemeye çalıştığını görmekteyiz. Çünkü Allah Ebu Cehil ve diğer müşriklerin iman etmesini irade etseydi iman ederdi. Eş'arîyye'nin bu konuda haksız olduğunu ve görüşünün gerçekle bir ilişkisi olmadığını savunmaktadır. Yani Allah'ın inanların günaha girmesini sanki Allah istemiş gibi bir sonuç çıkmaktadır.[754] Vercelânî'in bu görüşüyle, Mu'tezile ile aynı görüşte olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Mu'tezile 'ye göre Allah kulun günaha girmesini istemez. Bu konuda icmâ etmiştir. Mu'tezile içinde bu konu farklı görüşleri barındırsa da esasen Allah'ın günahları irade etmediği konusunda ittifak ettiklerini gösterir. Ancak özellikle bu konuda İbâdîyye'nin içinde bir ittifak olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü İbâdîyye'nin Hârisiyye fırkası kader konusunda Mu'tezile ile aynı görüşü benimsemiş olmasına rağmen, istitâatın fiilden önce olduğunu ileri sürmeleri nedeniyle diğer öteki fırkalar tarafından tekfir edilmişlerdir. Çünkü İbâdîyye'nin geneli, Allah'ın kullarının fiillerinin yaratıcısı ve

[753] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/84.
[754] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/85-86.

istitâatın fiille beraber olduğu hususlarında Ehl-i sünnetin görüşlerini paylaşırlar.[755] Bu konu basit bir konu olarak algılanmamalıdır. Bu konun kader konusu ile doğrudan bir alakası vardır. İnsanların sorumluluğu temelinde tartışılan konulardan biri olarak kabul edilmelidir.[756]

Kader konusunda Ethem Ruhi Fığlalı, İbâdîyye'nin görüşlerinin "hayır" ve "şerr"in Allah'tan olduğu konusunda da Ehl-i sünnet'le yakın görüşler olduğunu söylemektedir. Tüm fiillerin yaratıcısının Allah olduğu görüşünü savunduklarını dile getirir.[757] Vercelânî'in de bu konuda aynı görüşlere sahip olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Ona göre kullar fiillerin yaratıcısı değildir. Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. Kulların fiillerinin yaratıcısının insan olduğunu savunmanın Allah'a ortak koşmayı ortaya çıkaracağını savunur. Yaratmada Allah'a hiçbir şeyin ortak koşulamayacağını dile getirir.[758] Ancak Allah insanların günaha girmesini, isyan etmesini asla istemez. Burada bir çelişki varmış gibi görülebilir. Burada insanların bir imtihan dünyasında olduklarını unutmamaları gerektiğini, va'd ve vaîd konusunun bu cihetle değerlendirilmesinin yerinde olacağını iddia eder. Yani her şeyin ahirette bir karşılığı olacağını va'd ve vaîdin beraber olması gerektiğini savunur. Va'd ve vaîd konusunun beraber olduğunu Kur'ân'da geçen "*Huzurumda tartışmayın! Sizi daha önce uyarmıştım"*[759] âyetinin buna delil olduğunu iddia etmektedir. Yani bu iki kavramın beraber değerlendirilmesinin dışındaki tartışmaların, yersiz olduğunu söylemektedir.[760]

2. 2. 1. 6. Kader

Allah'ın yarattıklarına ilişkin plan ve işleyişini gerçekleştirmek anlamında kader ve kaza kavramları kullanılmaktadır. Kader sözlükte, *"gücü yetmek; planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin değerini belirlemek, rızkını daraltmak"* anlamında kullanılır. Kaza ise Allah'ın olaylara ve nesnelere ilişkin ezeli olan planın gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Kur'ân'da tüm olayların ve nesnelerin belirli bir

[755] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 75.
[756] Eş'arî, *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 334.
[757] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 133.
[758] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/42-43.
[759] Kāf 50/28.
[760] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/85.

düzen içerinde gerçekleşmesi anlamında kullanılır. Kader konusu merak edilen önemli konulardan bir tanesidir. Özellik dört halife döneminde yaşanan siyasi ve toplumsal olayların etkisiyle hızlı bir şekilde gündeme gelen konuların başında gelir.[761] Müslümanların yaşadığı tecrübeler ve acı olaylar kader ve ilahi takdir meselesini tartışmalarına neden olmuştur. Kader konusu insanın bir özgürlük konusu kadar politik yönü olan tartışmaları beraberinde getiren bir konudur. Kader konusu politik teolojinin bir konusu olarak hala günümüze kadar tartışılmaya devam edilmektedir.[762] Kader konusu veya problemi itikâdî konulara tesir etmiş iman ile ilgili bir konu olduğu gibi insani bir problemdir.[763]

Eş'arîler'in fiiller konusundaki görüşleri tanrı tasavvurlarıyla doğrudan ilişkilidir. Eş'arîlere göre Allah kadir-i mutlaktır. Dilediğini, istediği şekilde yapma yetkisine sahiptir. Her şey, onun ilim, dilemesi ve iradesine bağlıdır. Allah için fiillerinde kulların yararı gözetilmek zorunluluğu yoktur. Allah dilediğini yapmaya veya yapmamaya her şekilde sahiptir. Bu konuda bir zorlama veya gereklilik nispet edilmez.[764] Allah'ın fiillerindeki tasarrufu sadece Allah'a aittir. Bütün fiiller onun hikmetine ve adaletine bağlı olmakla beraber irade sıfatına göre gerçekleşir. Allah için herhangi bir fayda temini veya zararı ortadan kaldırma şeklinde bir hikmet zorunluluğu mevcut değildir. Bu bakış nedeniyle, Eş'arîler'in ahirette masum çocukların cezalandırılması, bazı insanların kâfir olacağını bilmesine rağmen onları yaratması hikmetli gözükmeyen fillerini aklen caiz görmeye sevk eder.[765]

Kader konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bazen bir fırka içerinde bile farklı görüşler ortaya çıkabilmektedir. Mürcie bu konuda farklı görüşleri olan bir fırkadır. Bazı Mürcie âlimlerinin kader komsundaki görüşleri Mu'tezile'nin görüşüyle aynıdır. Bazıları ise kaderin ispatı konusunda görüşlere sahiptir.[766]

Mu'tezile insanların kendi fillerinin faili olup olmadığı konusunda farklı guruplara ayrılmıştır. Onlardan bazıları *"hâlık"* ve "*fail"* kelimelerinin mana itibariyle

---

[761] Yusuf Şevki Yavuz, "Kader" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001), 24/58.
[762] Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepler Tarihi* 2 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 126-127.
[763] Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 251.
[764] Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib Bâkıllânî, *et-Temhîd fi'r-redd 'ale'L-mülhideti'l-mu'attıla. Thk. M. el-Hudayri* (Kahire: Daru'l Fikri'l-Arabi, 1974), 74.
[765] Eş'ârî, *Kitâbu'l-Lüm'â. Thk. Hammude Gurabe* (Kahire, 1975), 148-151.
[766] Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 232.

aynı olduğu görüşünü savunmaktadırlar. *"Hâlık"* kavramını Allah için kullanıldığı için, insanlar için bunun kullanılamayacağını iddia ederler. Hâlık Allah için kullanılır. Çünkü o bütün mukadder fillerin yaratıcısıdır.[767] Mu'tezile'ye göre kulların fiilleri kullara aittir. Allah'a nispet edilemezler. Bu câiz değildir. Kullar fillerini kendileri meydana getirir. Kullar fiillerini kendileri yerine yapamayacak ise ikâb, sevâb durumunun olmasına gerek kalmazdı.[768] Mu'tezile 'ye göre Allah günahları irade etmemiştir. Allah insanlara bir özgürlük alanı bıraktığı için günah işlemede serbest bıraktığı için irade etmiştir.[769] Kādî Abdülcebbâr'a göre insan kendi fiillerinin yaratıcı değil ise Allah günahlar konusunda insan yardım etmiş olur. Bu doğru bir şey değildir. Allah bizim günah işlememizi bizden istemiş değildir. Fiilleri Allah'ın ve insanları filleri diye iki ayırmak gerekmektedir. Kādî Abdülcebbâr bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: *"Bizim fiilimiz olması durumunda ister aklî olsun, isterse şer'î olsun onu yapmak bize aittir. Çünkü o zararı giderme yerine geçer. Allah'ın fiili olması durumunda ise, mükellefin önündeki engelleri kaldırmak ve maksadının teklifin ilkeleri ile çatışmaması için Allah'ın onu mutlaka yapması gerekir.*"[770]

Mu'tezile 'ye göre Allah aslah olanın dışında bir şey yapmamaktadır. Çünkü aslah dışında yaparsa bu bir eksiklik veya bu konuda bilgisi olmadığı ortaya çıkar. Allah bunlardan uzaktır. Onun hikmeti kulların iyiliğine olanlara riâyet etmeyi gerektirir. Bu görüş Mu'tezile içerinde hayır-şer, husun-kubuh, adâlet-zulum gibi kavramların aslah temelini oluşturmaktadır.[771] Mu'tezile 'ye göre fiillerin yaratıcısı insanın kendisidir. Yoksa Allah aciz durumuna düşer. Bu bakış Allah'ı acz sıfatından tenzih etmeyi göz önüne alarak, Allah'ın kullarına verdiği ve yarattığı kudret sayesinde mümkün olduğunu iddia etmektedir.[772]

Maturidilere göre insanın fillerinin gerçek sahibi insandır. Bu gayeyle Allah akılla, duyularla ve Kur'ân âyetleriyle açık ve seçik olarak bilinmektedir. Allah bu sebeple insanlara sorumluluk yüklemiş ve karşılığında ödül ve ceza ortaya koymuştur. İnsan fillerinde insanın rolü ve Allah'ın kudreti olmak üzere iki durum

[767] Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 333-334.
[768] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse. Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 2013, 1/732.
[769] Ebü'l Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 334.
[770] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse. Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 2013, 1/732.
[771] Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 145.
[772] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 176.

söz konusudur. Fiile yönelmek, onu seçmek ve sonunda onu yapmak insanın görevidir. Allah ise bu silsilenin gerçekleşmesi, yani insan fiillerinin yaratıcısıdır. Fiile etki eden güç Allah'tır. Fiil gerçekleşme (kesb) yönünde insana, yaratma yönünde Allah'a aittir.[773]

İbâdîyye genel olarak hayır ve şerri Allah'tan bilerek kadere inanır. Allah her şeyin tek yaratıcısıdır.[774] İbâdîlere göre her şeyin yaratıcısı Allah'tır. Her şey onun iradesine bağlı olarak gerçekleşir.[775] Bu konuda Ehl-i sünnet'e yakın bir görüştedirler.[776]

Ebî Hazer Yağla b. Ziltâf el-Vesyanî'ye göre Allah insan fiillerinin yaratıcısı olduğunu açık bir şekilde şöyle açıklamıştır: "*Allah her şeyin yaratıcısıdır ve her şeyi koruyup yöneten de O'dur."*[777] Bu âyet her şeyi kapsamaktadır. Ona göre Allah hiçbir şeyi hariç tutmamıştır. Bu ilke genel bir ilkedir. Özel bir konu veya dikkat edilmesi gereken bir durum olsaydı, Kur'ân bu konuda genel bir ilke koymazdı. *"Her şeyi O yaratmıştır ve her şeyi hakkıyla bilen o'dur."* [778] Bu âyetin bir önceki âyeti teyit ettiğini söyleyerek bu ilkenin geçerliği olduğunu iddia etmektedir.[779]

Ebî Hazer Yağla b. Ziltâf, Mu'tezile 'nin aslah anlayışını reddetmektedir. Güzeli ve çirkini yaratanın Allah olduğunu savunmaktadır. Çünkü kimse kötü veya çirkin bir iş yapmak niyetinde değildir. Bu niyette olan biri güzel bir iş yapmak için çaba gösterir. İnsanın çirkin veya güzeli belirleme yetkisi olmadığını söylemektedir. İnsan fiillerinin yaratıcısı Allah'tır. Allah fiil yapma gücü vermeseydi nasıl güzel veya çirkin olanı seçme durumda olabilirdi? Küfür çirkin bir şeydir. İman güzel bir şeydir. Allah hareket etmemizi veya durmamızı o önceden yarattı. Tüm varlıkların yaratıcısı Allah'tır. Allah dilediği gibi hüküm eder.[780]

İbâdîyye'nin kader inancına göre Allah her şeyi yaratan, her şeyi bilen ve her şeyin onun iradesine bağlı olduğuna inanan bir görüş hâkimdir. Hayır ve şer sadece

---

[773] Maturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd. Thk. Fethullah Huleyf* (İstanbul, 1979), 221-256; Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 382-383.
[774] el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân. Thk. Seyyide İsmâil Kâşif*, 1980, 1/186-187.
[775] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 220.
[776] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 133.
[777] ez-Zümer 39/62.
[778] el-Enâm 6/101.
[779] Vesyanî, *er-Redd alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn Tk. Venîs Amir*, 150.
[780] Vesyanî, *er-Redd alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn Tk. Venîs Amir*, 151-159.

Allah'tandır. İnsan fiilleri Allah'ın iradesine bağlı olarak sonradan yaratılmıştır. Allah kelamının ve vahyin yaratılmasına ve onları sonradan meydana getirdiğine ve oradan inzal edildiği görüşündedirler.[781]

İbâdîyye fırkalarının geneli Allah'ı fillerin yaratıcısı ve istitâatın fiil ile birlikte olduğu konusunda Ehl-i sünnet ile benzerlik göstermektedir. İbâdîyye'nin el-Hârisiyye fırkası ise kader konusunda Mu'tezile ile aynı görüşü benimsemişlerdir. Onlara göre istitâat fiilden önce gelir.[782] Vercelânî kader kavramını, insanın başına gelen her şey olarak tanımlamaktadır. İnsanoğlunun iradesini kullanarak talep ettiği her şeyin aslında kaderi olduğunu, hayır ve şer olarak hayatta karşılaştığımız her şeyde kadere imanın bir gereği olduğunu söylemektedir.[783] Vercelânî'de kader konusu tam teslimiyetle eşdeğerdir.

Kaderiyye'ye göre insanın fiilleri ve kudreti kendi iradesiyle ortaya çıkmakta ve insan hür bir iradeye sahiptir.[784] Vercelânî Kaderiyye'yi insanların fiillerin yaratıcısı olduğu konusundaki görüşünü eleştirmiştir. *Allah'tan başka size göklerden ve yerden rızık veren bir yaratıcı var mı?"* [785] Bu âyeti delil göstererek müşrikleri de çürüttüğünü ifade etmiştir. Ayrıca "*Benim iznimle kuş biçiminde bir şey yapıp üflüyordun ve benim iznimle kuş oluyordu."* [786] Bu âyetin açık bir şekilde insan fiillerinin ve her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu ispatladığını dile getirmektedir.[787]

Vercelânî'ye göre her şeyin tek yaratıcısı Allah'tır. İnsanların fiillerini yerine getirirken ilk sahibi olan Allah'tan borç aldığını mecazi bir şekilde anlatmaya çalışmaktadır. Allah hem âlim hem de her şeyin yaratıcısıdır. Ona göre Kaderiyye'nin insan fiillerinin yaratıcısının insan olduğunu kabul etmekle Allah'ı devre dışı

---

[781] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 220.
[782] Abdülkahir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 75; Ebü'l Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 166; Abdulazîz b. İbrâhim es-Semînî el-Mesâbî, *Me'âlimu'd-Din* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, ts.), 2/232.
[783] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/34.
[784] Hamdi Gündoğar, "Eş'arîliğin İnsan Fiilleri ve Kesb Teorisine Klasik ve Modern Dönemde Yapılan Bazı Eleştiriler", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri* (Siirt: Siirt İlahiyat Fakültesi, 2014), 2/77.
[785] el-Fâtır 35/3.
[786] el-Mâide 5/110.
[787] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/42-43.

bıraktığını iddia etmektedir. Bu devre dışı bırakmanın tevhid inancını zedelediğini ve yaratma konusunda Allah ortak koşulduğu anlamına geldiğini aktarmaktadır.[788]

Vercelânî'in insan ve kader konusundaki görüşü, Ehl-i sünnet ile aynı paraleldir. Allah'ın hiçbir olay veya yaratmada devre dışı kalamayacağını, tüm oluş ve yaratmanın Allah'a izafe edilmesi gerektiğini savunmaktadır.

2. 2. 1. 7. Büyük Günah

Büyük günah sözlükte *"maddî ve mânevî "* anlamda büyük anlamına gelen *kebr (kiber)* sözcüğünden türemiştir. *"Büyük günah"* manasında *kebire* ve çoğulu olan *kebair* kavramı ile karşılanmaktadır. Kebire farklı anlamlara gelmekle beraber, dinen yasaklandığına dair kesin bir delili olan hem dünyevi hem de uhrevi ceza karşılığı bulunan davranışlara verilen addır.[789] Kur'ân-ı Kerim'de zenb, işm, fısk, isyan vb. gibi kelimelerle ifade edilir. Kur'ân'da günahın büyük ve küçük olmak üzere iki çeşidi olduğu belirtilmektedir.[790]

Hadislerde büyük günah olarak bazı davranışlar zikredilmektedir. Örneğin; ana ve babaya karşı gelmek, yetim malına göz dikmek, faiz yemek, şirk koşmak ve insan öldürmek büyük günahlardan sayılmıştır.[791]

Kaynaklarda Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk ihtilaflar genellikle Hz. Peygamber'in vefatı esnasında yaşanan olaylar olarak geçmektedir.[792] Ancak Müslümanların ilk bölünmelerinin en büyük sebeplerinden ilki büyük günah işleyenin durumu ile ilgilidir. Bu konu önemli siyasî olayların yaşandığı bir dönemde gündeme gelmiştir. Hicretin 36 ve 37, milâdi 656-657 yılları arasına tekabül etmektedir. Hz. Osman'ın öldürülmesi, Hz. Ali'nin halife olması sonrasında yaşanan Cemel ve Sıffîn savaşlarından sonra Müslümanlar arasında önemli problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[793] Çıkış noktası politik olabilir. Ancak sonuçları itibariyle dini bir

---

[788] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/43.
[789] Adil Babek, "Kebîre", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, 2002), 25/163.
[790] en-Nisâ 4/31; eş-Şurâ 42 36-37; el-Kehf 18/49.
[791] Müsned, II, 164,201, 214; Buhârî, "Îmân", 16, "Edeb", 4, 6, 49; Müslim, "Îmân", 143-146.
[792] Mehmet Saffet Sarıkaya, *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 50.
[793] Cihad Tunç, "Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXIII (1978), 327.

kavram halini almıştır. Bu mesele tahkim den sonra Haricîler tarafından ortaya atılmıştır. Onlara göre tahkim büyük günahlardan sayılmıştır. Tahkim'e razı olanlarda küfre girmiş oluyorlardı.[794]

Bu bölünme, erken dönemlerde başlayan tartışmalardan birisidir. Bu tartışma iki açıklamayı zorunlu kılmıştır: Birincisi hangi fillerin günah sayılacağı konusudur. İkincisi ise, büyük günah işleyenin durumu ile ilgilidir.[795] Büyük günah konusu tartışmaları, kaynağını iman-amel ilişkisi bağlamından almaktadır. Amel-iman münasebeti konusundaki ihtilaflar hicri I. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hâricîlerle ile Mürcie arasında başladı. Daha sonra Mu'tezile büyük günah işleyenin kâfir veya mü'min olmadığını, onların durumlarının fasık olduğunu (*el-menzile beyne'l - menzileteyn)* görüşünü ortaya attı.[796]

Bazı mezheplerin büyük günah konusundaki görüşleri, onların mezhep isimlerini bile etkilemiştir. İrcâ kelimesi, büyük günah işleyen birinin dünyada iken cennetlik veya cehennemlik olduğu hakkında hüküm verilmeyeceği için, onun hükmünün kıyamet gününe ertelemek anlamında ifade edilmiştir. Bu görüş, Mürcie isminin ortaya çıkma sebebi olarak tarihte yerini almıştır.[797]

Haricîlerin büyük günah konusunda çok sert görüşlerine en büyük itiraz Mürcie'den gelmiştir. Mürcie'ye göre amel imandan bir parça değildir. Bu görüş nedeniyle büyük günah işlemenin imana zarar vermeyeceğini belirterek Haricî görüşü reddettiler. Mu'tezile bu iki farklı görüş arasına girerek daha uzlaşmacı bir tutum takındı.[798]

Mürcie'nin iman-amel ayrımının arkasında Haricî zihniyetine bir tepki olduğu anlaşılmalıdır. Çünkü bu yaklaşım büyük günah işleyen herkesin imandan ve İslâm'dan çıkmış kabul eden Haricîlerin bu tekfirci yaklaşımlarına engel olmak ve

---

[794] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 141.
[795] Mustafa Türkgülü, "Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkındaki Kelâmî Tartışmalar", *Diyanet İlmi Dergi* 36/4 (2000), 68.
[796] Sönmez Kutlu, *Selefiliğin Fikrî Arka Planı İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* 4 (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 96.
[797] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/139.
[798] Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* (Ankara: Otto yayınları, 2017), 223.

büyük günah işleyen birinin İslâm'dan çıkmayacağını savunma amacını gütmektedir.[799]

Mürcie'ye göre hem büyük hem de küçük günahlar vardır. Bu konuda iki görüş mevcuttur: Birinci görüşe göre büyük veya küçük fark etmeksizin her günah büyüktür. İkinci görüşe göre küçük ve büyük günahlar farklıdır. Mürcie Allah'a isyanı büyük günahlardan (kebire) saymıştır. Mürcie ayrıca bir yurdun dar-ı iman olması durumu ve imana aykırı bir durum ortaya çıkmadıkça oranın ahalisinin hükmünün iman olduğu konusunda icmâ etmiştir. Büyük günah işleyen birinin tövbe etmesi halinde Allah'ın onu bağışlayıp veya bağışlamamasının Allah'ın keremi ile ilgili olduğunu savunmaktadırlar.[800]

Mu‘tezile 'ye göre günahlar büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrılır. Allah'ın bir günah konusunda vaîdi var ise o günah büyük günahlardandır. Eğer Allah'ın bir günah hakkında vaîdi bulunmuyorsa o günah küçük günah olarak kabul edilmelidir.[801] Mu‘tezile büyük günah işleyen kâfir olur görüşünü savunan Haricîlere karşı iki konum veya mekân arasında kalmak manasına gelen *“el-Menzile beyne’l-menzileteyn”* görüşünü savunmuştur. Mu‘tezile kelamcıları bu görüşü şöyle açıklamaktadırlar: *“Büyük günah işleyen kişi (sâhibü’l-kebîre) için iki isim (iman-küfür) arasında bir isim (fısk) ve iki statü (mü’min-kâfir) arasında başka bir statü (fâsık) bulunduğunu”* ifade ederler. Hasan el-Basrî bu durumdaki birinin mü’min veya kâfir olmadığını ancak “münafık” olabileceğini kabul etmektedir. Vâsıl b. Atâ ise büyük günah işleyenin ne mü’min ne kâfir ne de münafık olduğunu, ona “fâsık” denilebileceğini ileri sürmekteydi.[802] Mu‘tezile 'ye göre fasık büyük günah nedeniyle mü’min vasfını kaybeden kişidir. Mu‘tezile büyük günah işleyen birinin kâfir olduğu görüşünü savunan Haricîler'den ayrılmasına rağmen, onun cehennemde ebediyen kalacağı konusunda Haricîler'le aynı görüşü savunmaktadırlar.[803]

Şiî fırkalardan olan Zeydiyye, büyük günah işleyenlerin ebediyen cehennemde kalacağı görüşüne sahiptirler. Abdulkahir el-Bağdadi bu yönüyle Zeydiyye'nin

---

[799] Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepler Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 190-191.
[800] Eş’arî, *Maḳâlâtu’l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 223-228.
[801] Eş’arî, *Maḳâlâtu’l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 394.
[802] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu’l-Uṣûli’l-ḫamse. Mu’tezile’nin Beş İlkesi*, 2013, 1/223-224.
[803] Sönmez Kutlu, “Va’d ve Vaîd”, 42/414-415.

Hâricîler'e benzediğini söylemektedir.[804] Diğer bir Şiî fırkası olan Rafızîler'e göre hangi mezhepten olursa olsun büyük günah işleyenler ahirette cezasını çekecek ve ebedi olarak cehennemde kalacaklardır. [805]

Büyük günah meselesi önceleri Haricîler, Mürcie ve Mu'tezile arasında bir tartışma konusu iken, daha sonra Maturîdîler'le Mu'tezile arasında tartışılan konulardan biri olmuştur.[806]

İtikâdî bir konu olan büyük günah meselesi, fıkhî alana çekilerek Mu'tezile ve Mâtürîdî hukukçuları tarafından tartışılmaya devam etmiştir. Ebû Mansûr el-Matürîdî, Mürcie'nin va'd âyetlerini genel anlamda izah etmeye çalışmasının Mu'tezile ve Haricîler'e nazaran daha gerçekçi olduğunu belirtmiştir. Çünkü bu bakışın, Allah'ın rahmetine, affına ve mağfiretine daha uygun olduğunu savunmuştur.[807]

Haricîler'e göre büyük günah işleyen biri küfre girmiştir. Hâricîler büyük günah işleyen birinin Necedât fırkası hariç, cehennemde ebedi olarak kalacağı görüşünde icmâ ettiler.[808] Hâricîlerin Mürcie'ye karşı sert sözleri ve tekfirci yaklaşımları sıklıkla kaynaklarda tekrar edilmektedir Büyük günah tartışması konusunda Müslümanların yerine getirmesi gereken görevi kendilerinin yerine getirdiğini belirterek hak ve batılı birbirinden ayırarak hakkın yanında durdukları ve Allah'ın emanetine sahip çıktıklarını iddia etmektedirler.[809] Büyük günah meselesi akide ve politik anlamda her yönüyle Haricîler'in inancını kuşatmıştır.

Vercelânî Büyük günah meselesi konusunu kitabında bir başlık altında anlatmaya çalışmaktadır. Ümmetin en büyük problemlerinden birisinin büyük günah konusundaki ihtilaflı tartışmalar olduğunu iddia etmektedir. Günahların çeşitleri olduğunu aktarmaktadır. En büyük günahı *"şirk"* olarak saymaktadır. Allah'a isyanın da büyük günahlardan olduğunu, dolaysıyla küçük sayılmaması gerektiğini savunur.[810]

---

[804] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 29.
[805] Eş'arî, *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 106.
[806] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse. Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 2013, 2/674.
[807] Bekir Topaloğlu, "Kitâbü't-Tevhid", *Kitâbü't-Tevhid* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002), 26/549.
[808] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/109; Eş'arî, *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*, 146.
[809] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 67.
[810] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/55.

Allah'ın büyük günahları ancak ölmeden önce tövbe etmesi ile affedebileceğini aktarmaktadır. Büyük günah tövbe ile bağışlanır. Küçük günahlar yapılan sevaplarla temizlenir. Belaların musallat olması halinde çok af dilemek ile bu belalardan kurtulmanın mümkün olduğunu savunur. Kefaret konusundan Peygamberin söylediği hadisleri delil göstererek konusunu dillendirmeye çalışmaktadır. Günahları, *kebire, masiyet, seyyie, hatiet, kerahet ve ibahet* olarak adlandırmaktadır. Bu günah çeşitlerinin de kendi arasında bir derecesi olduğunu ifade etmektedir.[811]

Vercelânî küfür olarak addedilecek olan fiillerin hem dil (lugat), hem şer'i hem kitabi (Kur'ân), hem sünnet hem rivâyet ve hem de aklen sabit olduğunu dile getirmektedir. Bu dil anlamındaki küfürden kastın hem nimet küfrü hem de ihsan küfrü olduğunu söylemektedir. Vercelânî küfür kavramı ile iki anlamdan bahsetmektedir. Bir özdeyişten bahsederek, bir insana iyilik ettiğinde o kişi o iyiliği görmezden gelirse nimet küfrü etmiş olur. Ya da yapılan iyiliğe karşılık bir iyilik yapmaz ise ihsan küfrü yapmış olur. Küfürden kastının bu iki bakışı kapsadığını dile getirmektedir. Küfür kavramından asıl olanın verilen iyiliğe ve nimete karşılık senin tersi karşılık vererek görmezden gelinmesidir. Arapçadaki كفر sözcüğünün örtmek ve inkâr etmek anlamındaki sözlük anlamını kullanarak anlatmaya çalışır. Vercelânî imanı küfrün zıttı olarak tanımlamaktadır. Tüm insanların küfrün imanın zıttı olduğu konusunda birleştiklerini iddia etmektedir. Bazı yapılan günahların (küçük günah) insanı küfre soktuğu anlamında görüş farklılıkları olduğunu dile getirmektedir. Mu'tezile ve Ehl-i sünnet'in bu konu da karşı çıktığını, Hâricî ve İbâdîyye'nin bazı günahların küfre sebep olduğu konusunda fikir birliği ettiğini savunur.[812]

Vercelânî Allah'ın emrettiği her şeyi iman olarak kabul etmektedir. Ancak Allah'ın yasakladığı her şeyi küfür olarak kabul etmemektedir. Hâricîlerin küçük veya büyük her isyanı şirk koşmasına itiraz etmektedir. Tüm isyanların küfür sayılmayacağını, ameli olan konularda ihmal edilen bir ibadetin isyan olarak sayılmaması gerektiğini savunur. Hâricîlerin her türlü isyanı küfür saymalarını eleştirmiştir. Bir amelin ihmal edilmesiyle, Allah'a şirk koşulmasının aynı kefede değerlendirilmeyeceğini savunmaktadır.[813] Vercelânî'in görüşlerinin katı olmadığını,

[811] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/56.
[812] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/38-39.
[813] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/58-59.

genelde ılımlı bir görüşe sahip olduğunu büyük günah gibi ihtilaflı bir konuda da yumuşak bir söyleme sahip olmasının İbâdîlerin görüşlerinin doğru anlaşılması açısından önemli olduğunu düşünüyoruz.

Vercelânî bir fiilin küfür sayılmasına referans olarak "*Gücü yetenin (Kâbe) o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnidir*."[814]Allah'ın uyarısını delil olarak aktarmaktadır.[815] Burada kastedilen fiillin küfür kavramından kasıt, farz kılınan amellerden kaçınmanın insanı küfre soktuğu ile ilgilidir. Ayrıca Ebu Ubeyde Müslim b. Kerime'den bir rivâyeti delil olarak sunmaktadır. Ebu Ubeyde Müslim b. Kerime'nin rivâyetine göre peygamber bir hadiste şöyle buyurmuştur: "*Namazı terk eden küfre girmiş olur. Kulun ve küfrün arasında namazın terki kadar bir mesafe vardır."* Bu hadis Müslim'in rivâyetleri arasında yer almaktadır.[816] Ayrıca Peygamberin hayızlı iken cinsel ilişkiye girilmesi, idarecilerin rüşvet alması, Kur'ân hakkında tartışılması gibi amellerin insanın küfre girmesine neden olduğunun geçtiği hadisler referans olarak sunulmaktadır.

Vercelânî fıkıh açısından da bir amelin küfür ayılmasının Allah'ın Kur'ân'da inanları uyardığını bu uyarıların basiret sahibi insanlar tarafından anlaşıldığını dolayısıyla fıkhi açıdan da bir delil olduğunu savunmaktadır. Vercelânî ılımlı bir portre çizgisinde iken, bu konuda biraz katı davrandığını söylemek yerinde olacaktır. Bunun nedenin İbâdîlerin amel ve ibadet konularında titiz olmalarından kaynaklandığını söylemek gerekmektedir. Daha genel manada ise, iman-amel ilişkisine bağlamak daha yerinde bir saptama olacaktır. İbâdîlere göre amel imandan ayrılmaz bir parçadır.[817] Daha da detaylandırdığımızda İbâdîyye'de iman ve İslam birdir. Ayrılmaz bir bütündür. Dolayısıyla İslam'ın esaslarından ayrılan birinin kâfir olduğunu iddia ederler.[818] Vercelânî'ye göre Allah'ın sıfatları ve zatı hakkında bir hadsizlik olması da küfre girmek için yeter sebeptir. Allah yaratılanlara benzememektedir. Allah'ı yaratılanlara benzetenler şirke girdiğinden kâfir sayılırlar.[819] Diğer fırkaların bazı

[814] Âl-i İmrân 3/97.
[815] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/39.
[816] Müslim, Îmân 134.
[817] Ateş, *Kendi Kaynaklarından İbaziyye*, 145-146.
[818] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 127.
[819] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/41.

konularda görüşlerinin tekfir edilip edilmeyeceği konusunda da Vercelânî önemli bilgiler vermektedir. Ona göre nassı kabul edenler küfre girmez. Nass'ı tahrif edenleri kabul etmek mümkün değildir. Onların yanlış oldukları söylenmeli ve görüşleri reddedilmelidir. Bu durumda onların küfürleri *"nimet küfrü"* olarak isimlendirilmelidir. Mu'tezile'nin Hac vazifesini yerine getiremeyen kâfir değil fâsık sayılır demesini kökten reddedilmediğini bu yüzden bu görüşe müsamaha gösterdiğini açıklamaktadır. Mürcie ise mü'min olmakla beraber bu durumda onların kâfir olmayacağını savundu. Bu durumun mecazen bir mü'min tipi ortaya çıkardığını ve bunun yanlış olduğunu dile getirmektedir.[820]

Vercelânî Mürcie'nin şekil merkezli hareket ettiğini, İbâdîyye'nin ise işin özü ile ilgilendiğini ısrarla dile getirmektedir. Mürcie'nin bid'at ve günahta ısrarı nedeniyle küfre girdiklerini dile getirir. Vercelânî'nin Mürcie'yi eleştirmesinin temelinde onun deyimiyle, ameller konusunda daha sabırlı (erteleme) ve işin ahiret boyutunu ciddiye almamasıdır. Mürcie'nin yolundan gidenlerin cehennem ehli olduğu söylemi Vercelânî'de bariz görülmektedir. Vercelânî Mürcie'nin doğasında isyan olduğu söylemektedir.[821] Vercelânî'in Mürcie'ye karşı bu sert tutumunun temelinde ayrıca politik bir sebep olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Hz. Ali ve Hz. Osman'ın durumlarını tehir eden, onların imanlı olduklarını beyan edip ancak küfre girdiklerini beyan etmeyen İlk Mürcie (el-Mürcietü'l-Ûlâ)[822] gurubun görüşüne karşı bir argüman geliştirmeye çalıştığını görmekteyiz.

Vercelânî bir insanın büyük günah işledikten sonra üç şartı yerine getirmekle ancak cehennemden kurtulacağını dile getirmektedir. Câbir b. Zeyd'i referans göstermek suretiyle bu üç şartı şöyle izah ediyor: Birincisi tövbe etmektir. İkincisi sâlih ve hayırlı işler yapmaktır. Üçüncüsü bir bela karşısında ders alıp Allah'a yönelmek olarak saymıştır.[823] Ayrıca cehenneme girdikten sonra cennete girilmenin mümkün olmadığını savunmaktadır. Cehennemden sonra cennete girileceğini savunanların delillerinin meşhur ve mütevatir olmayan hadislerden oluştuğunu, dolayısıyla âyet varken bunların delil olarak savunmanın geçersiz olduğunu

[820] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/42.
[821] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/44-45.
[822] Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı, ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Ocak 2002), 169.
[823] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/35; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 137.

savunmaktadır. Bu konuya delil olarak Allah'ın şöyle buyurduğunu söylemektedir: "*Huzurumda tartışmayın, sizi daha önce uyarmıştım. Bende söz değişmez ve ben asla kullara zulmetmem.''*[824]

Vercelânî Mürcie ve Kaderiyye'nin mahşer kavramı ile cehennemi karıştırdıklarını dile getirmektedir. Mahşerin yani toplanma alanında insanların çok zorlukla karşılacağını ancak bu toplanmadan sonra cennet veya cehenneme gidilecek olanların netleşeceğini savunmaktadır. Mahşer ve cehennemin karıştırılmaması gerektiğini söylemektedir. Büyük günah işlemiş olan biri, eğer tövbe etmeden ölürse cehennemde ebedi kalır görüşünü Mu'tezile de savunmaktadır. Mu'tezile'nin görüşünün altında yatan neden va'd ve vaîd anlayışının sonucudur.[825] Mu'tezile 'nin görüşüne göre; hakkında vaîd olan her günah büyüktür. Hakkında vaîd olmayan her günah küçüktür.[826] Dolayısıyla Mu'tezile görüşünde, büyük ve küçük günah ayrımı olduğunu söylemek doğru olacaktır. Mu'tezile 'nin beş esasından biri olan va'd ve vaîd ilkesine göre Allah iyilik yapanları ödüllendirecektir. Bu va'd edilmiştir. Kötülük yapanları, günah işleyenleri ve adaletsizlik yapanları cezalandırmak veya onların ebedi olarak cehennemde kalacağını tehdit etmek ve bu sözünden dönmemek vadi olarak tanımlanmıştır.[827] Vercelânî bu konuda Mu'tezile ile paralel düşüncelere sahiptir. İbâdîyenin Mu'tezile ile benzerliği eserlere ve görüşlere yansımıştır. Özellikle halk'ul-Kur'ân, ru'yetullah, büyük günah işleyenin tövbe etmedikçe şefaate mazhar olmayacağı, va'd ve vaîd gibi konularda etkileşim halinde oldukları ve görüşlerinin benzer olduğunu görmekteyiz.[828]

Vercelânî Kaderiyye'nin büyük günah işlemiş kimseyi mü'min olarak görmesi ve kâfir olarak kabul etmemesini Kur'ân'dan delil getirmek suretiyle eleştirmektedir: *''İman etmiş kimse günaha batmış kimse gibi olur mu? Bunlar elbette eşit değildirler.''*[829] Bu âyeti kerimenin büyük günah işleyenlerin durumuna delil olarak yettiğini savunmaktadır.

---

[824] Kaf 50/28-29.
[825] Şehristani, *Milel ve Nihal*, 58.
[826] Ebü'l Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 394.
[827] Osman Aydınlı, "Mu'tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni", *İslamî İlimler Dergisi* 12/2 (Güz 2017), 13.
[828] Orhan Ateş, "İbâdî Fikirlerin Oluşumunda Mu'tezile'nin Rolü", *İslamî İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 97.
[829] es-Secde 32/18.

Vercelânî münafıklık kavramı üzerinde epeyce kafa yormuştur. Ümmetin bir ihtilaflı bir konusu olduğunu söylemektedir. Münafıklık kavramının Ehl-i sünnet, Mu'tezile ve Şîa tarafından iman ile ilgili bir durum olarak kabul edildiğini, Peygamber hayatta iken bunların var olduğunu, hatta münafıklık yapanların müşrik olduklarını savunduklarını söylemektedir. Münafıklığın şirkin gizli bir çeşidi olduğunu düşünmektedir.[830] Ancak İbâdîler açısından münafıklığın iman konusu değil, bir amel konusu olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur. Vercelânî münafıklığı iman konusu olarak değil, ahlak konusu olarak değerlendirmektedir. Vercelânî münafıklık üzerine farklı ihtilaflar olmasına rağmen büyük günah işleyenlerin karşılaşacağı cezayı ortadan kaldırma dışında İslam'ın asli hükümlerini değiştirmediğini açıklamaktadır. Münafıklığın en önemli özelliğinin gizlemek olduğunu söylemektedir.[831]

2. 2. 1. 8. Velâyet, Berâet ve Vukuf

Velâyet kelimesinin sözlük anlamı, "*yakınlık, iyilikte bulunmak, bir ihtiyacı giderme"* anlamına gelmektedir. Arapça (ولي) *"velî"* kökünden türemiştir. Anlamı ise, sorumluluk gerektiren meselelerde sorumlu olmaktır.[832] Velâyet kavramının diğer bir lügat anlamı ise, *"yetim olana yakınlık ve onun velâyetini yerine getirmek"* anlamında kullanılmaktadır. Allah'ın dostlarına velâyetinin anlamı da budur. Allah Kur'ân'da şöyle buyurmaktadır: "*Allah iman edenlerin velîsidir."*[833] Şer'i manada ise Müslümanlara şefkat ve merhamet etmek anlamında kullanılır.[834] Velâyet ve Berâet kavramları Kur'ân'ı Kerim'de geçen önemli iki kavramdır. Velâyet (tevellâ), Müslümanları dost edinmek ve sevmek anlamındadır. Berâet (teberrâ) ise; kâfirlerden uzaklaşmak ve kaçınmak anlamındadır. Peygamberin hadislerine ve uygulamalarına bakıldığında bu iki kavramın tamamlayıcısı olarak Allah için sevmek (el-hubbu lillâh) ve Allah için kızmak, buğz etmek (el-bu'du lillâ) anlamında bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki kavram önemli olmaları nedeniyle Müslümanların itikâdî konular

[830] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/54.
[831] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/50-52.
[832] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 264.
[833] el-Bakâra 2/257.
[834] el-Ceytâlî, *Kavâidu'l-İslâm. Thk. Abdurrahman b. Ömer Bekellî*, 1/45; Sabri Hizmetli, "İbâdîlik'de Velâyet ve Berât İnancı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 182-183.

arasında önemli gördüğü ve bu konuda tartışmaların yaşandığı önemli bir meseledir.[835] Bu iki ilke daha çok Şîa ve Hâricî kelâmında ön plandadır. İmâmiyye mezhebine göre velâyet beş temel esastan birisidir.[836] İmâmiyye mezhebinde velâyet on iki imamı ifade eder. Yani on iki imamı Allah'ın dostları, yakınları ve sevilen kulları yapan dini merhametin adıdır. İmâmiyye mezhebine göre bu ilkenin önemli bir görevi vardır. Bu görev ebedi bir görev ifade etmektedir. Hatta Peygamberlerin bile görevleri sınırlı iken, bu görev ebedi bir görevdir.[837]

Velâyet ayrıca sorumlu olmak, yardımcı olmak, imama tabi olmak anlamlarında da kullanılır. İbâdî kaynaklarda, dini muhabbet, iyi niyet, merhamet etmek, kendimiz için istediğimizi kardeşimiz içinde istemek anlamlarına gelmektedir. Berâet kavramı; karşı çıkmak, kalben nefret etmek, düşmandan ve onun kötülüklerinden uzaklaşmak anlamında kullanılmaktadır. [838] Ayrıca *"velâyet*" ve *"berâet"* kavramının tamamlayıcısı mahiyetinde bir kavram daha mevcuttur. Oda geçici bir süreliğine nötr (tarafsız)kalmak anlamına gelen *"el-vukûf"* kavramıdır. Bu kavram herhangi birinin imanı ve amelleri hakkında hüküm vermemektir. Hüküm verebilmek için *"velâyet"* ve *"berâet"* özelliklerinden birini elde etmesi gerekmektedir. İbâdîlere göre bulûğ çağına ulaştıktan sonra her birey bu üç kavram çerçevesinde hareket etmekle mükelleftir. Velâyet ve berâet kavramları İbâdîyye akidesinin en önemli ve bariz kavramlarındandırlar. Bu konuda birçok eser yazılmıştır. İbâdî âlimlerden Ebu Said Muhammed b. Said el-Kidmî (ö. 361/971) velâyet ve berâet kavramlarının çok önemli olduğunu, bu kavramların akıl ve bilgiyle yorumlanması gerektiğini savunmaktadır. Velâyet ve berâet konusunda Allah'ın bir hüküm ortaya koyduğunu, bu hükme göre Allah'ın dostlarının sevilmesi, Allah'ın düşmanlarına buğz edilmesi ve onlardan kaçınılması gerekmektedir. Allah'ın hükmü bu konuda esas olandır. Bu esas olana göre Müslümanların hareket etmesi gerektiğini iddia eder.[839]

---

[835] Hizmetli, "İbâdîlik'de Velâyet ve Berât İnancı", 1986, 131.
[836] Metin Yıldız, "İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke)", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 181-182.
[837] Henry Eugénie Corbin, "Şiîlikte Velâyet Kavramı", çev. Sabri Hizmetli, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (ts.), 717-718.
[838] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 268.
[839] Ebu Said Muhammed b. Said el-Kidmî, *el-İstikâme. Thk. Muhammed Ebû'l Hasan* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1984), 1/26-28.

Ahmed b. Hamed el-Halilî velâyet ve berâet konusunda sorumluluğun Allah tarafından birkaç âyette şu şekilde hatırlatıldığını belirtmektedir. Allah şöyle buyuruyor: "*Mü'minlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velîleridir; iyiliği teşvik eder, kötülükten alıkoyarlar, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve resulüne itaat ederler. İşte onları Allah merhametiyle kuşatacaktır. Kuşkusuz Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir."*[840] Diğer bir âyette Allah şöyle buyuruyor: "*İman edip de hicret edenler, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler ve onları bağırlarına basıp yardım edenler birbirlerinin yâr ve yakınlarıdır. İman edip de hicret etmeyenlere gelince, göç edinceye kadar onlarla aranızdaki bağ (yakınlık) sebebiyle hiçbir sorumluluğunuz yoktur. Sizden, dinlerini korumak için yardım isterlerse, aranızda antlaşma bulunan bir topluluğa karşı olmamak üzere yardım etmeniz gerekir. Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir."*[841] Halilî, Müslümanların velâyet ve berâet konusunda dikkatli olması gerektiğini, ihmal edilmesi halinde tedavisi mümkün olmayan bir hastalığa sebep olacağını ifade etmektedir.[842]

Kuzey Afrika'nın meşhur İbâdî âlimlerinden Ebû Tâhir İsmâîl b. Mûsâ Ceytâlî (ö. 750/1349-50) göre velâyet esasının delili Kur'ân, Sünnet ve mü'minlerin icmâsıdır. Ceytâlî, Muhammed suresi 19. âyetin velâyetin vacib olduğuna delil olduğunu söyler. *"Ey Muhammed... Kendinin, inanmış erkek ve kadınların günahlarının bağışlanmasını dile ..."* Sünetten delil olarak ise, İbn Mes'ud'un rivâyet ettiği şu hadistir: "*Hz. Peygamber, ey İbn Mes'ud, imanın aslı nedir? Diye sordu; İbn Mes'ud, Allah ve resulü bilir dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Allah için sevmek ve Allah için buğz etmektir"* dedi. Ceytâlî, ümmetin velâyet ve berâet esaslarını imandan saymaları nedeniyle bu konuda bir ittifak (icmâ) olduğunu ifade etmektedir.[843]

Berâet kavramı, lügatte *"bir şeyden çıkmak, uzaklaşmak ve kurtulmak"* anlamına gelmektedir. Istılahi anlamda ise kâfirleri kınamak (lanetlemek), kötülemek ve kaçınmak anlamında kullanılmaktadır.[844] Berâet velâyetin zıddıdır.

---

[840] et-Tevbe 9/71.
[841] el-Enfâl 8/72-73.
[842] Ahmed b. Hamad b. Süleyman el-Halîlî, *Cevâhiru‟t-Tefsir Envâr min Beyâni‟t-Tenzîl* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 1/335-338.
[843] el-Ceytâlî, *Kavâidu'l-İslâm. Thk. Abdurrahman b. Ömer Bekellî*, 1/45-46.
[844] bknz. İbn Manzur, Lisanu'l-Arab;el-Melşûtî, *Usûlu'd-Dîn. Thk. Venis Amir*, 31; Şerîfî, *Muhâdarât ve'd-Durus fi Uşûlü'd-dîn littullab et-eḫaşşuş eş- şer'î*, 32; el-Halîlî, *Cevâhiru‟t-Tefsir Envâr min Beyâni‟t-Tenzîl*, 1/349; el-Kidmî, *el-İstikâme. Thk. Muhammed Ebû'l Hasan*, 1984; Ebu Said

Ceytâlî berâet kavramının da velâyet gibi vucubiyetinin Kur'ân, Sünnet ve icmâ ile sabit olduğunu açıklamaktadır. *Kur'ân'da "Mü'minler, mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin."*[845] Allah'ın bu âyetle mü'minlere kâfirlerden uzaklaşmasını emrettiğini söylemektedir. "*Ey iman edenler! Allah'ın kendilerine gazap ettiği bir topluluğu dost edinmeyin."*[846] *"İçinizden onları dost tutanlar, onlardandır*"[847] Berâet konusunda Peygamberin bir hadisini zikretmektedir. Rebi' b. Habib'in İbn Abbas'tan rivâyet ettiği hadiste Peygamber şöyle buyurmuştur: *"İslam'da bid'at ihdas edene ve bid'at ihdas edeni dost edinene Allah lanet etsin. Sihir yapan ve yaptıran zina eden ve tıraş olan bizden değildir."* İman ehli olan herkesin berâet konusundan haberi olduğunu ve bu konuda ümmetin bir icmâsı olduğunu iddia etmektedir.[848]

Berâet kavramı dört kısma ayrılmaktadır.

Birinci kısım: Ölü veya diri, bilinen veya bilinmeyen, insan ve cin olan bütün kâfirlerden uzaklaşılması gereken kısımdır.

İkinci kısım: Zâlim yönetici ve zâlim yöneticilere itaat edenlerden uzaklaşmadır.

Üçüncü kısım: Allah'ın Kur'ân'da zikrettiği kötülük ve masiyet ile vasıflandırılmış olanlardan uzaklaşılması gereken kısımdır.

Dördüncü kısım: Müslümana yakışmayacak şekilde ondan uzaklaşılmayı gerektirecek bir ameli olanlardan uzaklaşması gereken kesimdir. Ceytâlî sonradan iki kısım daha eklendiğini açıklamaktadır. Bu iki kısmı Ehl-i hak mezhebinden çıkıp ehl-i hilaf mezhebine girenlerden uzaklaşılması gerekenler ile İslâm'dan çıkıp şirke girenden uzaklaşılması gereken kesimler olduğunu aktarmaktadır.[849]

Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr el-Cenâvünî el-İbâdî (VI/XII. yüzyıl) velâyet ve berât konusunun Müslümanların arasında ihtilaf konularından birisi olduğunu aktarmaktadır. Ona göre Allah'ın sevgisi ve kızgınlığı onun ilminin

---

Muhammed b. Said el-Kidmî, *el-İstikâme. Thk. Muhammed Ebû'l Hasan* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, 1984), 2/25.

[845]el- Âl-i İmrân 3/28.

[846] el-Mumtehine 60/13.

[847] el-Mâide 5/51.

[848] el-Ceytâlî, *Kavâidu'l-İslâm. Thk. Abdurrahman b. Ömer Bekellî*, 1/67-68.

[849] Cenâvünî, *Kitâbü'l-vaz': Muhtasar fi'l-usûl ve'l-fıkh. Nşr. Ebû İshak İbrahim Ettafeyyiş*, 47-48.

dâhilindedir. Allah'ın sevgisinin ve kızgınlığının ödül ve ceza ile bir bağlantısı bulunmaktadır. Velâyet ve berâet (adâvet) kavramlarının bu doğrultuda düşünülmesi gerektiğini iddia etmektedir. Allah'ın zati sıfatları gibi değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.[850] İbâdî âlimler tarafından Velâyet dört kısma ayrılmıştır. Birincisi, tüm Müslümanların doğumdan ölüme kadar olan dönemdeki genel velâyeti, ikincisi, Kur'ân'da övülen masumların velâyeti (koruyuculuğu), üçüncüsü, adil imamın velâyeti ve dördüncü olarak her inananın kendi sorumluluğunda olan özel (şahsi) velâyettir. [851]

Velâyet ve berâet esasları İbâdîyye'nin itikâdî ana konularından birisidir. İbâdî âlimler bu konuya çok ihtimam göstermişlerdir. Bu iki esasın temelleri Câbir b. Zeyd zamanında atılmıştır. Birçok âlim bu konuda kitap ve şerhler kaleme almışlardır. Amr Halife en-Nâmî'ye göre velâyet ve berâet ilkeleri hicri birinci yüzyılın ilk yarısından beri bilinen ilkelerdir. Hz. Ali, Muâviye ve arkadaşları tarafından uygulanmaktaydı. İbâdî kaynaklar Müslümanların Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin velâyetini baştan beri kabul ettiklerini söylemektedir. Müslümanların Hz. Osman ve onun yanında olanlarının suçsuz olduklarını ilan ettiklerini aktarmaktadır. Velâyet ve berâet ilkeleri siyasi bir duruş veya tepkiden çok, dini yönü ağırlıkta olan itikâdî ve ictimâi bir nizamdır. İbâdî fıkhında baştan beri bu iki ilkenin yükümlülükleri belirlenmiştir.[852]

Tebğûrîn b. Davud b. İsa el-Melşûtî (öl. 5./11. yy.) 'ye göre dinin muhafazası velâyet ve berâet inancına sıkı sıkıya bağlı olmak ile mümkündür. Velâyet kavramının aslı, sâlih ameller hakkında bilgi sahibi olmaktır. İbâdîler için bu esas çok önemlidir. İbâdîler'de söylem ve amel birliği temsil eden esas ilkelerden birisi velâyet ilkesidir. Velâyet ve berâet birbirinin zıttıdır. Berâet kâfirlere düşmanlık ve lanet etmektir. Berât kavramı sâlih olmayan kötü davranışların bilgisine vakıf olmayı gerektirir. Melşuti'ye göre İbâdîler dinlerine düşkün ve haramdan uzak yaşayan inanlardır. Onların diğer mü'minlere sevgisi farzdır. Bu görevin yerine getirilmesinin ancak velâyet ilkesi ile mümkün olacağını aktarmaktadır. Melşuti, velâyet ve berâet ilkesinin sadece İbâdîlere has ilkeler olduğunu, bu ilkenin İbâdîlerin mü'min veya asi birine farklı davranmasını

---

[850] Roberto Rubinacci, *el-İkrâr bi'l-îmânn: Dirâse mukârane fî akîdeti'l-Cennâvünî*, çev. Arapça'ya çev. Lemîs eş-Şücenî; nşr. ve giriş Mûhamed Ümâdî (Rabat/Fas: Müessesetü Tavalt es-sekâfiyye, 2007), 24-25.

[851] el-Ceytâlî, *Kavâidu'l-İslâm. Thk. Abdurrahman b. Ömer Bekellî*, 1/45-48; Rubinacci, *el-İkrâr bi'l-îmânn: Dirâse mukârane fî akîdeti'l-Cennâvünî*, 67.

[852] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 294-295.

gerektiren ilke olduğunu belirtmektedir. Bu ilkeler insanları akide anlamında uzaklaştırmak için onları şirke mahkûm etmek için kabul edilen esaslar değildir. İsyan eden ve Allah'ın yolundan uzaklaşmış insanlara kin beslemektir. Bu kin besleme tövbe etmelerini sağlamak için yapılmaktadır. Melşuti'ye göre velâyet ve berâet ilkeleri İbâdîyye'nin ictimâi inanç ilkelerinden birisidir.[853]

Çocukların velâyeti konusu İbâdîyye mezhebi içerisinde çok önemli bir konu olarak karşımıza çıkar. Sufriyye çocukların babaları gibi muamele görmeleri gerektiğini söylemektedir. Yani kâfir olan birinin çocuğuna kâfir, mü'min olan birinin çocuğuna mü'min muamelesi yapılması gerektiğini savunmaktadır. Nükkâriyye çocukların buluğ çağına erene kadar onlar hakkındaki hükmü için vukufu (nötr) tercih etmişlerdir. Buluğa ermeyen çocukların hükmünü açıklayabilmek için babanın çocuğun kendi evladı olduğunu teyit etmesi, bir topluluk önünde çocuğun kendisinin olduğunu ikrar etmesi veya birilerinin şahit olarak gösterilmesi ile mümkündür. İbâdîyye mezhebine göre müşrik olup sonradan Müslüman olan bir kadının çocuğu çocukların velâyeti annelerine tabidir. Aynı durum bir köle ile evlenen hür bir kadının çocukları içinde aynı hüküm uygulanır.[854]

Vukuf İbâdîyye'nin temel inanç esaslarından olan velâyet ve berâet gibi gerekli inanç esaslarından birisidir. Bir kişinin velâyet ve berâet durumu net değil ise bunun hükmü vukuftur. Bu durum İbâdîyye için isteğe bağlı olmayıp zarurî bir durumdur. Ebî Hazer Yağla b. Ziltâf el- Vesyanî'ye göre; mazlumu zâlimden, velâyeti berâet olandan ayırmak gerekmektedir. Bunun için vukuf ilkesi ile bunun kanıtlanması gerekir.[855] İbâdî âlimler bu zaruriyetin Kur'ân'daki delilinin birkaç âyette var olduğunu açıklamaktadırlar. "*Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur*."[856] Başka bir âyette Allah şöyle buyuruyor: *"Ey iman edenler! Bilmeden birilerine zarar verip de sonra yaptığınıza pişman olmamanız için, yoldan çıkmışın biri size bir haber getirdiğinde doğruluğunu araştırın."*[857] Vukuf konusunda delil olarak Peygamberin hadislerinde de bu konuda

[853] el-Melşûtî, *Usûlu'd-Dîn. Thk. Venis Amir*, 30-33.
[854] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 268-274; Cenâvünî, *Kitâbü'l-vaz': Muhtasar fi'l-usûl ve'l-fıkh. Nşr. Ebû İshak İbrahim Ettafeyyiş*, 46-47.
[855] Vesyanî, *er-Redd alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn Tk. Venîs Amir*, 135.
[856] el-İsrâ 17/36.
[857] el-Hucurât 49/6.

bilgi mevcuttur. Hz. Peygamber şöyle rivâyet etmiştir*: "İşler üç türlüdür: Birincisi, sizler için bir şeyin doğru olduğu açık bir şekilde ortaya çıkarsa ona uyun. İkincisi, bir işin yanlış olduğu sizin açıkça ortada ise ondan sakının, üçüncüsü ise bir iş hakkında karar veremiyorsanız onu Allah'a bırakın."* İbâdîyyenin âlimlerin Peygamberin şu hadisinin de vukuf için delil olduğunu kabul etmektedirler. Peygamber şöyle buyurmuştur*: "Mü'min yerli yerinde hareket edendir. Münafık ise çok atik hareket edendir."*[858]

Nureddin es-Sâlimî (ö. 1326/1908) vukuf ilkesinin beş çeşidi olduğunu söylemektedir. Bunları şu şekilde açıklamaktadır:

Birincisi: Dinde vukuf yâda diğer ismiyle vukufu's-selamettir. Bu çeşit şeriat açısından sorumlu bir kişinin durumunun Müslümanlarca meçhul olması durumunda ortaya çıkan vukuf çeşididir. Sâlimî bu vukuf çeşidinde İbâdî âlimlerin ittifak etmediğini söylemektedir.

İkincisi: Müslümanların hüküm vermek için emin olmadıkları bir işin velâyet sahibi bir şahsa nispet edilmesidir. Âlimler, Müslümanların bu türlü durumlarda vukuf etmelerinin gerektiğini söylemişlerdir.

Üçüncüsü: Bu çeşidin ismi *"vukufu's-Suâl"*dir. İkinci kısımla benzerlik göstermektedir. Meçhul fiil kavramının ancak âlimlere sorularak bilinebileceği görüşü hâkimdir.

Dördüncüsü: Bu vukuf çeşidinde belirsizlik söz konusudur. Mesela, Müslümanların içeriğini bilmediği bir konuda velâyet sahibi iki şahıstan birisi diğerini lanetler veya öldürürse işkâl vukufu oluşur. [859]

Beşincisi: *"Vukufu'ş-Şek"*tir. Bütün insanlar hakkında vukuf edip, kendisi gibi düşünenlerin dışındakileri dost edinmemektir. Bu çeşit vukuf şer'i kabul edilmemektedir. Çünkü velâyet ihmal edilmektedir.[860]

Velayâyet ve berâet ilkesi İbâdîyye için çok önemlidir. Bu iki ilke İbâdîler için hem itikâdî hem de fıkhi bir konudur. Kendisi içinde kuralları ve ölçüleri belirlenmiş bir nizam dersek daha doğru olur. Yani temel bir inanç esası olmakla beraber, aynı zamanda toplumsal ilişkilerde nasıl davranılacağı konusunda bir kılavuzluk görevi

[858] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 282-283.
[859] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 269-271.
[860] es-Sâlimî, *Meşâriḳu Envâri'l-ʿuḳūl. Envârü'l-ʿuḳūl. Thk. Abdurrahman Umeyrete*, 243-245.

görmektedir. Bu iki ilke İbâdîyye'nin günümüze kadar gelmesini sağlayan iki esas ilkedir. Hem dini hem iktisadi hem de toplumsal yetkileri ve görevlileri olan azzâbe teşkilatını ayakta tutan en önemli iki esas velâyet ve berâet inancıdır.[861]

Vercelânî velâyet ve berâet konusunu *"ed-Delil ve'l-burhân li-ehli'l-ukul"* adlı eserinin üçüncü cildinde bir başlık altında anlatmaya çalışmaktadır. Bu iki ilkenin çok önemli olduğu görüşündedir. Velâyet için Allah'ın şöyle buyurduğunu söylemektedir: *"Mü'minlerin erkekleri de kadınları da birbirlerinin velîleridir..."*[862] Berâet ilkesi içinde *" İçinizden onları dost tutanlar, onlardandır."*[863] âyetinin de delil olduğunu söylemektedir. Müşriklere tevellâ eden birinin müşrik, kâfire tevellâ edenin kâfir olduğunu söylemektedir. Genelde ılımlı görüşlere sahip Vercelânî bu konuda katı bir tutum sergilemiştir.

Vercelânî velâyet ilkesinin üç unsurla bağlantısı olduğunu iddia etmektedir:

Birincisi: Velâyetin aslı şeriate uygundur. Allah inanlara tek bir şeriâte uymaları gerektiğini emretmiştir.

İkincisi: Kalpten sevgi ve tüm organlarla merhamet etmek gerekir. Bir insanda sevgi ve merhamet biterse orada kin vardır. Bu konuda Allah şöyle buyurmuştur: *"Sizinle bizim aramızda, siz bir tek Allah'a iman edinceye kadar sürüp gidecek bir düşmanlık ve nefret açıkça ortaya çıkmıştır."*[864]

Üçüncüsü: İnanlara yardımcı olmak, destek vermek, merhamet etmek ve istiğfar etmektir. Allah şöyle buyurmuştur: *"Kendi günahın için, erkek kadın mü'minler için Allah'tan af dile."* Bu unsur aynı zamanda şahıslara özel olan velâyet çeşididir. Vercelânî'ye göre ümmet toplu velâyet konusunda ittifak halindedir. Ancak kişilerin (özel) velâyetinde farklılık vardır. Bazı kişilerin şahıslara özel velâyet olmadığı konusunda iddiada bulunduklarını söylemektedir. Bu konuda Allah'ın şöyle buyurduğunu söylemektedir: *"Müşrikler sizinle topyekûn savaştıkları gibi siz de onlarla topyekûn savaşın."*[865] Vercelânî tüm müşrikleri toplu öldürmeyeceksek tek tek öldürmenin gereksiz olduğu görüşündedir. *"İbrâhim'de ve ona uyanlarda size güzel*

[861] Hizmetli, "İbâdîlik'de Velâyet ve Berât İnancı", 1986, 204; Hizmetli, "İbâdîlikte Azzabe", 301.
[862] et-Tevbe 9/71.
[863] el-Mâide 5/51.
[864] el-Mümtehine 60/4.
[865] et-Tevbe 9/36.

bir örneklik vardır; onlar kavimlerine şöyle demişlerdi: Bilin ki bizim sizinle ve Allah'ı bırakıp da taptıklarınızla bir ilişiğimiz yoktur."[866]

Vercelânî, velâyeti mü'minin mü'min kardeşine diliyle sevgi, merhamet ve onun için istiğfar dilemesiyle velâyet sorumluluğunu yerine getireceği görüşündedir. Velâyetin bozulması halinde Müslümanların birbirinin haklarını ihlal edeceği anlamına geldiğini söylemektedir. Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Alî b. Yahlef el-Mezâtî (ö. 471/1078-79) 'den alıntı yaparak velâyetin ilk olarak aynı şeriat üzerinde muvafık olan inanlar için olduğunu belirtmektedir. Aynı şeriatı paylaşan inananların yardımlaşmada, iyilikte bulunmada ve takvâ konularında birbirilerine karşı sorumlulukları olduğunu iddia etmektedir. Peygambere uyan her Müslümanın mü'minlere karşı velâyet, müşriklere karşı berâet ilkesini yerine getirmesi gerekmektedir. Velâyeti yerine getiren mü'minlere "Mütevellâ" denilmesi gerektiğini söylemektedir. Bunu Allah'ın âyetle açıkladığını söylemektedir. Allah *" Sizden kim onları dost edinirse şüphesiz o da onlardandır."* Bu âyetin bu konuda iyi bir delil olduğunu ifade etmektedir. Velâyet ve berâet ilkesinin mü'minleri farzlar için teşvik ettiğini, haramlardan da sakınmak için bir kontrol görevi gördüğünü söylemektedir. Bir mütevellá bir başka velâyet sahibinin günah işlediğini söylerse, diğer Müslümanların itham edilen kişiden beri (uzaklaşma) olmayı ilan etmesi gerekmektedir. Vercelânî iki kişinin şahitliği ile birinin velâyet ehli olduğunu söylemesi durumunda, o kişinin velâyet ehli olacağını, buna karşı vukuf durumunda olmamak gerektiğini söylemektedir. Berâet içinde aynı uygulama geçerlidir. İki kişinin şahitliği ile birinin berâet edilmesi gerektiği söylenirse, ondan uzaklaşmak gerektiğini söylemektedir. [867]

Vercelânî velâyet ve berâet konularında olduğu gibi vukuf konusuna da çok önem vermektedir. Ona göre vukufun temelinde sadece inkâr edenlere karşı bir tavır değildir. Onun aslının şüpheden kaynaklandığını söylemektedir. Şüphe duymanın velâyet ve berâet ilkelerini etkilediğini belirtmektedir. Vukuf şüpheli bir durumda olması gereken bir ilkedir. Vukuf ilkesinin olduğu durumda velâyet ve bereketten söz edilmemelidir. İbâdî kaynaklarda geçen Hâris ile Abdulcebbâr'ın durumunu örnek vererek bu konuya açıklık getirmektedir. İbâdî hareketine önderlik eden Hâris ile

[866] el Mümtehine 60/4.
[867] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/169-176.

Abdulcebbâr'ın durumu örneği İbâdî fakihlerin vukuf konusunda örnek verdiği tarihi bir olaydır.[868] Bu olay İbâdîler arasında uzun tartışmalara sebep olmuştur.[869] Bu iki önderin küfür ile itham edilmesi meselesi İbâdî düşünce sisteminde siyasi anlaşmazlık sebeplerinden birisi olarak görülmektedir.[870] Bazı kaynaklarda Hâris ile Abdulcebbâr'ın Emevîlerin Trablus valisi arasında anlaşmazlık çıktığını ve savaş ile sonuçlandığı geçmektedir. Bazı kaynaklarda bu iki önderin katilinin Emevîlerin Kayrevân elçisi Abdurrahman b. Habib tarafından öldürüldüğü geçmektedir. İkisinin kılıçları diğerlerinin vücuduna saplı haldeydi. Bu tarihte yaşanmış olay, itikadî bir esas olan vukuf konusunda tartışmaları beraberinde getirmiştir.[871] Bu iki kişi bir konuda anlaşamadılar. İkisi de öldürüldü. Kılıçları birebirine saplı idi. Bu iki kişi normal şartlarda velâyet sahibi idiler. Burada kötülüğü işleyenin kim olduğu konusunda şüphe hâsıl oldu. Bu durumda nasıl bir hüküm verilmesi gerektiği konusunda Vercelânî izah etmeye çalışmaktadır. Ölen o iki kişiden hangisinin zâlim veya hangisinin mazlum olduğu konusunda bir şüphe olduğunu söylemektedir.[872]

Nükkâriyye'nin bu yukarıda verilen tarihi örnekten hareketle vukuf etmesi gerektiği görüşünde olduğunu aktarmaktadır. Ehlü Da've diye nitelendirdiği İbâdîyye'nin olayın aslı belli olana kadar yani günahın asıl sebebi belli olana kadar onların velâyet üzerine olduklarını kabul etmek görüşünde olduğunu söylemektedir. Ehlü Da've'nin bu konuda velâyet etmeyi işin aslı belli olmadan kaldırmamız durumunda onlara zulm etmiş olacağını iddia ettiğini aktarmaktadır. Vercelânî vukuf konusunda İfk hadisesi olduğunda *Peygamberin "Ya Aişe, insanların söylediklerinden bir şey biliyorsan, Rabbine tövbe et ve onu gözden geçir."* Peygamberin bu hadisle Aişe konusunda vukufta bulunduğunu söylemektedir. Bundan daha da ziyade onun velâyeti altında olduğunu açıklamaktadır. Vercelânî'ye göre velâyet farzdır. Çünkü mü'minin mü'min üzerinde hakkı vardır.[873]

Vercelânî diğer konularda olduğu gibi, velâeyet ve berâet konularında da meseleler üzerinden örnekler vererek konusunu anlatmaya çalışmaktadır. Yani

---

[868] el-Melşûtî, *Usûlu'd-Dîn. Thk. Venis Amir*, 76.
[869] Vesyanî, *er-Redd alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn Tk. Venîs Amir*, 48.
[870] Tadeusz Lewick, *Dirâsâtu Şimâl İfrikiyye. Trc. Ahmed Bumzeku* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, ts.), 82.
[871] Ebû Rebi' Süleyman el-Bârûnî, *Muhtasaru Tarihi'l- İbâdîyye* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 33.
[872] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/128.
[873] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/325-326.

toplumun içindeki günlük hayata dair olaylar üzerinden örnekler vererek anlatmaya ve hüküm vermeye çalışmaktadır. Vercelânî hangi konudan bahsederse o konun toplumdaki hayattaki karşılığı üzerinden anlamlandırmaya çalışmaktadır. Onun anlattığı konuların merkezinde muamelât yani fıkıh vardır. Amel boyutunu asla ihmal etmemektedir. Velâyet ve berâet konusunda misaller vererek nasıl hüküm verilmesi gerektiği konusunda bilgi vermeyi ihmal etmemektedir. Mesela, bir kişi velâyet hakkına sahipken, berâet edilecek bir duruma geldiyse, günahında ısrarcıysa ve tövbe etmediyse hükmünün ne olması gerektiği ile ilgili sorular sorabilmektedir. Bu durumda olan birinin velâyet durumunda olmadığını ve bu konuda saygınlığını kaybettiği görüşünü savunmaktadır.[874]

2. 2. 1. 9. Esma ve Ahkâm

"*el-Esmâ ve'l-ahkâm"* isimlendirme ve hüküm anlamına gelmektedir. İbâdîyye'nin inanç esaslarına bağlı olan ilkelerinden birisidir. İnsanların inançları ve amellerine göre hangi hükümlere tabi tutulacağı ile ilgili olan ilkedir. Başta büyük günah işleyenlerin hangi isimle isimlendirileceği konusu olmak üzere, hangi amelin küfür ile nitelendirileceği ve Ehl-i Kitabın hangi adla adlandırılacağı hususu bu başlık altında değerlendirilmektedir.[875]

Ehl-i sünnet, bu başlık altında imân, küfür, fısk, nifak, gibi terimlerin anlamını açıklayan ve âhiret konularıyla bağlantılı bir kavram olarak kullanmıştır. Mutezili âlimler ise aynı tabiri, insanların konumlarını iman bakımından temellendirmek üzere ortaya koydukları el-Menzile Beyne'l-menzileteyn ilkesi karşılığında kullanmaktadırlar.[876]

Vercelânî *"Esma ve Ahkâm"* başlığı altında müşrik olanların durumu, onlara bir Müslüman olarak nasıl davranılması gerektiği ve müşrikler için nasıl hüküm verilmesi gerektiği konusunda görüşlerini aktarmaktadır. Ehl-i sünnet ile aynı anlamda kullandığını görmekteyiz. Burada şirkten sonra İslam'a dönenlerin hükümleri konusunda açıklamalar yapmaya çalışmaktadır. İlk olarak, müşrik olup İslam'a girenlerin Allah tarafından affedildiğini âyeti kerime ile açıklamaktadır: "*İnkâr edenlere söyle, eğer yaptıklarına son verirlerse geçmiş günahları bağışlanacaktır.*

[874] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/174.
[875] Yıldız, "İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke)", 183.
[876] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse. Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 2013, 1/488.

Yaptıklarına devam ederlerse, daha öncekilere geçmişte ne yapıldığı bellidir."[877] İkinci olarak onları geçmişteki yaptıkları günahlardan da sorumlu olmadıklarını ifade etmektedir. "… *«Hıtta!» (Yâ Rabbi bizi affet) deyin ki, sizin hatalarınızı bağışlayâlım; zira biz, iyi davrananlara (karşılığını) fazlasıyla vereceğiz, demiştik.*"[878] Son kısımda müşriklerin mallarının, evlerinin, malını devretme veya yatırm haklarını kendilerine ait olduğunu savunmaktadır. Şirkten dönmeleri halinde onlara nasıl davranması gerektiği İbâdî kaynaklarda bir başlık altında klasik eserlerde ve usul-i fıkıh kaynaklarında geçmektedir. Peygamberin müşrik olup sonradan Müslümanlığı kabul edenlerin, daha önce yaptıkları herhangi bir şeyden sorumlu olmayacaklarını, ayrıca Müslümanlarla aynı hak ve sorumluluklara sahip olacaklarını bildirilmiştir.[879] İbâdîlere göre müşrik olanların hakları Müslüman olanlar ile bir değildir.[880] İslâm'a dönülmediği sürece aynı hak ve sorumluluklara layık olmadığı görüşü hâkimdir.[881] İbâdîlere göre; müşriklerin savaş halinde öldürülmesi, mallarına el konulması, miras bırakamamaları, ölülerinin yıkanmaması, namazlarınınım kılınmaması, Müslüman mezarlıklarında gömülmemesi gerekir. Onların Müslüman olmadıkları sürece cehenneme gireceklerine inanmak gerekir.[882] Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş şirki açık ve gizili olarak ikiye ayırmaktadır. Açık olan şirk, herkesin bildiği tevhidi inkâr eden şirktir. Gizli şirkte ise, tevhid inkâr edilmemektedir. Tam tersi tevhid tasdik edilmektedir. Ancak zamanla tevhidin gerekliliklerini inkâr edince onlarda açık şirk kategorisine girdiler. Bunun ismi *"kufr-i nifâk"* tır. Bu şirk gurubuna girenler için müşrik hükümleri uygulanmamalıdır.[883]

Vercelânî her konuda olduğu gibi müşriklerin hükmü konusunda da İslam'ın engin hoş görüsünün gösterilmesinden yanadır. Peygamberin Mekke'ye döndüğünde ashabıyla beraber hiçbir müşrike zarar vermemesini ve mallarına el konulmamasını istediğini aktarmaktadır. Mürted olanların esir alınması ve mallarına el konulmasını doğru bulmamaktadır.[884]

---

[877] el-Enfâl, 8/38.
[878] el-Bakara, 2/58.
[879] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 50.
[880] Cuperly, *Introduction a l'etude de l'Ibadhisme et sa theologie Çev. Ammâr el-Cellâsî, Dirâsâtu'l-İbâziyye ve Akidetuhâ (Bahs Mukârin fi'l-Akîdeti'l-İbâziyye fî Bilâdi'l-Mağrib ve Umân)*, 465.
[881] el-Melşûtî, *Usûlu'd-Dîn. Thk. Venis Amir*, 33.
[882] Şerîfî, *Muhâdarât ve'd-Durus fi Uṣûlü'd-dîn littullab et-eḫaṣṣuṣ eş- şer'î*, 137.
[883] Mustafa Nasır Veynten, *Arâû Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş ve'l Akâdiyyetî* (Cezayir: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1996), 338.
[884] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 50-51.

Müşrik olanların hükmü ve isimlendirmesi noktasında İbâdîler nasslarda ve özellikle Kur'ân-ı Kerim'de geçen hüküm ve isimlendirmeleri esas akmaktadırlar. Cenâvünî şöyle açıklama yapmaktadır: "*Tevhid Ehli (muvahhidler), esmânın ahkâma tabi olduğu husunda ittifak etmişlerdir. Bu görüşü, İsa b. Umeyr ve Ahmed b. Hasan, " Ehl- kitab'ın müşrik olmadıklarını" iddia ederek bozmuşlardır. Bu ikisi daha önce müşriklere helal olanları Ehl-i Kitab için de helal kabul etmişler, müşriklere haram olanları Ehl-i Kitab için de haram kabul etmişlerdir."*[885]

Vercelânî, İslâm ülkelerinde yaşayan gayri müslim olan Zımmiler'in durumlarının Nassa uygun şekilde yapılması ve ona göre hüküm verilmesini savunmaktadır. Cizye ve fidyelerinin ancak Müslüman olmaları şartıyla kaldırılabileceğini aktarmaktadır. Aksi takdirde İslâm'ın hükümlerini yerine getirmeyen, cizye ve fidye ödemeyenlerle savaşılması gerektiğini savunur. Eğer yönetici Zimmîlerden cizye ve vergi alınmasına müsaade etmiyorsa onunla savaşmanın ve ona isyan etmenin hak olduğu görüşündedir. Vatandaşların bir devlet bünyesinde yaşaması, onun bu yaşama hakkı için iki görevi olduğunu söylemektedir. Birincisi zulüm eden idareciye karşı isyan etmek, ikincisi ise, yaşadığı yeri savunmaktır.[886] Ayrıca hüküm konusunda Zımmî olanlara nasıl davranılması gerektiği ve onlar hakkında hangi hükümlerin uygulanacağının üç kategoriye ayrılarak yapılması gerektiğini aktarmaktadır. Ona göre Zımmî olanların Kralları (muluk), hükümdarları ve normal vatandaşları (halk) hakkında uygulanacak hükümler farklı olmalıdır. Vercelânî Hz. Muhammed'in *"Benden sonra hilafet otuz sene sürecektir. Daha sonra (yönetim olarak) hilafet krallığa dönüşecektir."* hadisini refarans göstererek önceden haber verdiğini bildirmektedir. Vercelânî, krallık iddiasında bulunan yöneticiler vatandaşları yönetirken, şeriatı tahrif ederek kullanmaya kalkışırlarsa ve bunu din için yaptıklarını iddia ederse, onların durumunun Hz. Ali, Muâviye, Haccac b. Yusuf, Sufriye ve Ezârika'ya benzeyeceğini ifade etmektedir. Bu durumun yevmuddar, Cemel ve Nehrevân gibi sonuçlara sebep olacağını iddia etmektedir. Hz. Ali ve Muâviye'nin tövbe edip yaptıklarının yanlış olduklarını kabul etmeleri halinde, din için yaptıkları her şeyin boşa gittiği görüşündedir.[887]

---

[885] Cenâvünî, *Kitâbü'l-vaz': Muhtasar fi'l-usûl ve'l-fıkh. Nşr. Ebû İshak İbrahim Ettafeyyiş*, 39; Ulvi Murat Kılavuz, "Kuzey Afrika İbâzî Akidesi: Cenâvünî Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (Şubat 2015), 111.

[886] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/87.

[887] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/67.

2. 2. 1. 10. Kabir Azabı

Arapçada *"kabr"* kelimesi *"ölünün gömüldüğü yer"* anlamında kullanılmaktadır. Çoğulu *"kubr"* şeklinde gelir. Türkçe'de ziyaret edilen yer anlamında *"mezar"* kelimesi ile karşılanmıştır.[888]

İnsanların öldükten sonra kabirde azap görüp görmeyeceği konusu İslâm mezhepleri arasında tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalar kelâm ve fıkıh gibi farklı alanlarda tartışılmıştır. İslâm âlimlerinin çoğunun Peygamberin zaman zaman mezarlığa gidip orada yatanlar için dua ettiğini ve bu konun hadislerde geçmesi[889] münasebeti ile müstehap olduğu görüşünde birleşirler.[890]

Eş'arî ve Mâtürîdî âlimlerinin çoğu ölünün kabir hayatına dair kesin bir şey bilinemeyeceğini savunmuşlardır. Hâricîler'in tamamı, Mu'tezile ve Şîa'nın bir kısmı istisna edilirse kelamcıların büyük çoğunluğu kabir azabının olduğu görüşünü savunmaktadırlar.

Vercelânî'ye göre kabir azabını şer'an ve aklen inkâr etmek mümkün değildir. Kabir azabını inkâr edenlerin delil yokluğundan değil cehaletlerinden inkâr ettiklerini iddia eder. Kabir azabı doğrudur, vardır ve ümmet bu şekilde bilir. Kabir azabının delili olarak mütevatir hadisleri gösteriyor. Yaklaşık on adet hadisi ve birkaç haber delil olarak kullanmaktadır. Bu hadislerde kabir azabı ve ölenlerin durumu ile ilgili hadisler zikr edilmektedir.[891] Vercelânî'ye göre kâbir azabı dinin asıl konularından değildir. Bu konuda bilgisi olan için bir zenginliktir. Vercelânî kâbir azabını inkâr edenlere karşı bir savunma durumunda cevaplar vermeye çalışmıştır.[892] Vercelânî kabir azabı hakkındaki görüşlerini kabir azabını inkâr edenlere cevap vermek için "*ed-Delil ve'l-burhân li-ehli'l-ukul*" adlı eserinin üçüncü cildinde bir başlık altında

[888] Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân* (İstanbul, 1986), 549; Mehmet Kubat, "Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 12.
[889] Müslim, Cenâ'iz,102
[890] Mehmet Şener, "Kabir" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001), 24/35-37.
[891] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/327-328.
[892] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/332.

anlatmaya çalışmaktadır. Kabir azabının dinin asıllarından olmasa bile kabul edilmesi gerektiğini ve inkârının mümkün olmadığını savunmaktadır. [893]

2. 2. 2. Diğer Fırkalar Hakkındaki Eleştirileri

Vercelânî bazı mezhepleri eserlerinde açık bir şekilde eleştirmektedir. Kaderriyye, Mürcie, Müşebbihe, Mücessime ve Râfizîler bu mezheplerin başında gelmektedir.

2. 2. 2. 1. Kaderiyye

Kaderiyye sözlükte *"kadere mensup, kaderci"* anlamında kullanılmakla beraber isminin aksine fiillerin sorumluluğunu kullara yükleyerek, ilâhî bir kaderi reddedenleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir.[894] Kullara irâde hakkı tanımayan Cebriyye fırkasının karşıtı bir görüşe sahip itikadî mezhebin adıdır.[895] Kaderiyye insan fillilerinin sorumluluğu konusunda Mu'tezile ortak bir görüşe sahip olmasına rağmen bu noktada durmamış; içlerinde daha aşırısını savunanlar olmuştur. Kaderiyye fikrinin ilk ne zaman ortaya çıktığı ile ilgili birçok tarihçi hayli uğraş vermiştir. Müslümanlara bu fikri taşıyan ilk kişinin Hıristiyan iken Müslüman olmuş ve tekrar Hıristiyan olmuş Iraklı biri tarafından İslam'a sokulduğu görüşü kaynaklarda geçmektedir. Ma'bed el-Cühenî ile Gaylân ed-Dımaşkī'nin bu fikri bu şahıstan aldıkları öne sürülmektedir.[896]

Vercelânî Kaderiyye'yi fiillerin yaratıcısı konusunda eleştirmektedir. Kaderiyye'nin insan fillerinin kendi yaratıcısı olduğu görüşünün yanlış olduğunu, âyeti kerime ile dillendirmek suretiyle karşı çıkmaktadır. "*Siz yalan mı uyduruyorsunuz?"* [897] âyetini mealen örnek vererek yanlış olduklarını iddia etmektedir. Ayrıca "*İşte o zaman Allah şöyle diyecek: "Ey Meryem oğlu Îsâ! Sana ve annene lutfettiğim nimetleri hatırla! Seni Rûhulkudüs'le (Cebrâil) desteklemiştim de hem beşikte iken hem de yetişkin halinde insanlarla konuşuyordun. Sana yazmayı, hikmeti, Tevrat ve İncil'i öğretmiştim. Benim iznimle çamurdan kuş biçiminde bir şey yapıp ona üflüyordun ve benim iznimle derhal kuş oluyordu. Benim iznimle körü ve cüzzamlıyı iyileştiriyordun.*

---

[893] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/327-332.
[894] İlyas Üzüm, "Kaderiyye" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001), 24/64-65.
[895] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/85; Turan, *İslam Mezhepler Tarihi*, 135.
[896] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 155-156.
[897] el-Ankebût 29/17.

Yine benim iznimle ölüleri diriltiyordun. Onlara açık kanıtlar getirdiğin zaman buna karşı içlerinden inkâr edenler 'Bu düpedüz bir büyü!' dediklerinde İsrâiloğulları'nın sana zarar vermelerini önlemiştim. Benim iznimle kuş biçiminde bir şey yapıp üflüyordun ve benim iznimle kuş oluyordu"[898] âyetini referans göstererek, insan fiilleri dâhil her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu aktarmaktadır. Burada şunu belirtmek gerekmektedir. Vercelânî âyetleri delil gösterirken bazen bir âyetin tümünü değil, bir kısmını referans alarak parçacı bir yaklaşımla hareket ediyor. Yani âyetin ana temasından çok, onun savunduğu kısma katkıda bulunan yönünü delil göstermektedir. Biraz zahiri bakış açısıyla hareket ettiğini söylemek yerinde olacaktır.[899]

İnsan fiilleri konusunda her şeyin Allah tarafından yapıldığını, insanlar açısından filli yerine getirenin bunu ilk sahibinden borç aldığını savunmaktadır. Bununda Allah olduğunu, Allah'ın hem âlim hem de yaratan olduğunu söylemektedir. Vercelânî Kaderiyye'nin insan fiilleri konusundaki bakışının Allah'ın yaratma konusunda engellendiğini, yani Allah'ın devre dışı bırakıldığını iddia etmektedir. Tevhid'e inanan ve iman etmiş insanların buna inanmasını yanlış bulduğunu, haşa Allaha' yaratma konusunda ortak koşmayla eş değer olduğunu savunmaktadır.[900]

Vercelânî Kaderiyye'ye inanların Mürcie ile kardeş olduklarını iddia etmektedir. Peygamberin *"Kaderiyye ümmetimin Mecusileridir"* sözünün burada yerine oturduğunu, Peygamberin Mürcie hakkında *"Mürcie ümmetimin Yahudileridir"* hadisinin bu iki görüş konusunda bize bilgi verdiğini açıklamaya çalışmaktadır. Hatta Mecusiler dualist olan inançları nedeniyle onların iki tanrılı bir inanca sahip olduklarından onlara dua edilmemesi gerektiğini söylemektedir. Kādî Abdülcebbâr'a göre ümmetin Mecusilerinden kast edilen gurup Cebriyye'dir. Mecusilere onların çok benzediği konusunda görüş bildirmektedir. Mecusilerin kızlarının ve annelerinin nikâhının cevazının Allah'ın kaza ve kaderi ile olduğunu savunmaktadırlar. Bu açıdan Cebriyye (Mucbire) benzemektedirler.[901]

Kaderiyye'nin ümmetin Mecusilerine benzetilmesi konusunda farklı yorumlarda kaynaklarda geçmektedir. Kadiriye'nin Mecusilerin hayır ve şer

---

[898] el-Mâide 5/110.
[899] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/42-43.
[900] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/43.
[901] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse. Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 2013, 1/722.

konusundaki inanışları nedeniyle benzerlik gösterdiği, Mecusiler hayrı Allah'a şerri ise şeytana bağlarlar. Kaderiyye'de hayır ve şerri birbirinden ayırmaktadır. Kaderiyye de hayrın Allah'tan olduğunu şerrin de şeytandan olduğuna inanırlar.[902] Vercelânî'nin de bu konuda bir görüş belirttiğini söylememiz gerekir. Ona göre Mecusiler ile Kaderiyye'nin benzerliği iki görüşünde dualist inanca sahip oldukları yönündedir. Ancak Vercelânî itikadî bir konu olarak Mecusilerin iki tanrılı bir inanca sahip olduklarını iddia etmektedir. Ancak Kaderiyye'nin benzerliğinin iki tanrılı inançtan değil hayır ve şerrin bağlantılığı olduğu inanış farkından kaynaklandığını ifade etmektedir.[903]

2. 2. 2. 2. Mürcie

Vercelânî Kaderiyye'yi insan filleri konusunda eleştirdiğini ve bu konuda bir savunma yaptığını iddialarından anlamaktayız. Mürcie hakkındaki eleştirilerinin iman anlayışı ile alakalı olduğunu biliyoruz. Mürcie'nin diğer mezhepler tarafından en çok eleştirildiği konu onların iman görüşleridir. Mürcie'nin iman nazariyesi klasik kaynaklarda önemli bir şekilde ele alınmıştır. Mürcie'nin iman anlayışına karşı olan Hâricîler ve diğer mezhepler tamamen Mürcie'nin iman anlayışını çürütmek için eserler kaleme almışlardır. Mürcie'nin çıkış noktası Hâricîlerin iman ve küfür ile ilgili görüşlerinin yanlışlığını ortaya koymak üzerinedir. Mürcie Hâricîlere karşı ilk karşı çıkan fırkadır. Mu'tezile 'nin de ortaya çıkmasıyla tartışma alanı genişlemiştir.[904]

Vercelânî Kur'ân-ı Kerim'de Yahudi dinine mensup kişiler için *"Onların bu tutumu "Sayılı günler dışında bize ateş asla dokunmayacak" demelerinden ötürüdür. Uydura geldikleri yalanlar dinleri hakkında kendilerini yanıltmaktadır."*[905] âyetini Mürcie'nin Yahudiler'in cehennemde ebediyen kalmayacaklarını iddia etmeleri nedeniyle Mürcie'nin Yahudilere benzediğini iddia etmektedir. Peygamberin "*Ümmetimden iki grubun şefaatime ulaşmayacak, bunlar yetmiş peygamberin dilinde lanetlenmiştir.*" rivayetinde bahsedilen gurupların Kaderiyye ve Mürcie'yi olduğunu söylemektedir.[906]

---

[902] Zehra, *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 156.
[903] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/41-43.
[904] Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı, ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 186-187.
[905] el-Âl-i İmrân 3/24.
[906] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/43.

Mürcie'nin İbâdîyye açısından değerlendirilmesine baktığımızda Sâlim b. Zekvan'ın (ö 100-103/718-721) *"es-Sire"* adlı eserinin önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu İbâdîler tarafından Mürcie'nin fikirlerinin çürütülmesi amacıyla yazılmış bir eserdir. Ayrıca bu eseri önemli kılan bir diğer yön ise, Mürcie mensubu olan Hasan b. Muhammed'in kaleme aldığı "*Kitâbu'l-İrcâ"* eserinden önce yazılmış olmasıdır.[907] *"es-Sire"* Hâricîlik ve Mürcie'nin hangi konularda anlaşmazlık yaşadıklarının günümüze ulaşması açısından önemli bir kaynaktır.[908] Sâlim b. Zekvan, Câbir b. Zeyd ile aynı dönemde yaşamış bir âlimdir.[909] Câbir b. Zeyd İbâdîliğin kurumsallaşmasında en önemli âlimlerden birisidir. Siyasi çekişmelerden uzak, daha çok ılımlı bir siyaset güderek İbâdîliğin daha çok baskı ve zarar görmesini engellediği söylenir. Bu yüzden imamet görevini gizli yürüttüğü kaynaklarda geçmektedir.[910] Vercelânî genel olarak Câbir b. Zeyd'i eserlerinde kaynak olarak göstermektedir. Câbir b. Zeyd'in günlük siyasetten uzak iyi bir fâkih olduğunu söylemektedir.[911] Onun söylediklerinden bahisle hareket etmektedir. Câbir b. Zeyd'i belirli konularda verdiği bilgi ve fetvaların Vercelânî açısından çok önemli olduğunun altını çizmemiz gerekmektedir.

İbâdîyye'nin Mürcie hakkında görüşlerinin tüm İbâdîyye tarafından sert bir şekilde eleştirildiğini söylemek yerinde olacaktır. İbâdîyye fırkasının âlimlerinin kaynak eserleri de dâhil Mürcie'ye bakışlarının tekfirci olduğunu görmekteyiz. Nitekim Sâlim b. Zekvan'ın bu konuda görüşleri de bu yöndedir. Sâlim. b. Zekvan'a göre Mürcie'nin muahlif olan kimselerle ilgili hükmün ertelenmesinin (ircâ) onları küfre soktuğunu savunmaktadır.[912]

Vercelânî Peygamberin yetmiş üç fırka hadisinden bahsederken, yoldan çıkmış mezheplerden birisinin Mürcie olduğunu dile getirmektedir. Yetmiş üç fırkada geçen yetmiş iki fırkanın bidatçı olduklarını ve ahirette cehenneme gireceklerini söylemektedir. Mürcie'nin Allah'ın ortaya koyduğu, emirleri, yasakları, va'd ve vaîdi, ödül ve ceza gibi ilkereleri ortadan kaldırdığını dile getirmektedir. Bu ilkeleri ortadan

---

[907] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 27.
[908] Sönmez Kutlu, "Salim b. Zekvan'ın Es-Sîre adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısmın Tercümesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXV (1996), 469.
[909] Kutlu, "Salim b. Zekvan'ın Es-Sîre adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısmın Tercümesi", 467.
[910] Ateş, "Ebu Şa'sa Câbir b. Zeyd ve İbâdîyye Fırkası İçerisindeki Yeri", 73-74.
[911] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/31.
[912] İbn Sellâm el- İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*, 80.

kaldırmalarının altında yatan sebebin, Allah'ın dinine insanların kolay girmelerini kolaylaştırmak olduğunu, bunun sebebinin yanıltıcı olduğunu savunmaktadır.[913] Bu sebep, cennete girmeyi de kolaylaştırmaktadır. Burada Vercelânî inanların fiilleri ve çabalarıyla ancak cennete girebileceklerini bunun yolunun isyan ve büyük günahlardan uzak durmakla mümkün olacağını belirtmektedir. Mürcie'nin Kelime-i tevhid getiren Peygamberin ümmetinin ateş görmeyeceği iddiasının inanların şehvete yönelmesini kolaylaştırdığını, Allah'a itaatten alıkoyduğunu aktarmaktadır. Onların korku ve ümit arasında gidip gelmedikleri için kendilerinden emin olmaları nedeniyle peygamberin onlara lanet ettiğini iddia etmektedir.[914]

Peygamberin ***"****Benim ümmetimdem iki guruba şefaatim ulaşmaz Onlar Kaderiyye ve Mürcie'dir"*[915] hadisi Vercelânîn delilleri arasındadır. Vercelânî'in Peygamberin şefaâtini kabul ettiğini delil olarak sunduğu hadislerden görebilmekteyiz. Peygamberin Kaderiyye ve Mürcie gurubu dışındaki mü'minlere şefaat edeceğinin kendisi açık bir şekilde söylemektedir.[916]

2. 2. 2. 3. Râfizîler

Vercelâni'ye göre ümmeti bölen en önemli konulardan biri aşırılık yanlısı fırkaların varlığıdır. Ümmetin içinde düştü ayrılıkları kategorize ederken, üç gurubun daha ayrılığa sebep olduklarını dile getirmektedir. Bunların Râfizîler, Mücessime ve Müşebbihe olduklarını aktarmaktadır. Bu üç gurubun en önemli özelliğinin aşırılık yanlısı olmalarıdır. Râfizîler Şîa'nın önemli fırkalarından birisidir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in imametini reddettikleri için Râfıza (Râfizîler) ismini almışlardır. İmamet nas ve tayinle olur görüşünü savunmaktadırlar. Bu görüşe göre Peygamber Hz. Ali b. Tâlib'i ismen nas ile tayin etmiş ve bunu da ilan etmiştir. [917]

Abdulkahir el-Bağdadi Râfizîleri'n (Ravâfız) Zeydiyye, Keysâniyye ve İmâmiyye olduğunu aktarmıştır. Bu fırkaları Şiâ ile eş anlamlı olarak kullanmıştır. Râfizîleri sapık fırkalardan saymıştır. Ehl-i sünnet Hz. Ali'nin Peygamberden sonra ilk imam kabul edilmesiyle ilk üç halifeyi reddettikleri için İmâmiyye Şîası'nı bu adla

---

[913] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/64.
[914] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/65.
[915] Tirmizî, "Kader", 13.
[916] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/66-67.
[917] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/60.

anmışlardır. Bu inanca karşı *"er-red ale'r-Râfıza"* ismiyle birçok eser kaleme alınmıştır. [918]

Vercelânî Râfizîlerin Hristiyanları taklit ettiklerini, Hristiyanların Hz. İsa'ya ilahlık atfetme öğretilerinin, Râfizîlerde Hz. Ali'nin çocuklarına ulûhiyet ve peygamberlik atfetmelerine sebep olduklarını dile getirmektedir. Bunun yanlış olduğunu "*Muhammed adamlarınızdan hiçbirinin babası değildir, fakat o Allah'ın elçisidir ve peygamberlerin sonuncusudur. Allah her şeyi bilmektedir."* [919] âyetini delil göstererek bu öğretinin nassa dayanarak yanlış olduğunu ifade etmektedir.[920]

Vercelânî Hz. Ali'ye ilahlık atfetme noktasında aşırı giden mezhepleri tek tek açıklamadığı için, genel bir çatı altında bunları Râfizîler olarak tanımladığını görmekteyiz. Hz. Ali'ye ilahlık atfeden Galliye (Gulat) olan fırkalardan Sebâiyye (Sebeiyye) ve Mansuriyye de Hz. Ali'ye ilahlık atfedildiğini görmekteyiz. Bu görüş daha çok Abdullah b. Sebe ve mensupları tarafından benimsenmiştir.[921]

2. 2. 2. 4. Mücessime ve Müşebbihe

Mücessime'nin atalarının dinine döndüklerini, insanlara, yani yaratılan bir şeye inandıklarını ve aynı zamanda putperest olduklarını dile getirmektedir. Yani Allah'a cismani özellikler atfettiklerini savunmaktadır. Müşebbihe'nin, Mücessime öğretisine inananlar gibi bir görüşe sahip olduklarını dile getirir. Tecsime dayanan bazı anlayışlar bazı kelam ve mezhepler tarihi kaynaklarda Müşebbihe ile aynı anlamda kullanılmıştır.[922] Vercelânî Mücessime anlayışının inanç itibariyle Müşebbihe'ye benzediğini dile getirir. Ancak bu iki öğretiyi ayrı ayrı anlatmaya çalışır. Bu görüşün görüşleri nedeniyle aşırıya kaçtığını belirtmektedir. Ona göre Allah yaratılanlara hiçbir surette benzetilmemelidir. Allah'ın yaratılanlara benzetilmesinin aşırılılığa neden olduğunu aktarmaktadır. [923]

---

[918] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 26; Mustafa Öz, "Râfizîler" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007), 34/396-397.
[919] el-Ahzâb 33/40.
[920] Vercelânî, ed-Delîl ve'l-burhan, 2006, 2/67.
[921] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 177,187; Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/173-174,178.
[922] İlyas Üzüm, "Mücessime" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2006), 31/449.
[923] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/67.

2. 2. 2. 5. Mârika

Vercelânî Mârika başlığı altında Hâricîlerin aşırı fırkaları hakkında bilgi vermektedir. İbâdîyye ile ilişkilendirilmesini kesinlikle kabul etmemektedir. Vercelânî'ye göre Mârika Hâricî guruplardan biridir. Onların görünüşte İslam dairesi içinde olduklarını aklı başında her Müslümanın kabul edeceğini söylemektedir. Ancak yaptıkları aşırılıklar nedeniyle sanki onlara başka din ve başka peygamber gelmiş gibi davrandıklarını söylemektedir.[924] Mârika'yı bi'datçi ve cehennem ehli olarak anlatmaktadır.[925] Ethem Ruhi Fığlalı da Mârika olarak bahsedilen gurubun Hâricîlerin olduğunu doktora tezinde bahsetmektedir.[926] İbâdîlere göre Mârika kavramı daha çok muhalifler tarafından Hâricîlerin geneli için kullanılmıştır. Daha çok ***"dinden çıkmış"*** anlamında kullanıldığı da kaynaklarda geçmektedir.[927]

2. 2. 2. 6. Nükkâriye'ye Yönelttiği Eleştirileri

Nükkâriyye İbâdî mezhepler içerisinden sayılan Vehbiyye'den sonraki en çok taraftarı olan gruptur. İbâdîyye mezhebi içerisinde sayılmasına rağmen Vercelânî'nin bu mezhep hakkındaki eleştirleri İbâdî mezhebinin içinden bir eleştiri olması hasebiyle çalışmamız açısından çok önemlidir. İlk imamı Ebû Ammâr Abdülhamîd el-A'mâ'dır. Ondan sonra Ebû Yezîd Mahled b. Keydâd imamlık görevini yürütmüştür.[928] Şa'biyye (Şağbiyye) Yezîdiyye ve Mistâave (Mestaveh), Necviyye, Mülhide isimlerini de almıştır. Bu fırkanın mensupları Mahbûbiyyûn adını kullanmışlardır. En çok Mağrib'te bulunmaktadırlar. Nukkâriyye'ye göre Allah nafile ibadetleri emretmemiştir. Ayrıca takıyye durumu hâsıl olduğunda, içki içilebileceği görüşüne sahiptirler.[929]

Nükkariler kendi içinde birbirlerine sıkıca bağlı olan bir taraftar gurubuna sahiptir. Ana fırkanın imamlarından olan Ebu Ubeyde'den ayrı bir fırka olmaya çalıştılar. Bu ayrılış kendi akidelerinde de bir dönüşüme sebep oldu. Kendilerine uygun fakihlerin görüşlerine sıkıca sarıldılar.[930] Bu grubun İbâdîyye içerisinde eksen kayması, Tâhert Rüstemi İmametini kabul etmemeleriyle başlamıştır. Abdurrahman b.

---

[924] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/66.
[925] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/64.
[926] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 15.
[927] el-Halilî, *İstibdât*, 271.
[928] el-Vercelânî, *Kitâbü's-Sîre ve aḫbârü'l-eʾimme, Târîḫu Ebî Zekeriyyâ. Nşr. İsmail Arabî*, 175.
[929] Fığlalı, "İbâziyye", 1999, 19/260; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 134.
[930] en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 134.

Rüstem (ö.168/784-785) ölmeden önce, yerine kimin geçeceğini seçmek için altı kişilik bir komisyon oluşturmuştu. Bu komisyon (şurâ) Abdurrahman b. Rüstem'in oğlu Abdulvehhab b. Abdurrahman b. Rüstem'i seçti. Komisyonda bulunan Ebû Kudame Yezîd b. Fendîn el-İfrenî Abdulvehhab'ın imam olmasını istedi. Seçim sonunda ise, seçilen imamın bir cemaat ile anlaşarak çalışmasını ve kendisinden daha ehliyetli (efdâl) birinin çıkması durumunda bu görevden çekilmesi gerektiğini dile getirince, Abdulvehhab buna karşı çıktı. Nükkâr adını alan bu taife Şuayb b. el-Mu'arrif taraftarlarının desteğini alınca Vehbiyye denilen Abdulvehhab'ı destekleyenler ile çatıştılar. İbn Fendin bu çatışma sonucunda öldürüldü. Çatışmadan sağ kurtulan Şuayb ve diğer destekçiler Trablusgarb' yerleştiler. Nükkâr denilen grup bu olaylar sonucunda ortaya çıktı.[931]

Nükkâriyye ilahi sıfatların mahlûk olduğu, imametin farz görülmemesi, zâlim idareci arkasında namaz kılınmayacağı gibi görüşlere sahiptir. Ezârika gibi isti'râz'ı kabul ederler.[932] Bu görüşleri nedeniyle Vercelânî Nükkâriyye'yi eleştirmiştir. Vercelânî Nükkâriyye'yi anlatırken sert ve aşağılayıcı bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. Ona göre Nükkâriyye'nin âlimleri hem cahil hem de zâlimdirler. Onların Allah'ın isimleri, sıfatları, imamet, vakıf ve hüccet(delil) getirme, mütebrice (fıkhi bir konu, Kadınların süslenmesi ve müstehcenlik) konusunda yanlış yolda olduklarını savunur. Nükkâriyye'nin savunacak bir durumda olmadıkları için imameti kabul etmemek gibi bir bahane dışında ellerinde bir şey kalmadığını iddia etmektedir. Onların ahlâki anlamda bir sorunları olmadığını, ancak kelimelerinde ve kendilerini anlatmada sorun yaşadıklarını anlatır. Ona göre kelimelerde önemli olan kabuk(dış) değil manadır. Yani özdür. Nükkâriyye'nin tüm mezhepler içerisinde ne kendilerine en yakın ne de en uzak olduklarını dile getirir. Onların kızgınlık, cehalet, kibirlenme ve inkâr içinde olduklarını iddia etmektedir. İddiasını ispatlamak Nahl suresi 22. Âyette geçen "*Sizin tanrınız bir tek tanrıdır. Âhirete inanmayanlara gelince, işte onların kalpleri inkârcıdır; onlar ululuk taslayan küstahlardır* [933] âyetini referans olarak kabul etmektedir.

---

[931] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 101-102.
[932] Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâziyye", 19/256-261.
[933] el-Vercelânî, *Kitâbü's-Sîre ve aḫbârü'l-eʾimme, Târîḫu Ebî Zekeriyyâ. Nşr. İsmail Arabî*, 175-176.

Vercelân'i Nükkâriyye hakkında şunları söylemektedir*: "Nükkâriye'nin önemli problemleri isimler ve sıfatlar konusundadır. Onların Allah'ın sıfatları konusunda kelime(lafız) bazlı yani manadan uzak bir metoda yönlendiler. Mana(öz) kabuktan daha faziletlidir. Bu isimler Allah'ın lafızları olsa bile mana, lafızlardan daha önemlidir. Yoksa Allah'ın övülmesi ve yüceltilmesi ve büyüklüğü lafızda kalırdı. Biz sadece Allah bu sıfatın karşıladığı cümleler kadardır dersek bir yanılgı içine düşeriz. Çünkü Allah'ın büyüklüğü, özgüye layık olması, insanlar içinde kullanılıyor. Yani bu sıfatlar Allah için yetersiz kalmaktadır."*[934]

Vercelânî devamında Nükkâriyye'nin sıfatlar konusundaki yanlışlarını şöyle dile getirmektedir: *"Allah âlimdir, dersek bile Allah'ın sıfatı kast edilmektedir. Vasıf kast edilmemektedir. Vasıf başkaları içinde kullanılabilir anlamına gelmektedir. Allah'ı tanımlamak için kullanılan sıfat kavramı ile insanlar için kullanılan sıfat kavramı bir değildir. İnsanlar için vasıf kullanımı daha doğrudur. Vasıf'tan bahsedince o bizde de mevcuttur. Sıfat ise sadece Allah'a nispet edilir. Ona raci olur. Allah için sıfat ve vasfı ayıramayız. Nükkâriyye sıfat ve vasıf arasında bir fark olduğunun farkında değil. Vasıf dille ilgili bir kavramdır. Sıfat ise Allah'ın zatı ile ilgilidir. Ben birine bir şey verdim dediğinde, bir verme işlemi gerçekleştirdim dediğimde, ben bir şey verdim birine, vermede fiil olan verilmedir. Ancak ne verildiği belli değil. Vermek verilenin fiilidir."*[935]

Vercelânî Nükkâriyye'nin sığ düşüncesinin sadece sıfat ve isimlerle sınırlı kalmadığını aynı zamanda siyasi konularda, kendisinden farklı düşünen gruplara karşı hoşgörüsünde de aynı sığ düşünceye sahip olduklarını söylemektedir. Yani görüşlerini gördüklerinden ibaret saymalarının yanlış olduğunu söylemektedir. Kendi görüşleri hakkında yanlış veya doğru olduğu konusunda bir eleştiri yapmadan körü körüne bir bağlılıkla bağlandıklarını geniş bakamadıklarını iddia etmektedir.[936]

Vercelânî Nükkâriyye'nin bu görüşü ile Müşebbihe'ye ortak olduğunu, onlar gibi düşündüğünü dile getirmektedir. Müşebbihe'nin manasız lafızları kısalttıklarını, şirkle sınırlandırdıklarını, eğer bu durumu devam ettirirlerse yani manasız lafızları devam ettirirlerse hayal kırıklığına ve hüsrana uğrayacaklarını dile getirir.

[934] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/47.
[935] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/47-48.
[936] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/48.

Vercelânî'nin Nükkâriyye'yi eleştirmesi bu görüşten ne kadar uzak olduğunu bize göstermesi açısından çok önemlidir. Vercelânî için bir görüşün muteber olup olmamasının ölçütlerinden birisi, sıfatlara yüklenen bakış açısıdır. Eş'arî, Muteşşebihe, Kaderiyye, Rafizî ve Nükkari fırkalarını eleştirmesinin temelinde bu neden yatmaktadır. Sıfatlar konusu onun savunma ve iddialarının merkezini oluşturmaktadır.

2. 2. 3. Vercelânî'nin Şer'î Kaynakları

Bu başlık altında Vercelâni'n bir konuyu dile getirirken takip ettiği delil yöntemi ve hangi mâkâsıd yollarını kullandığı ile ilgili bilgi verilecektir. Yani metodu ve üslubu hakkında bilgi sunmaya çalışacağız. Bu başlık altında fıkıh, kelâm konularındaki delil sunma metodundan örnekler verek iddialarını nasıl savunmaya çalıştığını aktarmaya çalışacağız.

Fıkıh ihtiyacı Peygamberin vefatıyla elzem bir hale gelmiştir. Peygamberin vefatından sonra vahiy gelmeyeceği için şer'î meseleler hakkında ihtiyaç hâsıl olmuştur. Fıkıh ve Fıkıh Usulû terminolojisinde "delil" kavramını ictihattan ayrı düşünemeyiz. İctihad genel olarak aslî kaynakların doğru anlaşılması ve hayata doğru yasıtılması için verilen çabanın adıdır. Fıkhın toplumsal olay ve olgular ortaya çıktığında toplumu ıstikrara kavuşturma görevi olduğu gibi kendini inşaa etme ve hayata yansıtma görevide bulunmaktadır. Fıkıhta delillerin değerlendirilmesi konusu önemlidir. Bir konun delile muhtaç olması durumnda öncelikle şer'î-ameli bir olayın nassın kapsamına girmesi gerekmektedir. Eğer bir ameli durum nassın kapsamına girmiyorsa ıstishab yani iktizâî bir hükümle yeni bir dinî yükümlülüğün getirilmemesi durumda butlan olarak kabul edilmesi gerekmemektedir. Bunun için bir hak mahrumiyeti öngörülmemelidir. Aynı zamanda cezaî bir yükümlülükte getirmemelidir.[937]

Vercelânî sabit metod olarak şeri nasları delil getirerek iddia ettiği konuyu ispatlamaya çalışarak konularını izah eder. Bir kelamcı hassasiyeti ile hareket eder. Bazen bir mütekkellim, bazen bir fıkıhçı bazen bir felsefeci gibi hareket ederek referans gösterdiği kaynakları da hesaba katarak meramını anlatmaya çalışır.

[937] İbrahim Kafi Dönmez, *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi 1* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 661-668.

Vercelâni'ye göre delil Allah'ın kitabı, Peygamberin sünnetinde, icmâ'da ve sâlih kulların bıraktığı eserlerde mevcuttur. Delil olarak akıl, duyu, ölçü ve sezgi kullanılabilir.[938] İbâdîyye'de Şer'i usul veya "*Mesâdir et-Teşri"* olarak Kur'ân, Sünnet, icmâ, Kıyas ve İstidlâl olarak geçmektedir. İstidlal kavramı bir İslâm hukuku terimi olan İstishâb, İstihsân ve Mesalihi mursel kavramlarını da kapsamaktadır. Ruy'et kavramı ise icmâ, Kıyas ve İstidlâl kelimesi olarak adlandırılır. Kısacası tekrar tanımlandığından teşri kaynaklar, Kitap, sünnet ve Ru'yet olarak anlaşılmalıdır.[939]

Vercelânî bir konuda fikir beyan etmek isterse minhec olarak konuyla ilgili âyet varsa âyet, yoksa hadis, hadis yoksa icmâ orada yoksa âlimlerin eserlerindeki görüşlerini referans kabul etmektedir. Ayrıca aklın içtihatlarda önemli bir delil olduğunu dile getirir. Metodu Ehl-i sünnet'in usul ve Makasıd yöntemiyle aynı olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Maturidi'yenin Dehriyye, Seneviyye, Sümeniyye, Mecusilik, Deysaniyye gibi felsefi ve dini akımlara karşı aynı savunma metodunu[940] kullanmıştır.[941] Argüman ve delillerini Kur'ân'dan aldığını sıklıkla dile getirir. Ayrıca savunmalarında muhaliflere Kur'ân'ı bilmeseler bile akıl ve duyu ile Kur'ân'ın söylediklerini tasdik edebileceklerini savunmaktadır. Allah'ın âyetlerinin anlamanın akıl ve duyu gerektirdiğini hem akıl hem duyu açından örnekler vermektedir. "*Göklerin ve yeryüzünün yaratılışında, geceyle gündüzün birbiri ardınca gelişinde akıl sahipleri için deliller vardır."*[942] Bu âyette bir yaratıcının olduğunu muhakkak akılla anlaşıldığını, gece ve gündüzün birbiri ardınca gelmesinin duyular sayesinde anlaşılabileceğini savunmaktadır. Vercelânî Kur'ân-ı Kerim'de kozmoloji ile ilgili geçen âyetleri delil olarak sunmaktadır. Hudus delili olarak sunduğu bu delillerin ancak duyularla ortaya çıkabileceğini, bunun bu şekilde zorunlu olduğunu savunur. Bu istidlal metodunu Kur'ân'dan aldığını şöyle dile getirir. "*Allah Kur'ân-ı Kerim'de müşriklere onlar Kur'ân-ı ve nübüveti okumuyorlar. Bu konu akılla ilgilidir. Akılla ilgili olan işler zârurî işlerdir. Kim bu zârurî işleri inkâr ederse kibirlenmiştir ve delidir. Çünkü Kur'ân bize bu konuyu örneklerle şöyle tembihler. Sizden önce Nuh ve Semûd kavmi gelmedi m?"*[943] Vercelânî şöyle açıklamaktadır. "*Kim yaratma ile*

[938] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/35.
[939] Şeyh Ali Yahya Muammer, *el-İbâdîyye Mezhebun İslamiyyûn Mu'tedilun*, 40-41.
[940] Topaloğlu, "Kitâbü't-Tevhid", 26/117-119.
[941] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/34-35.
[942] "Kur'ân Âyetleri", *Kur'ânâyetleri.net* (21 Kasım 2020), Âl-i İmrân Sûresi 3/190.
[943] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/36.

ilgili olan bu delilleri inkâr ederse aslında onu var eden zaruri duyuları inkâr etmiştir. Yaratılanlar bir yaratanın varlığını zaruri kılar. Bu zârurîyet ancak akıl ile anlaşılabilir. Yerin ve göğün yaratışından şüphen mi var?"[944] İbrahim suresindeki âyetleri referans göstermek suretiyle iddiasını savunmaya çalışmaktadır. Vercelânî Peygamberlik müessesesinin yoktan var olma şüphesini ortadan kaldırdığını iddia etmektedir.

Vercelânî bazen analoji metodunu kullanarak bir hikâye veya örnek bir olaydan hareketle iddiasını kanıtlamaya çalışır. Bir örneği şöyle veriyor: "*Virane olmuş bir şehrin içinden geçilse, tekrar dönmek için o şehirden geçtiğinde o şehrin güzelleştiğini, yeniden kurulduğunu görse buna inanması için akıl lazımdır. Biri bu metodu inkâr etse safsataya düşmüş, aklını kullanmamış, susmuş ve delil getirememiş olur. Aklını kullanmadığı için yüksek bir mertebeden alçak bir mertebeye düşmüş olur. Akıllı insanların olduğu yerden koyunların olduğu yere inmiş olur. Hatta daha aşağısına düşmüş olur."* Vercelânî bir konuyu anlatmaya çalıştığında ikna etme metodunu kullanmaya çalıştığını görmekteyiz. Önce âyetlerden delil getirir. Eğer savunduğu bir konu ise argümanlarını ortaya koyarak savunmaya çalışır. Vercelânî**,** Kur'ân âyetlerini ve Peygamberlik müessesini aklın işleri olarak tanımlamaktadır.[945] Vercelânî kelâmcıların metodunu kullanmaya çalışmaktadır. Felsefe, kelâm akide gibi konularda cedel ve münazara metotlarına sıklıkla başvurmaktadır.

İbâdî fıkhı ile ilgili detaylı çalışmaların eksik olduğunu söylemek doğru olacaktır. Genelde İslâm fıkhı ile ilgili yapılan çalışmalarda İbâdî fıkhına daha az yer verilmiştir. İbâdî fıkhı üzerine çalışan âlimlerin dikkat çektiği konu, İbâdî fıkhının Sünnî fıkhı içerisinde değerlendirilmiş olmasının İbâdî fıkhına az yer verilmesinin bir sebebi olarak gösterilmektedir.[946]

İbâdî fıkhı ile ilgili çok fazla çalışma olmasa bile kesin olan şey, İbâdî fıkhının edebiyat olarak ilk ortaya çıkışı tâbiînden olan Câbir b. Zeyd ve öğrencisi Ebu Ubeyde Müslim b. Kerim'e kadar gittiğidir. İbâdîliğin ortaya çıkışı ve ismi Abdullah b. İbâd ile ilişkili olmasına rağmen İbâdî fıkhı konusunda çok büyük bir katkısı olmadığı yönündedir. Abdullah b. İbâd'ın İbâdîlik ile bütünleşmesinin daha çok İbâdî kelâmı ve

[944] el-İbrâhîm, 14/9-10.
[945] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/36.
[946] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 135.

İbâdî siyaseti alanlarında olduğu daha çok ağır basmaktadır. Fıkıh konusu gerekliliğini direk hayatın içinden aldığı için, ilk oluşumunun medreselerden başladığını söylemek daha doğru olacaktır. İlk fıkıh medresesini kuran kişi Câbir b. Zeyd'tir. Peygamber hakkında ve peygamberin hadisleri hakkında derin bir bilgisi olması ona yöneltilen sorunlarda yerinde cevaplar vermesi onun bu konuda otorite olmasını sağlamıştır. Hadis rivâyetinde güvenilir ve zahid bir râvî olduğu için bazı rivâyetleri Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır.[947] Câbir b. Zeyd'in fetvaları onun otorite olduğunu ve en çok danışılan kişi olduğunu göstermektedir. Çünkü hayatı ilgilendiren her halanda fetvaları mevcuttur. Cariye'nin hakları, namazın bozulduğu haller, boşanma, devlet malı, nazarın varlığı, kadın halleri, miras, temizlik, alım-satım işleri, borç, cünüplük, zekât gibi birçok konuda fetvaları mevcuttur.[948] Farklı konularda sorulan sorular ve verilen cevaplar (fetvalar) bu alanda bir fıkıh kurumunun devamlılığını sağlamıştır.

Câbir b. Zeyd'in hem fakih hem muhaddis olması toplumun içinden gelen sorulara ve sorunlara cevap vermesi onun bir âlim olarak görüşlerinin öğrencilere aktarılmasını ve yayılmasını sağlamıştır.[949] Câbir b. Zeyd hadis rivâyetlerini ve dini görüşlerinin teşekkülünü Hz. Aişe (ö. 58/677), Abdullâh b. Abbâs (ö. 68/687), Abdullâh b. Zübeyr (ö. 73/692), Abdullâh b. Ömer (ö. 73/692), Enes b. Mâlik (ö. 93/711), Ebû Hüreyre (ö. 57/676), Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697) ve Muâviye b. Ebî Süfyân (ö. 60/680) gibi sahâbîlerden almıştır. Hatta çok özel konularda Peygambere özel sorular sorduğu kaynaklarda geçmektedir.[950]

Amr Halife en-Nami İbâzi fıkhın doğuşu, gelişimi ve diğer nesillere aktarımında bazı eserlerin çok önemli olduğunu söylemektedir. Özellik İbâdî fıkhının asli unsurlarının bu eserlerden geçmişten geleceğe aktarıldığını ifade etmektedir. Saydığı eserlere birkaç eser ve âlim isminin daha eklenmesi gerektiği düşüncesindeyiz. Örneğin "*Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*" eserinde birçok yerde Vercelânî'den bahsederken bu listeye eklenmemiş olmasını bir eksiklik olarak görüyoruz.

---

[947] Çakan, "Câbir b. Zeyd", 6/537-538.
[948] Cabir b. Zeyd, *İmâam Câbir b. Zeyd'in Fetvaları*, çev. Orhan Ateş (Ankara: Astana Yayınları, 2022), 65-100.
[949] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 136.
[950] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 138; Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi*, 59; Çakan, "Câbir b. Zeyd", 6/537-538.

1. *Camiu's-sahih*, Rebi' b. Habîb (Bu eser Vercelânî tarafından altıncı asırda ortaya çıkartılıp tertip ve tasnif edilmiştir.)
2. *El-Mudevvene*, Ebu Ganim Bişr b. Gânim el- Horasanî
3. *Rivayât-u Dımâm (ed-Dımam),* Ebu Sufre Abdulmelik b. Sufre tarafından telif edilmiştir.
4. *Rebi' b. Habîb'in verdiği fetvalar*
5. *Kitâbu Nikâh ve'ş-Şiğâr*, Ebu Saîd Abdullah b. Abdulaziz
6. *Câbir b. Zeyd ve Rebi' b. Habîb'in yazdığı mektupları, fetvaları ve diğer eserler*
7. *Ebû Ya'kūb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî'nin el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fiḳh ve'l-iḫtilâf ve ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ʿuḳūl adlı eserleri*[951]

Vercelâni'ye göre fıkıh usûlü kaynakları Kur'ân-ı Kerim, Sünnet ve Rey'dir. Hakikate ulaşmak için delillerin Kitap, Sünnet, icmâ ve akıl yoluyla bulunabileceğini açıklamaktadır. Kitap'tan kasıt ya nass olacak veya nastan elde edilmiş yazılı bir bilgi olacak. Bu yazılı bilginin şüphe barındıran bir özelliği olmamalıdır. Sünnet üç veche üzerinedir: Birincisi, ispatı mümkün olan doğru bir metot olması gerekir. İkincisi, sahih hadis ve sahih metin olması gerekir. Üçüncü ise, ondan fıkıh ve işe yarayacak anlamlı çıkarımlarda bulunmaktır. Doğru metodu uygulamanın iki yolu mevcuttur. Tevatür ve âhâd hadisler yoluyla bu metot kullanılabilir. Tevatür hadis şer'i ve delil özelliğine sahiptir. Âhâd olan hadis ise, delil değildir. Ancak dünyalık işler için referans alınabilir. Vercelânî âhâd haberlerin iki vechesi olduğunu savunmaktadır. Bunları me'sur ve müsned olarak açıklamaktadır. Burada me'sur olan senedi muttasıl olmayan rivâyetleri kast ettiği düşüncesindeyiz. Me'sur rivâyetlerin, aklın idrakini gerektiren dünyalık işlerde referans alınabileceğini, müsned olan haberlerin ise, şer'i olan ve aynı zamanda ibadet ve diğer ameller ile ilgili konularda delil olarak kullanılabileceğini söylemektedir. Me'sur hadis, müsned hadis kadar sahih olmamasına rağmen bilgi ifade ettiği için önem arz etmektedir. Me'sur hadis nesiller boyunca nakledilen haber anlamına gelmektedir. Bu hadis peygamberin söz, fiil ve bazı konularda söylediği kararları ifade ettiği gibi, sahabe ve tabiilere ait her türlü haberi de ifade eder.[952]

Vercelânî ibadet ve diğer ameller konusunda güçlü delilleri arama yoluna gitmiştir. Amel-iman ilişkisi gözetilerek bir yöntem kullandığını söyleyebiliriz. Sünnet

[951] Nâmî, *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*, 150.
[952] "Eser", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 08 Ağustos 2021), 372.

ve hadisi bilgi elde etme açısında önemli bir delil ve değer olarak kabul ettiği açıkça ortaya çıkmaktadır. İcma ise iki çeşittir. İlki, halktan ayrı olarak âlimlerin fikir birliğine vardığı icmâdır. Bu icmâda alınan karar kesindir ve bağlayıcıdır. Delil olma özelliği taşımakla beraber şer'idir. İkincisi ise, din adamları dışında meslek erbabı olanların bir konuda toplanması ve karar vermesidir. Günümüzdeki iş ve meslek odalarının belli bir konsensus çerçevesinde bir toplu karar almasıdır. Bu daha iş merkezli olup şer'i bir özellik taşımamaktadır. Bu iş için bir delil mahiyeti taşımaktadır. Şer'i bir yönü bulunmamaktadır.[953] Bir diğer yol varsa oda taklit olabilir. Ancak Vercelânî taklidi batıl olarak kabul etmektedir. Taklidin delil olabilmesi için bir masum tarafından gösterilmesi gerekir. Bu masum ancak Meryem oğlu İsa gibi biri olabilir. Burada uç bir örnek vererek taklide başvurmayı engellemektedir. Taklid için ölçü peygamberler ve yanılmazlar olabilir. Yani bunlar dışındakilerin taklid yoluyla çözmeye çalıştıkları problemin geçersiz olduğunu söyler. Taklidin suiistimale açık olması hasebiyle hakkı ortaya çıkarmada sübjektif özelliği olduğunu ifade etmektedir. Dinlerin tevhid veya şirk açısından değerlendirilebileceğini, fırkaların hak veya batıl, mezheplerin ise, doğru veya yanlış açısından değerlendirilebileceğini söylemektedir. Bu sistematik içerinde fırka ve mezhebi farklı tanımlama içerinde anlatmaya çalışması dikkatimizi çekmektedir. Vercelânî fırka kavramını mezhep kavramının üstünde temel ayrım noktalarını belirtmek için kullandığını görüyoruz. Hak ve batılın bir arada bulunamayacağını söylemektedir. Bir hüküm için hak olduğu netleşirse, batıl ortadan kalkar.[954]

Vercelânî'in bir konu hakkında delillerle ulaşmak için kendinde bir soru silsilesi oluşturduğunu söylememiz gerekir. Bir sorunun cevabını bulmak veya bir ilmi problemi çözmek için bu metodu kullandığını görmekteyiz. Ona göre bütün meselelerin çözümünde dört soru sorularak çözüm bulunulabilir. Bu sorular şunlardır: Birincisi, delil nedir? İkincisi, farklı düşünenlerin durumu nedir? Üçüncüsü, cahiller bu konuda ne diyor? Dördüncüsü ise, şüphe edenlerin durumu ve bakışı nedir? Bu soru silsilesini kendisinden önceki âlimlerin kullandığını da eserlerinde referans olarak verdiği âlimlerin görüşlerinden anlıyoruz. Bu sorulara cahil olan ve şüphe edenlerin, hocası Ebü'r-Rebi' Süleyman b. Ali b. Yahlef el- Mezati (ö.471/1078-1079) ve bazı

[953] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/37-38.
[954] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/23-24.

âlimler tarafından müşrik olarak kabul edildiğini söylemektedir.[955] Kendisi bu konuda yorum yapmaktan kaçınmaktadır. Bu konuda hükmü ancak Allah'ın verebileceğini iddia eder. Vercelânî'nin tüm konularda olduğu gibi, bu fıkhi ve diğer konularda mutedil bir âlim portresi çizdiğini söylemek yerinde olacaktır. Kendince belirli soruları kendine ölçüt kabul ederek delillerden sonuca varmak için bir felsefi (mantıkî) metod ortaya koymaya çalışmıştır. Vercelânî'nin şer'î kaynaklarını aşağıda detaylı bir şekilde anlatmaya çalışacağız.

2. 2. 3. 1. Kitap

Kur'ân-Kerim İslâm medeniyetinin merkezinde olan önemli bir zorunluluktur. İlâhî bir kelâm olması hasebiyle bütün Müslümanların nezdinde hakikat olarak kabul edilmiştir.[956] Vercelânî'nin Kur'ân-ı Kerim' e bakışı Ehl-i sünnetin Kur'ân'a bakışı ile aynı şekildedir. Vahyin Peygamber kalbine Arapça ilham edildiğini ve şüphe duyulmayacak şekilde kesin olduğunu söylemektedir. Kur'ân-ı Kerim daha önceki insanların bilmediği bilgiler hakkında bilgi vermesi, tahrif edilmemiş olması, yazısının düzenli olması onun bir mucize olduğunu ispatlamaktadır.[957] Ayrıca bir insan tarafından yazılmasının mümkün olmadığını dile getirir. [958] Kur'ân-ı Kerim'in şüphe duyulmayacak şekilde Allah tarafından indirildiğini, şüphe edenin küfre girdiğini savunur. Vercelânî hangi konu olursa olsun delil olarak ilk önce âyetleri referans aldığını burada belirtmek zorundayız. Anlatmak veya çözüme kavuşturmak istediği konular ile ilgili bazen birkaç âyeti veya daha fazla âyeti konusunu savunmak için referans gösterir.[959] Vercelânî Kur'ân'ı yaprakları, azaları ve meyveleri olan bir ağaca benzetmektedir. Yapraklarını *mekki, medeni, nasih, mensuh, muhkem, muteşabih, zahir, batın, âm ve has* oluşturmaktadır. Azalarını *yorum, müfessir, mutlak, mukayyid, maktû, mevsul, mukaddim*, *muahhir*, *kinaye ve tasrih* oluşturmaktadır. Dallarını, *hudud, hitab, hitabın muhtevası, hitabın delili, hitabın manası, Allah'ın zati isimleri,*

[955] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/28.
[956] Muttalip Arpa -Kasım Ertaş, "Bâtınî Düşüncede Tevil ve Nusayrîlik", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 62 (2012), 290.
[957] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 2/3-4.
[958] Vercelânî , *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/37-38.
[959] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 2/47-48.

ebdani (cisim) isimleri ve fiili isimleri oluşturmaktadır. Meyvelerini ise *emirler, yasaklar, haber, istihbar, va'd, va'id, mevaiz, emsâl, i'zar ve inzâr* oluşturmaktadır.[960]

2. 2. 3. 2. Sünnet

Sünnet Hz. Peygamberin sözleri, fiilleri ve nebevi uygulamalarını kapsamaktadır. Bu konuda ümmetin ittifakı vardır. İbâdîlerde sünnetin bağlayıcılığı vardır. Sünnete uygun davranmak hidâyeti sağlar. Sünnetin terki ise delâlete sebep olur.[961] Sünnetin bağlayıcılığı, tevatür, şöhret veya âhâd bir yolla gelmesi halinde bizi bağlamaktadır. Sünnet bize hadis yoluyla gelen bir konu ise, râvinin bütün sahih hadis kriterlerini yerine getirmesi ve Kur'ân'a uygun olma şartıyla mümkündür. Sünnetin bağlayıcılığı, onun tanımlanmasına göre değişebilmektedir. Vahiy iki çeşittir: Birincisi vahy-ı zahirdir. Bu Peygambere direkt şiddetli bir şekilde inen malum vahiydir. Bazen bir insan şeklinde görünmek suretiyle vahyin inmesidir. İkincisi ise, vahy-i batındır. Vahy-i batın Peygamberin Kur'ân'da geçmeyen bazı konularda ictihad yapmasıdır. Sünnet Allah'ın Hz. Muhammed'e ilhamıdır. Necm sûresinin üçüncü ve dördüncü âyetlerini delil olarak öne sürülmüştür. Âyette şöyle geçmektedir: " *O, heva ve arzusundan konuşmaz. Onun konuştuğu vahiyden başka bir şey değildir."*[962]

Sünnetin delil olarak kullanılması Vercelânî için ehemmiyet arz etmektedir. Bir konuda âyet referans gösterdikten sonra bahsettiği konu ile ilgili hadis varsa muhakkak onu da delil olarak kullanır. Sünnetten kasıt peygamberin davranışları, sözleri ve hadisleri kast edilmektedir. Hadislerin delil olarak kullanılmasının râvilerin belirli özelliklere sahip olanların rivâyet etmesi ile mümkün olduğunu dile getirir. Hadis rivâyet edenlerin belirli şartlara sahip olması gerekir. Âdil olacak, sorumluk sahibi olacak, gelen bilginin aynen olmasına dikkat edecek, yani değiştirilmemiş olması gerekir. Ayrıca rivâyet edenin adalet sahibi olması gerekir. Bu olmazsa olmaz bir özelliktir.[963] İbâdîyye içerisinde râvilerin *adl* sıfatına haiz olması çok önemli bir özelliktir. Bu konuda bazı farklı tartışmalar olmasına rağmen, bu özellik çok önemlidir.[964]

---

[960] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/81-82.
[961] el-Nefûsî, *Usûlü'd-deynûneti's-sâfiye, thk. Hâc Ahmed b. Hamu Karrûm*, 53.
[962] Nureddin Abdullah b. Humeyd Salimî, *Şerhu Tal'ati'ş-Şems* (Mısır: Matbuatu'l-Mevsuât, ts.), 2/2-5.
[963] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 2/29-30.
[964] Fığlalı, "İbâziyye", 1999, 19/256-261.

Vercelânî'ye göre; Peygamberden gelen rivâyetleri beş tanesi sahih, beş tanesi zayıf olmak üzere on kısma ayırarak anlatmaya çalışmaktadır. Sahih kategorisinde olanlar; *Mütevâtir haber, haber-i ahâd, müsned haber ve mürsel haberdir.* Zayıf kategorisinde olanlar ise; *Zayıf haber, maktu', şaz, münker ve kizbdir*.[965] Vercelânî sadık haber ve yalan haber konusunu ve bu haber çeşitlerinin vasıflarını detaylı bir şekilde bir bab altında anlatmaya çalışmaktadır. Sâdık haberin altı çeşidi olduğunu bu başlık altında farklı bir tanımlama ve kapsam üzerinden yapıyor. Bunları şöyle sıralıyor: Allah'tan gelen haberler, mucizelerle desteklenmiş peygamberden gelen haberler, ümmetin delâlet üzerine buluşamayacağına dair söylenmiş olduğuna dair doğru haberlerdir. Ayrıca kalabalık bir grubun olduğu yerde söylenen ve bu grup içerisinde sessiz olmayacak ve muhakkak itiraz edecek insanların olduğu bir yerde söylenen sözler veya bize gelen haberler, Peygamberin huzurunda konuşulan haberlere peygamberin sessiz kalmış olduğu haberlerdir. Çünkü Peygamberin huzurunda söylenen sözler yanlış ise Peygamber karşı çıkacaktır. Peygamber yanlışın olduğu yerde sessiz durmayacağı kesindir. Son olarak tevatür yoluyla gelen haberlerdir. Vercelânî'ye göre tevâtür cihetindeki bilgiler sâdık olmaktan daha evladır.[966] Yalan (kizb) haberlerin de altı şekilde olduğunu sıralıyor. Bunlar: Birincisi aklın mümkün kılmadığı bir şeyin söylenmiş olmasıdır. Yani zıt veya aynı anda bir şeyin farklı ve çelişkili bir şekilde söylenmiş olması kast edilmektedir. İkincisi ise hislerle ve duygusal bir şekilde gelen haberlerdir. Üçüncüsü ise sadık haber özelliğine sahip altı haberin zıttı olan haberlerdir. Dördüncüsü ise insanın sınırlarını aşan durumlarda gelen haberlerdir. Beşincisi ise insanların çoğunun bilmediği, görmediği bir ülkeden gelen büyük haberlerdir. Son olarak insanoğlunun hakkında bilgi vermesi imkânsız olan haberlerdir. Örneğin; dünyadaki kum tanesi sayısı veya yağan her bir damla yağmurun sayısını bilmek gibi konular bu vasıfları taşıyor.[967]

Vercelânî nakli ilimleri delil gösterdiği her konuda aklı asla devre dışı bırakmamaktadır. Beşeriyetin ortak paydası olan aklın ehemmiyetini konusunu anlatma ve ispatlama noktasında sürekli kullanmaktadır. Müçtehidin özellikleri arasında aklın çok önemli olduğunu sürekli dile getirmektedir.[968]

---

[965] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 2/142-143.
[966] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 1/40.
[967] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 1/140.
[968] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 2/12.

Bir problemle karşı karşıya kalındığında İbâdîyye Kur'ân'ın hakemliğine başvurma yöntemini kullanır. Buradaki amaç, hadis ile gelen bir bilgi sahih olsa bile ancak Kur'ân'ın içeriğine uygun değilse, reddedilmelidir.[969] Hadis İbâdîyye açısından çok önemlidir. Ancak Kur'ân'a uygun veya uyumlu olmayan hiçbir hadis kale alınmaz. İbâdîyye için Kur'ân'dan sonraki en güvenilir kaynak Rebî Habib'in *Müsned*'i Vercelânî tarafından yeniden gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu eser hicrî altıncı yüzyılda yapılan ilk tasnif çalışmadır.[970]

2. 2. 3. 3. Rey (İctihad)

Rey kavramından kasıt âlimlerin bir konudaki görüşleri ve karar vermeleri anlamında gelir. Vercelânî fıkıh sisteminde Rey ictihâd, icmâ ve kıyas ile alınan kararların, görüşlerin genel adıdır. İbâdî âlimlerden Ettafeyyiş lakaplı Muhammed b. Yûsuf b. Îsâ b. Sâlih el-Hafsî el-Adevî (ö. 1332/1914) ictihâdın âlimlerin takdiri olduğunu, icmânın ise, Kur'ân ve Sünnet'ten alınan her şey olduğunu savunmaktadır. Kur'ân ve Sünnet'te açık bir hüküm yoksa icmâya o zaman başvurulacağını dile getirmektedir.

İctihad sözlükte "çaba göstermek, ısrarlı olmak ve zahmet çekmek" anlamında *cehd* kökünden türemiştir. İctihad ıstılahi olarak *"fakihin herhangi bir şer'î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşmak için bütün kudretini harcaması"* anlamına gelmektedir. Farklı bakış açılarının bu çaba sonucunda ortaya çıkabileceğini burada belirtmek gerekmektedir. Çünkü farklı ekol ve farklı fakihlerin bu konuda zamanla tanımı genişlettiğini söylememiz gerekir. İctihad usul-i fıkhın temel kavramlarından birisidir. İctihad bir ihtiyacın gereği olarak fıkıh metodolojisi içinde yerini almıştır. İctihad sınırlı sayı ve kapsamdaki nassların farklı yorumlara tâbi tutularak yeni ve farklı durumlara uygulanması için ortaya konulan fikrî çabanın adıdır. Ehl-i sünnet âlimleri ve Sünnî ekollerin kurucularından olan Ebû Hanîfe, Mâlik ve Şâfiî ashabın Kitap ve Sünnet'te bulamadığı konularda rey'e başvurduklarını söylemişleridir. Şiîlerin ilk dönemlerinde tepkisel olarak rey'e başvurmanın uygun görülmediği görülmektedir. Şîa'daki *"masum imam"* inancı ictihadın bu mezhepte benimsemesini

[969] Kadri Demirci, "İbâdîyye'nin Kur'an ve Sünnet'e Bakışı", *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020), 55.
[970] Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi*, 122-123.

geciktirmiştir. Ehl-i sünnet, Mu‘tezile ve Şîa’da hüküm Allah’a aittir. Ancak nassta bulunmayan konularda re’ye başvurmanın caiz olduğu görüşünde birleşmişlerdir. [971] İslam fıkıh usulü vahiy kaynaklıdır. Dolasıyla ilkelerini öncelikle Kur’ân ve onun açıklayıcısı durumundaki Sünnet’ten alır. Bu iki ilkeden ilham alan diğer kaynağın adı içtihattır.[972]

İbâdîyye için ictihad rey’in bir parçasıdır. Vercelânî ictihâd konusuna girmeden önce ictihâdın neden ortaya çıktığı ile ilgili birkaç bilgi ve kavramı açıkladıktan sonra fikirlerini anlatmaya çalışmaktadır. Ona göre İctihâd yapabilmek için önce *"hak"* kavramının ne olduğu netleştirilmelidir. Hak olan şey Allah katında olan, Allah'ın bizden istediği bir kavram olduğunu savunur. İnsanlar arasındaki ihtilafın sebebinin *"hak"* konusunda olduğunu söylemektedir. "Hak" batıl ve sapıklığın zıddı olarak kabul edilmelidir. Vercelânî'ye göre zıtlık her zaman yanlış olmayabilir. Yani hak olan bir şeyin kendisi ve zıddı da haktır. Hak her zaman haktır. Değişmez bir özelliğe sahiptir. Allah'ın yarattığı bir cisim veya arazın zıddı da haktır. Allah'ın araz veya bir cismi yaratmış olması, aynı zamanda zıtları içinde geçerlidir. Vercelânî, bu iddiasını helal ve haramları izah etmek içinde örnek vermektedir. Haram ve helal Allah katından belirlenmiştir. Birbirine zıt gözükselerdi bu iki kavram haktır. Yani batıl değildirler. Helal de haktır. Haram da haktır. Bu sonucu ancak ortaya çıkaran hüküm verme kararıdır. İctihâd bu sonucu doğru değerlendirme sürecidir. Fıkhi konulardan boşanma, köle azat etme, diyet ödeme ve had cezası gibi konularda bu şekilde değerlendirilmelidir. Evlenme nasıl hak ise, boşanmak da hak olarak kabul edilmelidir. Hak konusunda yapılan yanlışlar batıla düşmeye sebep olabilir. Ona göre İctihad yapabilmek için yedi makamın bilinmesi gerekmektedir. Bu makamların ortaya çıkmasını, belli soruların cevaplarını öğrenmekle mümkün olabilir. Bu sorular şunlardır: *“Birinci soru, İctihâdi görüş nedir? İctihâd yapabilmek için neyin referans alınması gerekir? İctihâd yapabilmek için referansın şeriat veya akıl mı olduğunun kesinlik kazanması gerekmektedir.*

İkincisi hangi ictihâd?

Üçüncüsü, Müctehidin Özellikleri nelerdir?

[971] H. Yunus Apaydın, “İctihad” (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2000), 21/432.
[972] Abdullah Acar, “Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur’ân Kıssaları”, *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi* 9 (2007), 98.

Dördüncüsü, Müctehidin ismleri nelerdir?
Beşincisi, fiil nedir? Ve Fillilerin hükmü nedir?
Altıncısı, Mübah nedir?
Yedincisi, tehlikeli ve yasak olan şeyler nelerdir?"

Vercelânî, ictihâdı Allah'a ve Peygambere yaklaşmak için yapılan bir çaba olarak tanımlamaktadır. Bu çaba hüküm çıkarma çabasıdır. Bu çabanın değeri ancak Allah'a yaklaşmak ile ölçülebilir. İctihadın referansları için şeriatın belirlediği sınırlar içerisinde aklın hareket etmesinin caiz olduğu görüşünü savunmaktadır. Yani bir görüş beyan edilecek ise akıl şeriatın çizdiği çerçevenin dışına çıkmamalıdır. İctihâd yapan bir âlimin verdiği her kararın isabetli olsun veya olmasın ona ecir getirdiği görüşünü savunmaktadır. Bu görüşünü Hz. Muhammed'in bir hadisine dayandırmaktadır. Bu hadise göre Peygamber şöyle buyurmuştur*: "Hüküm çıkarmak isteyen biri, iki sevaba nail olur: Birincisi ictihâdın sevabı, ikincisi ise ictihâdın isabet etmesidir. Eğer hüküm isabetli değilse İctihâdın sevabını alır."*[973]

Vercelânî ictihâdın her halde sevap getirmesi düşüncesinin temelinde yine "hak" epistemolojisi üzerinden anlatmaya ve anlamlandırmaya çalıştığını görüyoruz. İctihadın sonucunun isabetli olması veya olmaması çok önemli değildir. İctihâdın hüküm çıkarma işi olduğunu ve batıl olmadığı görüşünü ispatlamaya çalışmaktadır.[974]

İctihâdın hangi konularda yapılacağı Vercelânî için çok önemlidir. Vercelânî, Câbir b. Zeyd'ten alıntı yaparak, ictihâd yapılacak konun, Kur'ân, Sünnet ve önceki âlimlerin bilgilerinde bulunmaması durumunda caiz olabileceğini savunur. Câbir b. Zeyd ve öğrencisi Ebu Ubeyde Müslim b. Kerîm İbâdî fıkhının temellerinin dayandığı iki önemli âlimdir. Ebu Ubeyde Müslim'den sonra Rebî' b. Habib tarafından devam ettirilirmiştir.[975] Rebî' b. Habib'in Müsned'i İbâdîyye mezhebinin hadis, itikâd ve fıkıh kaynağı olarak kabul edilmektedir.[976] Vercelânî'ye göre Peygamberin döneminde bile olsa Kur'ân söyledikleri önceliklidir. Kur'ân'ın söyledikleri öncelikle referans alınmalıdır. Verecelân'i bu konuda delil olarak Kur'ân-ı Kerim'in bize yol gösterdiğini savunmaktadır. Ona göre Mekke'den Medine'ye hicret emri geldiğinde bazılarının bu

[973] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/76.
[974] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/86.
[975] M. İsmail Dönmez, *İbâdî Mezhebin Usu-ü fıkıh Kaynakları* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 95.
[976] Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi*, 277.

emre uymaması ve bu konuda yapılan tartışmalara Kur'ân'ın son verdiğini dile getirmektedir. Çünkü yapılan tartışmalarda geride kalanların inanç itibariyle durumlarının ne olduğu üzerine tartışmalar yaşanmıştı. Bir gurup Müslüman olduklarını savunmuştu. Diğer bir gurup ise müşrik olduklarını savunmuştu. Bu tartışmalara Peygamber dönemimde olmasına rağmen Kur'ân'ın, "*Size ne oluyor da münafıklar hakkında ikiye bölünüyorsunuz? Hâlbuki kendileri hak ettikleri için Allah onları küfre geri çevirmiştir."*[977] Âyeti ile tartışmalara son noktayı koyduğunu söylemektedir.

Vercelânî, İbni Abbas'tan nakledilen bir hadiste, Hz. Ömer'in, Peygamberin bazı konulardaki görüşlerinde bazen doğru, bazen yanlış, bazen de hata yaptığını söylediğini aktarmaktadır. Yanlış yaptığı konularda Kur'ân'ın Peygamberi düzelttiğini ve Peygamberin bunu kabul ettiğini söylemektedir. [978] Vercelânî ümmetin delalaette asla birleşmeyeceği hadisini sürekli tekrar ettiğini söylemek yerinde olacaktır. Hatta bazı konularda fikir beyan edilmesinin verimli olduğunu dile getirir. Ayrıca Müslümanların bazı konularda fikirlerini söylemek için peygamber tarafından teşvik edildiğini ve farklı görüşleri kınamadığını aktarmaktadır. Vercelânî için ilk ve en öncelikli başvuru kaynağı Kur'ân-ı Kerim'dir. Vercelânî'nin eserleri incelendiğinde tefsirin önemi açıkça görülmektedir. [979]

Vercelânî'ye göre kronolojik olarak ictihâdın gerekliliği, ilk defa Hz. Ebubekir döneminde ridde (dinden dönenler) ve zekât vermek istemeyenler konusunda ortaya çıkmıştır. İslam tarihinde hukuki ve siyasi[980] olan bir konuda nasıl bir tavır içine girilmesi gerektiği görüşü, ictihâd gerektirdiği için fıkhi bir konu olarak yerini almıştır.[981]

Vercelânî ilim (hüküm) çıkarmanın, yani ictihâd yapmanın kaynaklarını Kur'ân, Sünnet ve icmâ olarak sıralamıştır. İctihad yapabilmek için müctehidin belirli özelliklere sahip olması gerektiğini savunmuştur. Bu özellikler sırasıyla şöyle açıklanmıştır: İlk olarak müctehid, iyi bir Kur'ân okuyucusu olmalıdır. İkinci olarak Arapça'ya ve gramerine hâkim olmalıdır. Ayrıca irab ve nahiv bilmelidir. Kıraât çeşitlerine hâkim olmalı, ümmet tarafından yapılmış tefsirlere aşina olmalıdır.

---

[977] en -Nisâ 4/88.
[978] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/87.
[979] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/75-80.
[980] Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 123.
[981] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/79.

Müctehid en son olarak arif olmalı, şaz (uç veya aşırı) fikirlerden uzak durmalı ve şeriat hükümlerini tatbik eden önceki fukaha ve âlimlerin görüşlerine de vakıf olmalıdır. Hakikatten uzak, taklit edilen girift konular konusunda hassas olmalıdır. Bu özelliklere sahip olmayan birinin ilmine güvenilmez ve âlimliği tartışılır duruma gelir. Ayrıca bu özelliklere sahip olmayan kişi taklitçi ve kendini beğenmiş duruma düşecektir.[982]

Vercelânî Müslümanların ihtilafa düşmesinin rahmet olarak algılanması gerektiğini savunmaktadır. Görüş farklılıklarını zenginlik olarak görmektedir. Bu bakış açısına delil olarak Peygamberin *"Ümmetimin ihtilafı rahmettir"* hadisini nakletmektedir. Bu görüş farklılıklarında âlimlerin yolunun takip edilmesi gerektiğini savunur. Âlimlerin yolundan gitmeyenleri eleştirmektedir. Âlimlerin yaptıkları her ictihâdın değerli olduğunu aktarır. Görüş ayrıklarına kayda değer bir örnek vermek istediğinde "*Ehlü'd-da've"* olarak tanımladığı İbâdîleri örnek vermekten geri durmamaktadır. Bu konuda "*Ehlü'd-da've"* yi sık sık övmektedir. Vercelânî fıkıh konusunda hassas davranır. Her kavramın doğru anlaşılmasını itikâdî bir görev olarak kabul eder. Bu kavramlardan *mübah* ve *hata* kavramları üzerinde durmaya çalışır. Mübah şâriin sorumlu olanı yapıp yapmamada serbest bıraktığı fillerin adıdır.[983]

Vercelânî için âlimlerin bir konuda görüşleri çok önemli yer tutmaktadır. Kur'ân ve Sünnet'te bulunmayan bir konuda görüş belirtmeden önce muhakkak önceki veya diğer âlimlerin görüşlerine bakmayı şart koşmuştur. Bu bakış İbâdî fıkıh usul-i açısından da aynı şekilde geçmektedir. Ancak bir âlimin görüşüne başvurulacak ise o âlim sapkın olmamalı ve aşırı görüşlerden de uzak olmalıdır. Yani kaynağını Kur'ân ve Sünnet dışında alan ve nefsi görüşlerini ortaya koyan âlimler reddedilmiştir. İbâdîlerde teşri kaynaklar Kur'ân, Sünnet ve Ru'yet olarak geçmektedir.[984] Burada bir konuyu belirtmek gerekmektedir. Ru'yet, âlimlerin görüşleri olarak kabul edilmelidir. Yani ister kıyasla bir konu gündeme alınsın, ister icmâ yoluyla halledilsin, sonuçta bu işin çözüme kavuşturulması âlimler ve fakihlerin ortaya koyacağı görüşler ile mümkündür.

Vercelânî çağdaşı ve arkadaşı olan âlimlerin görüşlerini çok önemsemiştir. Derin bir tarih ve fıkıh bilgisine sahip olduğunu işlediği konularda görmek

---

[982] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/71-72.
[983] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/88.
[984] Şeyh Ali Yahya Muammer, *el-İbâdîyye Mezhebun İslamiyyûn Mu'tedilun*, 40-41.

mümkündür. Vercelânî bir konuda ilke koyduğu zaman, o ilkeye önce kendisi uymaktadır. Kur'ân ve Sünnet'ten sonra âlimlerin görüşlerine başvurulması gerektiğini eserlerinde işlemiştir. Kendisinden önceki âlimlerin görüşlerine muhakkak başvurmaktadır. Hatta bu konuda on âlim hakkında "*ed-Delil ve'l-burhân li-ehli'l-ukul"* adlı eserinin ikinci cildinde bir başlık altında âlimlerin belli konuda otorite sayıldığı konularda görüşlerinden bahsetmiştir.[985] Bu âlimler daha çok kelam üzerine münhasır görüşleri olan âlimlerdir. Bahsettiği âlimlerin isimlerini ve gündemine aldığı konuları kısaca ve sırayla bahsetmeye çalışacağız. Âlimler hakkında vereceğimiz bilgi, Vercelân'i'n kaynakları ve onun döneminde tartışılan konular hakkında da bize bilgi verecektir.

2. 2. 3. 4. Fıkıh ve Kelam'da En Çok Kaynak Olarak Başvurulan Âlimler

a. Câbir b. Zeyd (ö.93/711-712): Câbir b. Zeyd İbadiyenin öncü ve en önemli âlimlerinden birisidir. Vercelânî bazı âlimlerin merkezine yâda onunla özdeşleştiği konulardan bahsederken, ayrıca o âlimin benimsediği ve katıldığı görüşlerini de paylaşmayı ihmal etmemektedir. Câbir b. Zeyd'in özellikle âlimlerin ilkesel olarak duruşları hakkında bahsettiği görüşleri açıklamaktadır. Câbir b. Zeyd'in âlimlerin kibirli davranmalarını eleştirdiğini ve cahillerle denk olmadığını görüşünün doğru olduğunu savunmaktadır. Ayrıca Câbir b. Zeyd'in Usuluddin hakkındaki görüşleri konusundaki sisteminden bahsetmektedir. Câbir b. Zeyd'in, dinin teşri kaynakları açısından ilk başvuru kaynağı olarak Kur'ân'ı saymasını, Kur'ân'ın içinde öncekilerin ve sonrakiler hakkında bilgilerin olması, kıyamet, fıkıh ve farzlar konusunda bilgiler vermesi sebebiyle önceledeğini ifade etmektedir. Ayrıca ilim ve hüküm verme açısından Müslümanların ilk olarak Kur'ân'a başvuru konusunda ittifak ettiklerini söylemektedir. Hüküm vermede metodik olarak ilk olarak dinin asılları olan Kur'ân ve Sünnet başvuru kaynağı olarak ele alınmalıdır. Ondan sonra âlimlerin görüşleri gelmektedir. Câbir b. Zeyd'in ilimden yola çıkarak hüküm verme konusunda çizdiği yol haritasının kayda değer olduğunu hiçbir eleştiri yapmadan detaylı bir şekilde ifade etmesinde görebilmekteyiz. [986]

[985] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/95.
[986] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/95.

İctihad konusunda ru'yetin (görüş bildirmenin) üç veche üzerinde olduğunu Câbir b. Zeyd'ten nakletmektedir. Ona göre birinci olarak hüküm vermenin ilk kaynağı Kur'ân ve içindeki hükümler olmalıdır. Bu bakışın doğru isabet açısından âlime ödül (sevap) getirdiği görüşünü savunmaktadır. İkinci olarak âlimlerin bir konuda mübah olduğu sonucuna varması halinde onlar için ne bir uyarı ne de bir ödül söz konusu değildir. Üçüncü olarak eğer bir âlim haktan uzaklaşarak bir konuda görüş bildirirse, mazereti ortadan kalkmış olur. Şeriat hükümleri ile çarpışmış ve çelişmiş olur. Kaderiyye, Sufriyye ve Havâric'in bu şekilde yanlış yola saptıklarından örnekler vermektedir. Ayrıca hüküm vermenin çok önemli olduğunu bu metodun, şirk, iman, küfür, İslam, ibadet, fısk, isyan, Allah'ın sıfatları ve isimleri konusunda doğru karar vermede önemli olduğunu açıklamaktadır. Eğer verilen hüküm doğru değil ise inanlar arasında ihtilaf çıkmasına sebep olacağı görüşünü benimsemektedir. Doğru ilimden hareket etmenin inanların yanlış konularda karar vermelerini engellediğini savunmaktadır.[987]

b. Ebu Muaviyye A'zan b. Sakr (ö.286): Bu âlimin özellikle sıfatlar konusundaki değerlendirmlerini kayda değer olarak ele almaktadır. Fukahanın belli konularda cehalet içinde olduklarını ve bunun görmezden gelinmemesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Özellikle kıyamet, ahiret, cennet, cehennem, peygamberler, melekler, resuller ve gönderilen kitaplar hakkında bir çelişki içinde olabileceklerini ifade etmektedir. A'zan b. Sakr'a göre Allah'ın sıfatlarından hepsinden önce Allah'ın bir tek olması her şeyin üstündedir. Kıdem ve halk sıfatları muhdestir. Muhdes olma durumu yaratılmayı ve akılla mükellef olmayı gerektirir. Bu yaratılma durumu emirleri, yasakları ve bunun sonucunda ahireti zorunlu kılmaktadır. Vercelânî'nin görüşlerinin de sonuç itibariyle bu minvalde olduğunu eserlerinde görebiliyoruz.[988]

c. Levvab b. Selâm (ö.273/887): Daha çok İbn Selam el-İbâdî olarak bilinir. İbâdî kaynaklarda *Levvab b. Sellam* olarak bilinir.[989] İbn Selâm üzerine yapılan çalışmalarda berberi kabilelerinden biri olan *Levvate* kabilesine mensub olduğu söylenmektedir.[990] Bazı ibadi kaynaklarda İbn Sellam'ın isminin *Levvab b. Sellam el-Levvati* olarak

[987] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/95-96.
[988] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/55-60.
[989] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/97.
[990] Erdemci, *İbn Sellam el-İbâdî ve İttikadi Görüşleri*, 42.

geçmektedir.[991] *"Bedu'l-islâm ve şeraiu'd-dîn"* adlı eseri en önemli İbâdî kaynaklardan birisidir. Bu kaynağın önemi Mağrib'teki ilk İbâdî edebiyat olmasından kaynaklanmaktadır.[992] Oryantalist Tadeusz Lewicki'ye göre Ebû Hamza Levvab b. Yusuf ile karıştırılmamladır. Tadeusz Lewicki'ye göre *"levvab"* kelimesi *"labbas"* veya *"labb"* kelimelerinden türemiştir. Ayrıca Moriskoların[993] bayrağının adı olduğu bilgisi de kaynaklarda geçmektedir.[994] Allah'ın sıfatları konusunda cismani özellikler açısından düşünülmesinde bir sakınca olmadığı konusunda fikirleri önemlidir. Levvab b. Selâm'a göre inanlar Allah'ın sıfatları konusunda Allah'ın yerde, gökte veya başka bir yerde olduğu konusunda düşünmesi veya ona cismani özellikler atfedilmesinin vesveseye sebep olduğunu bunun bir günah olmadığını savunmaktadır. Günah olan şeyin Allah'ın böyle olabileceğini kabul etmesi, bu konuda ısrarla inanması ve yemin etmesinin sakıncalı olduğunu dile getirmektedir.[995] Bu bakış biraz daha hoşgörülü bir bakıştır. Sıfatlar konusunda Vercelânî'nin bu bakışa sahip olduğunu söyleyebiliriz. Vercelânî sıfatların ancak mecazi olabileceği görüşünü savunduğunu düşüncelerinde görmekteyiz.

d. Rebî' b. Habib (ö.180/796): Câbir b. Zeyd ve Ebû 'Ubeyde 'den sonra İbâdîlerin imamı ve lideri olarak kabul edilmektedir. Vercelânî Rebî' b. Habib'i referans olarak çok kullanır. Özellikle fıkhi konularda ondan alıntılar yaparak konusunu savunmaya çalışmaktadır. Rebî' b. Habib müşriklere nasıl davranılacağı, köle hakları, savaşlarda elde edilen ganimetler hakkındaki bilgilerinden faydalanarak bu konulara açıklık getirmeye çalışmaktadır. Ayrıca müşrik kadınlar ile Müslüman kadınların, hamile olsun veya olmasın onların toplumsal anlamdaki hakları konusunda görüşlerinden bahsetmektedir. Müşriklerin veya gayri müslümler hakkında uygulanacak zekât, öşür ve fıtır için nasıl davranılacağı hakkındaki konularda bilgi olarak Rebî' b. Habibi'in bu konulardaki görüşleri hakkında bilgi vermektedir. Yukarıda bahsedilen konularda mezhepsel ihtilafların olduğunu, bu konuda mucessime görüşünün yanlış olduğunu, tevhid ehlinin peygamberden bu yana yaptığı uygulamaların hak olduğu görüşünü

[991] Bâbâammi vd., *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye*, ts., 2/211.
[992] Mesud Mezhûdî, *Cebel-î Nefûse munz intişârî islâmî hatta hicret benî hilâl ilâ bilâdî mağrib*, ts., 6.
[993] Moriskolar, 1500'lerde Endülüs tamamen yok edildikten sonra Müslümanların ve Yahudilerin İber Yarımadası'ndan sürülmesi üzerine vatanları İspanya ve Portekiz'den ayrılmamak için Hristiyanlığa dönen Müslümanlardır. bknz. "Moriskolar" DİA, Mehmet Özdemir.
[994] Tadeusz Lewicki, *Tasmiya šuyūḫ Ğabal Nafūsa wa-qurāhum*, çev. Abdullah Saru, ts., 101.
[995] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/97; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/116.

savunmaktadır. Vercelânî'nin Rebî' b. Habib'in görüşleri hakkındaki düşüncesi, onun eserlerindeki konulardaki görüşlerine yansımıştır.[996]

e. Eflah b. Abdulvehab. Abdurrahman el-Fârisi: Vercelânî, Eflah b. Abdulvehhab'ın ilmin önemi, âlimlerin değeri ve imamların konumu ile alakalı değerlendirmelerinden alıntı yapmıştır. Eflah b. Abdulvehhab' a göre ilim her şeyin başıdır. Çok önemli bir görevi vardır. İlim onu kullanan şeyhlerden veya âlimlerden öncede vardı. Dolayısıyla bilgiyi kullanan veya ondan bahseden birinin tekelinde değildir. Bu konuda ilmin hakikatin peşinde olması nedeniyle haktan başka sınırı olmadığını anlatmaya çalıştığını görüyoruz. Ayrıca hakikat ilkesinden hareket edilmediği zaman, taklid ortaya çıkar. Bu sonuç hakikati örten bir durumu ortaya çıkarmaktadır. Özellikle ümmetin bölünmesi ve guruplara ayrılmasının temelinde imamların olduğu vurgusunu Eflah b. Abdulvehhab çok vurgulamaktadır. Peygamberin hadisinde geçen yetmiş iki fırkanın ortaya çıkmasının nedeni imamların yanlış yönlendirmeleridir. Çünkü ümmetin bölünmesine sebep olan imamlar, doğruluğunu ve yanlışlığını sorgulamadan nefislerine yenilerek kendi tarafgirliklerine uygun şekilde fetva ve kararlar verdiler. Hâlbuki hakikatin ölçüsüne göre hareket etmeleri gerekirdi. Bu ölçmeyi yapacak araç ilimdir. Atalarını taklit edip hakikati görmezden gelen insanların durumu ile doğru veya yanlışlığını sorgulamadan fetva veren ve verdiği kararları taraftarlarına sunan imamların durumu aynıdır. İki bakışta da sorgulama ve hakikati arama eksikliği vardır.[997] İmamlardan kaynaklanan ayrılık ve fitnelerin aynen makâlât ve milel kitaplarında olduğu gibi, İbâdî ilim geleneği içerisinde bir başlık işlendiği görebiliyoruz.[998] Vercelânî hüküm çıkarma, ictihad gibi konularda ondan alıntılar yapmıştır. Onun fıkıh metodu Vercelânî'yi etkilemiştir.

f. Amrus b. Feth (ö. 283/896): Asıl adı Ebû Hafs Amrûs b. Feth el-Mesâkinî en-Nefûsi'dir. En önemli eserlerinden biri *"Usûlü'd-Deynûneti's-Sâfiyye"* adlı eseridir. İbâdî akâidi, usul ve furua dair konularda görüşleri olan çok önemli bir âlimdir.[999] Hüküm çıkarmanın öncelikle Kur'ân'dan ve Sünnet'ten ortaya çıkarılması ve

[996] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/99.
[997] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/99-100.
[998] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 15-16; Şehristani, *Milel ve Nihal*, 29-30; Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği* 2, 86; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/15-16; Vercelânî, *el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâf*, 1984, 2/46-48.
[999] Önemli, "Erken Dönem İbâzî Bilginleri", 85-86.

delillendirilmesi konusunda da mahir olduğu ilk kaynaklarda geçmektedir.[1000] Vercelânî delil ortaya koymanın amacı ve kimlerin ortaya koyabileceği konusunda görüşlerinden alıntı yapmıştır. Delil ancak Kitap ve Sünnet'ten çıkarılabilir. Delili ortaya çıkarmak ancak âlimler tarafından yapılmalı görüşünü savunur. Âlim olmayan, ilim yolunda emek sarf etmemiş olan avamın delil ortaya koyma yetkisi olmadığını savunur. Delil ortaya koymayı kolaylaştıran şey tevhid inancıdır.[1001]

g. Ebu'l Kasım Yezid b. Muğled (ö. 336/947): Ebû Yezîd Mahled b. Keydâd olarak da bilinmektedir. Tunsu'n Kastilya bölgesinde 270/883 yılında dünyaya geldiği kaynaklarda geçmektedir.[1002] Mağrib'in önemli İbâdî âlimlerinden birisidir.[1003] Nükkâriyye mezhebinin ilk imamı Ebû Ammâr Abdülhamîd el-A'mâ'dan sonraki ikinci imamıdır.[1004] Fâtımîler İfrîkıye döneminde (909-973) dirençle karşılaşmıştır. Kuzey Afrika Ehl-i sünnet ve Hâricîler (İbâdîyye ve Sufriyye) arasında paylaşılmıştı. Kuzey Afrika'yı İsmâilîlik hareketinin etkisi altına almak isteyen Fâtımî imamı İmam Ubeydullah el-Mehdî, İfrîkıye halkının ve Mâlikî âlimlerin direnişiyle karşılaştı. Sünnî Mâlikî âlimler Kayrevân ve diğer şehirlerde etkindiler. Sünnî İfrîkıyeliler İmam Ubeydullah el-Mehdî'den kurtulmak için Hâricî Ebû Yezîd b. Muğled (Mahled) en-Nükkârî'yi desteklediler ancak bu hareket (336/947) yılında Fâtımî Halifesi Mansûr-Billâh tarafından bertaraf edildi.[1005] Bu başkaldırı tarihte Ebû Yezîd Devrimi olarak yerini almıştır.[1006] Bu devrimden ve o dönemin olaylarından Vercelânî eserlerinde bahsetmektedir.[1007]

Ebî Hazer Yağla b. Ziltâf el-Vesyanî'nin çağdaşıdır. Aynı hocalardan ders almışlardır. Sehnûn b. Eyyüb 'un yanında fıkıh, Arapça ve tefsir dersleri aldı. Aynı zamanda Ebû Rebî' Süleyman b. Zerkûn 'dan diğer alanlarda dersler aldı. Ebu'l Kasım

[1000] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/192-193.
[1001] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/101.
[1002] el-Vercelânî, *Kitâbü's-Sîre ve aḫbârü'l-eʾimme, Târîḫu Ebî Zekeriyyâ. Nşr. İsmail Arabî*, 174-176.
[1003] Ahmed b. Hemed Halilî, *el-Milelu's-sitte ve Ahkâmuhâ* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 3.
[1004] Fığlalı, "İbâziyye", 1999, 19/260.
[1005] Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtımîler" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995), 12/228-237.
[1006] Ali Uşşî, "Sevretu Ebû Yezîd Mahled b. Keydâd en-Nükkârî Beyne'l-İnsâf ve't-Tecrîh", *İslamî İlimler Dergisi* X/1 (2015), 272-290.
[1007] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/101.

malı mülkü olan zengin bir adamdı. Ebî Hazer Yağla ona hizmet karşılığında beraber aynı kitapları okuma fırsatı bulabiliyordu.[1008]

Vercelânî teşbih ve tecessüm taraftarlarının bu görüşlerinin nereden kaynaklandığı konusunda Ebu'l Kasım'ın görüşlerine başvurmuştur. Ebu'l Kasım'a göre Allah'ı anlama tasavvurunda, Allah'ın cismanileştirilmesi ve insanlara benzetilmesi Sünnî'ler içinden çıkmıştır. Bu konuda Ebî' Rebi. b. Habib'in karşı çıktığını, tecsim ve teşbih kavramlarının Sünnîlerin âlimlerinden değil, avamından çıktığını dile getirerek itiraz ettiğini eserinde bahsetmektedir.[1009] Vercelânî hangi görüşün haklı olduğu konusunda bir beyanda bulunmamaktadır. Ancak Sünnîlerin Mürcie ile kardeş olduklarını ve onlara yakın olduklarını ifade etmektedir. Teşbih ve tecessüm konusunda Mürcie'nin görüşlerine katılmadığını aktarmıştır. [1010]

h. Ebî Hazer Yağla b. Ziltâf el- Vesyanî (ö.380/990): İbâdîlerin en önemli kelâm âlimlerinden birisidir. *"er-Red Alâ Cemii Muhalifin"* adlı önemli bir eseri mevcuttur. Bu eserde sıfatlar konusuna genişçe yer vermiştir.[1011] Ayrıca belirli konularda muhaliflere cevaplarını yine bu kitapta cevap vermiştir.[1012] Vercelânî özellikle bu âlimin *"şirk"* konusundaki görüşlerine eserlerinde değinmiştir. "Şirk nedir, Şirkin olması halinde hükmü nedir?" gibi sorulara cevaplar bulmaya çalışmaktadır. Birinin şirk ile itham edilmesi için delillerinin sabit bir şekilde ortaya konulması gerektiğini savunur. İmanın şartlarını yerine getiren birinin delilleri sabit olur. Böylece şirke girmemiş olduğunu ifade eder. Ayrıca haramı helal kılmak ve haramda ısrar etmenin insanı şirke sokabileceğini savunur. Günah işlemenin bilinçli bir şekilde olup olmamasının da sorumluluk yükleyip yüklemediğini belirleyen şey olduğunu savunur. Büyük günah işleyen biri bunda ısrar ederse büyük günah işlemiş olur. Şirke girmez. Şirkte ısrar eden birisi şirke girmiş olur.[1013] Verceânî'n aynı görüşlere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Vercelânî günahta ısrarın insanı şirke soktuğunu savunur. Bu konuda tövbenin bunu engellediğini ifade eder.[1014]

[1008] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer,* 2/33; Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 1/119.
[1009] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/102.
[1010] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/42.
[1011] Önemli, "Erken Dönem İbâzî Bilginleri", 86.
[1012] Vesyanî, *er-Redd alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn Tk. Venîs Amir*, 89-95.
[1013] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/102-103.
[1014] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/84.

ı. Muhammed b. Mahbûb b. Rahîl el-Kureyşî el-Basrî (ö. 260/873-230/844): Hicri ikinci asır âlimlerindendir. Amrus b. Feth'in çağdaşıdır.[1015] Ebî Sufyan Mahbub b. Rahîl'in oğludur. Ebî Sufyan Mahbub b. Rahîl, İbâdîyye'nin Basra'da eğitim alanında temelleri Ebî Ubeyde ve Reb'i Habib tarafından atılan okul ve eğitim sisteminden ilmi anlamda birçok alanda tecrübe elde etti.[1016] *"Rivâyâtu Ebî Sufyân"* adlı eserinde İbâdî rivâyetlerini aktardığı söylenmektedir.[1017] Bu rivâyetlerinin çoğunu Ebu Ganim Bişr b. Gânim el- Horasanî'n el- Mudevvene adlı eserinden aktardığı söylenmektedir. [1018] Ebî Sufyan Mahbub b. Rahîl önemli bir âlim, fakih olarak güçlü bir hafızaya sahiptir. Birçok eseri ezberlemiştir. Ayrıca diğer İbâdî âlimlerden farklı olarak kadınlara namaz kıldırdığı ve bu nedenle eleştirildiği kaynaklarda geçmektedir.[1019] Muhammed b. Mahbub'un önemli bir fıkıh kitabı olan *"Kitabu'l fikhi"* adlı eseri yetmiş fasıldan oluştuğu söylenmektedir.[1020] Bu kitabın altıncı bölümü dışındakiler kayıptır. Altıncı bölümün on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında Cerbe adasında bulunduğu söylenmektedir.[1021] "*Siretihi Muhamamed b. Mahbub li Ehlil-mağrib"* adlı eseri yirmi altı sayfa olup, her sayfası yirmi beş satırdan oluşan orta boyda bir kitaptır. Sorulara verilen cevaplardan oluşmaktadır.[1022] Derin bir fıkıh bilgisi içermektedir.[1023]

Amrus b. Feth Mekke'de Muhammed b. Mahbub'un sohbetine katılmıştır. Bazı konular hakkında sorular sorduğu kaynaklarda geçmektedir. Umman âlimlerinin öncülerinden sayılır. Sünnet konusunda hasas olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bir fetva veya karar ister kitapta ister hadiste geçsin ister kanaat ve fıkıhlara dayalı olsun, şeriatın hükmü ile geldiği her şeyi Sünnetten saymıştır.[1024]

[1015] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 1/323-357.

[1016] Ferhat b. Ali Ca'birî, "Hayatu el-İmam Muhammed b. Mahbub el-Kureyşî", *Nedvetu Muhammed b. Mahbub* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 2002), 18.erhat b. Ali el-Ca'birî, "Hayatu el-İmam Muhammed b. Mahbub el-Kureyşî", *Nedvetu Muhammed b. Mahbub* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, 2002), 18.

[1017] Martin H. Custers, *Bibliyografya el- İbâdîyye. Trc. Muhaymid Umâdî ve Hatice Kerir* (Umân Sultanlığı: Vizâretu'l-Evkâf li Şu'uni'd-Dinîyye, 2012), II/702-710; Özdemir, *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi*, 48.

[1018] Câbirî, "Hayatu el-İmam Muhammed b. Mahbub el-Kureyşî", 17.

[1019] Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*, 1/108.

[1020] el-Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-münteḳāt. Thk. Ahmet b. Suud es-Siyabi*, 236.

[1021] Câbirî, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l- İbâdîyye*, 1/101.

[1022] Câbirî, "Hayatu el-İmam Muhammed b. Mahbub el-Kureyşî", 68-70.

[1023] Ahmet Faruk Göksün, *İbâdî Fıkhının Tarihsel Gelişimi* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 102.

[1024] Hâlid b. Mubarek b. Muhammed el-Vehbî, *Eşratu's-saâtun'nasu ve tarihu* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 112.

Şer'î konularda çok titiz olduğu söylenmektedir. Vercelânî, Muhammed b. Mahbub'un faiz hakkındaki görüşlerinden bahsetmektedir. Faiz konusunda Kitap ve Sünnet perspektifinde gerekli açıklamaları yaptığı için övmektedir. Bu konuda her şeyin net bir şekilde açıklandığı söylemektedir.[1025] Muhammed b. Mahbub faiz konusundaki mülahazaları açıklayıcı ve detaylıdır.[1026]

j. Şeyh Mesâle b. Yahyâ: Şeyh Mesâle ile ilgili kaynaklar incelendiğinde *"unutmak"* kavramının merkezde olduğu konularda yorumuna başvurulduğu ortaya çıkmaktadır. Unutmanın dini anlamda insana bir sorumluluk getirip getirmediği konusunda görüşleri mevcuttur. Yani unutarak bir günah işlemenin insana getirdiği sorumluluk üzerine kafa yorduğunu görmekteyiz. *"Unutmak"* kavramını kendi içinde bölümlere ayırmıştır. Unutmanın şaşkınlık veya cehaletten kaynaklanabileceğini söylemiştir. Şaşmak şeklindeki unutkanlığın bir sorumluluk getirmediğini savunur. Ancak cehalet ve bilgisizlikle yapılan unutkanlığın nankörlük barındırdığı için sakıncalı olduğunu savunur. Unutmanın sorumluluk getirip getirmediği konusunda "*Rabbimiz! Unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma."*[1027] âyetinin bu konuda yeterli bir delil olduğunu düşünmektedir.[1028] Ayrıca *"Onlar Allah'ı unuttular. Allah da onları unuttu!"*[1029] âyeti etrafında da yorumlar yapıldığı kaynaklarda geçmektedir. Peygamberin *"Ümmetimin için de en büyük günah olarak Kur'ân'ın unutulmasını gördüm."* hadisinin bu konuda kanıt olarak kullanıldığını ve bu çerçevede tartışıldığını görmekteyiz. Vercelânî Şeyh Mesâle'nin unutmak ile ilgili düşüncelerini benimsemiştir. Bu konuda bir tartışma olduğunda Şeyh Mesâle ve Vercelânî'nin aynı fikirde oldukları da kaynaklarda dile getirilmektedir.[1030] Vercelânî'nin *"ed-Delil ve'l-burhân li-ehli'l-ukul"* adlı eserinin üçüncü cildinde bir başlığı bu konuya ayırmıştır.[1031] Vercelânî ibadeti unutarak yapmamış bir Müslümanın şirkle itham edilmesinin doğru olmadığı görüşünü savunmaktadır. Bu konuda Allah'ın Bakara suresi 286. âyette dile getirdiği "*Rabbimiz! Unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma."* yakarışının

---

[1025] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/103-104.
[1026] Muhammed b. Nasır el-Hacerî, "el-Kavl biribbâ el-fadl imam Muhammed b. Mahbub", *Nedvetu Muhammed b. Mahbub* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 2002), 173.
[1027] el-Bakara, 2/286.
[1028] el-Mesâbî, *Me'âlimu'd-Din*, 2/90.
[1029] et-Tevbe 9/67.
[1030] Ebû İbrahim İshak Ettafeyş, *Şerḥu Kitâbi'n-Nîl ve şifaʾi'l-ʿalîl* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1972), 16/341.
[1031] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/176.

insan fıtratının buna meyilli olması sebebiyle mümkün olduğunu aktarmaktadır. Allah kullarına çok merhametlidir. Bir günaha pişman olma ve tövbe zaten bu günahları da kapsadığı için Allah'ın merhameti devreye girmektedir. Vercelânî bu konuyla alakalı tefsir âlimlerinin hatalar ve günahlarla ilgili genel bir anlam kastettiğini ve Allah'ın engin merhameti nedeniyle bağışlanmaya açık kapı bıraktığını savunmaktadır. *"Andolsun, size kendi içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya düşmeniz ona çok ağır gelir. O, size çok düşkün, mü'minlere karşı da çok şefkatli ve merhametlidir."* [1032] *"Allah'ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tövbe edenlerin tövbesidir; işte Allah bunların tövbesini kabul eder, Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir."*[1033] Vercelânî bu iki âyeti hem peygamberin tavrı hem de Allah'ın bu konuda kuşatıcı merhameti anlamında delil olarak göstermiştir. Peygamberin bir hadisinde "*Bir mü'minin ayağına diken batsa, bu günahlarına kefaret olur."* Bu hadisi Vercelânî, peygamberin şefaati olarak anlatmaktadır. Vercelânî bir kulun şefaate mazhar olması için tövbe etmesi gerektiğini söylemektedir. Peygamberin şefaatine bile müsamaha gösteren Allah'ın kullarını affetmesi için yeterince çok sebep olduğunu ifade etmektedir. Şefaat kavramına temel oluşturacak daha detaylı açıklamalar yapmadığı için bu hadis çerçevesindeki açıklamalarının eksik olduğu görüşündeyiz. Ayrıca Damâm b. es-Sâib'e[1034] dayandırdığı bir hadisi nakletmektedir. Bu hadiste peygamber efendimiz: "*Kim zerre kadar kalbinde iman sevgisi taşırsa cennete girecektir."* [1035] Burada Allah'ın kullarına bağışlama ve affetme konusunda yeterince müsamaha gösterdiğine örnek olarak vermektedir.

2. 2. 3. 5. İlim-Amel İlişkisi

Vercelânî, ilim-amel ilişkisini, ictihâdın doğru anlaşılması için bir ön şart olarak kabul eder. İlim olmadan amelin yapılmasının yeterliği olduğunu savunanların yanlış ve yanılgı içinde olduklarını savunur. *"Ehlü'l Hak"* olarak kabul edilen

[1032] et-Tevbe 9/128.
[1033] en-Nisa 4/17.
[1034] Damâm b. es-Sâib el-Basrî el-'Umânî (ö. 150/767) Câbir b. Zeyd'in talebelerindendir. Ebû 'Ubeyde'nin de hocasıdır. Emevî valisi Hacâc b. Yusuf tarafından diğer İbâdîî âlimler gibi uzun süre hapiste tutulmuştur. Câbir b. Zeyd'ten en çok hadis rivâyet eden imamlardan birisidir. Muteber bir hadis rivâyetçisidir. En çok başvu yapılan imamlardan birisidir.
[1035] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/109.

İbâdîyye'nin, yapılması gereken davranışı yapmasak bile onun niçin yapıldığını ortaya koyan ilmin bilinmesi gerektiğini görüşünün doğru bir görüş olduğunu aktarmaktadır. Vercelânî'ye göre ilim olmadan ictihâd olmaz. Bu ilkenin, basit bir amel, bir farz veya sünnet içinde aynı şekilde geçerli olduğunu savunur. Namazın farzları konusunda peygamberin bir sahabeye soru sorarak, doğru kılıp kılmadığını sorgulamasının ilmin doğru bir araç olduğunun kanıtı olarak aktarmaktadır. Eğer ilim gereksiz olsaydı, her Müslümanın davranışının veya amelinin doğru veya yanlış olması durumunun sorgulanmayacağını söylemektedir. Farz veya sünnetin birbirini kuşatmış olduğunu, ilmin ince çizgilerle bu durumu tespit ettiğini savunmaktadır. Vercelânî referans kaynağı olan Câbir b. Zeyd'in "*amel bize yeter, ilim olmasa da olur*" tezlerini savunanlara karşı çıktığını aktarmaktadır. Ayrıca ilmin aslında yapılan amellerin amacını ortaya koyması hasebiyle önemli bir görev üstlendiğini savunmaktadır. Ebî Hazer Yağla b. Ziltâf el- Vesyanî (ö.380/990)'ye göre şirk dışında bütün haramların cehalet nedeniyle ortaya çıktığı görüşü, Vercelânî için bir ilke halini almıştır. Vercelânî'ye göre şirk, Allah'ın emrettiklerini yalanlama, Peygamberi inkâr, Peygamberliğin gönderilmesi gerekliliği konusundaki inkâr ve yaratılan her şeyin Allah dışında başka bir şey tarafından yaratıldığını savunmak olarak tanımlanmıştır. Ayrıca haramları helal kılma ve haramda ısrar da şirk olarak kabul edilmelidir. Vercelânî'ye göre bilinçli bir şekilde günaha giren için tövbe şarttır. Ancak yaptığı davranışın günah olup olmadığını bilmeyen kişi için bir sorumluluk yoktur. Bilgi ve bir konuda ilim sahibi olmanın, yapılan işin sonucunun değerini değiştirdiğini savunmaktadır.[1036] Vercelân'in ilme bakışının çok yerinde ve değerli olduğunu söylemek gerekir. Ona göre ilimden yoksun bir amel, şuursuz bir ameli ortaya çıkaracaktır. Devamlı olması gereken bir amelin bilinçli olmaması durumunda devam etmesi mümkün değildir. İbâdîyye'nin ilim ve fıkıh konusunda Hâricî gelenek ve dünya görüşünden uzak olduğunu Vercelânî'nin tespitlerinde görmek mümkündür.

2. 2. 3. 6. İcmâ

İcmâ sözlükte *"derlemek, toparlamak, bir işi sağlam yapmak, çalışmak ve bir konuda fikir birliğine varmak"* anlamına gelmektedir. Kur'ân'da yer almamakla

[1036] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/89-94.

beraber bu masdar ile türetilmiş dört kelime sözlük manasıyla geçmektedir.[1037] Hadislerde daha çok *"niyet etmek"* anlamında kullanılmıştır. Istılahî anlamda icmâ, ümmetin Hz. Muhammed'in vefatından sonraki herhangi bir dönemde dinî bir meselenin üzerinde fikir birliği etmektir.[1038]

İbâdîyye'ye göre nassın olduğu yerde re'y ve içtihada başvurulmaz. Bir ayet veya sahih bir hadis rivayeti varsa asla re'y ve içtihada başvurulamaz. İctihadın gerekliliği o takdirde ortaya çıkmaktadır.[1039] Vercelânî'ye göre iki çeşit icmâ vardır: Birincisi özel, ikincisi kamuya ait olan genel icmâdır. Âlimlere özgü olan fikir birliğine icmâ denir. İcmâ özel veya genel olsun mütevâtür sünnet gibidir. Kamuya ait olan konular asla âlimlerin söylediği ile çelişmez. İcmâ, âlimler ve fakihlerin dinin inşası üzerine kurduğu hükümlerin genel adıdır. İcmâ âlimlerin fikir birliği olduğu gibi, ihtilaf ise âlimlerin ihtilafıdır. Bir gruplaşma ve bozulmayı icmâ ortadan kaldırabilir. İcmâ âlimlerin çoğunluğunun karar alması ile ilgilidir. Bir muhalefet ortaya çıksa bile bunun hoş görülmesi gerektiğine inanır. Ancak muhalefetin argümanlarını temellendirmesi gerekir. İcmânın nasıl yapacağı konusunda Vercelânî bize şöyle bilgi aktarıyor. İcmânın yapılması için konuşulan konun Kur'ân-ı Kerim ve Peygamberin sünnetinde geçmemiş olması gerekir. İcmâ için müctehidlerin çok çaba sarf etmeleri gerektiğine inanır. Âlimlerin çoğu bir konuda karar verirse ve bazıları sessiz kalırsa bu karar icmâ olur. Sessiz kalan âlimler karar ilan edilmediği sürece itirazlarını delil sunmak suretiyle savunabilirler. Ancak karar açıklandıktan sonra geçersiz olur.[1040] Vercelânî'nin icmâ konusundaki görüşleri Ehl-i sünnetin görüşünden farklı değildir. Hanefi usulcülere göre bir konuda icmâ kararı alınacaksa ve o karar için bazı âlimler sukut etmiş ise icmâ konusunda ittifak olduğu anlaşılmalıdır. Bu konuda Vercelânî ve Ehl-i sünnet âlimleri arasında bir fark olmadığını söylememiz gerekir.[1041]

Vercelânî icmâ ve müctehid kavramlarını iç içe anlatır. İcmâ için uygun olan müctehitlerin özelliklerini kendisinden önceki İbâdî âlim ve hocası Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Alî b. Yahlef el-Mezâtî (ö. 471/1078-79) kaynak göstererek

---

[1037] el-Yûnus10/71; el-Yûsuf 12/15, 102; et-Tahâ 20/64.
[1038] İbrahim Kâfi Dönmez, "İcmâ" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ts.), 21/417.
[1039] Ahmet Özdemir, *Hâricî/İbâdî Gelenekte Sünnetin Teşri Değeri* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2021), 215.
[1040] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 2/3-5.
[1041] "İcma", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Erişim 04 Ağustos 2021), 424.

sıralamaktadır. Müctehid olacak kişinin, nass ve akla dayalı çıkarımlarda bulunmak ve delil sunma kabiliyetinde olmalıdır. Müctehid aynı zamanda hem usûlü fıkıh hem de usulü diyânet konularına hâkim olmalıdır. Genel, özel şer'i ve ahkâm konularına hâkim olmalıdır. Emir ve yasaklar ve nâsih konularında bilgi sahibi olmalıdır. Arapçaya hâkim olacak, nahif ve lügat bilgisine sahip olmak zorundadır. Bunların yanında Kur'ân ve sünnete hâkim olmalıdır.[1042] Bu özelliklere sahip olmayan biri müctehid olarak kabul edilmemelidir.

İctihâd, bir konu hakkındaki bilgi eksikliğini gidermek için verilen çabanın, çalışmanın diğer adıdır. Bu çaba değerli bir çabadır. Çünkü hakikat birdir. Vercelânî'ye göre bir konuda ictihâd yapılması için o konun Kur'ân, sünnet ve icmâda geçmemiş olması lazımdır. Vercelânî, şeriâtın asıl konuları için ictihâdın gerek olmadığını savunur. Çünkü bunlar bellidir. İctihâdın fer'i konularda yani usûle dönük konularda ancak yapılması gerektiğini dile getirir.[1043]

Vercelânî'ye göre ümmetin içinde ihtilafların çıkması doğaldır. Buna rahmet gözüyle bakılmalıdır. İhtilaf olmaz, Kur'ân'da her şey yazılmıştır. Bunun dışında konuşmaya gerek kalmadığı gibi görüşü savunanlara karşı çıkar.[1044] Allah'ın ictihâd konusunda cevaz verdiğini bildirir. Bunların şeriâtten sayıldığını savunur.[1045] Bu konuda farklı düşen âlimleri isim vererek eleştirir.[1046] Vercelânî'yi kendi dönemi içerinde değerlendirdiğimizde, zamanın problemlerine çare bulma çabası, fıkıh üretme gayreti, akılla yoğrulmuş bir metodla sonuca varma ısrarı çok değerli bir makasıd olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. 2. 3. 7. Kıyas

Sözlükte kıyâs *"takdir etmek, ölçmek ve bir şeye eşitlemek"* anlamlarından kullanılmaktadır. Terim olarak faklı alanlarda farklı manalarda kullanılmaktadır. Özellikle mantık ve fıkıh alanlarından çok başvurulan önemli kavramlardan birisidir. Kıyas şer'i bir delil ile daha önce sabit bir hükmün aynısının ortak bir illet aracılığıyla,

[1042] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 2/3.
[1043] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 2/12.
[1044] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 2/5.
[1045] Peker, *İbâziyye'nin Hadis Anlayışı*, 97.
[1046] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 2/3-4.

diğer bir şeyde ortaya çıkarmaktır.[1047] Fıkıh açısından kıyas mantıktaki anlamın dışında aynı zamanda bir akıl yürütme yöntemi olan analoji (benzetme) olarak da tanımlanır. Kıyas ile ilgili sistemli ve formel çalışmalar İbn Sînâ'da teşekkül etmiştir. İbn Sînâ'dan sonra yapılan mantık ile ilgili çalışmalarda onun kullandığı deyim ve kavramların kullanılmıştır. Gazzâlî'de İbn Sînâ'nın kıyas yöntemini tekrarlamıştır.[1048] Kıyasın temel görevlerinden birisi nasların uygulama alanını genişletmek olmakla beraber kıyas, mevcut nasların anlam ve tutarlılığının önceki nesillerde ortaya konan re'y faaliyetinin desteği ile sistemleştirilmesi ve hüküm vermek için genel ilkelere bağlanması çabasından ibarettir.[1049]

Vercelânî'ye göre kıyas bir konu hakkındaki bilginin diğer bir konuya taşınması veya tatbik edilmesi anlamına gelir. Lügat anlamında *"eşitlemek"* manası taşır. Kıyas doğru olanı içermelidir. Yanlış olanı iptal etmelidir. Vercelânî bazı felsefecileri kıyası tanımlarken ortaya koyduğu öncüllerin yanlış olduğunu dile getirerek onları eleştirmektedir. Bazı insanların kıyas konusunda ihtilafa düştüğünü savunur. Bazılarının bu yolla diğerlerinin fikirlerini geçersiz saydığını açıklamaktadır.[1050]

Vercelânî kıyas metodunun delilini Kur'ân-ı Kerimden bize bildirmektedir: "*Ehl-i kitap'tan inkâr edenleri ilk sürgünde yurtlarından çıkaran o'dur. Siz onların çıkacaklarına ihtimal vermem iştiniz. Onlar da kalelerinin kendilerini Allah'a karşı koruyacağını sanmışlardı. Ama Allah'ın azabı hiç beklemedikleri bir yerden geliverdi; Allah yüreklerine korku düşürdü, öyle ki evlerini hem kendi elleriyle hem de mü'minlerin elleriyle yıkıyorlardı. O halde ibret alın, ey akıl sahipleri"*[1051] ayette geçen (فَاعْتَبِرُ) *"fe'tebirû"* kavramından kast edilenin kıyas olduğunu iddia etmektedir.[1052]

Vercelânî Peygamber ve Hz. Ömer arasında geçen oruç ile ilgili konuşmayı delil olarak sunmaktadır. Hz. Ömer Peygambere *"hanımını öpen birinin orucunun bozulup bozulmayacağını*" sormuştu. Peygamberde buna karşılık başka bir soruyla

[1047] Ali Arslan Aydın, "Dini Hükümler ve Delilleri II. Kıyas ve İcma", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* XI/2 (1972), 84-86.
[1048] Ali Durusoy, "Kıyas" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ts.), 25/524.
[1049] H. Yunus Apaydın, "Kıyas" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ts.), 25/528-538.
[1050] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 2/57-58.
[1051] Haşr, 59/2.
[1052] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inṣâf*, 1984, 2/60.

cevap vermişti. Bu ikili diyaloglardan Peygamberin sahabelerine kıyası öğretmek istediğinin anlaşılması gerektiğini savunur.[1053]

Vercelânî kıyası *aklî* ve *şer'i* olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Şer'i olanı da "gizli" ve "açık" olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Açık olanı "illeti nasla" belli olan, diğerini de "illeti istinbâtla" belli olan olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Gizli olanı da "benzerine kıyas", diğerini de "istihsân" olarak açıklamaktadır.[1054] İbâdîlerde istihsan taklit ile ortaya çıkan görüş olarak bilinmektedir. Onda taklîd, delil ve burhan yoktur.[1055] İzmirli İsmâil Hakkı İbâdîyye'nin kıyası inkâr ettiğini dile getirmektedir.[1056] Bu görüşün İbâdî kaynaklar incelendiğinde yanlış olduğu ortaya çıkacaktır. Kıyas İbâdîyye'de bir fıkıh aracıdır. Nitekim bu yanlış bilginin neden kaynaklandığını İbâdî tarihçi Ali Yahya Muammer şöyle izah etmektedir: "*İbâdîler icmâ, kıyas istidlâl kavramlarını re'y kavramı altında kullanırlar. Bu nedenle icmâ ve onun gibi diğer teşri kaynakların İbâdîye tarafından inkâr edildiği zannı ortaya çıkabilmektedir*."[1057] İbâdîyye'nin bazı âlimleri İslam'ın hüküm kaynakları olarak, Kur'ân, Sünnet, İcmâ, kıyas ve istidlal saymaktadır. İstidlâl delil talep etme anlamında kullanılır. Kitap ve Sünnet Müslümanlar arasında ihtilafsız kabul edilmiştir. İstidlal ve kıyas ile ilgili ise, cumhurun çoğunluğunun ittifakı olmasına rağmen bazen bu konuda ihtilaf çıkmaktadır.[1058] Câbir b. Zeyd'e göre usûl-i fıkhın kaynakları, Kur'ân, Sünnet, icmâ ve kıyastır. Bu kaynakların fıkhın esas kaynakları olduğunu belirtir.[1059]

2. 2. 3. 8. İstihsân

Sözlükte *"güzellik, rağbet edilen ve sevilen"* anlamında *"hüsn"* kelimesinden türemiş ve *"bir şeyi güzel bulmak"* anlamında *"istihsân"* kavramıyla karşılanmıştır. Fıkıh usulünde müçtehidin bir meselede icmâ, örf, zaruret, maslahat ve gizli kıyas gibi özel ve daha kuvvetli bir delile dayanarak o meselenin benzerlerinde takip edilen genel

[1053] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inşâf*, 1984, 2/60-61.
[1054] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inşâf*, 1984, 2/66.
[1055] el-Cenâvünî, *İbâzî Fıkhı*, 51.
[1056] Yusuf Gökalp vd., "Hâricî Fırklar ve İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdîyye Fırkası' Başlıklı Makalesi", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/4 (2020), 581.
[1057] Şeyh Ali Yahya Muammer, *el-İbâdîyye Mezhebun İslamiyyûn Mu'tedilun*, 40-41; M. İsmail Dönmez, *İbâdî Mezhebin Usu-ü fıkıh Kaynakları*, 25.
[1058] Nureddin Abdullah b. Humeyd Salimî, *Şerhu Tal'ati'ş-Şems* (Mısır: Matbuatu'l-Mevsuât, ts.), 1/19.
[1059] Abdullah b. Bâ Ali Ba'ûşî, *el-İmâm Câbir b. Zeyd ve menhecuhu fi içtihâdi'lfıkhî. Nşr. Muhammed Halid Mansur* (el-Câmiʿatü'l-Ürdüniyye Külliyetü't-dirâsâti'l- 'ulyâ, 2004), 27.

kuraldan ve ilk akla gelen çözümden vazgeçmesi ve hukukun amacına uygun bulduğu başka bir hüküm verme yönteminin adıdır.[1060]

İbâdîlerin önemli fıkıhçılarından olan Cenâvünî el-İbâzî, istihsân kavramını taklidin beyanı olarak tanımlanmaktadır. İstihsân'da, burhan ve delile ihtiyaç olmadığını savunur.[1061] Vercelânî'ye göre istihsân gizli kıyasın bir çeşididir. Ona göre bu istihsân kavramının delil olarak kabul edilmesinde bazı tartışmalar mevcuttur. Bazı âlim ve kelamcıların istihsânı delil kabul ederken, bazılarının kabul etmediğini dile getirir. İtiraz edenlerin argümanı, istihsânın akli yönden uygun olmadığı görüşünü savunmaktadırlar. İstihsânı uygun gören görüş ise, Zümmer suresinde geçen *"Söylenenleri dinleyip de en güzeline uyan kullarımı müjdele!"*[1062] *"Hiç farkında olmadığınız bir sırada azap ansızın başınıza gelmeden önce rabbinizden size indirilen en güzel hükümlere uyun"*[1063] âyetlerini delil olarak sunmaktadır. Vercelânî istihsânı Hanefi ve Malikilerin kabul ettiğini, Şafii ve Ehlü Dave'nin bazı durumlarda kabul etmediğini söyler. İstihsânı genelde fer'i konularda örnek vererek açıklamaya çalışmaktadır.[1064]

2. 2. 3. 9. İstidlâl

İbadiyye, nakille istidlâl yapanlarla akılla istidlâl yapanlar arasında ortaya yolu takip eder. Ehl-i hadis nakli esas almakla beraber aşırı giderek akla uzak bir yöntem içerisine girmiştir. Mu'tezile merkeze aklı alarak akılcılıkta aşıraya giderek şeriaatı aklın hakemliğine başvurmak şartını getirmiştir. İbâdîyye hem aklı hem de nakli mecz ederek birbirini tamamlayan iki önemli unsur olarak kabul etmiştir.[1065]

Vercelânî gerek akli gerek şer'i delilleri sunmaya çalışırken sunduğu metodu istidlal olarak kabul etmektedir. Vercelânî'ye göre hakikate ulaşmak, doğru kanıta (burhan), gerçek bilgiye ve o bilgiyi açıklamayı gerektirir. Bu metot zorunlu bir ilim, akıl, şer'i ve dil açısından bize bir bilgi sunar.[1066] İctihâd yapacak kişinin belirli

---

[1060] Ali Bardakoğlu, "Tabiî Hukuk Düşüncesi Açısından İslam Hukukçularının İstihsan ve İstislah Görüşü", *Erciyes Ünv İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1986), 111-138; Ali Bardakoğlu, "İstihsan" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001), 23/339-340.
[1061] el-Cenâvünî, *İbâzî Fıkhı*, 51.
[1062] el-Zümmer 39/18.
[1063] el-Zümmer 39/55.
[1064] Vercelânî , *el-ʿAdl ve'l-inşâf*, 1984, 2/70-73.
[1065] Orhan Ateş, *Mu'tezile İbâziyye Etkileşimi* (Astana Yayınları, 2022), 132.
[1066] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/54.

özelliklere sahip olması gerektiğini savunur. İstidlâlden kastımız istikrâ'dır. İstikrâ zihnin tikel varlık ve olayları incelemek için genel bir hükmün ortaya konma çabasıdır.[1067] Tüm külli önermeleri hesaba katarak bir maksada ulaşma hedeflenmektedir. Vercelânî külli istikrâ metodunu kullanarak bilgi vermeye ve iddialarını savunmaya çalıştığını görmekteyiz.[1068]

2. 2. 3. 10. Burhan/Delil Sunma ve Yöntemi

Burhan, Arapça'da delil sunmak ve berraklaştırmak anlamında kullanılmaktadır. Burhan kelimesi "b-r-h" (برہ) kökünden türemiştir. Kur'ân-ı Kerim'de hak ve batılı biribirinden ayıran kesin delil olarak ifade edilmiştir.[1069] Burhan kelam, fıkıh ve mantık ilminde bir ispat metodu olarak sistemleşmiştir. Burhan Mantık ilminde cedel, safsata, hitabet, Şiîr ile beraber beş sanattan biridir. [1070] Delil ise, kelâm ve fıkıh ilminde gerçeğe ulaştıran anlamında kullanılmıştır.[1071] Gazali'ye göre burhan "*değişimi imkânsız olan ebedi, daimî ve zarurî yakînî bilgiyi veren*" olarak tanımlamıştır.[1072] Burhanın görevi şüphesiz yakîni ortaya koymaktır.[1073] Mantık alanında çalışan Müslüman âlimler burhan kavramını delil kavramından ayrı olarak kullanmışlardır. Burhanı delilden daha özel bir anlamda kullanmışlardır.[1074] Vercelâni, burhanı, delili ve hüccet kavramlarını beraber kullanmıştır. Özellikle burhan kavramını kullanırken sistemli bir yapının bir parçası ve kavramı gibi anlatmaktadır. Delil kavramını daha çok genel anlamda ikna edici kanıtlar olarak zikretmektedir.[1075]

Vercelânî'ye göre âlimlerin görüş ortaya koyması sadece Allah rızası için olmalıdır. En önemli eserlerinden biri olan *"ed-Delil ve'l-burhân li-ehli'l-ukul"* adlı eserine bu konun ismini vermiştir. Burhanın doğruyu ortaya çıkarmada üç vechesi olduğunu ifade etmektedir: Birinci olarak Allah'ın bariz bir şekilde kendini gösterdiği

---

[1067] Abdulkuddüs Bingöl, "İstikrâ" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001), 23/358-359.
[1068] Vercelânî, *el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iǰtilâf*, 1984, 2/70-75.
[1069] bk. el-Bakara 2/111; el-Enbiyâ 21/24; el-Mü'minûn 23/117)
[1070] Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Ḳurʾân. nşr. M. Seyyid Kîlânî* (Kahire, 1381).
[1071] Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Ḳurʾân. nşr. M. Seyyid Kîlânî* (Kahire, 1381).
[1072] Gazzali, *Mi'yarul'-İlm*, çev. Ali Durusoy, Hasan Hacak (İstanbul: Elma Yayınları, 2013), 372.
[1073] Gazzâlî, *Dalâletten Hidâyete*, çev. Ahmet Suphi Furat (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1978), 54.
[1074] Yusuf Şevki Yavuz, "Burhan" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992), 6/429-430.
[1075] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/5-11.

hakikat yüzü olmalıdır. İkincisi, burhanı ikame ederek doğru sonuca ulaşmak veya yanlış bir sonuca varmak olabilir. Üçüncü olarak burhan her halükârda açık ve net olarak ortaya sunulmalıdır. Bir konuda açıklık asıl amaç olmalıdır. Burhan ortaya koyarken mecaz, temsil veya başka anlamlara gelecek yorumlara ulaşmak amaç olmamalıdır. Bizim derdimiz burhanı ortaya koyarken hakikate ulaşmak olmalıdır. İşin özü doğru sonuca ulaşmaktır. Burhanı ortaya koyan birinin delili kişilere göre değişmemelidir. Yani objektif kıstasları olmak zorundadır. En büyük delil Kur'ân'ın ortaya koyduğu delillerdir. Bu deliller inkâr edene ve cahil olanlara bir fayda vermez. Çünkü kör birinin renkleri görmesi imkânsızdır. İnkâr edenler kör insanlar gibidir. Nahvi bilmeyenin dili kullanması imkânsızdır. Cahil adamın delili kabul etmesi de imkânsızdır. Delili olmayanın veya delili bilmeyenin hakikati bilmesi ve tasdik etmesi mümkün değildir. Delil ortaya koyma gereği, Allah'ın adetlerindendir. Aklın zaruriyeti ortaya delil koymayı gerektirir.[1076]

Akıl insanlığın ortak paydasını oluşturmaktadır. Delil ortak payda olan akla hitap etmektedir. Vercelânî delil üretme veya ortaya koymayı bir ilim olarak tanımlamaktadır. Delil ilminin üç yön/yol olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Bunları *akıl, dil ve şeriat* olarak belirlemiştir. Bu üç yolunda kendince kanunları mevcuttur. Bu üç yol burhan üzerine bina edilmiştir. Bu üç ilim birbiri ile mürekkeptir. Vercelânî Müslümanlar arasındaki muhalefetin bir nedeni olarak bu delil ilminin ihmal edilmesini saymıştır.[1077]

Vercelânî'ye göre üç çeşit burhan vardır. Bu delilleri, *sahih burhan, örtük burhan ve hitab-i burhan* olarak sınıflandırmıştır. İnsanların bu üç yolu kullanarak inançlarını anlamaya ve anlatmaya çalıştıklarını ifade etmektedir. Vercelânî, *Sahih burhanı* şöyle tanımlamaktadır: "*Kim burhanını, tanım, kıyas, tard ve in'ikas*[1078] *(aks) üzerine kurarsa o vakit burhanı da mantıksal açıdan doğru olur*." *Örtük (mumevvih) burhan*, bir konuda muhalif olan iki tarafın kullandığı yoldur. *Hitâb-i burhan* ise, muhalif olan iki taraftan birinin muhattabında hak veya batılı ikame etmesi anlamında kullanılan bir burhandır. Muhattabı bu sayede delil ve burhan olmadan inanmaya başlar. Bu delil türünün *"hatâbe"* delili olduğunu düşünüyoruz. Bu delil, kesin akli

[1076] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/3-5.
[1077] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/5.
[1078] Tard ve aks, bir hükmün bir vasfın varlığıyla var olamasına (tard)i, yokluğu ile yok olmasına aks denir. bknz. Tucay Başoğlu, "İlleti Tespit Metodlarından Tard ve Tard Ehline Yönelik Tehditler", *Sakarya İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Haziran 2002), 141-142.

delilleri anlamakta aciz olan halk kitlelerini ikna etmek için kullanılan bir delil türüdür. Yani hatiblerin yararlı iler yapmak ve zararlı işlerden insanların uzaklaşması için hatiblerin geliştirdikleri delil olarak kabul edilir.[1079] Bu burhan türünde hak ve batıl aynı şekilde ortaya konulabilir. Yani hak olan hak, batıl olanı batıl olarak gösterilebilir.[1080]

Vercelânî *"mana"* kavramını iyi anlamak için üç bilgiye ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Bunlar: mana bilgisi, mahiyet (içerik) bilgisi ve vâsıf bilgisidir. Manadan kasıt, bahsedilen şeyin zatının bilgisidir. Yakine girmemize yardımcı olan bir şey değildir. Mahiyet ise, bahsedilen şeyin resmidir. Açık veya kapalı olabilir. Keyfiyet ise onun tanımıdır. [1081]

Varlık ve mahiyet ilişkisi çok önemlidir. Bir bilgi elde edebilmemiz için var olan bir şeye ihtiyaç duyulmaktadır. İbn Sinâya göre; akıl tanım (had) ve arazî tanım (resm) olmadan da bizzat zatı bilir. Bu en genel bilgilerden birisidir. Bu aynı zamanda meşhur olan bir şeydir. Gazzali'ye göre; akıl şüphe olmadan kavrayış yoluyla varlığı tasavvur eder. Onun bir had (tanım) veya bir resme ihtiyacı yoktur. Çünkü varlığın bir tanıma ve bir resme ihtiyacı yoktur. Gazzali'ye göre akıl ilk olarak varlığı kavrar.[1082] İbn Sina ve Gazzali'nin hemen hemen aynı şekilde akıl ve varlık ilişkisini izah etmeye çalıştıklarını görüyoruz. Mâturîdî kelâm âlimlerinden Ebû Mu'în en-Nesefî (508/1114) varlığı akıl planında *vâcip (zorunlu), câiz (mümkün*), *mümteni (imkânsız)* kısımlarına ayırır.[1083]

Burhanın ortaya konulmasında en önemli ortak payda şüphesiz ki akıldır. Burhanın akli açıdan ortaya konulması için neyin kast edildiğinin açıklanması gerekmektedir. Vercelânî akli alanı üç kısımdan oluştuğunu ifade etmektedir. Bu kısımları "*vücubu'l vacibât"*, "*cevazu'l câizât"* ve *"istihâletu'l mustehilât"* olarak sıralamıştır.[1084] Vercelânî'ye göre *vücubu'l vacibât,* Allah'ın insanlara sorumluluk yüklemesi anlamında değerlendirilmelidir. Allah insanı akılla donatması, onun fitri

[1079] Yusuf Şevki Yavuz, "Hatâbe" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997), 16/443.
[1080] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/6.
[1081] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/6-7.
[1082] İbn Sînâ, *En-Necât*, çev. Kübra Şenel (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2013), 236; Gazzâlî, *Makâsıdü'l-felâsife. Thk. Süleyman Dünya* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1961), 141; Yakup Özkan, *İbn Sînâ Felsefesinde Varlık ve Mahiyet İlişkisi* (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 14-15.
[1083] Nesefî, Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed., *Tabsıratü'l-Edille. Thk. Hüseyin Atay* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), I/83.
[1084] Vercelânî, *el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iẖtilâf*, 1984, 2/28; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/8.

olarak sorumluluğunun olduğu anlamına gelmektedir. Akıl insanın yaratılmasında bir yaratıcı zorunluluğu olduğunu ortaya koyan en önemli araçtır. Her fiilin bir faili, her sanatın bir sanatçı olması gerektiği aklın fıtri görevidir.[1085] Fiilin sabit olduktan sonra failinde zorunlu olarak vâcib olmasıdır.[1086] Burada kast edilen kavram kelamın özellikle sıfatlar konusunda tartışılan *"vâcibü'l vücûd"* kavramıdır. Yani Allah'ın zihin dışında gerçekliğinin var olması ve varlığının zorunlu bir varlık (vâcibü'l-vücûd) olduğunun bilinmesidir. Allah'ın varlığının kendisinden olmasıdır. Allah'ın dışındaki varlıkların varlığı ise kendilerinin dışındadır.[1087] İbni Sina varlığı zorunlu ve mümkün diye ayırır. Zorunlu varlık nedensiz olduğundan dolayı yokluğu da düşünülemezdir.[1088] Allah zorunludur. Yoksa öncesi olmak zorundadır. Her şey onun varlığı ile vardır. Bu konuda ihtilafa düşecek bir yön bulunmamaktadır.[1089] Vercelânî'ye göre vücud (varlık) faili ve fiili olmadan olmaz. Allah'ın *"hay"* ismini bu konuda örnek vermektedir. Allah'ın *"hay"* ismi yanı *"hayat veren"* anlamı her şey için geçerlidir. *"Allah, O'ndan başka ilah yoktur; O, hayydir, kayyûmdur."*[1090] âyetinin peygamberinde bahsettiği üzere en büyük âyet olduğunu ve bu konuda en önemli delil olduğunu savunmaktadır. Vercelânî'nin ansiklopedik bir âlim olduğunu daha önce belirtmiştik. Anlatmak istediği konuyu derinlemesine anlatmaya çalıştığı için, bir alanda tartıştığı bir konuyu diğer alanlara nüfuz ederek yaymaya ve anlatmaya çalışmaktadır. Bu yöntem kelam ile ilgili bir konuda fıkıh alanına derin giriş yapmasını veya fıkıh ile ilgili özel bir konuda kelam ilmine nüfuz etmesini sağlamaktadır. Bu yöntem ilimleri ayırmadan bir birlik içerisinde aktarmasından kaynaklanmaktadır. Vercelânî'de ilimlerin bir birlik halinde araçsal olarak kullanılması durumu söz konusudur.[1091]

Vercelânî aklın zaruriyatı içerisinde tanımladığı ikinci akıl kısmını "*cevazu'l câizât"* olarak tanımlamıştır. Bu kısımda kast ettiği şey, Allah dışındaki varlıkların mümkün veya caiz olmasıdır. Bu kavramdan kasıt "*mümkün varlıktır*". Mümkün varlık hem varlığı hem de yokluğu için bir sebebe ihtiyaç duyan varlıktır. Mümkünün varlığı

[1085] Vercelânî, *el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâfkader*, 1/28; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/6.
[1086] el-Cenâvünî, *İbâzî Fıkhı*, 50-51.
[1087] Yusuf Şevki Yavuz, "Vücud" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013), 43/136-137.
[1088] İbn Sînâ, *Kitâbu'ş- Şifâ (İlahiyat)*, çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 276.
[1089] es-Sâlimî, *Ravdu'l-Beyân Alâ Feydi'l-Mennân*, 58.
[1090] el-Bakâra 2/255.
[1091] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/10-11.

ve yokluğu zatı açısından eşittir. Kendisi dışında bir neden düşünmeksizin var veya yok denilemez, ancak varlığının bir nedeni var ise varlığı mümkün olacaktır. Eğer varlığının bir nedeni yok ise varlık var olmayacaktır. Mümkün varlık kendi kendinin sebebi değildir. Bu nedenle bir nedene ihtiyaç duyar.[1092]Mümkün varlık ne sebebiyle ne de sebebinden önce bulunan bir tasnif değildir. Ancak sonradan bulunan ve hâdis olandır.[1093]

"İsihâletu'l Mustehilât" kavramından kasıt varlığın "*muhal (mümteni--imkansuzlık- mustehil)"* olma durumu anlaşılmalıdır. Bu varlık ile ilgili yapılan tasniflerden birisidir. Bu tasnife göre imkânsız varlık, varlık alanına çıkmayan ve yokluk anlamına geldiği için ondan söz etmemize gerek duyulmayan varlıktır. Mümteni'in en belirgin özelliği hiçbir şekilde var olmamaktır. Mantıksal çözümleme açısından düşünüldüğünde *"yokluğunu gerektiren şey"* anlamına gelmektedir. Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî'ye göre muhal konusunda kelam âlimleri arasında muhalin mahiyeti konusunda ihtilaf vardır. Bazıları şöyle demiştir: *"Muhal " varlığı mümkün olmayan" sözünün altında yatan manadır. Bunlar aralarında ihtilaf etmiştir: Bazıları muhal var olması tasavvur olmayan iki zıddın bir araya gelmesidir. Bazıları şöyle demiştir: Muhal, iki zıddın bir araya gelmesidir. Başka bir topluluk muhal mütenâkız (birbiriyle çelişen) sözdür anlamında yorum yapmışlardır."*[1094] Vercelânî bu konuda şu örneği vermektedir: "*Bir adamın bir atı hem doğuya hem de batıya aynı anda gidiyor demesi imkânsızdır."* Vercelânî birbiriyle çelişen iki zıddın bir araya gelmesinin mümkün olmayacağı görüşünü savunmaktadır. Vercelânî aklın görevi konusunda çok önemli bir görevi olduğunu savunmaktadır. Ayrıca bir hüküm vermede akıl devre dışı bırakılırsa eski bir şeyin yeni, yeni, bir şeyin eski olarak yanlış bir şekilde algılanabileceğini iddia eder. Ona göre akıl gerçek olanı ortaya çıkarma görevini üstlenmiştir. Akıl gerçekliği ortaya koyarak batılı imkânsız kılar. Bu bilgi aynı zamanda bir ilke olarak Vercelânî tarafından kabul edilmiştir.[1095] Aklın varlık ile ilişkisinin temelinde bir hüküm verme ihtiyacı vardır. Vercelânî'nin bu mantıksal açıklamalarına ve delillendirme yöntemine başvurmasının en temel nedeni hüküm vermede kullandığı metodu bize haber vermektir. Varlık ve akıl ilişkisi sonucunda

---

[1092] Ali Ebrahimzade, "İbn Sinâ'da Zorunlu Varlığın Mahiyeti Meselesi", *Dini Araştırmalar Dergisi* 15/41 (Aralık 2012), 158-159.
[1093] Fahreddin er-Râzî, *Muḥaṣṣal* (Mektebetü'l-külliyyeti'l-Ezheriyye, ts.), 71.
[1094] Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 536.
[1095] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/12.

ortaya çıkan tasniflerin diğer adı akli hükümlerdir. Bu akli hükümleri varlık problemleriyle ilgili olarak ortaya koyan kişi Aristoteles'tir. Aristoteles'in görüşleri İslâm filozofları tarafından geliştirilerek kelam, fıkıh ve diğer alanlarda kullanılarak eserlerine yansımıştır.[1096] Vercelânî'de bir İslâm âlimi olarak bu konuya eserlerinde yer vermiş ve bu metodu hüküm vermede istidlal olarak kullanmıştır.

Vercelânî ilimlerin üç yolla taksim edildiğini savunmaktadır. Ona göre iki ilim zaruridir. Diğeri ise ihtiyarîdir. Zaruri olanları "*havas ilmi"* ve "*aklî ilim"* olarak açıklamaktadır. İhtiyarî olan ilmi ise "*şer'î ilim"* olarak aktarmaktadır.[1097] İlimlerin taksimini diğer İbâdî âlimlerde de görüyoruz. XI. yüzyılın sonlarında ve XII. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr el-Cenâvünî el-İbâzî *"Kitâbü'l-Vaż' (Kitâbü'l-Lüma')"* adlı eserinde ilimlerin üç yolla taksim edildiğini ve açıklandığını görmekteyiz. Ona göre; *"Âlimler insanlara üç yol ile ulaşabilir. Duyu organlarıyla idrak edilebilen hiss-i matbu', insanın idrak ve akıl kuveti olan akl-ı mecmû', nakil ve sem' yoluyla alınan şer-i mesmû' dur. Hiss-i matbu' üç kısma ayrılır. Dokunma ve tatmayı hissi olan hiss-i muttasıl, görme, koklama ve işitme hissi olan hiss-i munfasıl, elem, lezzet duyma, üzülme ve sevinme hiss-i olan hiss-i beniyye'dir."* Cenâvünî, Akl-ı mecmû olan ilim alanını da üç kısma ayırmaktadır. Fiil sabit olduktan sonra fâilin bilinmesi olarak bilinen *"vacib"* kısmıdır. Bu kısımda fiil sabit olursa kudrette sabit olur, kudret sabit ise, ilimde sabit olur, ilim sabit ise hayatta sabit olur. Hayat sabit olduğu içinde onu meydana getiren zorunlu bir varlıkta sabit olmuş olur. Akl-ı Mecmû' ikinci kısmı *müstahîl'*dir. İki zıddın bir arada olması veya bir şeyin iki farklı yerde olmasının mümkün olmaması ile ilgilidir. Burada Allah'ın kadir olmayan bir fail olması, âlim olamayan bir kadir, hayy olamayan bir âlim ve sonunda mevcut olmayan bir hayy'ın olması durumu söz konusu olur. Bu da imkânsız bir durumdur. Akl-ı mecmû' nun diğer son kısmı *câiz*'dir. Bu kısım akılda vacib olup, mustahil olmayan yani akli açıdan varlığı veya yokluğu câiz olan kast edilmektedir. Varlığı ve yokluğu bir sebep ihtiyaç duyan kısımdır. Diğer adıyla mümkün varlıktır. Şer-i mesmû üç kısma ayrılmaktadır. Bu kısım usul-i fıkıh alanı ile ilgilidir. Bunlar "*asıl, makal-u asl* ve *ıstıshâb-ı hâli'l asl*"dır. *Asl*, Kitâb, sünnet ve İcmâ' dan oluşmaktadır. *Makal-u asl***,** Lahnu'l hitâb, fahvâl-hitâb ve manâl-hıtâb olarak

[1096] Aristoteles, *Metafizik Trc. Ahmet Arslan* (İstanbul, 1996), 393-400; İlyas Üzümlü, "Hüküm" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998), 18/464-468.
[1097] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/217-218.

üç kısma ayrılmaktadır. *Lahnu'l hitâb* sözün kendisi ile tamamlanan şeydir. Allah şu şekilde seslenmektedir. "*Fakat içinizden biri hasta ise veya başından bir rahatsızlığı varsa (tıraşını olup) oruç veya sadaka yahut kurban olarak bir fidye ödesin.*"[1098] Burada tıraş olma zorunluluğu hâsıl olursa anlamında bir uyarı vardır. *Fahvâl-hitâb*, bahsedilen bir şeyin dışında mananın gerektirdiği şeydir. Allah'ın şu sözünü örnek vermek gerekirse, *"sakın onlara "öf" bile deme; onları azarlama…"*"[1099] Burada dikkat çekilen konu, kötü söz sarf etmek, dövmek, vurmak ve öldürmekten daha önce söz konusu edilmiştir. Normalde yasaklanan şey vurmak, dövmek ve öldürme kast edilmiştir. *Manâl-hıtâb* ise, söz neyi kast ediyorsa o anlaşılmalıdır.[1100] Burada bir konuya açıklık getirmek yerinde olacaktır. Cenâvünî'n doğum ve ölüm tarihi net olarak bilinmemektedir. Ancak bazı bilgiler yan yana getirildiğinde takriben V./XI. yüzyılın son çeyreği ve VI/XII. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilmektedir. Şemmahî'ye göre Cenâvünî çok zeki bir âlimdir. İlk eğitimini dedesi Ebü'l-Hayr Tûzîn el-Cenavünî'den almıştır. Daha sonra dönemin ilim merkezlerinden olan Ebnâyin'a gitmiş ve Ebü'r Rebî' Süleyman b. Ebî Harun el-Melûşâî el-Bârûnî'n mescidinde dersleri takip etmiştir. Şemmahî onun, "*Siyerü'l-eʾimme ve aḫbâruhüm (Kitâbü's-Sîre ve aḫbârü'l-eʾimme, Târîḫu Ebî Zekeriyyâ)"* adlı eserin sahibi Ebû Zekeriyyâ el-Vercelânî (ö. 500/1106) ile çağdaş olduğunu bildirmektedir.[1101] Vercelânî'nin ölüm tarihi kaynaklarda kesinlik ifade etmektedir. Ölümü 500/1175 olarak geçmektedir. Cenâvünî'n ise tarihi net olmamakla beraber V./XI. yüzyılın son çeyreği ve VI. /XII. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı kaynaklarda geçtiği doğru kabul edildiğinde, Vercelânî'den önce vefat ettiği anlaşılacaktır. Vercelânî ve Cenâvünî'n ilimlerin üç yolla taksimi konusunu aynı mantıkta işlediğini görmekteyiz. Yani bu iki âlim çağdaş olmakla beraber aynı âlim ve eserlerden faydalandıklarını söyleyebiliriz. Çünkü kullandıkları kavramlar benzerlik gösterse de aynı değildirler. Ancak kullandıkları kavramlar farklı olsa da iki âlimin aynı şeyi kastettikleri görülmektedir.

Vercelânî delil ortaya koymada *"akıl"*dan sonra ikinci yol olarak *"dil"*i anlatmaya çalışmaktadır. Allah'ın insanı sorumlu bir varlık olarak yarattığını ve ona

---

[1098] el-Bakara 2/196.
[1099] el-İsrâ 117/23.
[1100] el-Cenâvünî, *İbâzî Fıkhı*, 50-52.
[1101] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 1/389-390; el-Cenâvünî, *İbâzî Fıkhı*, 1-17; el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 289-290; Koloğlu, "Ebû Zekeriyyâ el-Cenâvünî", Ek-1/376-377.

akıl verdiğini söylemektedir. Aklın anlaması ve sorumluluğunun farkına varabilmesi için duyması ve konuşması gerekmektedir. Vahyi anlama ve anladığını aktarma ancak dil sayesinde mümkündür. Vercelânî dilin isimler, fiiller ve harflerden oluştuğunu ifade etmektedir. İsimler için özne ve nesne belirleyici rol oynar. Fiilerde olay ve zaman önemlidir. Harfler ise açıklama ve manaya delalet eder. Dilin hem gramer hem de anlam açısından yanlış olması halinde öncelikle vahiy yoluyla inen Kur'ân'ın yanlış anlaşılacağını, dolaylı olarak inanların yanlış sonuçlara ulaşabileceğini ifade eder. Bu konuya örnek olarak Fetih suresi birinci âyette geçen "*Biz sana doğrusu apaçık bir fetih ihsan ettik."* âyetindeki *"biz"* kelimesinin bile yanlış okunması, yâda yazılması halinde beş veya altı şekilde yanlış anlaşılmalara sebep olabileceğini örneklerle anlatmaktadır. Dilin öneminin aklın fonksiyonu gibi gerçek olanı bize bildirmede aynı şekilde görev üstlendiğini aktarmaktadır. Dilin yanlış kullanılmasını insanları hakikatten uzaklaştırabileceğini ve özden uzak gereksiz yorumlara sebep olabileceğini söylemektedir. Muhalif olan iki tarafın gerçek (hak) olanı ortaya çıkarmaktan çok yorum yapmaları nedeniyle ayrılıkların ortaya çıktığını ifade etmektedir. Doğru mananın hakikati ortaya çıkarmada çok önemli bir rol oynadığını savunmaktadır. Dilin tüm insanlar için bir tek olduğunu anlatmaktadır. İnsanların konuştukları dillerin hepsi farklı olsa bile Allah'ın insanı muhatap aldığı dil anlaşılma yönünde tek bir dildir. Allah yaratılana benzemediği için onun kendisine has, bizden ayrı bir dil ile konuşması yoktur. Yoksa hakikat ve mecaz ayrımı ortaya çıkardı. Vercelânî'ye göre mantığın hüküm vermesi, söz ve nahiv açısından aklın hüküm vermesiyle eşdeğerdir. İnsanı ve ona verdiği aklı yaratan Allah, aynı şekilde dili de yaratmıştır.[1102]

Vercelânî zaman ve mekân çerçevesinde varlığımızın veya varoluşumuzun gerçekliğinin ortaya çıktığını söylemektedir. Bu aynı zamanda insanoğlunun sınırını da belirtmektedir. Yani bir mekâna ve zamana bağlı olarak hayatı anlama ve anlamlandırma çerçevesi çizilmiştir. Vercelânî dil açısından meramını anlatmak için her konudan örnek vermeyi ihmal etmemektedir. Ancak genelde hangi kelam veya fıkıh konusu olursa olsun öncelikle Allah'ın sıfatları konusu üzerinden bir bilgi aktarımı yapmayı tercih etmektedir. Bu konuda da Allah'ın sıfatları ve varlığı üzerinde Kur'ân'ın âyetleri ışığında bir anlama arayışının olduğunu görmekteyiz. Çünkü mekân ve zamanın yaratıcısı hakkında bilgi ortaya sunmadan, yaratılanların amacını

[1102] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/14-15.

anlamanın imkânsız olduğunu düşünmektedir. Allah'ın sıfatlarından, varlığından, sürekliliğinden ve kemâlinden tam olarak yoksun olduğumuzdan onun varlığı hakkında Kur'ân'ın âyetleri gerçeğe tam uygundur. Çünkü Allah yaratılan hiçbir şeye benzemediğinden, yaratılanların sıfatları ve vasıfları açısından bir tanımlama yetersiz olacağından, gerçeklikten daha uzak olur görüşünü savunmaktadır. Allah için sıfat ve vasıf ayrımı söz konusu değildir. Allah'ın yarattığı insanın ruh ve bedende müteşekkil olması bir gerçekliği ortaya koymaktadır. Bu bilgi bize bir hakikati verebilir. Vercelânî'ye göre ilmin hakikati bizdeki bilgiyle ancak mümkün olabilir. Ama doğru ölçü ve doğru kaynaktan beslendiği sürece bu ilke geçerli olur. İlmi hakikate ulaşmada bize ruh bir yol göstermektedir. Ruhun ilme olan aşkı ve merakı bize ilmin tatlı olduğunu göstermektedir.[1103]

Allah'ın sıfatları konusunda Vercelân'in ilkelerinden biri, asla ve asla yaratılan kullara benzetilerek bir kıyaslamaya gidilmemesi gerektiğidir. Yani Allah için bu tanımlama doğru bir tanımlama değildir**.** *"Kudret-* القدرة*"* kavramı hepimizin aşina olduğu gibi yapabilme gücüdür. Bir araz veya arazlardan biridir. Araz kavramı felsefe, kelam ve mantık ilminde kullanılan bir terimdir. Buradaki manası, tesadüfü yani belirsiz bir nedenden dolayı çıkmış olmasıdır. Ancak Allah için *"kudret-* قدرة الباري" kavramı böyle değildir. O Allah'a mahsustur. Onun zatıdır. Allah'ın *"ilim-*العلم*"* 'den kasıt bizim bildiğimiz manada ilimdir. Ancak Allah için bu böyle değildir. Allah'ın zatına mahsus olan bir kavramdır. Allah'ın **"***irade-*الإرادة**",** *"kerih-* الكره**"** sıfatları içinde aynı tanımlama geçerlidir. Allah'ın sıfatları kavramını kabul etmek, onun bir araza ihtiyaç duymasını gerektirir. Allah için bu böyle değildir. [1104]

Allah'ın sıfatları kavramı Allah'tan ayrı veya gayrı bir şey değildir. Onun zatına mahsus olandır. Ne araz nede başka bir şey olması mümkün değildir. Allah'ın hiçbir sıfatı araz veya tesadüfen ortaya çıkmamaktadır. Onun bütün sıfatları ona/zatına mahsustur. Bir araza veya başka bir şeye ihtiyaç duymamaktadır. Allah'ın sıfatları kavramını kabul etmek Allah'tan başka bir müdahaleci olmasını gerektirir. Böyle bir durum söz konusu değildir. Mu'tezile'nin sıfatlar konusuna bakışını incelediğimizde Vercelânî'nin Mu'tezile 'nin bu konudaki görüşlerine yakın olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Mu'tezile âlimlerinin çoğunun görüşüne göre Allah: ilim, kudret ve hayat ile değil, zâtıyla Âlim, Kâdir ve Hayy'dir. Basra Mu'tezile âlimlerinden Ebü'l-Hüzeyl

[1103] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/16.
[1104] Yusuf Şevki Yavuz, "Araz" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991), 3/337.

Muhammed b. el-Hüzeyl b. Abdillâh el-Allâf el-Abdî el-Basrî (ö. 235/849-50 [?]) şöyle demiştir: "*Allah, ilim ile Âlim'dir ve ilim O'dur. O, hayat ile Hayy'dir ve hayat O'dur. Allah'ın sem', basar, kıdem, izzet, azamet, celâl, kibriyâ ve diğer sıfatları da aynı şekildedir.*"[1105] Allah'ın sıfatlarını anlamaya çalışırken Vercelânî, bu sıfatların mecaz olarak anlaşılmasında bir mahsur olmadığını savunmaktadır. Vercelânî'nin gerekçelerini temellendirme sistemi her konuda nassa ve akla dayanmaktadır. Bir mantık çerçevesinde konusunu anlatmaya ve ispatlamaya çalışmaktadır. Bütün mantık sistemi içerisinde en öncelediği konu, Allah'ın varlığı hakkındaki deliller konusudur. Bu konuyu açık bir şekilde sormaktadır. Allah'ın varlığının delili, ona izafe edilen sıfatlar üzerinden silsile şeklinde bir açıklamaya yaparak izah etmeye çalışmaktadır. Allah'ın varlığının delili fiilin ortaya çıkmasıdır. Fiilin ortaya çıkmasını sağlayan şey canlı olmasıdır. Fiilin ortaya çıktığı kaynak Allah'ın ilmidir. Fiilin ortaya çıkması ve çıktığı kaynak Allah'ın kudreti ile ilgilidir. Kudret ihtiyacı onun iradesine binaen ortaya çıkmaktadır. Allah'ın bir şeye kızması, reddetmesi, ortaya bir zıtlık koyması ve bir şey konusunda rıza göstermesi fiiller hakkındaki seçme özelliği ile ilgilidir. Allah'ın bir şey konusunda rıza göstermesi ve bir şeyi kerih görmesi ödül ve ceza ile ilgilidir. Bu sonuçlar Allah'ın hikmetine binaen olur. Vercelânî'ye göre hayatın akışını oluşturan her şeyi bir yaratıcısı vardır. Bunu sağlayan şeyde Allah'ın zatına has olan sıfatlar ile ilgisi vardır. Bu sonuca varmayı akli zaruriyat, dil ve şer'i açıdan ispatlamaya çalışmaktadır. Bu ispatını örnekler vererek derinlemesine anlatmaktadır. Hayatın, ölümün ve yaşamın kendisinin oluş ile meydana geldiği ve oluşu yaratan bir failin gerekliliğini akıl istemektedir. Allah'ın sıfatları konusunda Mu'tezile ve Eş'arîye'yi eleştirmektedir. Bazı sıfatlara farklı anlam veya tanımla yapılmasınınım yanlış olduğunu söylemektedir. Mu'tezile'nin, Allah'ın *irade* sıfatının hüküm ve fiilden oluştuğu görüşünü, Eş'arîyye'nin *"kudret"* ve *"ilim"* sıfatları için kullandığı mana söylemine kabul etmemektedir. Bunların sıfat olmadıkları görüşlerinde diretmelerine karşı çıkmıştır. Vercelânî sıfatların hiçbirini birebirinden ayırmamaktadır. Zaten sıfatlar konusundaki görüşlerine göre sıfatlar, Allah'ın zatına mahsustur. Ayrılmaz bir bütündür.[1106]

Vercelânî dil açısından da Allah'ın sıfatları ve varlığının delillerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Allah'ın sıfatları kavramını açıklarken dil açısından sıfat ve

[1105] Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 248.
[1106] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/19.

mevsuf kavramları açısından irdelemeye ve anlatmaya çalışmaktadır. İnsanlar için kullanılan şahsi sıfatların (nefsi) Allah için zati sıfatlar olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Allah için ilim, kudret ve irade sıfatlarını kullanıldığını, bu betimlemenin normalde insanlar için yapılmasından kaynaklandığını dile getirmektedir. Dilin anlama ve anlatma noktasında tek olduğunu savunmaktadır. İnsandan hareketle Allah'ın sıfatlarının ortaya konulduğunu aktarmaktadır. Peygamber efendimizin *"Kendini bilen Rabbini bilir"* sözünden bunu kast ettiğini ifade etmektedir. Yani Allah'ı kendimizden tanımaya çalıştığımızı anlatmaya çalışmaktadır. İnsanların yapabilme güçlerini kudret olarak tanımladıklarını, bu nedenle Allah'ın yapabilme gücünün de irade sıfatı olarak tanımlandığını aktarmaktadır. Bu yöntemin Allah'ın tüm sıfatları için geçerli olduğunu söylemektedir. Vercelânî sıfatlar konusunda bir ortak payda olduğunu ancak sıfata yüklenen anlamlarda diğer fırkalarla anlaşmadığını ifade etmektedir. Ona göre Mu‘tezile'nin Allah'ın sıfatlarından ilim, kudret ve irade sıfatlarına Allah’ın fiilleri demesini eleştirmektedir. Vercelânî eğer Mu‘tezile'nin dediği gibi *ilim* sıfatı Allah’ın fiillerinden biriyse o zaman bu fiili birinin meydana getirmiş olması gerekir. Yani *“malum”* olması gerekir. Eğer *“irade”* sıfatı fiil ise, birinin onu *“murad”* etmiş olması gerekirdi. Burada bir yaratılma söz konusu olduğunu düşünmektedir. Vercelânî Mu‘tezile'nin bazı sıfatlara sıfat, bazılarına fiil olarak tanımlamasını yanlış bulduğunu ifade etmektedir. Vercelânî bir yaratılma ve fiil söz konusu olursa o zaman *“muhdes”* durumu ortaya çıkrığını ifade etmektedir. Mu‘tezile'nin sıfatlar konusundaki görüşlerine baktığımızda Kadi Abdulcebbar şöyle açıklama yapmaktadır: “*Eğer, bize: “Sizler, bu görüşünüzle ilmin tarifini ‘kişinin âlim olmasını gerektiren şey’ şeklinde yaptıkları için kendilerini kınadığınız Küllâbiyye’nin durumuna düştünüz” denilirse, buna cevap olarak: “Bizimle onlar arasında fark vardır. Onlar ilmi ‘kişinin âlim olmasını gerektiren şey’; âlimi ise ‘ilmi olan kişi’ diye açıkladılar. Dolayısıyla iki meçhûlden birini diğerine dayandırdılar. Bizim söylediğimiz ise böyle değildir. Zira biz, iradeyi; ‘zâtın mürîd olmasını gerektiren şey’ diye açıkladık. Bize, mürîdin hakikati sorulduğunda da onu kendisi ile açıkladık. Dolayısıyla bizim açıklamalarımızı onlarınkinden ayırmalısın” denilir*.” [1107]

Mu‘tezile'nin Basra kolunun ileri gelenlerinden ve Nazzâmiyye kolunun kurucusu en Nazzam'a göre: “*Âlim" sözünden kasıt O'nun zatını ispat etmek olduğu*

[1107] Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu’l-Uṣûli’l-ḫamse. Mu’tezile’nin Beş İlkesi*, 2013, 2/211-212.

gibi, aynı zamanda O'ndan cehaleti nefyetmektir. "Kadir" sözünden kasıt O'nun zatının ispatı olduğu gibi, O'ndan aczi nefyetmektir… Sıfatlar zata aittir." Nazzâm'dan anlaşıldığı kadarıyla Allah için kullanılan *"Âlim", "Kadir", "Hayy"* ve diğer sıfatlardan kast edilen şey Allah'ın varlığının ispatı konusunda O'nun zatına başvurmak olduğudur. Yoksa fiil anlamında bir yaratıcı ihtiyacı olduğu anlamında bir görüş ortaya konulmamaktadır.[1108]

Ebu'l Hasan el-Eş'ar'i *"Allah'ın bir ilim ile âlim, bir kudretle kâdir, bir hayatla diri, bir irâde ile mûrid, bir kelâm ile konuşan (mütekellim) bir işitme (sem'), bir görme ile gören (bâsir) olduğunu belirtmiştir."* Eş'ar'i'ye göre bahsedilen tüm sıfatlar ezelidir; Allah'ın zâtı ile vardır. [1109] İbn Hazım Allah için bir sıfat kavramının kullanılmasının yanlış olduğu görüşünü savunmaktadır. *"Senin Rabbin; kudret ve şeref sahibi olan Rab, onların nitelendirdiği şeylerden uzaktır, yücedir*." [1110] Allah'ın bu âyeti kerime ile sıfatları reddettiğini iddia etmektedir.[1111]

Vercelânî, Allah'ın sıfatlarını nasıl anlamamız gerektiğini şer'i açıdan da açıklamaya gayret göstermektdir. Ona göre Kur'ân ve hadislerde Allah'ın sıfatlarının ona has olduğuna dair deliller çokça mevcuttur. Allah'ın bazı âyetlerde kendi vasıfları üzerinden bir mesaj ve bilgilendirme yaptığını aktarmaktadır. Allah'ın *"razı"* olması, Allah'ın *"sevmesi"* ve Allah'ın *"velî"* olması gibi vasıflarının âyetlerde nasıl anlaşıldığını açıklamaya çalışmaktadır. Aşağıdaki âyetleri örnek vererek açıklamaya çalışmaktadır: "*Onların rableri katındaki ödülleri, altından ırmaklar akan, içinde devamlı kalacakları adn cennetleridir. Allah onlardan râzı olmuş, onlar da Allah'tan râzı olmuşlardır. İşte bu, rabbini sayıp O'ndan korkanlar içindir.*" [1112] Başka bir âyette ise *" İyilik edin, kuşkusuz Allah iyilik edenleri sever."*[1113] Diğer bir âyette ise, "*Allah iman edenlerin velîsidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır."* [1114] Vercelânî bu âyetleri örnek vermesindeki gaye, Allah'ın bu âyetler ile kendi sıfatlarını bize anlatmaya çalıştığını aktarmaktadır. Allah'ın inananlardan razı olması, onları sevmesi ve inananların velîsi olduğunu açıkça söylemesinin, bizim onu öyle tanımlamamızı istemesinden kaynaklandığını söylemektedir. Vercelânî'ye göre Allah'ın sıfatları bir

[1108] Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 250-251.
[1109] Şehristani, *Milel ve Nihal*, 91.
[1110] es-Saffât 38 /180.
[1111] İbn Hazm, *El-Fasl*, 2017, 2/34.
[1112] el-Beyyine 98/8.
[1113] el-Bakara 2/195.
[1114] el-Bakara 2/257.

bütündür. Zatıyla aynıdır. Zatına mahsustur. Zatının dışında başka anlamlara gelecek yorum ve anlaşılmalardan münezzehtir. Bu âyetlerin bize doğru bilgiyi aktardığını savunmaktadır.[1115] Vercelânî'ye göre sıfatlar Allah'ın zatıma mahsustur. Onun sıfatların için fiil ve muhdes demek doğru değildir. Bunun hem akli hem de şer'i açıdan mümkün olmadığını iddia etmektedir. Allah'ın ezeli olmasının devre dışı bırakılamayacağını ifade etmektedir. [1116]

Vercelânî kendi bilgi aktarma sistematiğinde, her şeyin Allah'ın hikmetine binaen gerçekleştiğini savunmaktadır. Dil ve daha detayında gramer de bile bir hikmet olduğunu aktarmaktadır. Ona göre şükür ve küfür kavramları Allah'ın sevmesi ve kızması sonucu ortaya çıkmıştır. Vercelânî'nin anlatım tekniği değişik olabilmektedir. Bazen konuyu derinlemesine anlatırken bazen de başka bir konuyu ortaya atarak o konu üzerinden başka bir sonuca ulaşmaya çalışmaktadır. Açıkçası herhangi bir konuyu istikrarlı bir biçimde anlattığında o konu mantık açısından okuyanları ikna edebilmektedir. Ancak farklı konulara daldığında vermek istediği mesajdan uzaklaşabilmektedir. Örneğin, mantık veya hüküm verme konusunda bir konuyu açıklamaya çalıştığında aniden sıfatlar konusunda bir yorum içerisine girebilmektedir. Bu yöntem ansiklopedik bir âlim olmasına bağlanabildiği gibi, anlatım biçiminden de kaynaklanabilmektedir.[1117]

Vercelânî *"istifham"* kavramı üzerinde çok durmaktadır. İstifham, Arap dilinde kullanılan üslûplardan birisidir. Terim olarak *"bir şeyin suretinin zihinde hâsıl olmasını talep etmek"* anlamına gelmektedir.[1118] İstifham sanatı bir söz sanatı olarak kabul edilmektedir. Bu sanatta soru sorma söz konusudur. Soru sormak gayesinden çok sorulanın anlamını güçlendirmek vardır. Ona göre tartışma ve birbirini yanlış anlamanın temelinde manasız sözler vardır. Sorulan sorular cevap aramaktan çok soru sormak ve bu soruların anlamını güçlendirmek gayesi vardır. Vercelânî'ye göre istifham dengeli bir şekilde kullanıldığında ve istifham'ın farkında olunduğunda ihtilafları azalttığını aktarmaktadır.[1119] İstifhamın dengesiz bir şekilde aşırı kullanılmasının inanları şirke götürdüğü düşüncesini savunmaktadır. Çünkü cevap

[1115] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/23.
[1116] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/24.
i[1117] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/30-31.
[1118] Avnullah Enes Ateş, "İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2016), 124-125.
[1119] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/36.

bulmak için sorulan soruların amacından saptığını ve bunun çok yanlış olduğunu aktarmaktadır. Bu konuda ümmetin dikkatli olması gerektiğini dile getirmektedir. İstifham yoluyla bazen bazı âyetlerin bile anlamlarından uzaklaştığını ve soruların cevapları bulmak için değil, sadece gereksiz soruların sayısını arttırmak için kullanıldığını söylemektedir. Bu konuya dikkat çekmesindeki maksadın, muhaliflerin bazı konularda amaçtan çok yöntemde tıkandıklarına dikkat çekmeye çalışmaktadır. Bu sonucun çarpıtmaya neden olduğunu iddia etmektedir.[1120]

Vercelânî kendi durumunu ve muhalif olarak gördüğü diğer mezheplerin konumlarını belirli benzetmeler yoluyla açıklamaya çalışmaktadır. Onları belirli sınıflara ayırarak izah etme yoluna başvurmaktadır. Bu sınıfları şu şekilde açıklamaktadır:

Birinci kısım: İşin kabuk kısmını oluşturan hatipler ve şairler olduğunu söylemektedir. Müşşebbihe, Şiâ, Havâric, Kaderiye ve şeytanın kardeşi olarak tanımladığı Mürcie'nin bu kısmı oluşturduğunu aktarmaktadır. Bu gurubun işin kabuk kısmını, yani işin söz ve laf kısmını oluşturduğunu açıklamaktadır. Bu konuyu anlatırken muhalif gördüğü gurupları çok aşağıladığını söylemek gerekir. Mesela, Müşebbihe'yi savunanların duygularıyla hareket eden hayvanlar ve sığırlara benzetmektedir. İşin zahir ve gereksiz kısmıyla ilgilendikleri için bu kısımda yer almışlardır. Mürcie ümmete ayrılık getirmiştir. Aynı zamanda helal ve haramı ortadan kaldırmıştır. Akıl sınırlı olduğu için işin kabuk kısmıyla yetinmişlerdir. Şîa taraftarlarının ukala olduklarını ve istifham yolunu kullanarak karanlık dehlizlere daldıklarını belirtmektedir. Ayrıca Şîa'nın haram ve helalleri karıştırarak yoldan çıktıklarını iddia etmektedir. Havâric taraftarlarının çok korktuklarını ifade etmektedir. Bu korkunun onların kılıca başvurmalarına sebep olduğunu aktarmaktadır. Vercelânî'ye göre Havâric taraftarlarının katı tutumu ve şiddet yanlısı olması putperest ve şirk ehlinin onları kullanmasına sebep olmuştur. Kaderiyye'nin en büyük hatasının, her şeyden münezzeh olan Allah'a şirk koşmaları olduğunu söylemektedir.[1121]

Vercelâni bahsettiği mezhepeleri kendince bir tasnife tutmaya çalıştığını görmekteyiz. Tasnifini belirli metaforlarla anlatmaya çalışması bu konuya verdği önemi göstermektedir. Mezhepleri betimleyici bir yöntemle anlatmaya ve kategorize

[1120] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/35-38.
[1121] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/36-37.

ettiğini görmekteyiz. Yaşadığı dönem baz alındığında anlatmak istediği konuyu aktarma metodları kullanarak anlatmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

İkinci kısım: Âlimler ve Fakihler bu kısmı oluşturmaktadır. Vercelânî'ye göre ümmeti bölen sebeplerden birisi de ilmi yanlış kullanan imamlar ve ortaya koydukları yollardır. Ona göre bazı âlimler ve fakihler doğru yoldan ayrılmışlardır. Bunların yanlışlarına Allah Kur'ân-ı Kerim de dikkat çekmiştir. Allah Kur'ân'da şöyle buyurmuştur: "*Sonra biz kullarımızdan seçtiklerimizi o kitaba mirasçı kıldık. Onlardan kimi kendine kötülük eder, kimi orta bir durumdadır, kimi de Allah'ın izniyle hayır işlerinde yarışır; işte büyük lütuf budur."*[1122] Vercelânî'ye göre burada kitabın emrettiklerini yanlış anlayan ve uygulayan âlimler ve fakihler kast edilmektedir.

Üçüncü kısım: Bilginler ve Hahamlar bu kısmı oluşturmaktadır. Bu gurubun halis olduklarını iddia etmektedir. Onların halis olduklarını âyeti kerime ile referans göstermektedir. Allah bu kategoridekilerin halis olduklarını şu şekilde söylemektedir: *"Allah'ın kendisine kitap, hüküm ve peygamberlik vermesinden sonra hiçbir insanın kalkıp insanlara "Allah'ı bırakıp bana kul olun" demesi düşünülemez. Aksine "Öğretmekte olduğunuz kitap ve yapmakta olduğunuz incelemeler gereğince rabbin halis kulları olun!" der."*[1123]

Dördüncü kısım: Mutlu ve Huzurlu olanlardır. Allah'ın inanlardan nasıl olmalarını istiyorsa, o şekilde davranan inanlar gurubudur. Bunlar Allah'ın büyük sevabını kazananlardır. Cennetle mükâfatlandırılan inanlardır.

Beşinci kısım: Evliyalara yakın olanlardır. Rububiyetin sırrına vakıf olanlardır.[1124] Vercelânî'ye göre üç konuda bilgi sahibi olmanın çok önemli olduğunu aktarmaktadır. Bu üç ilimden kasıt aslında onun olaylara bakış açısı hakkında bilgi veren bir yöntemdir. Bu yöntemin içinde sosyoloji, din ve yönetim (siyaset) ile ilgili bilgiler mevcuttur. Vercelânî multidisipliner bir yaklaşıma sahiptir. Farklı konuları üç başlık altında toplayarak bilgi vermeye çalıştığını eserlerinden görmekteyiz.

[1122] el-Fâtır, 35/32.
[1123] el-Âl-i İmran, 3/79.
[1124] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/40-42.

2. 2. 4. Siyasi Görüşleri

2. 2. 4. 1. Dört Halife Hakkındaki Görüşleri

2. 2. 4. 1. 1. Hz. Ebu Bekir

Hz. Ebu Bekir'in halifelik görevinin Peygamberden sonra ona geçmesinin hak olduğunu savunmaktadır. Hz. Ebu Bekir'in Allah'ın şükreden kulları arasında olması hasebiyle Allah'ın onu bu göreve getirilmesiyle ödüllendirdiğini söylemektedir. Bu bakışa delil olarak da "*Allah şükredenleri mükâfatlandıracaktır.*"[1125] âyetini delil getirmektedir. Hz. Ebu Bekir'in yöneticilik yaptığı dönemde birçok başarıya imza attığını, yaptığı işlerin mü'minlere yaraşır bir şekilde yaptığını ve kendisinin Allah'ın sâlih kullarından olduğunu açıklamaktadır. Hz. Ebu Bekir döneminin bir sulh dönemi olduğunu, herkesin inancını özgürce yaşadığı bir güven ortamını tesis ettiğini savunmaktadır. Hz. Ebu Bekir döneminde sünnetin yerine getirilmesi konusunda görevini yaptığını dile getirir. Hz. Ebu Bekir'in halifelik makamına layık olması ile ilgili Hz. Ali'nin Hz. Ebu Bekir hakkında "*Râsulullah dinimiz hakkında senden razı olmuştur. Biz de dünyamız hakkında senden razı olmuşuzdur.*" dediğini söyler. Müslümanların Hz. Ebu Bekir'in halifeliği konusunda tam bir mutabakat olduğunu aktarır. Peygamberin "*Benden sonra Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer' uyunuz*" hadisini delil olarak sunmaktadır. Ayrıca Hz. Ebu Bekir'in isminin Allah katında *"sıddık-ı ekber"* olması ve *"mağaradaki iki kişiden ikinci kişi"* olmasının halifeliği için delil mahiyetinde olduğunu aktarır.[1126]

2. 2. 4. 1. 2. Hz. Ömer

Halifelik konusunda Vercelâni, her konuda olduğu gibi önce Kur'ân'da, sünnette ve icmâ açısından bir delil varsa onları sunmaktadır. Bunlardan bir delil bulamaz ise kendince akli deliller ortaya koyarak iddiasını temellendirmeye çalışmaktadır. Halifeler konusunda halifelerin şahsiyet özelliklerini de hesaba katarak bir değerlendirme yaptığını görmekteyiz. Yani sâlih kulların özelliklerini taşıyıp taşımadığını bir ölçü olarak kendi dünyasında değerlendirmektedir. Hz. Ömer'in kişilik olarak temelinin doğruluk üzerine olduğunu söylemektedir. Kur'ân, sünnet ve devleti

[1125] el-Âl-i İmrân 3/144.
[1126] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/39-40.

ilgilendiren konularda Hz. Ebu Bekir gibi hareket ettiğini aktarmaktadır. Hz. Ömer'in her konuda Hz. Ebu Bekir'i takip ettiği konusundaki delil, İbâdîyye'de halifelerden bahsedildiğinde sıklıkla dile getirilir.[1127]

2. 2. 4. 1. 3 Hz. Osman

Vercelânî'nin halifeler ve diğer siyasi konularda bir önceki İbâdî âlimlerin ve İbâdî düşünce sistemi ile aynı fikirde olduğunu söylemek gerekir. Hz. Osman'a bakışında da bunu görmekteyiz. Bu konuda iki önemli âlimin iki farklı eserde Hz. Osman'ın sîreti ile ilgili söylediklerini burada örnek vereceğiz. Birinci örnek olarak Sâlim b. Zekvân (99/717-718)'ın es-Sîre adlı eserinde ne söylediğinden bahsedeceğiz. Sâlim b. Zekvân Hz. Osman hakkında şunları bize aktarmaktadır: *"Hz. Osman Müslümanların istişaresi ve rızasıyla halife oldu. Allah izin verdiği sürece onun kitabı ve Nebi'sinin sünnetiyle amel etti. Sonra nihâyet vakit geldi. Ve Osman dünyaya meyletti, sünneti değiştirerek bid'atler ortaya çıkardı. Devlet malını, akrabaları arasında sürekli dolaşan bir şey hâline getirdi. Mervân'a İfrîkkıyye arazisinin sadakasını/gelirini, Velîd b. Ukbe'ye Kelb kabilesinin sadakasını/gelirini verdi. Mekke ve çevresinin valisi olan Hâris b. Nevfel'den (amcası) Hakem'e üç yüz bin dirhem vermesini emretti. İşte bu hadisede Allah'ın hükmünü çiğneyerek O'nun indirdiğinin dışında başka bir şeyle hükmetmemiş oldu."*[1128] İkinci örnek olarak, İbn Sellam el-İbâdî'nin bir İbâdî klasiği olan *"Kitâbün fîhî Bed'ül- İslâm"* adlı eserinde Hz. Osman ile ilgili düşüncelerinin aynı olduğunu görmekteyiz. İbn Sellâm Hz. Osman hakkında şu şekilde bilgiler vermektedir: "*Osman b. Afvân, altı yıl boyunca Hz. Muhammed'in sünneti ve ondan sonraki iki ashâbı Ebû Bekir ve Ömer'in yaşantısına göre hilafet makamını yürüttü. Daha sonra dünyaya daldı ve bid'atler türetti. Bunun üzerine Müslümanlar tövbe etmesini ve halifeliği başkasına vermesini istediler. Ona evinde kalmasını ve hilafetten çekilmesini emrettiler. O hilafet makamında ısrar edince evinde ona saldırdılar ve onu öldürdüler*."[1129]

Vercelânî, Hz. Osman'ın şurayla seçilmesinin hak olduğu gibi onun yönetimden azl edilmesi ve öldürülmesinin de hak olduğunu savunur. Hz. Osman'ın dört önemli konuda hak ihlali yaptığını aktarır. Bunlar: Birincisi, emanetin zâlim, hain

[1127] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 55.
[1128] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği* 2, 56-57.
[1129] İbn Sellâm el- İbâdî, *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*, 63.

ve liyakat sahibi olmayanların emanetine bırakılmasına sebep oldu. Bu yanlışı yerde gökte, dağlarda kısaca memleketin her yerinde yaptı. İkincisi, seçilmiş ve müjdelenen sahâbelere zarar verdi ve onlara hakaret etti. Bu sahabeler, Ebu Zer Ğıfari, Abdullah İbn Mesud, Ömer b. Yasir gibi seçkin sahabelerdi. Üçüncüsü, hazinenin mallarını harcarken israfa kaçtığını dile getirir. Bu israfa giren harcamaların yanlış olduğunu ona ileten sahabeye karşı Hz. Osman'ın mücadele ettiğini İsrâ suresinde geçen *"Mübezzirler şeytanın kardeşleridir."* âyetini delil getirmektedir.[1130]

Hz. Osman'ın ihtiyaç sahibi olan insanlara gereken desteği sunmadığını, hak etmeyen insanlara bu desteği sunduğunu aktarır. Akrabalarına hediyeler verdiğini buna örnek olarak, İbn Tarid Mervan b. el-Hakem'e Afrika'nın beşte birini verdiğini söylemektedir. Bu arazinin 600.000 dinar ettiğini, bu parayla ümmetin yarısının ihtiyacını karşılayacak bir meblağda olduğunu iddia eder. Dördüncü olarak, Hz. Osman'ın ümmete ihanet ettiğini keskin bir şekilde dile getirir. İhanet olarak gördüğü şeylerin, emanete hürmet etmemesi, haram aylara saygı duymaması, sahabeye saygıda kusur etmesi ve görevi bırak denildiğinde bırakmayarak İslam' a hürmet etmediği konular olduğunu sıralamaktadır. Bir yöneticinin hain olamayacağını, fâsık kimselerin haram aylara saygı göstermeyeceğini, sadece mürted olanların sahabeye hakaret edebileceğini sıralayarak, bu vasıflara sahip birinin halifelikten azl edilmesinin hak olduğunu savunur.[1131]

2. 2. 4. 1. 4. Hz. Ali

Vercelâni'ye göre Hz. Ali'nin halifeliği meşrudur. Meşruiyetini şûrâdan geriye kalan sahabenin yetkisiyle olduğunu söylemektedir. Bu geriye kalan sahabeden kastın, Hz. Ömer'i seçen şuradan dört kişinin Hz. Ali döneminde hala yaşıyor olmasının kast ettiğini düşünmekteyiz.[1132] Vercelâni'ye göre Hz. Ali'nin Cemel savaşında Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr ile savaşmasının meşru olduğunu, Allah katında hak olduğunu savunmaktadır. Onlarla savaşmalarının sebebi olarak anlaşmaya uymamalarını, kan dökmelerini ve bozgunculuk çıkarmaları olarak açıklamaktadır. Hz. Ali'nin çözüm olarak onlarla savaştığını, bunun onların Hz. Aişe tövbe ettiği için onu istisna tutarak

[1130] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/40.
[1131] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/41.
[1132] Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 168.

diğerlerinin cehenneme girmelerine ve helak olmalarına sebep olduğunu dile getirmektedir.[1133]

Vercelâni'ye göre Hz. Ali tahkim konusunda çelişkiye düşmüştür. Önceleri tahkim'den yana bir tavır sergilediğini, daha sonra tahkim'e karşı çıktığını ve tahkim'e itiraz edenleri kâfirlikle suçladığını söylemektedir. Tahkim'i kabul etmeyenlerle savaştığını ve onlardan binlercesini öldürdüğünü dile getirmektedir. Öldürdüğü insanlara karşı haklı olduğunu, onların isyancı olmalarından kaynakladığı bahanesini sürerek meşruiyet kazanmaya çalıştığını aktarmaktadır. Vercelânî *"Kim bir mü'mini kasten öldürürse onun için büyük azab vardır."*[1134] âyetini delil göstererek Hz. Ali'nin cehennemi hak ettiğini vurgulamaktadır.[1135]

Vercelânî Hz. Ali'nin Hz. Hüseyin'den olan çocuklarının atalarının yolunu terk ettiklerini ve nefsi davranarak kendi belirledikleri yollarına göre hareket ettiklerini söylemektedir. Hz. Hasan'ın çocuklarının ise ataları olan Hz. Ali'nin yolunu takip ettiklerini dile getirmektedir.[1136] Biz bu yorumda siyasi bir bakış açısı ile değerlendirildiğini düşünüyoruz. Hz. Hasan'ın halifeliğin ilk dönemlerinde Hz. Hüseyin gibi olaylarda aktif olmaması ve Hz. Hasan'ın siyasi bir makama çok talip olmak istememesi de bir sebep olarak gösterilebilir.[1137] Yoksa çocukları ile ilgili detaylı bir bilgi vermeden böyle bir yorum yapılmış olmasının başka bir açıklaması mümkün gözükmemektedir.

2. 2. 4. 2. Din, Mezhep ve Fırka Kavramlarına Bakışı

Vercelânî ümmetin dört kavram konusunda ortak paydaya sahip olduğunu anlatmaktadır. Bu kavramları *millet, diyanet, fırka* ve *mezhep* olarak açıklamaktadır. Bu konu başlığı altında İslam âlemini birleştiren ve bölen bazı kavramları anlatmaya çalışmaktadır. Tasvirci bir yaklaşımla Mezhepler Tarihinin konusunu oluşturan bazı önemli kavramları irdelemiştir. Vercelânî bir bilim dalı olan Mezhepler Tarihi'nin kavramlarını oluşturan yukarıda isimleri geçen kavramları irdelememiştir. Yaptığı tasvir sosyolojik bir tasvirdir. Yani usule dair bir çaba içerisine girdiğini söyleyemeyiz.

[1133] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/41.
[1134] en-Nisâ 4/93.
[1135] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/41.
[1136] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 2/3-4.
[1137] Ethem Ruhi Fığlalı, "Hasan", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1997), 16/282-283.

Millet: Millet Literatürdeki diğer adıyla Milel**,** Arapça dilinde din ve şeriat anlamına gelmektedir. Milel millet kelimesinin çoğuludur. Kur'ân-ı Kerim'de on beş yerde "din" anlamında kullanılmıştır. Mezhepler Tarihi ıstılahında: "Allah'ın, Peygamberler yoluyla insanlara inanmaları için gönderdiği kitaplı dinler" olarak tanımlanmaktadır.[1138] Şehristânî'ye göre insanlar içinde bulunduğu mezhep itibariyle ya diyanet (din) mensubu olur. Yâda beşerî özelliklerden olan heva ve hevesine kapılacaktır. Din kabul etmek ve itaat etmek anlamına gelmektedir. Şehristânî, kitab ehli olanları *"Ehlü'd- diyânât ve'l-milel"* olarak tanımlamıştır.[1139] Vercelânî Şehristânî'den yaklaşık elli yıl önce vefat etmiştir. Vercelânî de "din" kavramını aynı anlamda tanımlamıştır. Din'i, Allah'ın dini ve şeytanın dini olarak ikiye ayırmaktadır. Allah'ın dini tevhid karakterlidir. Şeytanın dini ise şirk karakterlidir. Millet kavramının şubeleri millet olmayı veya millet olmamayı etkilememektedir. Önemli olan tevhid veya şirktir.[1140]

Diyanet: Diyanet kavramı, daha genel bir özelliğe sahiptir. İçinde fırkalar ve akide vardır. Burada hak ve batıl kavramları önemlidir. Hakk (Ehl-i Hakk) ve Batıl (Ehl-i Batıl) kavramları da Mezhepler Tarihin'in temel kavramlarından sayılmaktadır. Bu başlık altında Vercelânî İbâdîlerin görüşlerinden dolayı eziyet görmeleri ile ilişkilendirerek anlatmaya çalışmaktadır. Hz. Ali'nin, Hz. Aişe'nin, Muâviye'nin Zübeyir b. Avam'ın, Amr b. As'ın yaptıkları her şeyi din adına yaptıklarını iddia etmektedir. Nehrevân savaşı, Cemel, Sıffîn savaşları, Hz. Osman'nın evinin muhasara altına alınmasının din için yapıldığını aktarmaktadır. Emevî ve Abbasi yöneticilerinin hepsinin yaptıkları şeyler ve aldıkları kararlarının altında din olduğunu açıklamaktadır. Vercelânî, İslâm ümmetinin yöneticileri arasında en zâlim ve en günahkâr olanın Haccac b. Yûsuf olduğunu iddia etmektedir. Vercelânî Hz. Osman'ı her defasında çok eleştirmektedir. Vercelânî'nin eserlerinde özellikle tarih ile bağlantı kurulmaktadır. Özellikle Hz. Osman'ın halifeliğinin son altı yılından başlayarak İslam ümmeti içindeki kırılmaları, iç savaşları ve iktidar mücadelesinin sonuçlarının yansımalarını eserlerinde işlemektedir. Ümmetin içindeki ayrışmaların en önemli sebebini cehalete bağlamaktadır. Vercelânî kendisinden önceki İbâdîyye'nin önemli âlimlerinden olan Câbir b. Zeyd, Ebû Ubeyde b. Müslim b. Ebû Kerîme ve Damâm b. es-Sâib'e yapılan

---

[1138] Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* 3 (İstanbul: Dem Yayınları, 2000), 32.
[1139] Şehristani, *Milel ve Nihal*, 49-50.
[1140] Akkuş, Feyza Doğruyol, "Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'nin ed-delîl ve'l-burhân'ı Bağlamında İbâzıyye'nin Temel Görüşleri", 45.

zulüm ve işkencelerin derin izler bıraktığını eserlerinde sürekli vurgulamaktadır. Bu işkencelerin anlatılması ve diğer İbâdî mezhebinin mensupları tarafından bilinmesi, işkenceye maruz kalmış Damâm b. es-Sâib gibi âlimlerden nakledilen bilgiler eserlerde bahsedilmiştir. Damâm b. es-Sâib 'ten nakledildiğine göre Haccac Damâm ve Ebû Ubeyde'yi hapse attırmıştır. Damâm hapiste iken başlarından geçenleri şu şekilde aktarmıştır: *"Bize ustura ve makas gibi kesici bir alet verilmiyordu. Uzamış bıyıklarımızı dişlerimizle kesmek zorunda kalıyorduk. Bizden biri sakalını ovduğunda sakalının arasından yere bitler düşerdi. Yemek olarak ise arpa ekmeği ve iri tuz veriliyordu. Tuzu, içi su dolu bir leğene koyup köpüğü su yüzeyine çıkıncaya kadar dövülüyorlardı. Su köpüklenince bize; " Ey hapistekiler! Gelin suyunuzu alın" diye sesleniyorlardı. Suyu en üstten alanlar en iyisini, alttan alanlar ise en kötüsünü almış oluyorlardı. " Damâm bazen sıkılıyordu. Ebû Ubeyde onun şikâyetlerinden rahatsız olarak: " Yazıklar olsun sana! Ne olmuş ki bu kadar sıkılıyorsun, niye bu kadar şikâyet ediyorsun?" diyordu."*[1141] Vercelânî Haccac'ın Câbir b. Zeydi culusutan mahrum etmesini ve Câbir b. Zeyd'i eleştirenleri ödüllendirmesini bir psiklojik baskı örneği olduğunu aktarmaktadır.[1142] Vercelânî İbâdîlerin şiddete maruz kalmış olmasına rağmen asla kendisi şiddet taraftarı olmamıştır. Yapılan haksızlıkları ve özellikle zâlim lakabıyla bilinen Haccac b. Yusuf'un yaptıklarını eserlerinde bahsetmiştir. Vercelânî kendisinden önce yaşamış Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde gibi âlim ve imamların yaşadığı sıkıntılara rağmen kendi inançlarından taviz vermemelerini hep örnek bir şekilde aktarmıştır. Ayrıca eserlerinde Şîa gibi bazı fırkaların şiddet ve zulüm karşısında inanç ve tavır değişikliğine girmesini sert bir şekilde eleştirmiştir.[1143]

Fırka: Fırka, sözlükte *"ayırmak, bölmek, hükme bağlamak"* manalarına gelmektedir. Fırka terimi, İslam düşünce tarihinde, kendisine özel siyasi düşünce ve itikâdî görüşlere sahip itikâdî mezhep veya siyasi akım anlamında kullanılmıştır.[1144] Fırak ise, fırkanın çoğuludur. Fırak, Mezhepler Tarihi'nde İslam düşünce ekollerini konu edinen yazılı edebiyatı tanıtmamak için kullanılmıştır.[1145]

[1141] Dercînî, *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*, 1974, 1/247; el-Ummânî, *Resâil*, 31-32.
[1142] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/45.
[1143] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/34.
[1144] Bekir Topaloğlu, "Fırka" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996), 13/35.
[1145] Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* 3, 2000, 30.

Vercelânî fırka kavramını Peygamberin setefteriku (iftirak) hadisinde geçtiği üzere dinin içindeki bir isim olarak tanımlamaktadır. Bu kavramın öneminin Peygamberin hadisinde geçtiği üzere çok önemli olduğunu aktarmaktadır. Burada kurtuluşa erecek (fırka-i naciye) tek bir gurup olduğunu ve sadece onun cennete girebileceğini savunmaktadır. Hadiste geçtiği üzere yetmiş üç fırkanın içinden yetmiş ikisinin sapıklıkta olacağını, bunların içerisinde, zina edenler, kan dökenler, başkasının malını yiyenler ve asi olanlarında olduğunu söylemektedir. Bu fırkaların çatısı İslâm dinidir.[1146] İbâdîler bu hadisin sıhhat açısından bir problemi olmadığını belirtmişlerdir.[1147] Bu fırkaların çatısının İslam olmasına rağmen cennete bir fırkanın gireceğini belirtirken, bu fırkanın İbâdîyye olduğuna dair bir açıklaması veya tasdiki yoktur. Bazı çalışmalarda cennete girecek tek fırkanın İbâdîyye olduğunu savunduğu geçmektedir.[1148] Lakin böyle bir açıklamayı eserlerinde göremedik. Vercelânî'nin görüşlerinde kuşatıcı bir bakış açısı mevcuttur. Ancak bazı konularda bazı fırkaları aşağıladığını ve hakir gördüğü açıklamalarında görülmektedir. İftirak hadisi bağlamında cennete girecek fırkanın hangi fırka olduğu ile ilgili kesin bir açıklaması mevcut değildir.[1149] İbâdîler fırka-i naciye'nin hangi fırka olduğuna dair açık bir isim belirtmemişlerdir. İbâdî görüşlere bakıldığında fırkanın kim olduğundan çok fırkanın sahip olması gereken özellikleri ilke bazında açıkladığını görüyoruz. Bu ilkeleri Kur'ân, Sünnet ve sahabenin yolunu takip edenler olarak belirlemişlerdir.[1150] XX. yüzyıl Cezayir âlimlerinden olan Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş (ö. 1332/1914) fırka-i nâciye ile ilgili olan hadisin konusunun fer'i bir mesele olduğu görüşünü savunmaktadır.[1151] Cenavünî ümmetin ayrılığı konusunda kendi mezhebinin dokuz meslede ayrılığa düştüğünü aktarır. Bu dokuz meseleyi, *tevhid, adl, kader, velâyet ve berâet, Emr bi'l-maruf ve nehy ani'l-münker, va'd ve vaîd, el-menzile beyne'l-menzileteyn, lâ menzile beyne'l-menzileteyn ve esmâ ve ahkâm* olarak saymaktadır. Cenavünî İbâdî mezhebinin görüşlerinin kaynağı Kur'ân, Sünnet ve icmâ olduğu için

[1146] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/45-46.
[1147] Özdemir, *Haricî /İbadî Gelenekte Hadis Şerhçiliği*, 227.
[1148] Akkuş, Feyza Doğruyol, "Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'nin ed-delîl ve'l-burhân'ı Bağlamında İbâzıyye'nin Temel Görüşleri", 135.
[1149] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/15; Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/42.
[1150] Özdemir, *Haricî /İbadî Gelenekte Hadis Şerhçiliği*, 229.
[1151] Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş, *Himyânu'z-Zâd ila Dâri'l-Meâd* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, ts.), 3/194.

doğru yolda olduklarını aktarmaktadır. Ancak fırka-i nâciye oldukları ile ilgili bir açıklama yapmaktan kaçınmaktadır.[1152]

Ferhat b. Ali el-Ca'birî ümmetin fırkalara ayrılacağı konusunda hadiste geçtiği üzere ümmetin bir kabulü olduğunu ifade etmektedir. Ona göre tartışma hangi fırkanın fırka-i nâciye olduğu üzerinedir. Bu konun net olmadığı görüşünü savunmaktadır. İman, İslam ehli olan ve sâlih işler yaparak takva ehli olan herkesin cennet ehli olduğunu iddia etmektedir.[1153]

Mezhep: Mezhep, sözlükte *"gitmek"* anlamındaki *"zehâb"* kökünden türemiştir. Terim olarak, dinin asılları veya fer'î hükümlerinin dayandığı kaynakları ve delilleri bulmak ve onlardan hüküm çıkarmak için başvurulan ve kendi alanlarında âlimlerin ortaya koydukları sistem ve görüşlerine verilen genel isimdir.[1154] Diğer bir deyişle, bir dinin tarihinde, yorum, görüş ve anlayış farklılıklarının kurumsallaşmış yapılarını ifade eder. Mezhepler beşerî oluşumlardır.[1155] İslami dinin itikâdî ve amelî sahadaki ekolleri anlamına gelmektedir.[1156] Vercelânî'ye göre fer'î olan bir mesele olarak farklılığın ortaya konma şeklidir. Mezhep inancı, yâda farklılığı günah olan bir iş değildir. Mezhep kavramının ortaya çıkmasının ve ümmetin ayrılığa düşmesinin en önemli sebeplerinden biri imamların bu konuda onlara inanları yanlış yönlendirmelerinden kaynaklı olduğunu aktarmaktadır. Her mezhebin bir imamın öğretisi sonucu ortaya çıktığını ifade etmektedir. Burada bir konun altını çizmek gerekir. Vercelânî "imam" kavramından kastı Hz. Osman'dan başlamak üzere gücü elinde bulunduran idarecilerin yanlış uygulamaları ve bu konuda âlimlerin bu yanlış uygulamaları desteklemelerini kast etmektedir**.** Vercelânî Huzeyfe b. Yemam'ın fitne konusundaki sorusunu referans göstererek imamların delalete düşeceğini daha önce belirttiğini aktarmaktadır. Huzeyfe b. Yemam Peygambere hitaben: "*Yâ Rasûlallah! Biz vaktiyle bir câhiliyet ve şer içindeydik. Sonra Allah bize şu hayrı (İslâm'ı) lûtfetti. Acaba bu hayır ve saadetten sonra tekrar bir şer gelecek mi?" diye sordum. Rasûlullah: "Evet gelecek" diye buyurdu. Ben: "O şer ve fitneden sonra tekrar hayır gelecek mi?" dedim. "Evet, fakat onun içinde biraz fesâd dumanı ve bulanıklığı olacak"*

[1152] el-Cenâvünî, *İbâzî Fıkhı*, 58-60; Rubinacci, *el-İkrâr bi'l-îmânn: Dirâse mukârane fî akîdeti'l-Cennâvünî*, 59-60.
[1153] Câbirî, *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l- İbâdîyye*, 1/33-34.
[1154] İlyas Üzümlü, "Mezhep" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2004), 29/526.
[1155] Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* 3, 2000, 10; Hasan Onat vd., *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*, 2018, 20.
[1156] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 13.

buyurdu. "O, hayrı bulandıran kirlilik nedir?" dedim. Rasûlullah: "Bazı insanlar benim sünnetimden ayrılarak başka bir yol tutacaklar ve benim getirdiğim hidâyetten başka bir yol gösterici arayacaklar. Onların yaptığı işlerin bir kısmını güzel görürsün bir kısmını da çirkin!" buyurdu. "(Yâ Rasûlallah!) Bu hayır devrinden sonra yine bir şer ve fesâd devri gelecek mi?" dedim. "Evet gelecektir. O devirde birtakım dâvetçiler, insanları cehennem kapılarına çağıracaklar. Her kim onların dâvetine icabet ederse, onu cehenneme atacaklar" buyurdu."[1157]

Vercelânî Peygamberin kendisinden sonra Müslümanların Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'i takip etmeleri gerektiği ile ilgili hadisi *"birinci hayır"* olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Peygamberin: *" Benim sünnetime ve benden sonra hidâyete eren Halifelerin sünnetine tâbi olun!"* uyarısının bu konuda yol gösterici olduğunu aktarmaktadır. [1158]

Vercelânî ümmetin içinde düşeceği fitne ile ilgili âyetin, ümmetin içinde düşeceği kötü durum nedeniyle şer olduğunu ifade etmektedir. Allah şöyle buyurmaktadır: "*Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının ve bilin ki Allah'ın cezası şiddetlidir."*[1159] Bu âyetin ümmetin içinde ortaya çıkacak fitneyi kast ettiğini İbâdîler eserlerinde sürekli nakletmektedirler.[1160]

Câbir b. Zeyd'in İbn Abbas'tan rivâyet ettiği bir hadiste Peygamber fitne ile ilgili şöyle demiştir: *"Allah'ım beni kabir azabından, cehennem azabından ve fitneden muhafaza eyle!"* dediğini söylemiştir.[1161] Rebî'b. Habib'in *"el- Müsned"* adlı eserinde Ebu Süfyan'dan rivâyet edilen fitne ile ilgili bir hadis bulunmaktadır. Bu hadise göre bu âyet nazil olduğunda Hz. peygamberin yanında; Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali vardı. Ebû Bekir: " Ya Rasulululllah! O gün ben nerede olacağım? Diye" sorunca Hz. peygamber: " Toprağın altında!" diye cevap verdi. Ardından Ömer: " Ya Rasulululllah! O gün ben nerede olacağım?" Hz. peygamber: " Toprağın altında!" diye cevap verdi. Osman: " Ya Rasulululllah! O gün ben nerede olacağım? Diye" sorunca Hz. Peygamber: "Fitne seninle başlayacak ve seninle yayılacak!" dedi. Daha sonra Ali ayağa kalkıp: " Peki Ya Rasulululllah! O gün ben nerede olacağım? Diye" sorunca Hz.

[1157] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/45.
[1158] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/46.
[1159] el-Enfâl 8/25.
[1160] el-Berrâdî, *İbâzi Tarihi*, 66.
[1161] er-Rebî' b. Habîb b. 'Amr el-Ezdî el-Basrî, *Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habîb. Trt. Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Varcelânî*, 1/132.

Peygamber şöyle buyurdu: " Sen ise bu fitne döneminin imamı ve lideri olacaksın! O dönemde incirlerle kısıtlanmış bir deve gibi yürüyeceksin."[1162] İbâdîyyenin görüşlerinde Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemi örnek alınması gereken dönemlerdir. Ortaya koydukları ilkeler ve gayret baştan beri bu amaca yönelik olmuştur. Bu öze dönüş için kendilerince farklı yollar geliştirmişlerdir. Bu yolları merhale merhale ve mesaliku'd din başlıkları altında anlatmaya ve tartışmaya çalışmışlardır.[1163]

Vercelânî "*Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının"*[1164] âyeti kerimenin kast ettiği zaman diliminin Hz. Osman'ın öldürüldüğü zamandan hicretin kırkıncı yılına kadar olan zamanın kast edildiğini iddia etmektedir. Bu zaman zarfında dört fitnenin ortaya çıktığını aktarmaktadır. Bunları: Hz. Osman'ın evinin ablukaya alındığı gün (yevmmuddar) Cemel savaşı, Sıffîn savaşı ve Nehrevân savaşı olarak saymaktadır.[1165] İbâdî kaynaklarda Hz. Osman'ın sireti ile ilgili yapılan açıklamalara bakıldığında Hz. Osman'ın son altı yılının ağır bir şekilde eleştirildiğini ve kötü bir idareci olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Hz. Osman'ın Peygamber ve ondan sonraki iki halifenin yolundan gitmediği konusu sık sık eserlerde işlenmektedir.[1166] Hz. Osman'ın liyâkat esaslı atamalar yapmadığını ve Peygamberin arkadaşlarından olan tecrübeli fakihleri görevlerden alınarak, yerlerine tecrübesiz ve doğruyu bilmeyen kişilerin atanmasıyla birçok sorunun ve isyanın çıktığı aktarılmaktadır. [1167]

Vercelânî mezhep kavramını tarih ve olaylarla ilişkilendirerek anlatmaya çalışmaktadır. Hatta bu ilişkilendirmeyi ictiâd konularında referans göstererek doğru ve yanlış olanı kendince ortaya koymaya çalışmaktadır. Hz. Ali'nin ictihâd konusunda yapılan çalışmaların insanı yücelttiği sözünü eserlerinde kullanmaktadır. Vercelânî geçmişte yaşanmış siyasi tartışmaların meşruiyetine ictihâd (fıkıh) üzerinden örnekler vererek meramını anlatmaya çalışmaktadır. [1168] Hz. Ali'nin dindar olduğunu savunmaktadır. Ona göre Hz. Ali dindar olabilir ancak onun da Emevî ve Abbasiler gibi hata yaptığını iddiasındadır. Buradan hareketle, Vercelânî her müctehidin fitne

---

[1162] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 67.
[1163] er-Rebî' b. Habîb b. 'Amr el-Ezdî el-Basrî, *Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habîb. Trt. Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Varcelânî*, 1/259; el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 67.
[1164] el-Enfâl,8/25.
[1165] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/47-48.
[1166] el-Berrâdî, *İbâzi Tarihi*, 179-180.
[1167] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği* 2, 59-60.
[1168] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/48.

dönemlerinde bile ihtilaf ettiği hususlarında haklı olabileceğini savunmaktadır. Din ile ilgili konuların ölçüsü güç, siyaset ve kayırmacılık olmamalıdır. Ölçü sadece hak ve doğru ölçütleri ile değerlendirilmelidir. Hata veya batıl olandan uzak durmak daha doğru olacağını savunmaktadır.[1169] Hz. Ali veya Muâviye'nin yaptıklarının kendilerince caiz görülmesinin ve dine dayandırılmasının fitneye sebep olduğu görüşünü iddia etmektedir. Hz. Ali veya başka birisi kim olursa olsun niyetleri doğru ve içtihatları yerinde ise doğru yoldadır. Kimde niyetleri kötü ve içtihada ihanet ederse Allah'ın düşmanlarıdır. Kısacası Vercelânî için ölçüt içtihada uygun davranmaktır. Onun için içtihat kavramı bir mihenk görevi görmektedir. Vercelânî ister din veya ister başka bir amaç için olsun, sahabenin öldürülmesini hiçbir şeyin meşru kılamayacağını söylemektedir. Ona göre sahabelerin öldürülmesi en büyük fitnedir. Vercelânî Muâviye ve Hz. Ali'nin yaptıklarını kıyaslayarak bir sonuca ulaşmaya çalışmaktadır. Ona göre; Muâviye bazı müşrik beldelerine İslam'ı getirmiştir. Hz. Ali döneminde çok fitne yaşandığını savunmaktadır. Hz. Ali'nin taraftarlarının onun ilahlaştırdığını ve bununda fitneye sebep olduğunu dile getirmektedir.[1170]

Vercelânî İbadiliğin kurucusu sayılan Abdullah b. İbad'ın fitne nedeniyle isyan ettiğini savunmaktadır. Ona göre; Abdullah b. İbâd zâlim hükümdara karşı isyan etmiştir. O da Basra Hâricîlerinin önde gelenlerinden Ebû Bilâl Mirdâs b. Hudeyr b. Amr et-Temîmî el-Hanzalî (ö. 61/681) gibi haksızlığa karşı çıkmıştır. Ebi Bilal, Sıffîn savaşında Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Hakem olayı ortaya çıkınca tahkim olayını inkâr ederek Harûrâ'ya çekilmişti. Nehrevân'da tahkimi inkâr edenlerden biri haline geldi.[1171] Vercelânî'ye göre Hz. Ali Nehrevân halkı hakkında bir ön yargıya sahipti. Çünkü Nehrevân halkının ümmeti parçaladığını düşünüyordu.[1172]

Vercelânî, Hz. Ali'nin Nehrevân savaşında doğrudan emir vermesi ve bu işin başında olması münasebetiyle sorumlu olduğunu iddia etmektedir.[1173] Hz. Ali ise Nehrevân ehlini tekfir etmemiştir. Onların hata yaptıklarına inanıyordu. Zaten onların ikna yoluyla bu yoldan dönmeleri için, Harura'ya Abdullah İbn Abbas'ı göndermişti. Bu ikna işe yaradığı için Harura'ya giden on iki bin kişiden iki bin kişi

[1169] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/50.
[1170] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/58.
[1171] el-Burhânu's-Sâti', *Mevkifu'l- İbâdîyye min Ali ve Nehrevân* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.), 14.
[1172] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/60.
[1173] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/66-67.

vazgeçmişlerdi.[1174] Hz. Ali ölümünden önce onlarla savaşmayı yasaklamış ve onların mallarına el konulmasını yasaklamıştı.[1175] Nehrevân savaşında Hz. Ali'nin Nehrevân ehliyle tam olarak ne zaman savaştığı İbâdî kaynaklarda ihitilaf vardır. Ancak ne zaman savaşmış olursa olsun Nehravan ehlinden, içinde Bedir savaşına katılmış yetmiş sahabenin de olduğu dört bin kişi öldürülmüştür. Bunların içerisinde savaşla ilgisi olmayan sadece ibadet ehli (Ehlü's-sevarî) olan dört yüz kişi daha vardı. Vercelânî Hz. Ali'den emir alarak Nehrevân'da insanları öldürenler pişmanlık duyarlarsa ve tövbe ederlerse durumlarının ne olacağı konusunda fikirlerini ortaya koymaktadır. Bu konuda sorumlu olduklarını ifade etmektedir. İbâdîler içerinde bazıları bu konuyu içtihâdî bir mesele olarak görüp doğruya isabet edenin başardığını ve yanlış yapanında güvende olduğunu savunarak iki tarafı da zan altında bırakmışlardır.[1176] Ebu'l Kasım b. İbrahim el-Berrâdi' bu konuda şunu aktarmaktadır: *"Bazıları da ictihad eden herkesin, doğruya isabet ettiğini söylemişlerdir. Aslında bu söz Ali b. Ebi Talib'indir. Bu sözü; Osman, ev ambargosuna katılanlar, Cemel, Sıffîn ve Nehrevân ehli hakkında söylemiştir. Anlaşmayı bozan Talha, Zübeyr'e acıyıp merhamet göstermiştir. Aynı şekilde Osman'a da acıyıp merhamet göstermiş ve Nehrevân ehli için Allah'tan mağfiret dilemiştir*." Ehlül Hak olarak kendini tanıyan İbâdîler bu konuların dini meseleler olduğunu iddia etmektedirler. Doğru olanın hak üzerine olduğunu savunmaktadırlar. Hata edenlerin ise helak olduğu görüşünü ifade etmektedirler. Bu konuda ictihadın söz konusu olmadığını iddia ederler. Allah bu konuda delil olarak şunları söylemektedir: *"Sadece içinizden zulmedenlere dokunmakla kalmayacak olan fitneden sakının ve bilin ki Allah'ın cezası şiddetlidir."*[1177] Ayrıca fitne durumunda inanların nasıl davranması gerektiğini Allah'ın âyetle şu şekilde belirttiğini ifade etmektedirler. Allah: "*Eğer mü'minlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin; ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa -Allah'ın emrine geri dönünceye kadar- haksızlığa sapanlara karşı savaşın."*[1178] Hakem konusunda Allah'tan başka hakeme ihtiyaç duyulmadığı için hakem ile ilgili görüşlerin yanlış ve batıl olduğu düşüncesi hâkimdir. Fitne varsa icthada gerek yoktur görüşü İbâdîler tarafından savunulan bir görüştür. Nehravan halkının haklı olduğu görüşü ve

[1174] Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünnî Ayrışmasının Arka Planı* 5, 2017, 203.
[1175] Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 2010, 82.
[1176] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 159-160.
[1177] el-Enfal 8/25.
[1178] el-Hucurât 49/9.

tahkimi reddedenlerin daha faziletli olduğu görüşü nedeniyle sürekli kaynaklarda tekrarlanmaktadır.[1179] Bu sözü Hz. Ali, ictihad konusunda hasas olan ve ictihadın inananları yücelttiği görüşünü savunmaktadır. Ümmetin ayrılığa düşmesindeki sebeplerden birisi de Nehrevân savaşıdır. İbâdîler her ne kadar kendilerini Hâricîlerden ayrı bir gurup olarak görse de Muhakkimenin ve Harura'ın varisleri olduklarını inkâr etmezler.[1180] Nehrevân ehli tahkim ve Hz. Ali'nin hükümlerini inkâr edenlerin olduğu kimselerdir. İbâdîler hakem olayı nedeniyle Hz. Ali'nin Allah dışında başka bir hakem talebi nedeniyle sorumlu olduğunu aktarmaktadırlar. Hz. Ali'nin yanlış hakem tayin etmesinin onun ön yargılı olmasını ve yanlış kararlar vermesine sebep olduğunu iddia etmektedirler. Ayrıca Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın öldürüldüğü zaman ki tepkisinin değişmesi nedeniyle çelişki içinde olduğunu açıklamaktadırlar. Çünkü Hz. Ali Hz. Osman'ın öldürüldüğü zaman inanları hilafate davet etmesini ve fitneyi önlemek için devreye girmesine rağmen, hakem tayini ve Nehrevân savaşındaki durum nedeniyle hak yolundan çıktığını ifade etmektedirler.[1181]

Vercelânî fitneye sebep olan idarecilerin İslam âlemi içinde örnekleri olduğunu açıklamaktadır. İslam ümmetinin zâlim idarecilerinin özelliklerini ortaya koymaktadır. Ona göre zâlim idareciler asla şeriatı gözetmediler. Güç sahibi oldukları için hep güçsüzü yendiler. Kendilerini ve mülklerini korumak için saraylar inşa ettiler. Bu sarayları bekçi ve korumalarla tahkim ettiler. Bazı Mağrib bölgesindeki bazı zâlim idareci isimlerini de örnek vermektedir. Bunlar arasında Sanhâce emirliklerinin ilki olan ve Zîrî b. Menâd tarafından kurulan Zîrî Hânedanı, Zîrî Hânedanı'ndan ayrılan ve Hammâd b. Bulukkîn tarafından kurulan Benî Hammâd Hânedanı ve 1046 yılında Mağrib-i Aksâ'da kurulan ve çok kısa sürede Moritanya'dan Libya'ya ve Endüslüs'e kadar büyük bir devlet haline Murâbıtlar'dan bahsetmektedir.[1182]

Vercelânî İslam Tarihi'ndeki önemli konulardan ve savaşlardan hareketle kelâm ve ictihâd konularını, âyet ve hadisler ışığında objektif bir yaklaşımla izah etmeye çalışmaktadır. Özellikle mezhepçilik yapmaktan kaçınmayı tercih etmektedir. Mezhepler tarihi açısından çok güncel bir metod olan fikir, olay, zaman ve mekân irtibatını kurarak konusunu açıklamaya çalışmaktadır. Vercelânî, ümmetin yönetim

[1179] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 160-161.
[1180] Cuperly, *Introduction a l'etude de l'Ibadhisme et sa theologie Çev. Ammâr el-Cellâsî, Dirâsâtu'l-İbâziyye ve Akidetuhâ (Bahs Mukârin fi'l-Akîdeti'l-İbâziyye fî Bilâdi'l-Mağrib ve Umân)*, 14.
[1181] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği* 2, 64-66.
[1182] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/61; Harekât, "Mağrib", 27/314-318.

şeklinin Peygamberin, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerindeki adil ve merhametli yöneticiliğin hangi nedenlerle zâlim ve adaletsiz yönetimlere dönüştüğünü kendince sebepleriyle ortaya koymaya çalışmıştır.

2. 2. 4. 3. Muâviye Bakışı

Vercelânî'ye göre Muâviye ve Ömer İbn As ikisi de delalet üzerindedirler. Muâviye ve Ömer İbn As çözümden yana hareket etmediklerini, üstlendikleri görevin sorunu ortadan kaldırmak için olmadığını aktarmaktadır. Muâviye'nin Ensar ve Muhacirlerle savaşması neticesinde cehennemlik olduğunu söylemektedir. Makamın ve hırsının onu doğru ilkelerden uzaklaştırdığını düşünmektedir.[1183]

2. 2. 4. 4. Muhalefet ve Müşriklere Bakışı

Vercelânî Müslümanların muhaliflere, başka dinlere ve zâlim yöneticilere karşı tavırları hakkında görüşlerini açıklamaktadır. Ehl-i sünnet'in zâlim yönetici ve yönetimlere karşı uysal ve boyun eğmesini istemesine karşın, Ehlü'd-da've diye tanımladığı İbâdîyye mezhebinin zâlim yöneticilere ve zâlim yönetimlere karşı hurûc (isyan) etmesini caiz olduğunu söylemektedir. Ezârika, Sufriyye ve Necadât mezheplerinin, yöneticileri, askerleri ve halkı tekfir ettiklerini, şirk ile suçladıklarını ve isti'raz ile gündeme geldiklerini, bu nedenle onların gündemlerinde esaret, ganimet ve öldürmenin hep daha çok yer edindiğini açıklamaktadır. Necedât, Allah'ın yasakladığı müşrik kadınlarla evlenmeyi ve onların kurbanlarının yenilmesini caiz gördüler. Necedât'a göre küçük veya büyük yalan söyleyen biri bu konuda ısrar ederse müşrik olur.[1184] Ezârika, kavminden bile olsa kendilerine muhalif olanları esir etmeyi, kadınlarını cariye olarak almayı, mallarını talan etmeyi ve çocuklarına kim olduklarına bakmaksızın öldürmeyi (isti'râz) helal kıldılar.[1185] İbâdîler savaşta düşmanlarının her şeyini almazlar. Ganimet olarak sadece düşmanlarının silahlarını, atlarını ve koyunlarını alırlar.[1186] İbâdîyye'nin Hâricî olmayan Müslüman muhaliflere karşı Ezârika, Sufriyye ve Necadât gibi gruplardan daha müsamahalı olduklarını söylemek

[1183] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/41.
[1184] Şehristani, *Milel ve Nihal*, 115.
[1185] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 69.
[1186] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 124.

gerekmektedir.[1187] Ezârika muhaliflerin çocuklarının öldürülmesini[1188] mübah gören bir anlayışa sahiptir. Ezârika recm cezasını da haram sayar. Müşriklerin çocuklarının cehennemlik olduğunu iddia ederler. Mü'min olan çocukların hükümlerinin, babalarının hükmü ile aynı olduğu görüşünü savunurlar.[1189] Sâlim b. Zekvan, Ezârika, Necedât ve onlara uyanların sapkınlıkta bir araya geldiklerini iddia etmektedir. Ona göre onlar Allah'ın kelamının yerlerini değiştirdiler. Peygamberin sünnetine aykırı hareket ettiler.[1190]

İbâdîyye Müslüman olan muhaliflerin çocuklarının öldürülmesine kesinlikle caiz gömememektedir.[1191] Vercelânî, Sünnîlerin söyledikleriyle yaptıkları arasında bir çelişki içinde olduklarını dile getirmektedir. Çünkü Sünnîlerin imamlarına karşı itaat etmeleri gerektiğini savunurken, Tevvâbûn hareketiyle imamlarına itaat etmediklerini ifade etmektedir.[1192] Tevvâbûn hareketi, diğer adıyla Hüseyniyye, Kerbelâ Vak'ası nedeniyle I. Yezid (Yezid b. Muâviye) ve yönetimine karşı Hz. Ali ve oğullarının haklarını talep etmek gayesiyle ortaya çıkan ve aynı zamanda Şiîliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan ilk hareketlerden birisidir.[1193] Bu hareketin ilk kurucusu Süleyman b. Surâd'tır.[1194] Bu hareket Yezid b. Muâviye'nin ölümüne kadar sürmüştür. Burada Vercelânî tevvâbun hareketini Sünnî bir hareket olarak kabul etmiş ve Sünnîlik çatısı altında anlatmaya çalışmıştır. Şiîlik veya Şîa kelimesinin tam olarak ne zaman kullanıldığı ile ilgili farklı açıklamalar mevcuttur. Şîa kavramı, bir fırka anlamında kullanılmadan önce kullanım itibariyle daha çok "tafatar" anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin "taraftar" anlamında daha çok kullanılması ve belirginleşmesi Hz. Osman'ın son altı yılından sonra ile Hz. Ali'nin hilafeti döneminde daha çok kullanılmıştır. Şîa'nın taraftar anlamındaki kullanımı Hz. Hüseyin'in 10 muharrem 61/ 10 Ekim 680 tarihinde Kerbelâ'da şehit edilmesine kadar devam etmiştir. Ethem Ruhi Fığlalı Şîa kelimesinin bir fırka olarak veya mezhepler tarihi disiplini içerinde yer almış olmasının en erken Muhammed el-Bâkır (114/733)'ın

---

[1187] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 120.
[1188] Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. el-Muberred, *el-Kâmil fî'l-Lugat-i ve'l-Edeb-i ve'n-Nahv-i ve't-Tasrîf. Thk. Dr. Zeki Mûbarek-Ahmed Muhammed Şâkir* (Mısır, 1936), I-III/1040; Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 120.
[1189] Ebü'l Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 148-150.
[1190] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 72-77.
[1191] Fığlalı, *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 121.
[1192] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/81.
[1193] İsmail Yiğit, "Tevvâbîn" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012), 41/49.
[1194] en-Nefûsî, *Usûlü'd-deynûneti's-sâfiye, thk. Hâc Ahmed b. Hamu Karrûm*, 78.

kardeşi ve oğlu Cafer es-Sadık (148/765) ile Zeyd b. Ali (122/740) arasındaki tartışmalarda nass, imâmet ve ismet ile ilgili meselelerin ortaya çıkmasına bağlı olduğunu düşünmektedir. Çünkü Şîa'yı ortaya koyan ve akidesini oluşturan belli kavramlar ortaya konulmadığı ve kullanılmadığı sürece orada bir fırka olduğunu söylemek temelsiz olacaktır. Fığlâlı bu tarihten itibaren ve İmâmiyye'nin on ikinci imamının (260/873) kaybolmadan önce "Şîa ve teşeyyu" kelimelerinin kullanılmasının mezhepler tarihi disiplini açısından bir karışıklığa neden olabileceğini düşünmektedir. Bu nedenler Emevîler devrindeki Şiî faaliyetler için, Şîa fırkası yerine "İlk- Şiî olaylar" kavramının kullanılması gerektiğini savunur. Tevvâbûn hareketinin de bu minvalde değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Şîa'nın fırka olarak ne zaman tam olarak kullanıldığı tarihsel anlamda kesin değilse bile, Kerbelâ olayının kanlı sonuçları nedeniyle Emevî yönetimine karşı tepkiye dönüşmesi hem siyasal hem de toplumsal anlamda bir kırılmaya neden olduğu kesindir. Vercelânî Tevvâbûn hareketinin sonucunda da birçok fakih ve sâlih insanın öldürüldüğüne dikkat çekmektedir. Şiî olarak tanımladığı Tevvâbûn hareketinin isyan etmesinin kendilerince uygun ve meşru olduğunu savunmaktadır. Vercelânî ilke olarak yolculara, tüccarlara ve halka dini konularda bir itirazda bulunmamıza gerek olmadığı görüşünün doğru olduğunu iddia etmektedir. Ancak zâlim yönetici ve zâlim yönetimlere karşı daima teyakkuzda olup, onlara ve onların askerlerine karşı çıkmamız gerektiğini savunmaktadır. Bu konuda karşı gelmenin ve isyan etmenin hak olduğunu iddia etmektedir. Onlara karşı gelirken, yanlış yolda olduklarını söylememiz gerekmektedir. Vercelânî zâlim idareci ve yönetimlere karşı isyan etmenin veya isyan edenlerin yanında durmanın sevap olduğunu iddia etmektedir. Zâlim yöneticilere, zulümlerini bitirene kadar savaşmak gerektiğine inanır. İsyana destek vermeyen tüccarlar, esnaflar ve diğer halk unsurlarının zulme razı olması durumunda başlarına gelecek her musibete layık olduklarını söylemektedir.[1195]

Vercelânî'nin müşriklere ve Ehl-i kitap olanlara bakışında bir farklılık mevcuttur. Müşriklere toplumsal ilişkilerde mesafeli davranılması gerektiğini savunmaktadır. Onlarla ilişkilerde kontrollü bir iletişimden yanadır. Müşrik beldelerine yapılacak seyahatlerde, imana zarar vermemesi ve inanları

[1195] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/80-82.

değiştirmeyeceği şartıyla sefer yapılabileceğini aktarmaktadır. Müşriklerin İslâm beldelerine ticaret, İslâm'ı öğrenmek ve başka diplomatik ilişkiler için gelebileceğini ve onlara bu konuda güvence verilmesi gerektiğini savunur. Çünkü Allah'ın bu konu ile ilgili şöyle buyurduğunu aktarmaktadır: " *Ve eğer müşriklerden biri senden korunma isterse, Allah'ın sözünü duymasına fırsat vermek için onu koruma altına al; sonra onu kendi güvenlik bölgesine ulaştır. Bu uygulama, onların bilmeyen bir topluluk olmalarından dolayıdır."*[1196] Müşrikler bir müslüman beldesini ele geçirirler ise onların hükmü altında yaşanabileceğini, ancak onlar için bir vatan olmadığını iddia etmektedir. Biz müşrik beldelerine girecek olursak ihanet etmedikleri veya bir zarar vermedikleri sürece onlara sözleşme çerçevesinde asla zarar verilmeyeceğini savunmaktadır.[1197] Ancak Ehl-i kitap için daha müsamahalı bir bakışa sahiptir. Ehl-i kitap olan Yahudi, Hıristiyan olanlarla alışveriş yapılabileceğini, yenilecek şeyler haram ve necis olmadığı sürece onlarla oturulup yemek yenilebileceğini savunur. Ebû Ubbeyde'den rivâyet ettiği hadise göre Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: *" Üç şey büyük günahlardandır. Ümmetten çıkmak, sünneti değiştirmek ve söz verilmesine rağmen ondan vazgeçmek ve savaşmaya devam etmektir."* Burada özellikle Vercelânî söz verildikten sonra anlaşmanın bozulmasının yanlış olduğunu savunmaktadır.

Vercelânî için en önemli gösterge adalettir. Adalet yöneticiler tarafından sağlanamıyorsa, onlara karşı başkaldırı bir haktır. Bu hakkın kullanılması yine haksızlığa sebebiyet vermeyecek bir yolla alınması gerektiğine inanır. İbâdîyye'nin savaş konusunda da bazı ilkeleri mevcuttur. Sonuç odaklı düşünmekten çok, ilkeli bir yolla hakkın sahibine tevdi edilmesi esasına dayanan bir görüşe sahiptir. Çünkü Ezârika, Sufriyye ve Necadât'ı eleştirmesinin sebebi olarak, onların zâlim bir yöntem kullanmaları nedeniyledir. Ayrıca Vercelânî için başkaldırı yapılacak insanlar öncelikle idareciler olmalıdır. Bu yüzden sorumluluk sahiplerine karşı bir isyanın hak olduğunu savunmaktadır. Vercelânî'de İslam'ın adalet vurgusu ve insanlara merhamet duygusunun ön planda olduğunu söyleyebiliriz. Vercelânî için Peygamber dönemi ve halifeler döneminde yaşanan toplumsal olaylar Kur'ân ve Sünnet'ten sonra İctihad için referans alınan olaylardır. Vercelânî'nin İslâm tarihine verdiği detaylı bilgiler, onun bu alana vukufiyeti olduğunu göstermektedir. Kaynakları arasında İslâm tarihçisi ve meğazi müellifi olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî

[1196] et-Tevbe 9/6.
[1197] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/98-101.

el-Medenî (ö. 207/823)'nin Fütuhât-ı İfrikiye eserinden alıntılar yaptığını söylemektedir. Ancak biz bu eserin Vâkıdî'nin bir eserinin bölümü olduğunu düşünmekteyiz.[1198]

İbâdîyye mezhebinin uzlaşmacı bir davet hareketi olduğu söylenir. Bunun temelinde çok baskı ve şiddete maruz kalmasının etkisi olduğunu İbâdî âlimler sıklıkla dile getirir.[1199] Bu kuşatıcı ve uzlaşmacı yönünü Ezârika'nın savunduğu görüşlerle karıştırmamak gerekmektedir**.** Vercelânî'ye göre haklı olmak şartıyla her başkaldırı Hâricî'dir. Yani bir haksızlık durumunda başkaldırıyı uygun görmektedir. Nâfi' b. Ezrâk'ın savunduğu *isti'râz* kavramına karşı çıkmaktadır. Bunun yanlış olduğunu iddia etmektedir. Çünkü bu bakışın ister büyük ister küçük bir günah olsun günah işleyeni müşrik saydığını söylemektedir. Bunun tevhid anlayışını yani temel imani konulara da zarar verdiğini savunarak tekfire yol açtığını ve bunun yanlış olduğunu dile getirmektedir.[1200]

Ezarika'nın muhalefeti konumlandırması küfür ehlini konumlandırması ile aynı şekildedir. Nâfi' b. Ezrâk ve arkadaşlarına göre muhalefet edenlerin yaşadığı yerler diyar-ı küfürdür. Muhaliflerin eşleri ve çocuklarının öldürülmesi caizdir görüşünü benimserler. Ezârikâ taraftarları recm'i kabul etmezler.[1201] Ezârikâ'ın kendi kavmine düşmanca yaklaşımı onların kavimlerini müşrik veya putperest gibi görmelerine sebep olmuştur. Ezârikâ bunun sonucunda kendi kavminden olan insanlarla miras bağlarını kopardılar, muhaliflerle nikâh kıyılmasını haram kıldılar. Sâlim b. Zekvan bu bakışı eleştirerek eğer Ezârikâ bu görüşleri sevdikleri Hâricîlerin yolunu takip etmek için yapmışlarsa yanlış yapmışlardır. Çünkü Hâricîler de muhalif idiler. Ancak muhalif olmalarına rağmen, kavminden olanlara bu şekilde tekfirci bir yaklaşımla yaklaşmadıklarını söylemektedir. Sâlim b. Zekvân Allah'ın nebisine seslenmek suretiyle müşriklere nasıl davranması gerektiği ile ilgili şöyle seslendiğini dile getirmektedir. *"Eğer ortak koşanlardan biri, güvence dileyip yanına gelmek isterse onu yanına al ki Allah'ın sözünü işitsin; sonra onu güven içinde bulunacağı yere*

[1198] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/83.
[1199] Ateş, "İbadî İmamet Anlayışı", 12.
[1200] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/28.
[1201] Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8, 1990, 61.

ulaştır. Böyle yap, çünkü onlar bilmez bir topluluktur."[1202] Ezârikâ'nın bu görüşleri nedeniyle Vercelânî Ezârika'yı eleştirmiştir. [1203]

Ezârîkâ, Hâricîler gibi çözümü ilk dönemlerde şiddette bulduğunu kaynaklarımızda mevcuttur. Ancak şiddeti siyasi iktidara yönelikti. Nâfi' b. Ezârâk ile beraber sadece siyasi iktidara yönelik olan şiddet, muhalif olan herkese yönelmiştir. Ezârikâ'nın bu şiddet yanlısı tavrı Mürcie ve Mu'tezile gibi teşekküllerin daha çok ivme kazanmasını sağlamıştır.[1204] Ezârikâ Nâfi' b. Ezrâk'ı *"Emîru'l- Mü'minîn"* adıyla çağırmışlar ve ona biat etmişlerdir. Bu kavramın kullanılmasını diğer Hâricî kollarında görmemekteyiz.

Vercelânî bir konuda bir fikir beyan ettiğinden içinde yaşadığı toplumdan olaylar, şahıslar ve gruplardan örnekler vererek anlatmak istediği konuyu anlatmaya çalışmaktadır. Bir yöneticinin zâlim olması durumunda ona isyan etmenin hak olduğunu savunmaktadır. Emevî yöneticilerinden Velid b. Abdülmelik ve Vali Haccâc b. Yusuf'un birçok inananı inançlarından dolayı zora soktuğunu onlara baskı yaptığını ve inançlarını değiştirmeye zorladığını açıklamaktadır. Hatta bu baskının Şiîlerin bir kısmının Ramazan ayında inançlarını değiştirdiğini ve bu baskı sonucunda Şiîlerin bu inanç değişikliğini korkuları nedeniyle çocuklarına da miras bıraktığını, Şiîlerin bunu kabul etmesiyle zillet durumuna düştüklerini örnek vermektedir. Hem Emevî yöneticilerini hem de yöneticilere isyan etmeyen ve onların zorbalıklarını kabul eden Şiîleri eleştirerek Kur'ân-ı Kerimden Furkan Suresi 27, 28 ve 29 âyetleri referans göstererek eleştirmektedir.[1205]

İmama muhalefet etmenin Kur'ân, Sünnet ve Müslümanların görüşleri sayesinde ilk nesilde meydana gelmediğini dile getirmiştir. Bu dönemi Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemleri olduğunu dile getirmektedir. Fırkalara ayrılmanın Kur'ân, sünnet ve Müslümanların sağlam görüşlerinin devre dışı kalmasıyla meydana geldiği görüşünü savunmaktadır.[1206]

[1202] et-Tevbe 9/6.
[1203] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 69-70.
[1204] Ateş, "İbâdî Fikirlerin Oluşumunda Mu'tezile'nin Rolü", 92.
[1205] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/34.
[1206] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/50.

Vercelânî ümmetin fırkalara bölünmesi konusunda Hz. Muhammed'in Ümmetin yetmiş üç fırkaya bölüneceğini, sadece bir fırkanın kurtuluşa ereceğini referans göstererek kendince farklı bir mantık öne sürmeye çalışmıştır. Ona göre bir fırkanın veya görüşün doğru olması onun önce veya sonra olması ile ilgili değildir. İlke olarak bizden öncekilere tabi olunabileceğini ancak onların belli şartları yerine getirmesi, onlara tabii olmayı gerektirdiğini açıklamaktadır. Burada amaç takip olabilir ancak yanlış bir şeyi taklid etmek değildir. Burada takip edilmesi gereken dönem olarak ilk üç halife dönemi esas alınmaktadır. İlk üç halife dönemine tabi olunması gerektiğini, çünkü onların ölçülerinin doğru olduğunu, Kur'ân, sünnet ve Müslümanların görüşlerine göre hareket ettiklerini savunur. Vercelânî, efdaliyet konusunda ilk üç halife döneminin diğer sonraki dönmelere göre efdal olduğunu dile getirir. Vercelânî açısından farklı düşünme İctihadın lezzetlerindendir. Ancak bir görüş içinde hakiki dindarlığı barındırmıyorsa, o görüş aşırılıktan ibaret olur.[1207]

2. 2. 4. 5. Tahkim Meselesi

Hâricîler için tahkim bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Çünkü itikâdî birçok konu ve sahabeye bakış bu dönüm noktasından sonra değişmiştir. Örneğin, tahkimden önce sahabe adil görülürken, tahkimden sonra sahabeden rivâyet edilen hadis rivâyetleri sika ve adil olarak görülmemiştir.[1208]

İbâdîyye açısından tahkim konusu çok önemli bir konudur. Hz. Ali'nin siretî ile ilgili eserler incelendiğinde bu eserlerin genelinde Hz. Ali'nin tahkime başvurması ve atadığı hakemlerin eleştirildiği görülmektedir. Hz. Ali'nin ona itaat etmeyenlere karşı cihat ettiğini, ancak ona karşı çıkıldığında Müslüman kanının haram olduğunu beyan ettiğini sürekli tekrarlamaktadırlar. Hz. Ali'nin hakem tayin etmekle Allah'ın hükmünü küçümsediğini ve alay konusu haline getirdiği ifade edilmektedir.[1209]

İbâdîyye'nin en önemli kaynaklarından olan *"el-Cevahürü'l -münteḳāt"* adlı eserde tahkim konusu bir başlık altında yazılmıştır. Bu başlık altında tahkim süreci detaylı ve uzun bir şekilde anlatılmaktadır. Tahkim konusunda Hz. Ali'nin Allah'ın indirdiği hükümlerin aksine hükümler verdiği vurgulanmıştır. Hz. Ali'nin Muhakkime

[1207] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/49-50.
[1208] Özdemir, "Hâricî/İbâdî Gelenekte Sünnetin Teşri Değeri", Haziran 2020, 207.
[1209] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 66.

ile savaşmış olmasının hem dini hem de insani olarak meşru bir sebebe dayanmadığı ve Hz. Ali'ye karşı dik duran Muhakkime'nin Allah rızasını amaçladığı ifade edilmektedir[1210].

İbâdîyye, kendilerini Hz. Osman'ı halifelikten indiren ve onun ölümüne neden olan direnişin devamı olarak görmektedirler. Onların muhalefeti Hz. Osman ve onun yakınlarına karşı bir muhalefet olarak da değerlendirilmelidir. İbâdî kaynaklardan Salim b. Zekvan'ın "*es-Sîre"*[1211] adlı eseri ve Abdullah b. İbâd'ın Abdülmelik b. Mervân'a yazdığı mektup bu açıdan çok önemlidir.[1212]

İbâdîler Hz. Ali'ni hilafetini desteklediklerini ve tahkime kadar asla Hz. Ali'yi yalnız bırakmadıklarını eserlerinde ifade etmektedirler. Ayrıca Câbir b. Zeyd ve Ebû Bilal'in Cemel savaşındaki rolünden dolayı Hz. Âiş'e ile ile münakaşa ettiklerini ve Hz. Ali'ye karşı çıktıkları için onu ayıpladıkları da anlatılmaktadır.[1213]

Vercelânî, tahkim konusunda tahkimin yapılmasından yana bir bakışa sahiptir. Tahkimin çok önemli olduğunu ve tahkime karşı çıkmanın birçok katliamı beraberinde getirdiğini savunmaktadır.[1214] Hz. Ali'nin tahkim konunda çelişkili bir tavır sergilediğini söyleyerek eleştirmiştir. Hz. Ali'nin önce tahkimi yasakladığını ve tahkimden yana olanları küfürle suçladığını, daha sonra ise tahkime karşı olanları küfürle suçladığını bu durumun bir çelişki yarattığını savunmaktadır. Bu çelişkinin binlerce insanın ölümüne sebep olduğunu dile getirmektedir. Bu durumun şerî olarak haktan yana olanın da batıldan yana olanın da ölümüyle sonuçlandığını söyler. Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avam'ın Hz. Ali'yi yalnız bıraktığını, yani sözlerinden döndükleri için günah işlediklerini açıklamaktadır.[1215].

Vercelânî'nin tahkim konusundaki görüşlerinin genel olarak İbâdîyye ile aynı olduğunu söylememiz gerekmektedir. Ancak Vercelânî daha gerçekçi bir bakış sergileyerek tahkimin yapılmasına karşı değil tahkimin olumsuz sonuçları nedeniyle

[1210] el-Halîlî, *Cevâhiru‟t-Tefsir Envâr min Beyâni‟t-Tenzîl*, 1/128-145.
[1211] Zekvân, *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği*, 56-64.
[1212] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 175-186.
[1213] el-Berrâdî, *el-Cevâhir'l Muntekât*, 117-119; en-Nâmî, *İbâzilik Araştırmaları*, 29.
[1214] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/27.
[1215] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/27.

orta çıkan gelişmelerden Hz. Ali'yi sorumlu tutmuştur. Yani daha kuşatıcı bir çözüm üretilebileceğini ve bunun mümkün olduğunu düşünmektedir.

2. 2. 5. Farklı Bazı Konulardaki Görüşleri

2. 2. 5. 1. Peygamberin Tebliği

Allah'ın peygamber göndermesini hikmetinin gereği olduğunu söyler. Allah'ın peygamber göndermesi zorunlu veya görevi icabı değildir. Olsa fadıl ve keremine binaendir. Her konuda olduğu gibi bu konuda da Peygamberlerin tebliği konusunda âyetleri delil getirmektedir. Maide Suresi 67. âyet, Nisa Suresi 163. âyet, Nisa 165, Maide 65 surelerini örnek vermektedir.[1216] Bu konuda Ehl-i sünnet düşüncesi gibi bir düşünceye sahiptir.

2. 2. 5. 2. Kur'ân-Mucize İlişkisi

Vercelânî'ye göre Kur'ân kendisi ve yapısı itibariyle bir mucizedir. Kur'ân'ın yazısının muazzam düzenli olması, eski kavimler hakkında bilgi vermesi, gayba ve gizli konulara vakıf olması nedeniyle kendi varlığı büyük bir mucizedir. Ayrıca Kur'ân'ın ortaya çıkması Bari sıfatına haiz olan Allah'ın desteğiyle mümkün olmuştur. Kur'ân'ın muazzam bir şekilde yaratılmış olması onun bir insan tarafından yazılmasının zorunlu olarak imkânsız kılmıştır. Bu imkânsız zor durumu Kur'ân'ın Allah kelamı olmasının delili olduğunu dile getirir.[1217]

Kur'ân okuyan insanın ruhuna bir tatlılık verdiğini, o okudukça okumak istediğini, insanın okurken yorulmadığını ve üzülmediğini dile getirir. Normalde insanın fıtratı gereği sürekli bir iş yaptığında bunalacağını, yorulacağını ancak Kur'ân okuma konusunda böyle bir şeyin olmadığını, insan fayda sağladığını, insanı bıktırmadığını ve nefret ettirtmediğini savunmaktadır. Kur'ân'ın bu özelliklerini Kur'ân'ın mucizesi olarak saymaktadır.[1218] Vercelânî Kur'ân'a bakışında hem akli delilleri ortaya koyarken birazda duygusal açından yaklaştığını söyleyebiliriz.

[1216] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/319.
[1217] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/37.
[1218] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/38.

2. 2. 5. 3. Peygamberin Mucizeleri

Peygamberin mucizesine delil olarak Mecusi, Yahudi ve Hıristiyan olanların savundukları inançlarını iptal etmedeki gücünü delil olarak sayıyor. Peygamberin Allah'ın ona vadettiği yardımı vermek suretiyle tüm dinlere karşı yalnız bırakmadığını, doğruluk vasfının hem ölmeden önce hem de vefatından sonrada onunla bütünleştiğini açıklamaktadır. Eğer bir hâkim veya bilge öldükten sonra doğru olduğu ispatlanmaya çalışılırsa bu uygun düşmez örneğini vermek suretiyle Hz. Muhammed için böyle bir durumun söz konusu olmadığını savunmaktadır.[1219]

Peygamberin içinde doğduğu Cahilliye toplumun ve dönemin Hz. Muhammed'e inanmayı sağladığını dile getiriyor. Peygamberin Tevrat, İncil, Zebur ve İşaya'da onun Peygamber olarak gönderileceği hakkında bilgi vermesi bir mucize olarak sayılmaktadır. Peygamberin getirdiği âyetlerin insana uygun olduğunu herkesin kabul ettiğini, Cahiliye toplumunda ahlaksızlığın fazla olduğu bir dönemde yumuşak huylu olması, yardımsever olması, cömert ve sözünde durması gibi vasıfların onu farklı kıldığını ve onu ön plana çıkardığını söylemektedir. Ayrıca hem açık hem de gizli bir berekete sahip olduğunu ve tüm güzel vasıfların onda toplandığını ve bu konuda kimsenin ona denk olmadığını delil olarak sunmaktadır.

Vercelânî bazı yerlerde Kur'ân'ı Peygambere, bazı yerlerde Peygamberin vasıfları nedeniyle Kur'ân'ın ona gönderildiğini referans olarak göstermektedir. Kur'ân'n bazı konularda bilgi vermesi, haber getirmesinin insanlar için önemli olduğunu ve bunu Kur'ân'ın sağladığını dile getirir. Peygamberin Kur'ân'dan verdiği gaybi bilgiler dâhil olmak üzere herkesin inandığını ve doğruluğundan şüphe etmediğini söylemektedir. İnsanların genelinin bir konuda birleşemediğini ancak Peygamberin kendisi ve söylediklerinin doğru olduğu konusunda birleştiklerini, bu mutabıklığın bir mucize olduğunu açıklamaktadır.[1220]

[1219] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/37-38.
[1220] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 1/38.

2. 2. 5. 4. İnsanların Coğrafi Dağılımı ve Dünyanın Bölgelere Ayrılması

Vercelânî yeryüzünün ve bölgelerin geniş olduğunu bu bölgelerin insanlar tarafından doldurulduğunu söylemektedir. Dünya'da yedi bölge ve Ekvator'un olduğunu ifade etmektedir. Ekvator'a bir aylık mesafe uzaklığında yaklaştığını ve gece-gündüzün eşit olduğunu söylemektedir. En uzun gündüz ile en kısa gündüz arasındaki farkın kaç saat olduğunu eserinde bahsetmektedir. Yedi bölgeyi tek tek açıklamaktadır:[1221]

Birinci Bölge: Satürün bölgesidir. Sudan'a kadar yayılan alandır. Bu bölgede puta tapan yaklaşık yirmi, otuz veya elli kişiden oluşan kadın ve erkek olduğunu bildirmektedir. Bu bölge ikinci bölge olan Jupiter bölgesini takip eden bölgedir. Bu bölge Müslüman ülkelerle başlamaktadır. Bu bölgede Fas, Uzafor, Gana, Hadramevt, Mısır, Umman, Tibet, Çin ve Cezayir uzanan bir bölgedir.

İkinci Bölge: Bu bölge Jüpiter bölgesi topraklarının harabesidir. Bu bölgede Sudan ve İslâm ülkeleri, Dücane, Kemtune, Aden, Yedemen, Yeştufu, Yentasiru, Mebdusinu, Kemteti, Habeşistan, Emvan, Mısır'dam Mekke'ye, Adnan ve Aden Ülkeleri, Yemen, Hassa, Sicri, Matari, Zengibar Adası, Mekran, Kirman, Sicistan. Sindman'dan Tibet'e ordanda Okyanus denizine kadar uzanan bölgenin adıdır.[1222]

Üçüncü Bölge: Palmiye ağaçlarıyla dolu olan Mars bölgesidir. Mederatu, Sicilmâse, Vercelan, Cezayir, Trablus, İskenderiye, Mısır, Ceziretu Evladu İsmail, Basra, Şiraz, oradan İran topraklarına, Horasan'a ve Okyanus denizine kadar olan bölgedir.

Dördüncü Bölge: Bu bölgenin adı Güneş bölgesidir. Bu bölge Endülüs'ten Afrika'ya, Şam, Filistin, Irak, Hilvan, Hemadan, Merv el-rudha, Horasan, Buhara, semerkant, Tirmiz ve Ferğana'ya kadar uzanan bir bölgedir.

Beşinci Bölge: Bu bölgenin adı Venüs bölgesidir. Galiçya'dan Endülüs patikalarına, Tarsus, Roma, Konstantinopolis (İstanbul)'den Yecüc ve Mecüc seddine kadar uzanan bölgedir.

Altıncı Bölge: Merkür bölgesidir. Biladu A'zaz, Kürtler bölgesi ve Mecusiler'in olduğu bölgeye kadar uzanır.

[1221] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/98-99; Bi'vasebanet, *Muallimu el- hadareti'l İslâmiyyeti Burglan 296-626/909-1229*, 147.
[1222] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/291.

Yedinci Bölge: Ay bölgesidir. Sakālibe (Saklebîler) yani Slavlar'ın olduğu bölgedir.

Vercelânî ansiklopedik bir âlimdir. Hem nakli hem de akli ilimler açısından birçok eser kaleme almıştır. Birçok alanda ve dalda bilgisi olduğunu eserlerinde görmek mümkündür. Coğrafya, Astronomi, Kelâm, Mantık, Matematik, Fıkıh ve Fizik konularında bilgi ve birikimi olduğu görüşlerine yansımaktadır. Vercelânî bu başlık altında Coğrafi bir bilgi vermeye çalışırken aynı zamanda sosyolojik ve dini açıdan bazı konuları anlatmaya çalışmaktadır. Burada yeryüzünün yedi bölgeye ayrılmış olmasını ve insanların farklı renk ve farklı dinden olmalarının Allah'a iman konusundaki ilişkisi üzerinden bilgi vermeye çalışmaktadır. Bu sınıflandırmasının kaynak açısından Şehristânî'n tanımlanmasına benzediğini söylemek yerinde olacaktır. Çünkü Şehristânî "*el-Milel ve'n-Nihal"* adlı eserinde şöyle söylemektedir: *"İnsanların bir kısmı bu dünyada yaşayan insanları yedi iklime göre sınıflandırmış, her bir iklimde yaşayanların renklerinin ve konuştukları dillerinin gösterdiği özellikleri ve psikolojik durumlarının farklılığına göre ayırıcı özelliklerini belirtmişlerdir. Bazıları da dört yön; doğu, batı, güney ve kuzey itibariyle taksim ederek bu yerlerde yaşayan insanların tabiatlarının farklılığı ve dinlerinin değişikliği konusunda hükümler ortaya koymuşlardır.*"[1223]

Vercelânî'ye göre Allah'a iman akıllı insanların işidir. Bu akıllı insanların yaptığı sâlih işler buna delildir. Akıllı insanlar kötülüğü ve iyiliği bildikleri için, neyin makbul olduğunu veya neyin kerih olduğunu bildiklerini ifade etmektedir. Aklını kullanan insanlar için akıl en büyük delil olduğunu savunmaktadır. Allah şöyle buyurmuştur: *"Şüphesiz iman edenler; Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sabilerden de Allah'a ve ahiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur onlar üzüntü çekmeyeceklerdir."*[1224]

Vercelânî'ye göre; yeryüzündeki Müslümanlar, Yahudiler, Hristiyanlar, Sâbiîler ve tüm insanların kast edildiğini ifade etmektedir. Âyet'in "*Allah'a ve ahiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur onlar üzüntü çekmeyeceklerdir."* kısmında kast edilen

[1223] Şehristani, *Milel ve Nihal*, 25.
[1224] el-Bakara 2/62.

kesimin tüm insanlar olduğunu iddia etmektedir.[1225] İbâdî tefsir âlimi Muhammed b. Yûsuf b. Ettafayş bu âyetin tefsirini Vercelânî gibi yorumlamaktadır. Ancak biraz daha detaylı bir şekilde açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre; kast edilen Yahudiler ve Hristiyanlar, Hz. Muhammed'in Peygamber olmadan önce ve Peygamber olduktan sonraki dönemdeki Yahudi ve Hristiyanları kapsamaktadır.[1226] Berberî asıllı İbâdî müfessir Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî'nin (ö. 280/893) *"Tefsîru kitâbillâhi'l-ʿazîz"* adlı eseri İbâdîyye tefsirlerinin günümüze ulaşan eski örneklerindendir. Fıkıh ve Kelâm meselelerinden bahseden bir özelliğe sahiptir.[1227] Bu eserinde "*Allah'a ve ahiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur onlar üzüntü çekmeyeceklerdir."* âyetin tüm insanları değil sadece Hz. Muhammed'e inan ve onun şeriatını kabul edenlerin kast edildiğini ifade etmektedir. [1228] Roberto Rubinacci, Müslümanlar dışındaki diğer dinlere mensuplar açısından ahkâmın farklı olduğunu açıklamaktadır. Müslümanların, diğer dinlere mensup olanları İslâm' a davet etmesinin onların öncelikli görevi olduğunu, davete icabet etmeleri halinde Müslümanlarla aynı haklara sahip olabileceğini ifade etmektedir. Roberto Rubinnaci İbâdîyye'nin ahkâm konusunda müşrik ve Ehl-i kitab için aynı görüşe sahip olduğunu aktarmaktadır. Mecusi olanların da ahkâm konusunda Ehl-i kitap ile aynı olduğunu dile getirmektedir.[1229] Vercelânî ahkâm konusunda Ehl-i kitap olanlara iletişim ve toplumsal ilişkilerde daha müsamahalı davranılması gerektiğini iddia etmektedir.[1230]

[1225] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/291-294.
[1226] Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş, *Himyânu'z-Zâd ila Dâri'l-Meâd* (el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, ts.), 1/62.
[1227] Hatice Cerrahoğlu Teber, "Hevvârî" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020), Ek-1/554.
[1228] Şeyh Hûd b. Muhakkem el-Huvvâri, *Tefsiru Kitâbillahi'l Aziz. Nşr. Belhâc b. Saîd* (Beyrut: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1990), 1/112.
[1229] Rubinacci, *el-İkrâr bi'l-îmânn: Dirâse mukârane fî akîdeti'l-Cennâvünî*, 57-60.
[1230] Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhan*, 2006, 3/98-100.

SONUÇ

İbâdîyye, adını kurucusu Abdullah b. İbâd'tan almıştır. Makâlât kitaplarının hemen hepsinde Havâric (Haricî)'in bir kolu olarak anlatılmıştır. İbâdîyye mezhebi Hâricî fırkaları arasında en ılımlı olan fırkadır. İtikâdî görüşleri ve İmâmet anlayışları diğer fırkalardan daha ılımlı ve daha sistematik bir şekilde ortaya konulmuştur. Kur'ân-ı Kerim inanç ve sosyal hayatın düzenlenmesi açısından yegâne nizâmdır. İbâdîyye'nin devlet ve İmâmet anlayışlarının temelinde Kur'ân'ın ve şerîatın hâkim olduğu bir sistem kurmaktır. Bu hedef İbâdîyye'nin devlet başkanlığı görevini dini bir sorumluluk çerçevesinde ele alınmasını ve dini bir görev olarak kabul etmesini ilke olarak sağlamıştır. İmâmetin kureyşiliğini reddeder. İmâmet için önemli olan soy değil mü'min vasıfları olan takvâ, zühd ve adâlet özelliklerine haiz olmaktır. Devlet başkanı (İmâmet) vasiyet veya tayin ile değil cemaatin icmâsı (seçilme) ile mümkündür. İmâmet için biat şarttır. Biat iki şekilde yapılabilir. Birincisi, Abdurrahman b. Rüstem'in Hz. Ömer örneğindeki bir yöntemle altı kişiden oluşan bir şûra veya un bir süre önceden Basra daha sonra da Umman'da bulunan İbâdîyye şeyhleri tarafından seçilir. İkincisi ise, şûra veya şeyhlerin seçtiği aday halka sunulur onlarında biâtları da alınmış olur. İmâmetin azli onun Allah'ın kitabından ayrılması ve halka zulüm etmesi nedeniyle olur.

İbâdîyye'nin itikâdî görüşlerinin temelini onların tevhid ve iman anlayışı belirlemiştir. İman dil ile ikrar ve amellerle desteklenmesi gerekmektedir. Dil ve amel birlikteliği önemlidir. İlâhî sıfatlar konusunda temelinde tevhid vardır. Teşbih kesinlikle reddedilmiştir. Şefaat kabul edilmektedir. Ancak günah işleyenler için şefaat söz konusu değildir. Ru'yetullah konusunda İbâdîyye, Allah'ın hem bu dünyada hem de ahirette görülmeyeceği görüşünü savunurlar. İbâdîyye'ye göre Allah asla vadinden dönmez. Allah için bu konuda bir zorunluluk mevcut değildir. Allah bir şeyi yaparsa merhameti ve hikmeti icabı yapar. Yoksa mucbir bir durum söz konusu değildir. İbâdîyye genel olarak hayır ve şerri Allah'tan bilerek kadere inanır. Allah her şeyin tek yaratıcısıdır. İbâdîlere göre her şeyin yaratıcısı Allah'tır. Her şey onun iradesine bağlı olarak gerçekleşir. Bu konuda Ehl-i Sünnet'e yakın bir görüştedirler.

Büyük günah işleyen biri nimet küfrü içindedir. Bu kişi cehhemde ebediyen kalır. Tövbe edilmedikçe günahları bağışlanmaz.

Çalışmamızın konusunu oluşturan Vercelânî hakkında aşağıdaki sonuçlara ulaştık.

Vercelânî, hicri 500 (1106) yılında Cezayir'in güneyinde İbâdîliğin önemli ilim ve kültür merkezlerinden olan Vercelân'da dünyaya gelmiştir. Vercelânî künyesi buraya nispet edilmiştir. Vercelan, çok eski bir yerleşim yeridir. İslam öncesi nüfusu az iken İslamiyetin yayılmasıyla beraber nüfusu artmış ve önemli bir merkez haline gelmiştir. Vercelânî ansiklopdik özelliği olan çok donanımlı bir âlimdir. Tefsir, fıkıh, kelâm ve hadis gibi Temel İslâm bilimlerinin yanında matematik, aritmetik, fizik, felsefe, coğrafya ve mantık dallarında da kendini yetiştirmiştir. Yöntem olarak hem aklî hem de nakli ilimleri beraber kullanmıştır. Birçok alanda eser telif etmiştir. Onun ilmini, tecrübesini, görüşlerin ve vizyonunu her yönüyle ortaya koyduğu en önemli eseri "*ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ʿuḳūl"* adlı eseridir. Vercelânî görüşleri kadar, görüşlerini anlatma metodu da çok önemlidir. Vercelânî İbâdî ilim geleneğinde, kendisinden önceki ilmi geleneği hocalarından ve eserlerinden öğrenmiştir. Vercelânî için önceki âlimlerin görüşleri Kitap, Sünnet kadar önemli ve değerlidir. Öğrendiklerini eserleriyle bir sonraki nesle aktarmak için yoğun telif çalışmaları içine girmiştir. Mevcut ve kayıp olanlar dâhil on üç eseri olduğu kaynaklarda tespit edilmiştir. Bazı eserler ile ilgili daha detaylı bilgiler bu çalışmamızda ortaya konulmuştur. Vercelânî önemli bir kaynak âlim ve eserleri önemli kaynak eserler olmasına rağmen kendisi hakkında yeterince bilgi mevcut değildir. Bu çalışma bu noktada bu âlim hakkında biraz daha bilgi sahibi olmamıza katkı sağlamıştır. Eserleri hakkında biraz daha detaylı bilgi ortaya çıktı. Türkçe literatürde Vercelânî hakkında ve onun eserleri üzerine detaylı bir çalışma yapılmış olmaması bu çalışmanın ortaya koyduğu bilgilerin bu konudaki eksiklikleri gidermesine katkı sağlamış oldu. Vercelânî'nin "*ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ʿuḳūl" ve "el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fiḳh ve'l-iḫtilâf"* adlı eserlerinin İbâdîyye'nin itikad, kelâm ve fıkıh alanlarından önemli kaynak eserleri içerisinde olduğunu bu çalışmamız sayesinde tespit etmiş olduk. Eserlerinin öneminin farkında bir âlim olarak eserlerin günümüze ulaşması için çoğaltma işlemlerini kendisi ve oğlu ile beraber zor şartlarda yaptığını öğrenmiş olduk. Vercelânî'nin özellikle fıkıh konusunda ortaya koyduğu metod ve istidlâl yöntemi, aklî ve nakli delilleri ortaya koyma açsından çok önemlidir. İctihâd

konusuna yüklediği anlam ve ortaya koyduğu yöntem külli istikrâ metodudur. Bu metodu Endülüs'te aldığı eğitimin, İbn Rüşt ve İbn Hazm gibi âlimlerin yetiştiği ortamın etkisinden kaynaklandığı görüşü ortaya çıktı. Makâsıd açısından ortaya koyduğu usûl-i fıkıh ilkelerinin Ehl-i sünnet görüşüyle aynı olduğunu söyleyebiliriz. Usûl-i fıkıh kaynaklarını Kitap, Sünnet ve Rey' olarak belirlemiştir. Tüm görüşlerini Kur'ân, Sünnet ve Re'y çerçevesinde delillendirerek ortaya koymaya çalışmıştır.

Vercelânî'nin itikadî görüşleri İbâdîyye'nin görüşlerinden farklı değildir. Tevhid ve iman konusunda çok titiz bir görüşe sahiptir. İman, amel ve ilim birlikteliğinden yana bir görüşü savunmaktadır. İlim olmadan tevhidi ve doğru amellerin ortaya konulamayacağını savunmuştur. Büyük günah, sahâbelere bakışı, iman, velâyet, berâet, şefaat, va'd ve'l vaîd ve kader konularında İbâdîyye'nin görüşlerinin aynısını savunmaktadır. Ru'yetullah konusunda hüküm vermenin gerekli olmadığını düşünmektedir. Ru'yetullah için bir hüküm belirtmemiştir. Şefaat olması için günah işlenmemesinin yanında Allah'a isyan şartını da eklemiştir. Eserlerinde görüşlerini ortaya koyarken hoşgörülü bir dil ve net ifadelerle ortaya koymaktadır. Muhalif gördüklerine karşı uyarıcı bir dil kullanmaktadır. Onların düşüncelerinin yanlışlığını delillerle ortaya koymaya çalışmaktadır. Müşriklere karşı bakışında Kur'ân'ın belirlediği ilkeler dışına çıkmamaktadır. Ancak İslâm'ın merhametini ve hoşgörüsünün tüm dünyaya yayılması için hoşgörülü davranılması gerektiğini savunmaktadır. Vercelânî'de dini ve sosyal konularda ötekileştirici bir mezhep taassubu bulmak mümkün değildir. Dini konularda tekfirciliğe karşı temkinli davranmaktadır. Konulara ve olaylara eleştirel bir gözle bakmayı kendine düstur edinmiştir. Bu bakış onun eserlerine de yansımıştır.

Vercelânî ümmetin fırkalara ayrılmasının doğru olmadığını bunun sebebinin zalim ve Allah'ın ilkelerinden uzak idareciler yüzünden olduğunu savunmaktadır. İlk üç halife döneminin esas alınması gerektiğini savunmaktadır. Diğer mezhepler olarak tanımladığı Kaderriyye, Mürcie, Müşebbihe, Mücessime ve Râfizîler gibi fırkaları eleştirme sebebi olarak, iman-amel birlikteliğine uyulmamış olmaları ve ilahi sıfatlar konusunda Allah'ın yaratılanlara benzetilme görüşünü sebep göstermektedir. Bu fırkalardan özellikle Mürcie'ye bu konuda müsamaha göstermediğini ve diğer fırkalara nazaran daha sert bir bakışa sahip olduğu ortaya çıktı.

Mezhepçi içi eleştirilerinde de iman-amel ilişkisi ve ilahi sıfatların yorumlanmasına göre eleştirilerde bulunduğunu tespit ettik. Vercelânî ister kendine yakın fırkalar olsun ister diğer diye tanımladığı fırkalar olsun hepsine yaptığı sert eleştirilerin temelinde aynı konuları sebep gösterdiğini ve aynı tepkiyi verdiğini söylemek mümkündür. Nükkâriyye ve Ezârika'ya yönelttiği eleştirilerde yine aynı gerekçeleri sıralamıştır. Nükkâriyye ve Ezârika'yı dışladığını, yanlış yolda olduklarını ve yöneticilerinin bu fırkaya inanları yanılttığını eserlerinde işlediğini tespit ettik. İslam âleminin dağınık halde olmasını ve birlikte hareket etmemesini doğru bir inanca sahip olunmamasından kaynaklandığını ve yöneticilerin açıklamalarının Kitap ve sünnetin önüne geçmesinden kaynaklandığını eserlerinde sıklıkla vurguladığını tespit etmiş olduk. Vercelânî'nin genelde Harîcî özelde de Ezârika'nın kendileri gibi düşünmeyen Müslümanlara sorgulamaları anlamına gelen *isti'râz* kavramına karşı çıktığını, kabul etmediğini ve muhalif sayılan insanlara karşı sert bir tutum içine girmediğini eserlerinden tespit etmiş olduk.

Vercelânî bir âlim olarak kendisinden önce yaşamış veya çağdaşı olan âlimlere çok önem verdiğini, onların fikirlerini önemsediğini bazı konularda hangi âlimlerin fikirlerini referans aldığını, bu âlimlerin kimler olduğunu çalışmamızda ortaya koymuş olduk. İctihad konusuna çok önem vermektedir. Kendisinden önceki âlimlerin içtihatlarını önemsediği kadar kendisi de içtihat etmekten asla geri durmadığını ve bu konuda tavsiyede bulunduğunu çalışmamızla ortaya çıkmış oldu. İctihad için ilim ve akıl en önemli şartlardan birisidir. Özellikle aklın kullanılması Kitap ve sünnet derecesinde değerlidir.

Vercelânî için delillerin kullanılması yöntemi çok önemlidir. Bir konuda başvuru kaynağı Kitap, sünnet, rey öncelikli olması kadar aklın onaylaması da önemlidir. Aklı beşeriyetin ortak paydası olarak değerlendirilmektedir. Akılcı bir metodu eserlerinde ikna etmek için sürekli kullandığı ortaya çıktı. Vercelânî'nin fıkıh konusunda görüşleri ve şer'î kaynakları kullanma metodunun Ehl-i sünnetin metodu ile aynı olduğunu çalışmamızda tespit ettik. Vercelânî için şer'î kaynaklar Kitap, Sünnet ve rey'dir. Kıyası rey'in içinde değerlendirmek gerekmektdir. Kıyasın İbâdîyye tarafından kabul edilmediği tezinin yanlış olduğunu kıyasın bir fıkıh aracı olduğunu İbâdîyye için önemli bir âlim olan Vercelânî tarafından işlendiğini çalışmamız ortaya koymuş oldu.

Tahkim meselesi İbâdîyye için bir dönüm noktası olduğu kadar Vercelânî için de bir dönüm noktasıdır. Dört halife hakkındaki düşüncelerinde en sert görüşü akrabalarına karşı yakın uygulamaları nedeniyle Hz. Osman ve tahkimdeki tavrı nedeniyle Hz. Ali için kullandığını görmekteyiz. Vercelânî ılımlı görüşlere sahip bir âlim olmasına rağmen Hz. Osman ve Hz. Ali için çok ağır ithamlarda bulunmuştur. İthamlarında itikadî açıdan bir tahlil yaptığını çalışmamızda görmüş olduk. Tahkim meselesinin Vecelânî için bir kıstas olduğunu ve düşüncelerine yön verdiği ortaya çıktı.

Bu çalışmamzıda Vercelânî'in İbâdîyye mezhebi içerisinde çok önemli bir yeri olduğunu tespit ettik. Bu önemine binaen Vercelânî ve eserleri hakkında daha çok çalışmanın yapılması, eserlerinin Türkçe'ye çevrilmesinin gerekliliği ortaya çıkmış oldu. Bu alanda çalışma yapacak olan araştırmacıların daha çok eserleri ve metodu üzerinde çalışma yapmalarının yerinde olacağını düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

Abdulaziz, Sâlîm. *Tarihu'l- Mağrib fî Asrı'l-İslâmî*, 1999.

Acar, Abdullah. "Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur'ân Kıssaları". *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi* 9 (2007).

Ahmed bin Hanbel. *Müsnedi İmam Ahmed bin Hanbel*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiye, 2008.

Ahmed bin Hanbel. *Müsnedi İmam Ahmed bin Hanbel*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiye, 2008.

Akay, Ali. *İslam İnancında Şefaat*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.

Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*. Ankara: Otto yayınları, 5. Basım, 2017.

Akkuş, Süleyman, Feyza Doğruyol. "Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'nin ed-delîl ve'l-burhân'ı Bağlamında İbâzıyye'nin Temel Görüşleri". *Sakarya İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (Haziran 2019), 117-147.

Algül, Hüseyin. "Fedek". 12/294-295. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.

Alıcı, Mustafa. "Şefaat". 38/411-412. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2010.

Altındaş, Mücteba. "Va'd ve Vaîd Konusunda Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye Yönelttiği Eleştiriler". *Kelam Araştırmaları Dergisi Yayınları* 18/1 (2020).

Altuntaş, Hayrani. "Dehriyye". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 107-109. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994.

Apaydın, H. Yunus. "İctihad". C. 21. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2000.

Apaydın, H. Yunus. "Kıyas". C. 25. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ts.

Apaydın, H. Yunus. "İctihad". C. 21. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2000.

Arı, Mehmet Salih. "Ebû Zekeriyyâ el-Vercelânî". 43/51-52. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013.

Arı, Mehmet Salih. "Tenâvütî". 40/447. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2011.

Aristoteles. *Metafizik Trc. Ahmet Arslan*. İstanbul, 1996.

Arpa, Muttalip-Kasım Ertaş. "Bâtınî Düşüncede Tevil ve Nusayrîlik". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 62 (2012).

Ateş, Avnullah Enes. "İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2016).

Ateş, Orhan. "Ebu Şa'sa Câbir b. Zeyd ve İbâdîyye Fırkası İçerisindeki Yeri". *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 4/3 (2017), 58-84.

Ateş, Orhan. "el-Âzzabe". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2017), 1-17.

Ateş, Orhan. *Günümüz Umman İbâdîyesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.

Ateş, Orhan. "İbâdî Fikirlerin Oluşumunda Mu'tezile'nin Rolü". *İslamî İlimler Dergisi* 10/1 (2015).

Ateş, Orhan. "İbadî İmamet Anlayışı". *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/5 (2017), 1-29.

Ateş, Orhan. *Kendi Kaynaklarından İbaziyye*. Ankara: Astana Yayınları, 1. Basım, 2021.
Ateş, Orhan. *Mu'tezile İbâziyye Etkileşimi*. Ankara: Astana Yayınları, 2022.
Ayar, Kenan. "Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* VIII/1 (2008).
Avcı, Casim. "Hilâfet". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 17/546-553. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
A'veşt, Bekir b. Said. *Dirâsâtun İslâmiyyetun fi Usûli'l- İbâdîyye*. Cezayir: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1982.
A'veşt, Bekir b. Said. *Dirâsâtun islâmiyyetun fi usûli'l- İbâdîyye*. 1 Cilt. Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1982.
A'veşt, Bekir. b. Said. *Dirâsât'ül-İslâmiyye Fi'l -Usûlî-İbâziyye*. Kahire, 1988.
Aydın, Ali Arslan. "Dini Hükümler ve Delilleri II. Kıyas ve İcma". *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* XI/2 (1972).
Ayar, Kenan. "Hâricîlerin Hz. Ali'den Ayrılış Süreci". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* VIII/1 (2008).
Aydınlı, Abdullah. "Ebû Zer el-Gıfârî". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 10/266-269. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
Aydınlı, Osman. "Mu'tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni". *İslamî İlimler Dergisi* 12/2 (Güz 2017).
Aydınlı, Osman. "Mu'tezilî Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci: Kâdı Abdulcebbâr'ın İmâmet Anlayışı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* V/1 (2005).
Azimli, Mehmet. "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *İstem* 6 (2005), 177-193.
Azimli, Mehmet. "Hz. peygamber'in Hastalığından Kuran'ın Cemine Kadar Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülahazalar". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 1 (Nisan 2009).
Bâbâammi, Muhammed b. Musa vd. *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye*. 2 Cilt. Ğardaniye-Cezayir: Cemiyetu't Turas, 3. Basım, 2000.
Bâbâammi, Muhammed b. Musa vd. *Mu'cemu'l-A'lâmi'l- İbâziyye*. 2 Cilt. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 3. Basım, ts.
Babek, Adil. "Kebîre". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 25/163-164. Ankara, 2002.
Bâcû, Muṣṭafa b. Ṣâliḥ. *Ebû Ya'ḳûb el-Vercelânî ve fikrühü'l- uṣûlî muḳârene bi-Ebî Ḥâmid el-Ġazzâlî*. Maskat: Vizâretü't-Türâsi'l-Ḳavmî ve's-Seḳâfe, 1995.
Bacu, Mustafa Salih. "Ebû Yâkub el-Vercelânî". *Ebu Yâ' kub Yusuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-Vercelânî*. 43/50-51. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013.
Bağdadi, Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar* 8. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 8. Basım, 1990.
Balcı, Asım. "Hz. Ebu Bekir Döneminde İç Siyaset ve İdare". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1999).
Bâkıllânî, Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *et-Temhîd fi'r-redd 'ale'L-mülhideti'l-mu'attıla. Thk. M. el-Hudayri*. Kahire: Daru'l Fikri'l-Arabi, 1974.
Bardak, Ahmet. "İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd es-Sâlimî'nin Kelamî Görüşleri". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/2 (24) (2019), 763-788.
Bardakoğlu, Ali. "Tabiî Hukuk Düşüncesi Açısından İslam Hukukçularının İstihsan ve İstislah Görüşü". *Erciyes Ünv İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1986).

Bârûnî, Ebû Rebi' Süleyman el-. *Muhtasaru Tarihi'l- İbâdîyye*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Bârunî, Süleymân b. Abdullah el-. *Muhtasar Târîhî'l İbâzîye*. Mektebet-i Damir-i, 1997. https://alsaidia.com/
Başoğlu, Tucay. "İlleti Tespit Metodlarından Tard ve Tard Ehline Yönelik Tehditler". *Sakarya İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
Ba'ûşî, Abdullah b. Bâ Ali. *el-İmâm Câbir b. Zeyd ve menhecuhu fi içtihâdi'lfıkhî. Nşr. Muhammed Halid Mansur*. el-Câmi'atü'l-Ürdüniyye Külliyetü't-dirâsâti'l- 'ulyâ, 2004.
Belâzürî, Ahmet b. Yahya el-. *Fütuhu'l-Buldân (Ülkelerin Fethi)*. çev. Mustafa Fayda. Ankara, 1978.
Berrâdî, Ebu'l Kâsım b. İbrahîm el-. *İbâzî Biyografi Seçkisi İbâzi Tarihi*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
Berrâdî, Ebu'l-Kâsım b. İbrâhim el-. *el-Cevâhir'l Muntekât, Thk. Ahmet b. Suud es-Siyâbî*. Londra: Dâru'l-Hikme, 2014.
Bilge, Mustafa L. "Yemâme". 43/399-400. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013.
Bingöl, Abdulkuddüs. "İstikrâ". C. 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001.
Birışık, Abdulhamit. "Kur'ân". 26/417-422. İstanbul, 2002.
Bi'vasebanet, Ömer b. Lokman Hamu Süleyman. *Muallimu el- hadareti'l İslâmiyyeti Burglan 296-626/909-1229*. Cezayir: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 2. Basım, 2013.
Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's- Sahîh.* İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi ʿu's-ṣaḥîḥ*. Beyrut: Daru'l Fikr, 1981.
Bulut, Halil İbrahim. *İslâm Mezhepler Tarihi* 2. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2016.
Câbirî, Ferhat b. Ali. *el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akideti'l- İbâdîyye*. 3 Cilt. Tunus: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1985.
Câbirî, Ferhat b. Ali. "Hayatu el-İmam Muhammed b. Mahbub el-Kureyşî". *Nedvetu Muhammed b. Mahbub*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 2002.
Câbirî, Ferhat b. Ali. *Nizamu'l-Azzâbe inde'l- İbâdîyye ve Vehbiyye*. Tunus, 1975.
Cehlân, Adûn b. Nasır. *el-Fikru's-Siyasi 'inde'l-. İbâdîyye*. Cezayir: Cem'iyyetu't-Turas, 1990.
Cemî, Ebû'l Hafs Ömer b. *Akidetü't-Tevhid*, ts.
Cenâvünî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr. *Kitâbü'l-vaz': Muhtasar fi'l-usûl ve'l-fıkh. Nşr. Ebû İshak İbrahim Ettafeyyiş*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1. Basım, ts.
Cenâvünî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr el-. *Kitâbu'l-Vad' Muhtasar Fi'l-Usûl ve'l-Fıkıh (İbâzî Fıkhı)*. çev. Doç. Dr. Orhan Ateş. Ankara: Astana, 2021.
Ceytâlî, Ebû Tâhir İsmâîl b. Mûsâ el-. *Ḳanâṭır (Ḳanâṭırü'l-ḫayrât). Thk. Seyyid Kesrevî Hasan ve Hillâf Abdussemî'*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
Ceytâlî, Tahir İsmail b. Musa el-. *Kavâidu'l-İslâm. Thk. Abdurrahman b. Ömer Bekellî*. Cezayir: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1976.
Corbin, Henry Eugénie. "Şiîlikte Velâyet Kavramı". çev. Sabri Hizmetli. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (ts.).

Cuperly, Pierre. *Introduction a l'etude de I'lbadhisme et sa theologie Çev. Ammâr el-Cellâsî, Dirâsâtu'l-İbâziyye ve Akidetuhâ (Bahs Mukârin fi'l-Akîdeti'l-İbâziyye fî Bilâdi'l-Mağrib ve Umân)*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.

Custers, Martin H. *Bibliyografya el- İbâdîyye. Trc. Muhaymid Umâdî ve Hatice Kerir*. Umân Sultanlığı: Vizâretu'l-Evkâf li Şu'uni'd-Dinîyye, 2012.

Çağatay, Neşet, İbrahim Agâh Çubukçu. *İslâm Mezhepler Tarihi I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1965.

Çakan, İsmail Lütfü. "Câbir b. Zeyd". 6/53. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

Çubukçu, Asri. "Muiz-Lidînillâh". 31/96-98. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2006.

Dalkılıç, Mehmet. "Haricîlerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005).

Dalkılıç, Mehmet. "Osman Bin Affân'ın Halife Seçilmesi ve Seçim Şûrasının Tarafsızlığı" 2/2 (Aralık 2014), 11.

Dalkılıç, Mehmet. "Sufriyye". C. 37. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2009.

Dede, Mehmet Fatih. *Kur'ân'ın İbâzî Yorumu (Itfiyyiş'in Teysiru't-Tefsir'i Örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.

Demircan, Adnan. *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Demircan, Adnan. *Hz. Ali'nin Hilafet Hakkı Meselesinde Gadir-i Hum Olayı*. İstanbul: Beyan, 1996.

Demirci, Kadri. "İbadiyye'nin Kur'ân ve Sünnet'e Bakışı". *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*. 47-62. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'ân Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1. Basım, 2020.

Dercînî, Ebu'l-Abbâs Ahmet b. Said. *Tabakâtu'l- Meşâyih bi'l-Mağrib, Thk. İbrahim Tallay*. 2 Cilt. Kasantine-Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1974.

Dikmen, Alaatin. "İbâzi İmamet Sosyolojisi: Mesâliku'd-Dîn". *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/8 (2017).

Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-. *el-İmâme ve's-Siyâse, Thk.Taha Muhammed ez-Zeynî*. Beyrut, ts.

Doğan, Recep. *Kur'ân'a Göre İnsanın Evrendeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2008.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "İcmâ". C. 21. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ts.

Dönmez, İbrahim Kafi. *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'elesi 1*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

Dönmez, M. İsmail. *İbâdî Mezhebin Usu-ü fıkıh Kaynakları*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Durusoy, Ali. "Kıyas". C. 25. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ts.

Ebrahimzade, Ali. "İbn Sinâ'da Zorunlu Varlığın Mahiyeti Meselesi". *Dini Araştırmalar Dergisi* 15/41 (Aralık 2012).

Ebû Hanîfe Nu'man b. Sabit. *Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber. Şrh. Ebû'l Münteha Ahmed b. Muhammed el-Hanefî*. İzmir, 2007.

Eflah, Muhammed b. *Risaletü'l-İmam Muhammed b. Eflah fi Halkul'Kur'ân*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.

el-Burhânu's-Sâti'. *Mevkifu'l- İbâdîyye min Ali ve Nehrevân*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Emîn, Ahmed. *Duha'l-İslâm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2004.
Emin, Ahmet. *Fecru'l-İslâm (İslâm'ın Doğuşu)*. çev. Ahmet Serdaroğlu. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1976.
Erdemci, Cemallettin. *İbn Sellam el-İbâdî ve İttikadi Görüşleri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.
Erol, Bünyamin. "Rebî' b. Habîb". 34/494-495. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007.
er-Rebî' b. Habîb b. 'Amr el-Ezdî el-Basrî. *Câmiu's-Sahîh Müsnedu'r-Rebî' b. Habîb. Trt. Ebû Yakub Yusuf b. İbrahim el-Vârcelânî*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Esir, Ebu'l-Hasan İzzuddîn Alî ibn Ebi'l-Kerem Muhammed ibn Muhammed eş-Şeybani İbnu'l. *el-Kâmil fît-Tarih, Tsh. Abdulvahhâb en-Necâr*. Mısır, 1348.
Eş'arî. *Maḳâlâtu'l İslamiyyîn, İlk Dönem Mezhepler Tarihi*. çev. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
Eş'ârî, Ebû'l-Hasan 'Ali b. İsmail. *Kitâbu'l-Lüm'â. Thk. Hammude Gurabe*. Kahire, 1975.
Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l- Musallîn (nşr. Hellmut Ritter)*. İstanbul, 1929.
Eş'ârî, Ebü'l Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
Ettafeyş, Ebû İbrahim İshak. *Şerḥu Kitâbi'n-Nîl ve şifaʾi'l-ʿalîl*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1972.
Ettafeyyiş, Muhammed b. Yûsuf b. Îsâ b. Sâlih el-Hafsî el-Adevî. *Teysîrü't-tefsîr*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Ettafeyyiş, Muhammed b. Yusuf. *Himyânu'z-Zâd ila Dâri'l-Meâd*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Fahreddin er-Râzî. *Muḥaṣṣal*. Mektebetü'l-külliyyeti'l-Ezheriyye, ts.
Fahruddin er-Razî. *Tefsîr-i Kebir Mefatîhu'l -Gayb*. çev. Suat Yıldırım vd. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013.
Fayda, Mustafa. "Emîrü'l-mü'minîn". C. 11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.
Fayda, Mustafa. "Ömer". C. 34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007.
Fığlalı, Etem Ruhi. "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/1 (1972), 1. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000318
Fığlalı, Ethem Ruhi. "el-Farḳ beyne'l-fıraḳ". C. 12. İstanbul, 1995.
Fığlalı, Ethem Ruhi. "Gadîr-i Hum". 13/279-280. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996.
Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hariciler". *Hariciler*. 16/175-178. Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (1978), 245-275.
Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hasan". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 16/282-285. İstanbul, 1997.

Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdîyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Doktora Tezi, 1983.
Fığlalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye". *İbâziyye*. 19/256-251. Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi, 1999.
Firûzâbâdî. *el-Kamusu'l-Muhid*, ts.
Frenceska, Ersilla. *et-Ticaretu beyne'n-nazari ve't-tatbîkî ukudu'l bey'î ve'l kardî fi'l kanunî el-ibadî. Trc. Dab Abdulvehab*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Gaysî, Said b. Nâsır el-. *İzâhu't-tevhîd bi-nûri't-tevhîd, thk. Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî-Mustafa b. Muhammed Şerîf*, 1996.
Gazzâlî, Ebu Hâmid. *Dalâletten Hidâyete*. çev. Ahmet Suphi Furat. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1978.
Gazzâlî, Ebu Hâmid. *Makâsıdü'l-felâsife. Thk. Süleyman Dünya*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1961.
Gazzali, Ebu Hâmid. *Mi'yarul'-İlm*. çev. Ali Durusoy, Hasan Hacak. İstanbul: Elma Yayınları, 2013.
Gökalp, Yusuf vd. "Hâricî Fırklar ve İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdîyye Fırkası' Başlıklı Makalesi". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 5/4 (2020).
Göksün, Ahmet Faruk. *İbâdî Fıkhının Tarihsel Gelişimi*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
Gönen, Metin. *Ezârikâ'nın Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
Gündoğar, Hamdi. "Eş'arîliğin İnsan Fiilleri ve Kesb Teorisine Klasik ve Modern Dönemde Yapılan Bazı Eleştiriler". *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*. 2/77-88. Siirt: Siirt İlahiyat Fakültesi, 2014.
Gündoğar, Hamdi. "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Filleri Problemi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (ts.).
Gündüz, Şinasi. "Sâbiîlik". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2008.
Ğaysî, Saîd el-. *İzâhu't-Tevhid binnurit-tevhid*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Hacerî, Muhammed b. Nasır el-. "el-Kavl biribbâ el-fadl imam Muhammed b. Mahbub". *Nedvetu Muhammed b. Mahbub*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, 2002.
Halifat, İvaz Muhammed, el. *Neş'etü'l-Hareketi'il- İbâdîyye*. Uman, 1987.
Halifat, İvaz Muhammed, el. *Usûlu't-Târihîyye li'l- Firkati'l- İbâdîyye*. Uman Sultanlığı: Vizâretu't Turâsi'l- Kavmî, 3. Basım, 1994.
Halîlî, Ahmed b. Hamad b. Süleyman el-. *Cevâhiru"t-Tefsir Envâr min Beyâni"t-Tenzîl*. 3 Cilt. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Halilî, Ahmed b. Hamed el-. *el-Hakku'd-dâmiğ*. Cezayir: el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, 2. Basım, 1991.
Halilî, Ahmed b. Hamed el-. *İstibdât, Ötekileştirilenlerin Tarihi*. çev. Doç. Dr. Orhan Ateş. Ankara: Astana, 2021.
Halilî, Ahmed b. Hemed. *el-Milelu's-sitte ve Ahkâmuhâ*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el-İbâdîyye, ts.
Hamavî, Yâkût b. Abdillah el-. *Mu'cemü'l-Buldan*. 5 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, 1983.

Harekât, İbrahim. "Mağrib". 27/314-318. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003.
Harman, Ömer Faruk. "Milel ve Nihal". 57-58. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2005.
Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hilafetin Kureyşliliği: İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik*. Ankara: Kitâbiyât, 2005.
Hatipoğlu, Mehmet Said. *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
Himyerî, Ebu Sâid Neşvânu'l. *el-Huru'l-Îyn. Thk. Kemal Mustafa*. Kahire, 1948.
Hişâm, Ebu Muhammed Abdulmelik el-Meâfirî el-Himyeri İbn. *es-Sîretu'n Nebeviyye*. çev. Neşet Çağatay, İzzet Hasan. Kahire, 1955.
Hizmetli, Sabri. "Abdurrahman b. Rüstem". C. 1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988.
Hizmetli, Sabri. "Ettafeyş". *Ettafeyş*. C. 11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.
Hizmetli, Sabri. "İbâdîlik'de Velâyet ve Berât İnancı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 2717-2726.
Hizmetli, Sabri. "İbâdîlikte Azzabe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 285-301.
Hobbes, Thomas. *Leviathan*. çev. Semih Lim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
Huvvâri, Şeyh Hûd b. Muhakkem el-. *Tefsiru Kitâbillahi'l Aziz. Nşr. Belhâc b. Saîd*. Beyrut: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1990.
İbâdî, İbn Sellâm. *Kitâbün fihî Bed'ü'l-İslâm Bir Harici/İbâdî Kroniği*. çev. Mehmet Nurullah Aydın, Selim Yılmaz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
İbn Haldun. *Mukaddime I*. çev. Arslan Tekin. İstanbul: İlgi Kültür Sanat, 2. Basım, 2016.
İbn Hazm. *El-Fasl Fi'l- Milel Ve'l Ehva' Ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*. çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
İbn Manzur. *Lisanu'l Arab*. Beyrut, ts.
İbn Sînâ. *En-Necât*. çev. Kübra Şenel. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2013.
İbn Sînâ. *Kitâbu'ş- Şifâ (İlahiyat)*. çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
İbn-i Manzur. *emn", "ʿaḳd", "yḳn"*, ts.
İgnaz Goldziher. *el-Akîdetü ve'ş-Şerîatu fi'l-İslâm (Le Dogme Et La Loi de L' İslam)*. çev. Muhammed Yusuf Musâ vd. Mısır, 2. Basım, 1959.
İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb el-. *el-Müfredât fî ġarîbi'l-Ḳurʾân. nşr. M. Seyyid Kîlânî*. Kahire, 1381.
İsfehânî, Râğıb el-. *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*. İstanbul, 1986.
İşler, Erdal. *Tomas Hobbes ve J. J. Rousseau*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
Kādî Abdülcebbâr. *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse. Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
Kalhâtî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-. *el-Keşf ve'l-beyân. Thk. Seyyide İsmâil Kâşif*. Umman, 1980.
Kandemir, M. Yaşar. "Ahmet b. Hanbel". 2/75-80. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1989.
Kılavuz, Ulvi Murat. "Kuzey Afrika İbâzî Akidesi: Cenâvünî Örneği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (Şubat 2015).

Kidmî, Ebu Said Muhammed b. Said el-. *el-İstikâme. Thk. Muhammed Ebû'l Hasan*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1984.
Koçak, Muhammet. *İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan*. Erzurum: Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
Koloğlu, Orhan Şener. "Ebû Zekeriyyâ el-Cenâvünî". Ek-1/376-377. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2016.
Kubat, Mehmet. "Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020).
Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş* 3. İstanbul: Dem Yayınları, 3. Basım, 2000.
Kutlu, Sönmez. "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı, ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 168-210.
Kutlu, Sönmez. "Salim b. Zekvan'ın Es-Sîre adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısmın Tercümesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXV (1996), 467-475.
Kutlu, Sönmez. *Selefiliğin Fikrî Arka Planı İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* 4. Ankara: Otto Yayınları, 4. Basım, 2017.
Kutlu, Sönmez. "Va'd ve Vaid". 42/414-415. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012.
Kutluay, Yaşar. *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1968.
Küçükbaşçı, Mustafa Sabri. "Sâkifetü Beni Sâîde". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ts. Erişim 28 Mayıs 2020
Lewick, Tadeusz. *Dirâsâtu Şimâl İfrikiyye. Trc. Ahmed Bumzeku*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Lewicki, Tadeusz. *Les historiens, biographes et traditionnistes ibāḍites-wahbites de l'Afrique du Nord du VIIIe au XVIe siècle*. Kraków: Polska Akademia Nauk, 1962.
Lewicki, Tadeusz. *Tasmiya šuyūḫ Ğabal Nafūsa wa-qurāhum*. çev. Abdullah Saru, ts.
Mansouri, Mabrouk Chibani. "Reason and Ijtihad in Ibn Hazm, Ibn Rush and Al Warjelani's Thought, Dirasset". *Aghwat Üniversty* 61 (2017), 1-22.
Maturîdî. *Kitâbu't-Tevhîd. Thk. Fethullah Huleyf*. İstanbul, 1979.
Melşûtî, Tebğûrîn b. Davud b. İsa el-. *Usûlu'd-Dîn. Thk. Venis Amir*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Mesâbî, Abdulazîz b. İbrâhim es-Semînî el-. *Me'âlimu'd-Din*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Mesud Mezhûdî. *Cebel-î Nefûse munz intişârî islâmî hatta hicret benî hilâl ilâ bilâdî mağrib*, ts.
Mes'ûdî, Ebu'l Hasan Alî ibn Huseyn ibn Alî. *Murûcu'z-Zeheb, thk. Muhammed MUhyiddin Abdulhamid*. Kahire, 1964.
Muammer, Ali Yahya. *el- İbâdîyye fi mevkibi'-Tarih*. Uman: Mektebu'd- Damiri Linneşir ve Tevzi, 2008.
Muammer, Ali Yahya. *El-İbadıyye fi Mevkibi't-Tarih*. Uman Sultanlığı-: Mektebu'd-Damiri Linneşir ve Tevzi, 3. Basım, 2008.
Muammer, Ali Yahya. *el-İbâdıyye fî Mevkibi't-Târîh III el-İbâdıyye fî Tûnıs*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.

Muammer, Ali Yahyâ. *el- İbâdîyye Beyne'l-Firaki'l İslamiyye*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.

Muammer, Ali Yahya. *Semru Usratin Müslime. Thk. Muhammed Musa Bâbâ Ammî*. Cemiyetu't Turas, 1992.

Muammer, Şeyh Ali Yahya. *el -İbadiyye Mezhebun İslamiyyûn Mu'tedilun*. ed. Ahmed b. Suud es-Siyabi. Uman Sultanlığı: Vizâretu es-Sekâfetu-eş-Şuunu ez-Zeytuniyyeti, 5. Basım, 2013.

Muberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. el-. *el-Kâmil fî'l-Lugat-i ve'l-Edeb-i ve'n-Nahv-i ve't-Tasrîf. Thk. Dr. Zeki Mûbarek-Ahmed Muhammed Şâkir*. Mısır, 1936.

Mufîd, Ebû Abdillâh İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed Şeyh. *Evâilü'l Makâlât. Nşr. İbrâhim el-Ensârî*. Beyrut: Dâru'l-Müfîd, 1993.

Nallino, Carlo A. "Rapportı fra la Dogmatıca Mu'tazılıta e quella deglı ıbādıtı dell'afrıca settentrıonale". *Rivista degli studi orientali* 7/2 (1916), 455-460.

Nâmî, 'Amr Halîfe. *Dirâsât 'Ani'l- İbâdîyye*. çev. Mihâil Hûrî. Beyrut: Dâru'l-Ğarb el-İslâm, 2001.

Nâmî, Amr Halife. "Kuzey Afrika'da Yeni İbâdî Elyazmaları". çev. Harun Yıldız. *İslamî İlimler Dergisi* 10/1 (2015), 205-228.

Nâmî, Dr. Amr Halîfe en-. *İbâzilik Araştırmaları*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2021.

Nâsır, Muhammed Sâlih. *İbâziler'de Davet Yöntemi*. Ankara: Astana Yayınları, 2021.

Neddâbî, Nâsır b. Alî. b. Sâlim en-. *İbâzî Mezhebinde İletişimsel Düşünce*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2021.

Nefûsî, Ebu Hafs Amrus b. Feth el-. *Usûlü'd-deynûneti's-sâfiye, thk. Hâc Ahmed b. Hamu Karrûm*. Maskat: Vizâretu't-Turâs ve's-Sekâfe, 1999.

Nesefî, Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed. *Tabsıratü'l-Edille. Thk. Hüseyin Atay*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.

Nîsâbûrî, Ebu'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-. *Ṣaḥîḥ (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkī)*. Kahire, 1374.

Onat vd. (ed.), Hasan. *İslâm Mezhepler Tarihi El Kitabı*. Grafiker Yayınları, 2018.

Onat, Hasan. "Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn". C. 27. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2003.

Önemli, Kadri. "Erken Dönem İbâzî Bilginleri". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2020).

Önemli, Kadri. *Erken Dönem İbâzî Kaynaklarda İbâzîyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2015.

Önkal, Ahmet. "Ebû Ubeyde b. Cerrâh". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ts. Erişim 28 Mayıs 2020

Önkal, Ahmet. "Müseylimetülkezzâb". 32/90-91. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2006.

Öz, Mustafa, "Acâride". C. 1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1988.

Öz, Mustafa. "Beyhesiyye". C. 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

Öz, Mustafa. "Ezârika". C. 12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.

Öz, Mustafa. "Ceytâlî". C. 7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1993.

Öz, Mustafa. "Deysâniyye". *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 9/270. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1994.
Öz, Mustafa. "Kitâbü's-Siyer". C. 26. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ts.
Öz, Mustafa. "Muhakkime-i Ûlâ". C. 30. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.
Mustafa Öz. "Necedât". C. 32. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2006.
Öz, Mustafa. "Râfizîler". C. 34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007.
Öz, Mustafa. "Sâlim b. Zekvân". C. Ek-2. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019.
Öz, Mustafa, Avni Özilhan. "İmâmet". C. 22. İstanbul, 2000.
Özdemir, Ahmet. *Haricî /İbadî Gelenekte Hadis Şerhçiliği*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
Özdemir, Ahmet. "Hâricî/İbâdî Gelenekte Sünnetin Teşri Değeri". *Amasya İlahıyat Dergisi* 199-227 (Haziran 2020).
Özdemir, Ahmet. *İbâdîyye'nin Ana Hadis Kaynağı Rebî'b B. Habîb'in Müsnedi*. Mardin: Şırnak Üniversitesi, 2018.
Özdemir, Ahmet. "İbâdîyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (Şubat 2019), 526-556.
Özkan, Yakup. *İbn Sînâ Felsefesinde Varlık ve Mahiyet İlişkisi*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
Özkuyumcu, Nadir. "Rüstemîler". C. 35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2008.
Özler, Mevlüt. "Tevhid". C. 41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012.
Öztürk, Armağan. *Machiavelli Düşüncesinde Cumhuriyetçi Özgürlük ve Kurucu Lider İmgesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 2013.
Peker, Rabia. *İbâziyye'nin Hadis Anlayışı*. Uludağ Üniversitesi, 2019.
Rabbih, Ebu Ömer Ahmed ibn Muhammed el-Endelûsî İbn Abdi. *Kitabu'l-Ikdı'l-Ferid, Şrh ve Tsh. Ahmed Emin-Ahmet Zeyn-İbrahim Ebyarî*. Kahire, 1367.
Rençber, Fevzi. "İslam Birliği İnşâsında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* X/1 (2017).
Rousseau, J. J. *İnsanlar Arasında Eşitsizliğin Kaynağı*. çev. Rasih Nuri İleri. Ankara: Say Yayınları, 15. Basım, 2018.
Rubinacci, Roberto. *el-İkrâr bi'l-îmânn: Dirâse mukârane fî akîdeti'l-Cennâvünî*. çev. Arapça'ya çev. Lemîs eş-Şücenî; nşr. ve giriş Mûhamed Ümâdî. Rabat/Fas: Müessesetü Tavalt es-sekâfiyye, 2007.
Sa'd, Ebu Abdillah Muhammed İbn. *et-Tabakâtu'l Kubrâ I-IX Nşr. Eduard Sachau*. 2 Cilt. Leiden, 1322.
Sâlimî, Ebû Muhammed Nûruddîn Abdullāh b. Hamîd (Humeyd) b. Sellûm es-. *Ravdu'l-Beyân Alâ Feydi'l-Mennân fi reddi alâ meniddeâ kademul kur'ân*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Sâlimî, Nureddin. *Tuhfetu'l-'Ayân Bi Sireti Ehli 'Umân. Tsh. Ebû İshak İtfeyyiş*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Salimî, Nureddin Abdullah b. Humeyd. *Şerhu Tal'ati'ş-Şems*. 2 Cilt. Mısır: Matbuatu'l-Mevsuât, ts.

Sâlimî, Nureddin es-. *Behcetu'l-Envâr. Nşr. Salim Sultan er-Riyamiyyu*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1914.
Sâlimî, Nureddin es-. *Meşâriķu Envâri'l-ʿuķūl. Envârü'l-ʿuķūl. Thk. Abdurrahman Umeyrete*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.
Sâlimî, Nureddin es-. *Tuhfetu'l-'Ayân Bi Sireti Ehli 'Umân Nşr. Ebû İshak İtfeyyiş*. 1 Cilt. Kahire, 1961.
Sarıkaya, Mehmet Saffet. *İslâm Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 6. Basım, 2016.
Selim Nu'aymî. "Hâricîlerin Doğuşu". çev. Harun Yıldız. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998).
Seyyid, Eymen Fuâd. "Fâtımîler". C. 12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.
Sinanoğlu, Mustafa. "İman". C. 22. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2000.
Sofuoğlu, Cemal. "Gadîr-i Hum Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (1984).
Söylemez, Mahfuz. "İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (1998).
Sülün, Cevat. *Câbir b. Zeyd'in İbâziyye içindeki Rölü*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
Şehristani, Muhammed. *Milel ve Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.
Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihal*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1961.
Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim b. Ebîbekr Ahmed (548/1153). *el-Milel ve'n-Nihal, Thk. Muhammed Seyid Geylani*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1961.
Şemmâhî. *Şerhu mukaddemeti't-Tevhid. Thk. Ebî İshâk*. Kahire, 1353.
Şemmâhî, Ebu'l- Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdulvâhid. *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*. 2 Cilt. Umman Sultanlığı- Maskat: Vizâretu't Turâsi'l- Kavmî, 1407.
Şemmâhî, Ebu'l- Abbas Bedreddin Ahmed b. Saîd b. Abdulvâhid. *Kitâbü's-Siyer, Nşr.Ahmed b. Suûdes-Seyyâbî*. 2 Cilt. Umman Sultanlığı- Maskat: Vizâretu't Turâsi'l- Kavmî, 1407.
Şener, Mehmet. "Kabir". C. 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001.
Şerîfî, Muhammed b. Mustafa. *Muhâdarât ve'd-Durus fi Uşûlü'd-dîn littullab et-eḫaşşuş eş- şer'î*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 2011.
Şibli, Mevlana İmam, Ömer Rıza Doğrul. *Asrı Saadet*. 5 Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
Şibli, Mevlana İmam, Ömer Rıza Doğrul. *Asrı Saadet*. 5 Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
Taberi, Ebu Muhammed b. Cerir. *Tarih-i Taberi Tercemesi*, 1983.
Taberi, Muhammed b. Cerir. *Tarih-i Taberi*. çev. M. Faruk Gürtunca. 4 Cilt. İstanbul: Sağlam Yayınları, 1. Basım, 2007.
Taberi, Muhammed b. Cerir. *Târihu'r-Rusul ve'l-Mulûk, Nşr. M. Jean de Goeje*. Leiden, 1879.
Tanci, Muhammed B. Tavit. "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu". çev. Ethem Ruhi Fığlalı. *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 4/1 (17 Nisan 2011), 439-483.

Taşkın, Bilal. "Erken Dönem Bir İbâzî Teorisyeni: Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin (II. -III. yüzyıl) Kitâbü't-tevhîd'i ve Kelâmî Perspektifi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi* 10 (2021).
Teber, Hatice Cerrahoğlu. "Hevvârî". Ek-1/554-555. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.
Teftâzânî. *Şerḥu'l-ʿAḳāʾid. Nşr. M. Adnân Dervîş*. Beyrut, 1991.
Topaloğlu, Bekir. "Fırka". C. 13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1996.
Topaloğlu, Bekir. "Kitâbü't-Tevhid". *Kitâbü't-Tevhid*. C. 26. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2002.
Tunç, Cihad. "Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXIII (1978).
Turan, Ahmet. *İslam Mezhepler Tarihi*. Samsun: Sidre Yayınları, 2. Basım, 2000.
Türkgülü, Mustafa. "Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkındaki Kelâmî Tartışmalar". *Diyanet İlmi Dergi* 36/4 (2000).
Umarihi, Enver b. - Ahmed Fayzî. *Ebû Ya'kūb Yûsuf b. İbrâhîm el-Vercelânî ve Devrihi fil fikr el- İbâdîyye*. Cezayir: Camiâtu'ş-şehid Hamehu Li-Hader, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
Ummânî, Er-Rebi' b. Habib b. Amr el-Ezdî el-. *Müsned İbâzîyye'nin Hâdis Kaynağı*. çev. Doç. Dr. Orhan Ateş. Ankara: Astana, 1. Basım, 2021.
Ummânî, İmâm Câbir Zeyd el-Ezdî el-. *Erken Dönem İbâzî Klasiği Resâil (Mektuplar)*. çev. Doç. Dr. Orhan Ateş. Ankara: Astana, 1. Basım, 2021.
Umeri, Ekrem Ziya. Nurettin Yıldız. *Medine Toplumu*. İstanbul: Risale Yayınları, 1988.
Uşşî, Ali. "Sevretu Ebû Yezîd Mahled b. Keydâd en-Nükkârî Beyne'l-İnsâf ve't-Tecrîh". *İslamî İlimler Dergisi* X/1 (2015), 272-290.
Ülgen, Pınar. "Orta Çağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış". *Mukaddime* 1 (2010).
Ünverdi, Veysi. "Kādî Abdülcebbâr'ın Rü'yetullahın Reddine İlişkin Dayanakları". *Bilimname Dergisi* XVIII (Ocak 2005), 201-245.
Üzüm, İlyas. "Kaderiyye". C. 24. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001.
Üzüm, İlyas. "Mirdâs b. Üdeyye". C. 30. Ankara, 2020.
Üzüm, İlyas. "Mücessime". 31/449-450. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2006.
Üzümlü, İlyas. "Hüküm". C. 18. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998.
Üzümlü, İlyas. "Mezhep". C. 29. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2004.
Vagleri, L. Veccia. "Ali -Muâviye Mücâdelesi ve Haricî Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi". çev. Ethem Ruhi Fığlalı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (1973).
Vâhidî, İmâm Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed. *Esbâb-ı Nüzûl*. çev. Necati Tetik vd. Erzurum: İhtar Yayınları, 1994.
Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd. *Kitâbü'r-Ridde Nebze min Fütûhü'l-Irak, Nşr. Muhamed Hamidullah*. Paris, 1989.
Vatansever, Zeliha Hodaloğulları. "Thomas Hobbes'in Siyaset Felsefesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/52 (Ekim 2017).

Vehbî, Hâlid b. Mubarek b. Muhammed el-. *Eşratu's-saâtun'nasu ve tarihu*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.

Vehbî, Muslim b. Said b. Alî el-. "Arâî Muhammed b. Mahbub el-Kelâmîyeti". *Nedvetu Muhammed b. Mahbub*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 2002.

Vercelânî, Ebu Yâ' kub Yusuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî. *ed-Delîl ve'l-burhân, Thk. Sâlim b. Hamed el-Hârisî*. 1 Cilt. Uman: Vizâretu't Turâs ve Sekafetu, 2. Basım, 2006.

Vercelânî, Ebu Yâ' kub Yusuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî. *ed-Delîl ve'l-burhân, Thk. Sâlim b. Hamed el-Hârisî*. 3 Cilt. Uman: Vizâretu't Turâs ve Sekafetu, 2. Basım, 2006.

Vercelânî, Ebu Yâ' kub Yusuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî. *el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâf*. 2 Cilt. Umman Sultanlığı- Maskat: Vizâretu't Turâsi'l- Kavmî ve Sekâfet'i, 1984.

Vercelânî, Ebu Yâ' kub Yusuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî. *Kitâbü'l-Esmâ*. el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.

Vercelânî, Ebu Yâ' kub Yusuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî el-. *Rıhletî el-Vercelânî, Thk. Yaya b. Buhûn Hac Muhammed*. Cezayir: Vizâretu es-Sekâfetu-el-Cezair, 2007.

Vercelânî, Ebû Yâkub el-. *ed-Delîl ve'l-burhan, Thk. Salim b. hamed el-Harisi*. 2 Cilt. Uman: Vizâretu't Turâs ve Sekafetu, 2. Basım, 2006.

Vercelânî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebî Bekr es-Sedrâtî el-. *Siyerü'l-eʾimme ve aḫbâruhüm (el Marûf Bî Târîḫî Ebî Zekeriyyâ), Thk. İsmail el-Arabî*. Beyrut: Daru'l Ğarbi el-İslâmî, 2. Basım, 1982.

Vercelânî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ el-. *Kitâbü's-Sîre ve aḫbârü'l-eʾimme, Târîḫu Ebî Zekeriyyâ. Nşr. İsmail Arabî*. Lübnan -Beyrut: Daru'l Ğarbi el-İslâmî, 2. Basım, 1982.

Vesyanî, Ebî Hazer Yağla b. Ziltâf el-. *er-Redd alâ Cemî'i'l-Muhâlifîn Tk. Venîs Amir*. Tunus: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1. Basım, 2003.

Veynten, Mustafa Nasır. *Arâû Şeyh Muhammed b. Yusuf Ettafeyyiş ve'l Akâdiyyetî*. Cezayir: el-Mektebetu'ş-Şâmile el- İbâdîyye, 1. Basım, 1996.

Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. İstanbul: Sarkaç Yayınları, 4. Basım, 2010.

Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1963.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Araz". C. 3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1991.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Burhan". 6/429-430. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Eş'arîyye". 11/447-455. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Halk'ul-Kur'ân". 15/371-375. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Hatâbe". 16/443. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997.

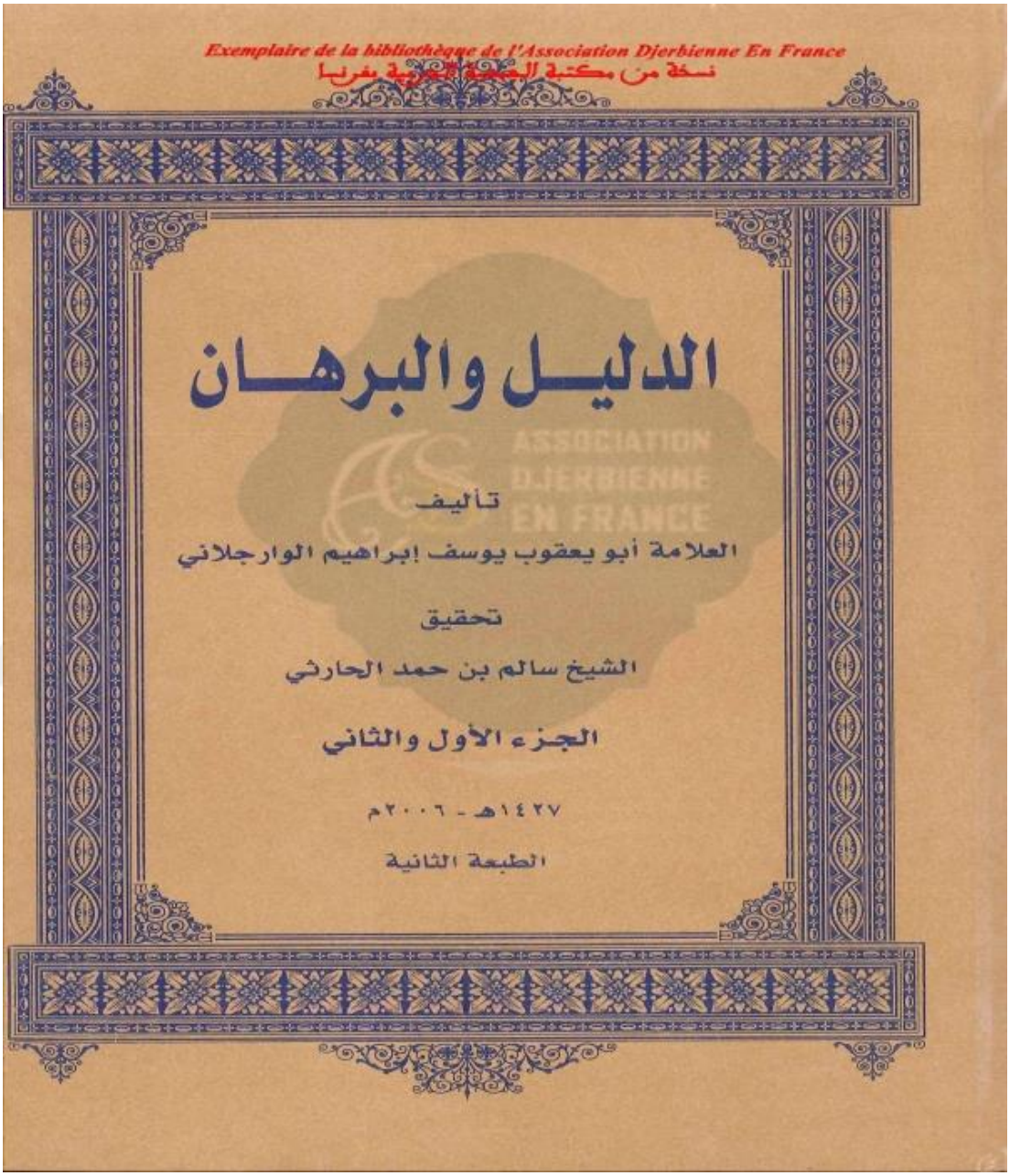
Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". 24/58-63. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2001.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Vücud". C. 43. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2013.

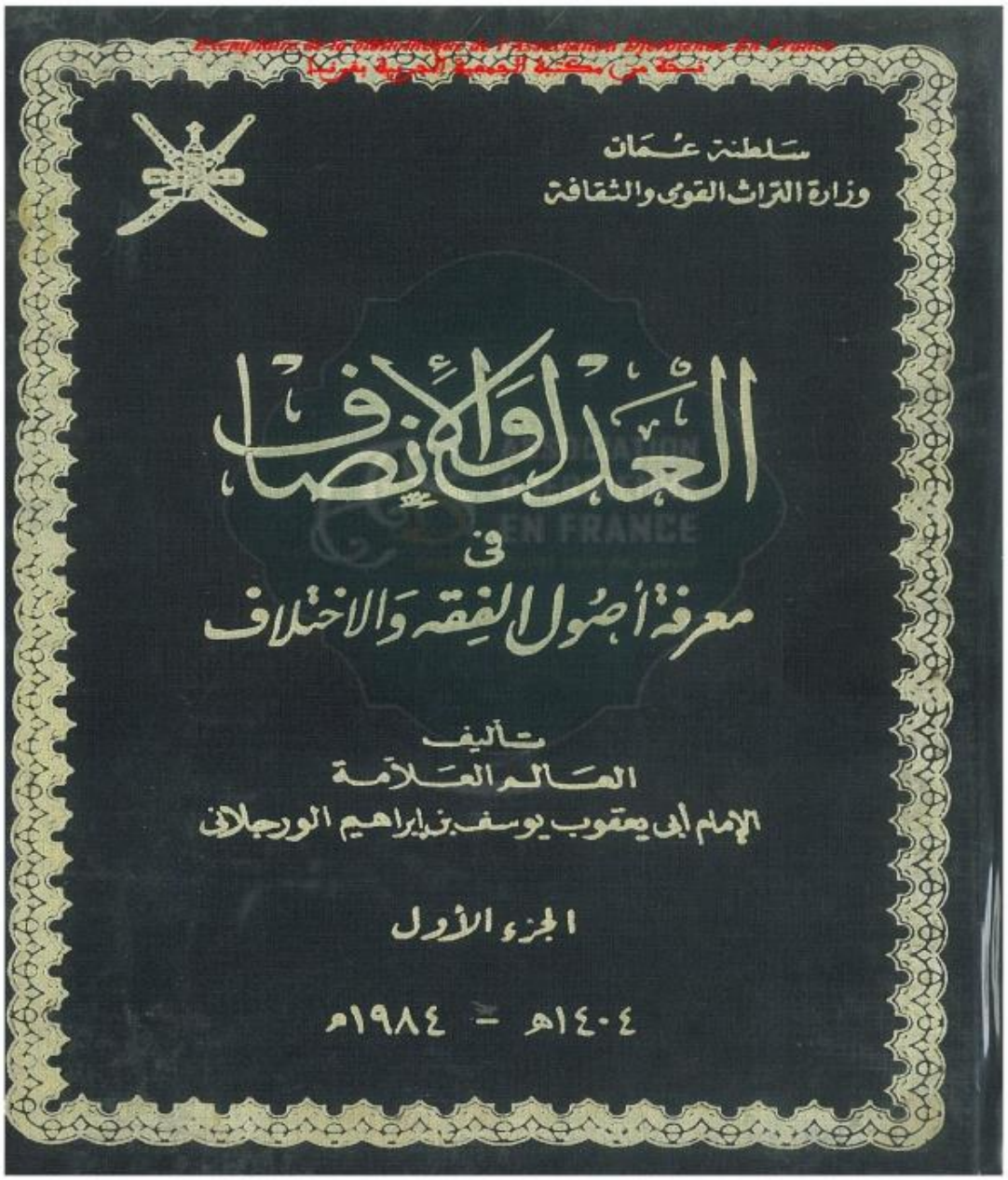
Yeşilyurt, Temel. “Rü’yetullah”. 35/311-314. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2008.
Yıldız, Harun. “Berrâdî”. C. EK-1. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2020.
Yıldız, Harun. “Ebü’r-Rebî‘ Süleymân b. Alî b. Yahlef el-Mezâtî (ö. 471/1078-79)”. 2/263-264. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019.
Yıldız, Harun. *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2010.
Yıldız, Harun. “Mezâtî”. C. Ek-2. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2019.
Yıldız, Metin. “İbâziyye’nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu’t-Tis‘a (Dokuz İlke)”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 167-187.
Yılmaz, Kerim. “Kur’ân’ın İdeolojik Yorumu: Ezarika Örneği”. *Şırnak İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2022).
Yiğit, İsmail. “Osman”. *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 33/438-444. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
Yiğit, İsmail. “Sıffîn”. C. 37. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2009.
Yiğit, İsmail. “Tevvâbîn”. C. 41. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2012.
Yoldaş Hanifi, Mehmet. *Temel Görüşleri Bağlamında İbâdîyye-Mu‘tezile İlişkisi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
Zehra, Muhammed Ebu. *İslâmda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Osman Eskicioğlu. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1970.
Zekvân, Salim b. *Es-Sire Bir Haricî/ İbâdî Klasiği* 2. çev. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu, 2. Basım, 2017.
Zeyd, Cabir b. *İmâam Câbir b. Zeyd’in Fetvaları*. çev. Orhan Ateş. Ankara: Astana Yayınları, 2022.
Ziriklî, Hayruddin b. Mahmud b. Ahmed. *el-A’lâm, Dâru’l-İlim li’l-Melâyin*. Beyrut, 15. Basım, 2002.
“el-İkrar bi’l iman diraset mukarenete fi akideti el-Cennâvûnî”, ts.
TDV İslam Ansiklopedisi. “Eser”. Erişim 08 Ağustos 2021. /eser--hadis
“Ezârika”. C. 12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
TDV İslam Ansiklopedisi. “İcma”. Erişim 04 Ağustos 2021. /icma
TDV İslam Ansiklopedisi. “İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe”. Erişim 25 Nisan 2022. https://islamansiklopedisi.org.tr/ismail-b-hammad-b-ebu-hanife
Kur’ânayetleri.net. “Kur’ân Ayetleri”. 21 Kasım 2020. Erişim 21 Kasım 2020. www.Kur'ânayetleri.net
“Mücessime- TDV İslâm Ansiklopedisi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 01 Mayıs 2021. /mucessime
Şerhu Gayetu’l murad li Abdillah Kannubî. el-Mektebetu’ş-Şâmile el- İbâdîyye, ts.

EKLER

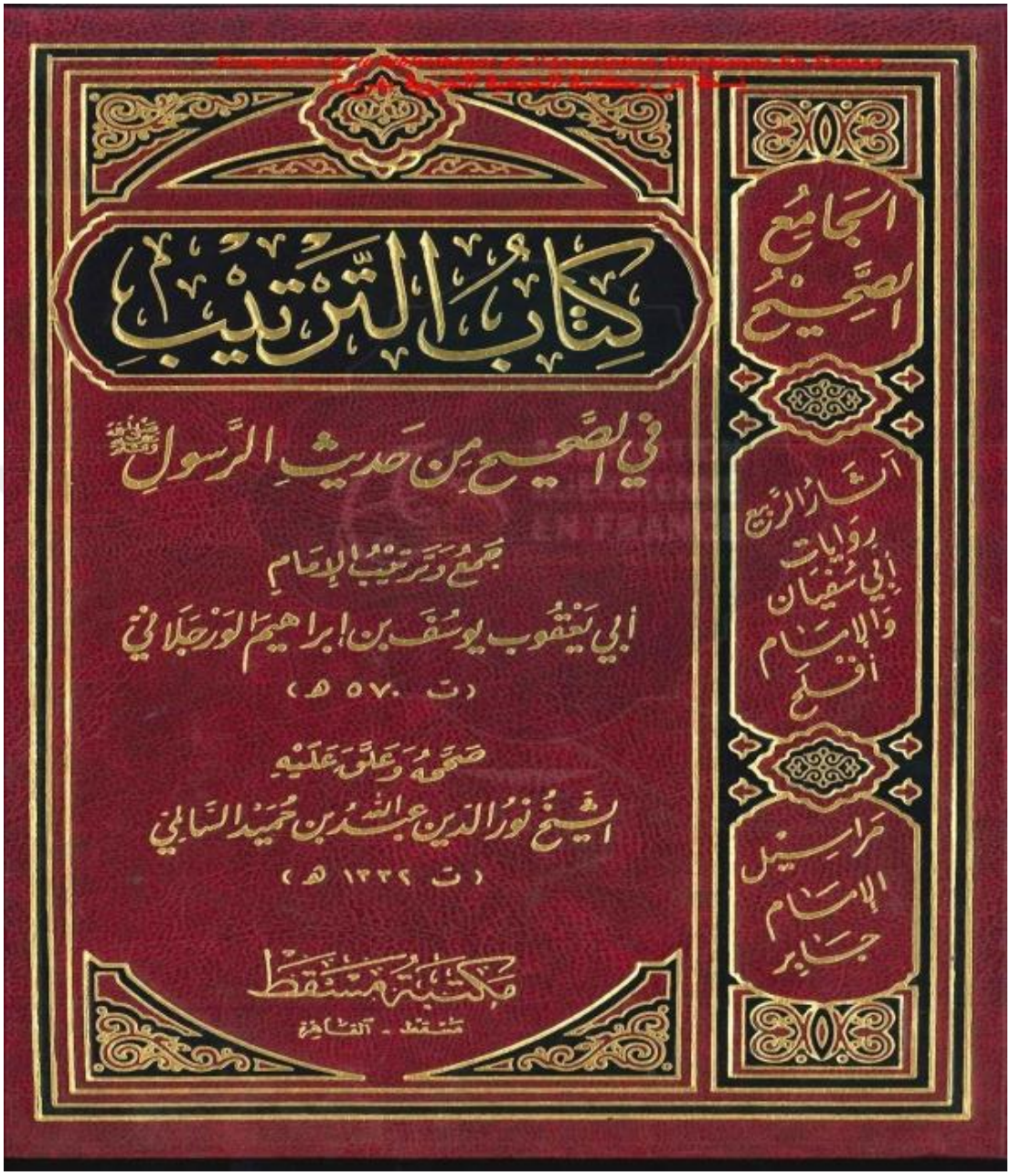
EK1: ed-Delîl ve’l-burhân li-ehli’l-ʿuḳūl- **الدليل والبرهان**



Ek2: el-ʿAdl ve’l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli’l-fıḳh ve’l-iḫtilâf- كتاب العدل والانصاف في معرفة أصول الفقه والاختلاف



Ek3: Tertîbu Müsnedi’r-Rebîʿ b. Ḥabîb- **ترتيب مسند الربيع بن حبيب**



ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı-Soyadı: Osman BİLEN

Uyruğu :

Doğum Yeri ve Tarihi:

Tel:

E-Posta:

Yazışma Adresi:

EĞİTİM

Derece	Kurum	MezuniyetTarihi
Doktora	Şırnak Ünv Sosyal Bilimler	2022
Yüksek Lisans	Şırnak Ünv Sosyal Bilimler	2016
Lisans	Ankara Üniv İlahiyat	2002
Lise	Silopi Lisesi	1996

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2016	Milli Eğitim Bakanlığı	Silopi Halk Eğitim Müdürü
2008-2016	Milli Eğitim Bakanlığı	Öğretmen-Kurum Müdürü
2003-2007	Yön Pazarlama A.ş/ Ankara	Bölge Sorumlusu

YABANCIDİL

Yök Dil-17.03.2018	Puan: Arapça:68,75

YAYINLAR

1. Oryantalistlere Göre Alevilik ve Bektaşilik e-makalat - https://doi.org/10.18403/emakalat.558594-30/06/2019 - Kitap Tanıtımı
2. “Oryantalist Helmut Ritter'in Fuat Sezgine Etkisi” I. Ulusal Genç Akademisyenler Sempozyumu Prof. Dr. Fuat Sezgin ve İslâmî İlimler-K. Maraş Ünv 12/02/2019-Tebliğ
3. “Silopi'de Yaşama Kültürü Bağlamında Anılarla Müslim-Gayri Müslim İlişkileri” Üç Ülkenin Kavşağında: Uluslararası Silopi Sempozyumu-Şırnak Ünv 28/10/2018 Tebliğ

4. Kur'ânî Değerler Açısından Nihilizm Eleştirisi Gece Kitalığı 27/12/2021 Kitap
5. Günümüz Kelam Problemleri Ekin Yayınları “Nihilizm” 20/10/2017 Kitap Bölümü
6. Günümüz Kelam Problemleri Ekin Yayınları “Agnostisizm” 20/10/2017 Kitap Bölümü
7. Hacı Bektaş-ı Velî Ihlamur Yayınları “Hacı Bektaş-ı Veli’nin Makâlât Adlı Eserinde Geçen Ahlâkî İlkeler” 2021 Kitap Bölümü
8. İslâm Medeniyetinde Bilim Öncüleri Mana Yayınları “Mîr Fethullah Şirâzî” 2021 Kitap Bölümü